

YU ISSN 0351—2290

ZBORNIK
PRAVNOG
FAKULTETA
SVEUČILIŠTA
U RIJECI

2

RIJEKA 1981.

zbornik pravnog fakulteta u rijeci

ZBORNİK PRAVNOG FAKULTETA U RIJECI

COLLECTED PAPERS OF THE UNIVERSITY OF RIJEKA LAW FACULTY

**RECUEIL DES TRAVAUX DE LA FACULTÉ DE DROIT DE L'UNIVERSITÉ
DE RIJEKA**

**RACCOLTA DI SCRITTI DELLA FACOLTA DI GIURISPRUDENZA
DI RIJEKA**

**GESAMMELTE SCHRIFTEN DER RECHTSWISSENSCHAFTLICHEN
FAKULTÄT IN RIJEKA**

**СБОРНИК НАУЧНЫХ РАБОТ ЮРИДИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА
УНИВЕРСИТЕТА В РЕКЕ**

izdaje

PRAVNI FAKULTET U RIJECI

uredništvo

Prof. dr Đorđe Milović, prof. dr Lujo Margetić, prof. dr Petar Šarčević,
prof. dr Željko Horvatić, pred. dr Berislav Pavišić, zn. asist. mr Ivan Padjen

glavni i odgovorni urednik

prof. dr Đorđe Milović

urednik

prof. dr Petar Šarčević

Tisak: »LIBURNIJA«, Rijeka

ZBORNIK
PRAVNOG
FAKULTETA
SVEUČILIŠTA
U RIJECI

2

RIJEKA 1981.

SADRŽAJ

Lujo Margetić: Neka pitanja društvenog uređenja i obiteljskog prava u starih Hebreja	9
Đorđe Milović: Opći krivičnopravni instituti u svjetlu propisa Vinodolskog zakona	39
Vitimir Grbac: U predvečerje povijesne odluke KPJ u pripremama za oružani ustanak i revoluciju 1941. godine	51
Ivan Padjen: Aporije teorije prava	79
Josip Struk: Specifičnosti federativnog sistema Jugoslavije	93
Ladislav Horvat: Reforma lokalnih neposrednih poreza u Francuskoj	115
Andrej Berden: Sposobnost pravnih osoba	129
Aldo Radolović: Neimovinska (nematerijalna) šteta po ZOO-u	143
Boris Kandare: Izvori prava za ugovor o špediciji	161
Željko Horvatić: Kriminalitet u Jugoslaviji, Osvrt na opseg, strukturu i dinamiku u toku desetogodišnjeg razdoblja (od 1971. do 1980. godine)	181
Berislav Pavišić: Krivična sudbenost SFRJ u predmetima nezgoda u pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi	205
Andrzej Marek: Reforma krivičnog zakonodavstva u Poljskoj	219
Ivo Žuvela: Institucionalni faktori udruživanja rada i sredstava	229
Josipa Čaval: Osnovne karakteristike Z-distribucije i inverzne Z-distribucije	245
Josipa Čaval: Statističke metode i korištenje elektronskih računskih strojeva u procesu istraživanja	259
Susan Šarčević: Kompetencija komunikacije u stručnim jezicima na primjeru njemačkog pravnog jezika	263

OCJENE I PRIKAZI

A. Romac: Rimsko pravo, izd. Pravni fakultet u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb 1981, str. 416 (Lujo Margetić)	273
Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa: Serie A, Lateinische Namen bis 900; Serie B, Griechische Namen bis 1025, izd. Franz Steiner Verlag, GmbH, Wiesbaden 1981. (Lujo Margetić)	275
Risto Kovičanić: Spomeni crnogorskih plemena u Kotorskim spomenicima (XIV — XVI vijek), knj. I, Cetinje 1963, str. 262 i knj. II, Titograd 1974, str. 253. (Đorđe Milović)	277
V. T. Pašuto, I. V. Stalj: Korčula, izd. »Nauka« Akademija nauk SSSR Institut istorii SSSR, Moskva 1976, stranica 207. (Đorđe Milović)	279
Naše primorje u djelima Nade Klaić (Lujo Margetić)	281

Sima Avramović: Rano grčko pravo i Grotinski zakonik, Beograd 1977; isti, Evolucija slobode testiranja u antičkom grčkom pravu, Beograd 1981. (Lujo Margetić)	284
Mladen Singer: Droga, omladina, kriminalitet, izd. Sveučilište u Zagrebu, Fakultet za defektologiju, Zagreb 1981, str. 213. (Željko Horvatić)	285
Vladimir Korun: Uređivanje radnih odnosa u zanatstvu (Urejanje delovnih razmjeri v obrti), izd. CGP Delo, TOZD Gospodarski vestnik, Gospodarska založba Ljubljana 1982, str. 300. (Marinko Učur, Duško Sekulić)	289
Josip Sruk: Delegatski skupštinski sistem, izd. Informator, Zagreb 1982. (Ladislav Horvat)	292
Božidar Jelčić: Rječnik javnih financija i financijskog prava, izd. Informator, Zagreb 1981. (Ladislav Horvat)	294
Zakon o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi s napomenama i komentarskim bilješkama, Redaktor prof. dr Siniša Triva, izd. »Narodne novine«, Zagreb 1981. (Vinko Hlača)	295
Branko Jakaša: Sistem plovidbenog prava Jugoslavije, treća knjiga. Ugovori o iskorištavanju brodova, izd. Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom Pravnog fakulteta u Zagrebu i Informator, Zagreb 1980. (Vinko Hlača)	298

OBAVIJESTI

Lujo Margetić: Izveštaj o djelatnosti odbora za obilježavanje 700-te obljetnice Vinodolskog zakona	307

DISKUSIJE

Ladislav Horvat: Stupnjevanje nastave na pravnim fakultetima — da ili ne?	309

SUMMARIES

Lujo Margetić: Some Questions concerning the Social Structure and Family Law of the Ancient Hebrews	9
Dorđe Milović: General Criminal Institutions in the light of the Law of Vinodol	39
Vitomir Grbac: On the Eve of the Historical Decision of the CP of Yugoslavia in Preparation for the Armed Rebellion and Revolution in 1941	51
Ivan Padjen: Aporias of Legal Theory	79
Josip Sruk: Special Features of Federalism in Yugoslavia	93
Ladislav Horvat: Reform of Local Indirect Taxes in France	115
Andrej Berden: Capacity of Legal Persons	129
Aldo Radolović: Damages to Intangible Property according to the Act of Obligations	143
Boris Kandare: Sources of the Law for Forwarding Contracts	161
Željko Horvatić: Criminality in Yugoslavia (Survey of its Extent, Structure and Dynamics during the ten-year Period 1971—80)	181
Berislav Pavišić: Penal Jurisdiction in the SFR of Yugoslavia in Cases involving Accidents in Maritime and Inland Navigation	205
Andrzej Marek: Penal Reform in Poland	219
Ivo Žuveła: Institutional Factors of the Integration of Labor and Resources	229
Josipa Čaval: Basic Characteristic of the Z-Distribution and Inverted Z-Distribution	245
Josipa Čaval: Statistical Methods and the Use of Electronic Calculators in Research	259
Susan Šarčević: Communicative Competence in Languages for Special Purposes	263

SOMMARIO

Lujo Margetić: Alcune questioni dell'ordinamento sociale e del diritto di famiglia presso gli antichi Ebrei	9
Dorđe Milović: Istituzioni generali e penali alla luce delle prescrizioni della legge di Vinodol	39
Vitomir Grbac: Alla vigilia della decisione storica. Il Partito comunista jugoslavo nelle preparazioni per l'insurrezione armata e per la rivoluzione nel 1941	51
Ivan Padjen: Aporie della teoria del diritto	79
Josip Sruk: Specificità del sistema federativo della Jugoslavia	93
Ladislav Horvat: Riforma delle imposte locali indirette in Francia	115
Andrej Berden: Capacità delle persone giuridiche	129
Aldo Radolović: Il danno non patrimoniale nella Legge sulle obbligazioni	143
Boris Kandare: Il contratto di spedizione — le fonti del diritto	161
Zeljko Horvatić: Criminalità in Jugoslavia (Sguardo retrospettivo sul volume, la struttura e la dinamica nel decennio 1971—80)	181
Berislav Pavišić: Giurisdizione penale della Repubblica Socialista Federativa di Jugoslavia in materia di sinistri nella navigazione marittima ed interna	205
Andrzej Marek: Riforma della legislazione penale in Polonia	219
Ivo Žuvela: Fattori istituzionali di associazione del lavoro e dei mezzi di produzione	229
Josipa Čaval: Caratteristiche fondamentali della distribuzione -Z e della distribuzione -Z inversa	245
Josipa Čaval: Metodi statistici ed uso dei calcolatori elettronici nel processo di ricerca	259
Susan Šarčević: Competenza di comunicazione nel linguaggio tecnico-professionale	263

NEKA PITANJA DRUŠTVENOG UREĐENJA I OBITELJSKOG PRAVA U STARIH HEBREJA

U spomen O. Mandića

Uvodna napomena. Rad je posvećen nedavno preminulom uglednom pravnom povjesniku i sociologu O. Mandiću, koji je u mnogome zaslužan za osnivanje Pravnog fakulteta u Rijeci, koji je na njemu obavljao s velikim uspjehom nastavničke aktivnosti i koji mu je i inače s ljubavlju i zanosom svestrano pomagao. O. Mandić je s dobronamjernim interesom pratio zanimanje pisca ovih redaka za probleme naseljavanja Slavena, a posebno Hrvata i Srba, u njihovoj postojbini na Balkanu, društvenog uređenja i obiteljskog prava u antici i u srednjovjekovnoj hrvatskoj pravnoj povijesti, pa je preporučio piscu ovih redaka da prouči i najstariju hebrejsku povijest, te je na dovršeni rad dao nekoliko vrlo korisnih primjedbi. Osobito je točna primjedba da su Hebreji naseljavali Palestinu u nekoliko valova jer se *Habiru, nemirni vojni elementi, koji ugrožavaju palestinske gradove sredinom XIV st. pr. n. e., tj. u vrijeme vidnog slabljenja egipatske moći, ne mogu ne povezati s Hebrejima. Dapače, ponovno razmatranje čitave problematike doseljavanja Hebreja u Palestinu potiče nas na razmišljanje, nije li dolazak Hebreja samo odraz revolucionarnih pokreta seljačkih potlačenih masa u Palestini koje su ustale protiv vladajućih krugova i kojima je dolazak Hebreja značio zapravo dobrodošlu pomoć u njihovom ustaničkom previranju. Ako je to tako, onda bi trebalo ponovno preispitati i u nas još uvijek vladajuću tezu o Hebrejima kao etnički čvrsto definiranoj nomadskoj ili polunomadskoj grupaciji.

Unatoč svemu tome, dolazak Hebreja u Palestinu u drugoj polovici XIII st. pr. n. e. pod Jošuuom ostaje i dalje centralnom točkom hebrejske povijesti u Palestini.

Mandićevo isticanje analogija između dolaska Slavena u naše krajeve i dolaska Hebreja u Palestinu pokazalo se kao osobito korisno. Slično kao što se takve analogije nisu pokazale beskorisnim i u proučavanju nekih drugih pitanja evropske povijesti,¹ analiza dolaska Slavena u Istru, koju smo proveli

¹ Usp. A. Alt, Die Ursprünge des israelitischen Rechts, »Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig«, Philologisch-historische Klasse, 86. Band 1. Heft, 1934, 31 = Kleine Schriften zu Geschichte des Volkes Israel (= Kl. Schr.) I, München 1953, 301.

na drugom mjestu,² pokazala je da se ni tu nije radilo o »borbi dviju svjetova«, jednog »umornog« i »kulturnog« (to bi bilo navodno kasno rimsko carstvo i rani Bizant) i drugog »svježeg« i »barbarskog« (to bi bili navodno Slaveni), već da je stvarnost bila daleko zamršenija. Stanovništvo istarskih gradića nakon Justinijanove rekonkviste stenjalo je pod teretom velikih i neopravdanih poreza koje je ubirala svemoćna birokracija, pa je dolazak Slavena značio za široke mase istarskog stanovništva oslobođenje od nepodnošljivog bizantskog fiskalizma. Isto tako analiza vijesti o dolasku Hrvata³ pokazala je da etnički slabo diferencirane grupe dobro organiziranih vojnika mogu usmjeriti povijest određenog kraja za mnoga stoljeća, osobito nakon što se uspješno amalgamiraju s ostalim pučanstvom.

Dakako, bilo bi pogrešno na silu izjednačavati analogne situacije u razna vremena ljudske povijesti. Ne smije se nikad zaboraviti da je analogija ipak — samo analogija, opravdano je isticao Mandić.

Ovaj je pravno-povijesni rad ispunio svoj zadatak ako je našim orijentalistima ukazao na neka moguća pravno-povijesna razmišljanja. To je tim potrebnije što je odlaskom O. Mandića došlo do osjetne praznine u redovima naših orijentalista — kao uostalom i pravnih povjesnika i sociologa — koju neće biti lako popuniti. Možda će ovaj naš rad pomoći buđenju interesa u nas za orijentalistiku u kojoj i pravni povjesničari imaju još mnogo toga reći.

I. UVODNA POVIJESNA RAZMATRANJA

Ovdje nemamo namjeru dati, ma samo i u najopćenitijim crtama, najstariju povijest Hebreja, već samo nekoliko najvažnijih povijesnih i socioloških zapažanja i dedukcija neophodno potrebnih za razumijevanje hebrejskog obiteljskog i nasljednog prava.

Prava hebrejska povijest započinje osvajanjem Palestine, negdje između 1220. i 1200. godine. Priče o patrijarsima, uzete iz zajedničkog kolektivnog sjećanja Semita o njihovim pradavnim migracijama po zemljama Bliskog istoka, odnose se na vrijeme koje je više od četiri stotine godina starije od tzv. izlaska Hebreja iz Egipta pod Mojsijem i osvajanja Palestine pod Jošuum.⁴

Skloni smo vjerovati da su Abraham, Izak i Jakov, zajedno s brojnim Jakovljevim potomstvom, inkorporirani u hebrejsku prošlost da bi se — uostalom dosta bezuspješno — osvajanju Palestine dalo pečat legitimiteta na slični način kao što su to pokušavali učiniti i drugi antički narodi, npr. Dorani koji su svoja osvajanja Peloponeza, u doba ne baš udaljeno od hebrejskog osvajanja Palestine, opravdavali kao povratak Heraklovih sinova.

U svojem nastupanju preko Sinaja prema Obećanoj zemlji Hebreji su nastupali organizirani kao vojna formacija sa čvrstom organizacijom.⁵ Da-

² V. L. Margetić, *Histica et Adriatica*, u tisku.

³ V. L. Margetić, *Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata*, »Zbornik Historijskog zavoda JAZU« 8, 1977, str. 5—88.

⁴ Pa ipak, i priče o patrijarsima mogu nam pružiti korisne podatke o hebrejskom pravu zato što su u njih kasnijim umetcima i konačnom redakcijom unišili mnogi elementi hebrejskog prava.

⁵ Ne smatramo protivnom tezi izloženoj u tekstu mišljenje L. Woolleya o Hebrejima u vrijeme izlaska iz Egipta kao o »heterogenoj gomili izbjeglica«. Uvjereni smo da se radilo upravo o heterogenoj gomili koju su tek čvrsta voj-

kako da su neprihvatljive i nemoguće brojke koje navodi Biblija o broju boraca u hebrejskoj vojsci. Prema jednom izvještaju boraca bi bilo 603.550,⁶ po drugom bi vojska imala 601.730 vojnika.⁷ Ako bi se prihvatilo da se radi o dvoznačnosti riječi alaf, koja znači i »tisuća« i »rod«, onda bi se ove biblijske izvještaje moglo po nekim mišljenjima tumačiti tako da je vojnika bilo 5.550 (po prvom izvještaju) odnosno 5.530 (po drugom). Ova je brojka moguća i podsjeća nas približno na veličinu dorskih i jonskih osvajačkih četa, na veličinu za boj sposobnog stanovništva u najstarije doba Rima, a i na Platonov broj muških slobodnih stanovnika idealnog polisa (5.040).

Neka nam bude dopušteno da izložimo svoje mišljenje o organizaciji hebrejske zajednice za vrijeme upada u Palestinu.

Čini nam se da treba početi od pretpostavke da Levijevci nisu bili ispočetka neboraćka svećenička jedinica. Na to nas upućuju slijedeće okolnosti:

Prije svega, prvi je hebrejski vojskovođa bio Mojsije, a on je iz plemena Levija,⁸ očito iz najborbenijeg i rukovodećeg dijela naroda.

Uostalom, u Bibliji je sačuvano nekoliko tragova koji nam svjedoče o borbenoj prošlosti Levijevaca.

Tako Jakov kaže o Šimunu i Leviju:

»Šimun i Levi braća su prava!
Mačevi im oruđe nasilja.
Na njihova vijećanja ja ne silazio,
u njihovim zborovima udjela ne imao!
U srdžbi su svojoj ljude ubijali;
u obijesti bikove sakatili.
Prokleta im srdžba,
jer je prežestoka!
Prokleta im obijest,
jer je preokrutna!
Razdijelit ću ih po Jakovu.
Izraelom raspršiti.⁹

Također su sačuvane vijesti o pobuni Koraha, Datana i Abirama.¹⁰ Radi se očito o pobuni jednog dijela Levijevaca poduprtoj sa strane ne baš malog broja članova drugih plemena-četa. Da je težište pobune u Levijevaca vidi se po tome što se Mojsije prvenstveno njima obraća:

»... Poslušajte, Levijevci! Zar vam je malo što vas je Bog Izraelov izdvojio iz Izraelove zajednice... Promaknuo je tebe (sc. Koraha) i s tobom svu tvoju braću Levijevce, a vi još tražite i svećenstvo!...«

nička organizacija i religija stopile u jednu nacionalnu jedinicu. V. L. Woolley, Počeci civilizacije I, 2, str. 470 (u Historiji čovječanstva), Zagreb, »Naprijed«, 1966. Starije shvaćanje vidi npr. u R. Kittel, Die Alttestamentliche Wissenschaft, 5. Auflage, Leipzig 1929, 186 i d.

⁶ Br. 1, 46; 2, 32. Biblijske knjige citiramo na uobičajeni način Isp. Biblija, »Stvarnost«, Zagreb, 1968 (= Biblija), str. XII.

⁷ Br. 26, 51.

⁸ Izl. 2, 1.

⁹ Post. 49, 5—7.

¹⁰ Br. 16.

Dakle, dok nije pobuna Levijevaca skršena, oni su bili rukovodeća i udarna snaga Hebreja.¹¹ Iz njihove sredine potječu Mojsije, glavni vojskovođa, i Aron, vrhovni svećenik, oni su čuvari Jahvinog svetišta, simbola narodnog jedinstva, a prilikom nastupanja vojske oni su jezgro vojske, neka vrsta gardijske ili pretorijanske čete. Pri logorovanju u sredini tabora nalazi se četa Levijevaca zajedno sa šatorom sastanka, a sa svake strane svijeta nalaze se po tri čete: prema istoku Juda, Jisakar i Zebulon; prema jugu Ruben, Šimun i Gad; prema zapadu Efrajim, Manaše i Benjamin; prema sjeveru Dan, Ašer i Naftali.¹²

Nakon što je pobuna Levijevaca ugušena i Levijevci izgubili politički utjecaj, Mojsije je sebi pridodao savjet od 70 starješina.¹³ Pretpostavimo li da su ti starješine zapravo satnici, tj. vođe grupe od 100 vojnika,¹⁴ proizlazilo bi da je izraelska vojska brojala 7.000 vojnika. Međutim, teško je vjerovati da su čete bile stalno u punom sastavu. Ako je to tako, onda se taj naš proračun približuje onome koji smo maloprije naveli.

Do pobune Levijevaca sve je u znaku rukovodećeg plemena. I sam Mojsije nije ništa drugo nego predstavnik i simbol levijevske vlasti. Nakon što su Levijevci izgubili političku vlast, njima je, prema uobičajenom načinu smjene u upravljanju društvom u antici, ostavljeno čuvanje religioznih svetinja koje simboliziraju jedinstvo naroda. Ovo nas frapantno sjeća na prevlad u religioznim stvarima eupatrida u Ateni i patricija u Rimu, još dugo nakon prestanka njihove efektivne političke vlasti.

Vlast je još uvijek u rukama Mojsija. On je nakon pobjede nad Levijevcima jači nego prije toga. Ali, podloga njegove vlasti više nisu Levijevci, već predstavnici svih plemena, tj. već spomenuti savjet sedamdesetorice.

Zanimljiv je i novi poredak u nastupanju Hebreja. Prije pobune Levijevaca oni su zajedno logorovali u sredini tabora, a tako su i nastupali.¹⁵ Poslije pobune njih se razdvaja. Nakon prvih četa (Juda, Jisakar, Zebulon) dolazi Prebivalište s dijelom Levijevaca, onda nastupaju daljnje tri čete (Ruben, Šimun i Gad), zatim čete u kojima možemo naslutiti novu rukovodeću snagu među Hebrejima (Efrajim, Manaše i Benjamin), pa ostatak Levijevaca i konačno zalaznica (Dan, Ašer i Naftali).¹⁶ Mislimo da nećemo pogriješiti ako razdvajanje Levita pripišemo opadanju njihove moći. Konačno, gubitak političke vlasti Levijevaca vidi se i u tome što su oni jedino pleme koje nije u osvojenoj zemlji dobilo svoj odvojeni dio zemlje, već se moralo zadovoljiti gradovima i pašnjacima među ostalim plemenima. Osim toga, članovi drugih plemena dobili su uz gradove i pašnjake još i sela s poljima, a Levijevci su dobili uz gradove samo pašnjake u kolektivno vlasništvo. Međutim o tom kasnije.

Valja ponovno upozoriti na vojnički karakter hebrejske zajednice. Taj vojnički karakter ima još neke karakteristične osobine koje živo podsjećaju na organizaciju dorskih i jonskih osvajačkih »naroda« i organizaciju polisa,

¹¹ Znanost koleba između dvije teorije o prvobitnom položaju Levita. Po jednim su oni pleme, po drugima stalež. V. K. Birket Smith, *Geschichte der Kultur*, Basel 1948, str. 311.

¹² Br. 2.

¹³ Br. 11, 24—26.

¹⁴ Isp. već Izl. 18, 21.

¹⁵ Br. 2, 17.

¹⁶ Br. 10, 11—27.

koji nije ništa drugo nego teritorijalizirana pobjednička vojska. Hebrejska vojska ima jednog komandanta i jednog Boga-zaštitnika, Jahve, koji simbolizira jedinstvo narodne zajednice. I sam bog Jahve je bog rata, a ratni logor je uostalom i najstarije svetište.¹⁷ Vojska je razdijeljena na plemena-čete koja također imaju svog vođu i svog plemenskog zaštitnika uzetog među mitskim »precima«, među herojima, odnosno božanstvima. Na sličnost, npr. sa Solonovim i kasnije Klisenovim filama, ne treba posebno upozoravati.

Rekli smo da se po položaju četa Efrajim, Manaše i Benjamin pri nastupanju može naslutiti njihova nova, važnija uloga, u rukovođenju hebrejskom zajednicom. Ta nova rukovodeća uloga vidljiva je i iz toga što je Jošua, Mojsijev nasljednik, iz Efrajimova plemena. Osim toga, prilikom osvajanja Palestine, ta plemena, naročito Efrajim, dobila su centralni položaj. Poznato je da prilikom osvajanja pobjednička vojska dodjeljuje glavnom plemenu-četi centralni položaj na novoosvojenom teritoriju i da se ostala plemena-čete smještaju oko te glavne čete, tako da čitava osvojena oblast dobiva izgled golemog logora. Možemo npr. podsjetiti na Mađare, koji su osvojivši panonsku nizinu, smjestili Arpadovo pleme u sredinu panonske nizine oko Dunava, dok su ostala plemena bila smještena više prema periferiji ravnice.

Nadalje, po osvajanju Palestine, svako je pleme dobilo svoj dio osvojenog zemljišta, o čemu ćemo dalje nešto više reći, a Efrajim i Manaše dobili su uz svoj dio još i čitavo nepodijeljeno šumovito zemljište, čime je omogućeno širenje i jačanje prevlasti nad drugim plemenima.

Narodna priča išla je u korak s jačanjem položaja Efrajima, Manašea i Benjamina, pa ih je učinila potomcima Jakova s njegovom omiljenom ženom Rahelom.

Da razmotrimo sada samo osvajanje Palestine.

Prije svega, sigurno je da sa 6.000 momaka nije bilo moguće osvojiti cijelu Palestinu. Čak je nemoguće s tom silom osvojiti bar centralni dio Palestine, ako se vojnom oduševljenju, disciplini i dobroj strategiji ne pridoda i diplomatska vještina. Zato treba uglavnom odbaciti izvještaj o osvajanju Palestine kakav nam je sačuvan u Jošuinom knjizi. Rekli bismo da je skoro sigurno da je izvještaj o osvajanju sjevernih predjela izmišljen prema kasnijem stvarnom prostiranju hebrejskog naroda. Prema Jš. 11, 10—12 osvajačka hebrejska vojska uništila je do temelja glavni grad sjeverne Palestine Hasor i ubila njegova kralja Jabina. Međutim, prema Suci 4, 3, Jabin, kanaanski kralj koji vlada u Hasoru, tlači dvadeset godina Hebreje.

U centralnoj Palestini Jeruzalem se odupirao Hebrejima još preko 200 godina i tek ga je David osvojio oko god. 1000. Prema Suci 1, 8, Jeruzalem je osvojen odmah po osvojenju Palestine, i to po Judinom plemenu. S druge strane, odmah malo dalje, u Suci 1, 21, čitamo da »Benjaminovi sinovi ne uspješe otjerati Jebusejaca koji su živjeli u Jeruzalemu, i tako Jebusejci ostanuše u Jeruzalemu s Benjaminovim sinovima do dana današnjeg«.

Isto tako ne treba pokloniti preveliku vjeru Jošuinom pohodu po srednjoj i južnoj Palestini u osvajanju Jerihona, Aja, Makede, Libna, Lakiša

¹⁷ J. Wellhausen, *Israelitische und jüdische Geschichte*, 9. Auflage, Berlin 1958, 23 i d. Od Wellhausena se razlikujemo utoliko što on unatoč prihvatanja vojničkog karaktera najstarije hebrejske zajednice nalazi izvor postanka pojedinih plemena u susjedskim odnosima: »Vielleicht ist die aus irgendeinem Grunde zustande gekommene Vizinätät... der Ursprung der meisten Verbände« (str. 21).

(Gezera), Eglona, Hebrona i Debira.¹⁸ Spomenut ćemo samo Debir, kojeg navodno nakon Jošue smrti osvaja Otnijel.¹⁹ Skeptični smo, dakle, prema »liniji manjeg otpora«, kojom su navodno nastupali Hebreji.²⁰ Svakako je zanimljivo da su Filistejci došli u Palestinu nekako u isto doba kad i Hebreji, da su Filistejci, čini se, predstavljali konglomerat »naroda s mora« i da Biblija uopće ne spominje upad Filistejaca u Palestinu, koja je, uostalom, upravo po njima i dobila ime.

Ukratko, vijesti o hebrejskom osvajanju Palestine došle su do nas u vrlo nepouzdanom obliku. Stoljetna prerađivanja biblijskog teksta vjerojatno su zauvijek onemogućila da saznamo kako su događaji u stvarnosti tekli.

Dakako, nije nam cilj tražiti kontradikcije i nedosljednosti u biblijskim izvještajima o osvajanju Palestine. Unatoč svih nedoumica koje nas obuzimaju prilikom proučavanja tih izvještaja, ipak se čini sigurnim da je osvajanje Palestine plod kombinacije čvrsto organizirane vojske s vještom diplomacijom.

Izraelci su najprije, čini se, napali i spalili nekoliko gradova i poubijali njihovo stanovništvo. Time su se palestinskim stanovnicima predstavili kao strašan i opasan protivnik s kojim nema šale i s kojim će biti najbolje sklopiti neku nagodbu, makar uz cijenu žrtvovanja imetka, pa čak i slobode. Odmah ćemo vidjeti da uništenje nekih gradova i ubijanje njegovog stanovništva ima još i neke druge ciljeve.

Plan osvajanja Palestine nalazimo u jednom razmjerno novijem izvoru, ali smatramo da on ipak zaslužuje izuzetnu pažnju i da je preuzet najvjerojatnije iz starije tradicije. U Ponovljenom zakonu Jahve kaže Mojsiju:

»Kada dođeš pod koji grad... najprije mu ponudi mir. Ako... ti otvori vrata svoja, sav narod... podvrgni tlaku. Ali ako odbije tvoj mir... muškarce pobij ostrim mačem! A žene, djecu, stoku... uzmi sebi... Tako čini sa svim gradovima koji budu vrlo daleko od tebe... U gradovima onih naroda koje ti Jahve, Bog tvoj, preda u baštinu ništa ne ostavljaj na životu.«²¹

Dakle, na »baštini« treba sve spaliti i poubijati, dok okolnim gradovima treba nametnuti tlaku ili uništiti njihovu vojnu silu, a ostalo zaplijeniti.

Dakako to je optimalni program, koji se nije mogao u cijelosti izvršiti. Nekim gradovima je ponuđeno da uđu u hebrejsku narodnu zajednicu uz ravnopravne uvjete ili uz veća ili manja ograničenja njihovih prava, dok su neki uspjeli zadržati samostalnost u odnosu na Hebreje.

Što se tiče uništavanja gradova i ubijanja njihovih stanovnika, smatramo da se radi o strateškom potezu usmjerenom na stvaranje čvrste baze za stanovanje i obranu. Bilo je očito predviđeno da određeni osvojeni teritoriji služe kao osnova vlasti pobjedničkog naroda. Pobjednici na tom teritoriju naprosto nisu ni htjeli ni smjeli trpjeti nikakvu stranu osobu ako su htjeli svoju vlast osigurati na duži period.

¹⁸ Jš. 5, 13—10, 43.

¹⁹ Suci, 1, 13.

²⁰ W. Keller, *Und die Bibel hat doch Recht*, Düsseldorf—Wien 1955.

²¹ Pnz. 20, 10—16.

Potlačeno stanovništvo nalazimo npr. u Efrajimu,²² Manašeu,²³ Zebulonu,²⁴ Naftaliju.²⁵ Poseban je slučaj grada Gibeona, koji je nagodbom podvrgnut hebrejskoj vlasti. Gibeonci su postali kmetovi, ali nisu potpali pod vlast jednog plemena, već se njihova podređenost odnosila na Izraelce kao cjelinu: »...naredi im Jošua da sijeku drva i nose vodu, sve do danas, za zajednicu i za žrtvenik Jahvin, na mjestu koje se god izabere.«²⁶

Sigurno nije bio rijedak slučaj da je hebrejsko rukovodstvo predložilo stanovnicima određenog kraja da se uklope u hebrejsku zajednicu i da unutar nje uživaju sva ili bar neka prava slobodnih pripadnika hebrejskog naroda. O tome imamo vijesti, ali iz razumljivih razloga prebačenih u sasvim drugo vrijeme. Naime, ovakvo primanje u zajednicu svojstveno svakom vitalnom narodu, koje je garancija snage i sigurne budućnosti (usporedi naročito Rim, koji svoju hegemoniju zahvaljuje upravo ovakvom postupku), moglo je izgledati bezbožno kasnijim redaktorima, radi eksplicitnih direktiva što su ih Hebreji primili radi postupanja s narodima osvojene Palestine. Ipak nam je uspomena na ovaj postupak, za koji smatramo da je morao biti dosta čest, sačuvana u pogledu stanovnika grada Šekema, kojima su Jakovljevi sinovi predložili da uđu u izraelsku zajednicu. Poglavari Šekema ovako zagovaraju ujedinjenje dviju narodnih zajednica u jednu: »Ovaj svijet je prijazan; neka se među nama u zemlji nasele; neka se po njoj slobodno kreću; ima dosta prostora u zemlji za njih; možemo uzimati njihove kćeri sebi za žene, a njima davati svoje. No ljudi će pristati da među nama žive i s nama budu jedan rod samo ako se svi naši muškarci obrežu kao što su oni obrezani.«²⁷ Zar ne bi tako stoka, koju su stekli, sve njihovo blago — bilo naše?²⁸

Upravo taj način širenja hebrejske narodne zajednice smatramo čestim. Inače se ne bi moglo razumjeti postupno proširenje izraelskog naroda i vjere po cijeloj Palestini.

Konačno, najveći gradovi ostali su nepokoreni. To se tiče prvenstveno Jeruzalema, koji je još u doba sudaca izvan hebrejske narodne zajednice,²⁹ a tiče se i gradova nedaleko obale, Gaze, Aškelona i Ekrona koji nisu osvojeni »jer imahu željezna kola...«.³⁰

U nauci ne vlada jedinstveno mišljenje o pitanju da li su Hebreji u vrijeme svog upada u Palestinu bili nomadi.³¹

Ima argumenata za shvaćanje da su Hebreji bili nomadi:

Šimunovo pleme još za Ezekije (716—687) »traži pašu stoci« i osvaja zemlju na kojoj su prije stanovali Hamovi potomci. Šimunovo je pleme nakon osvajanja učinilo na toj zemlji »pašnjake za svoju stoku.«³²

²² Jš. 16, 10; isp. Suci 1,29.

²³ Jš. 17, 13; Suci 1,28.

²⁴ Suci, 1,30.

²⁵ Suci, 1,33.

²⁶ Jš. 9, 27 Prema Graves-Patai, Hebrejski mitovi, Zagreb, »Naprijed«, 1969, stanovnici Gibeona su ahejskog porijekla.

²⁷ Po Herodotu su se svi Palestinci, osim Filistejaca, obrezivali. Zato Graves-Patai u Hebrejski mitovi, str. 246, naslučuje da su Šekemci možda »nedavni ahejski doseljenici«.

²⁸ Post. 34, 21—23.

²⁹ Suci, 19, 12.

³⁰ Suci, 1, 19.

³¹ L. Woolley, op. cit. str. 492, 511.

³² 1. Ljet. 4, 39—41.

Nadalje, o Rubenu i Gadu govori se izričito kao o stočarima,³³ a i kasnije, pri podjeli zemlje preko Jordana, način prikazivanja dodijeljene zemlje ovim plemenima daje nam naslutiti da se radi o stočarima.³⁴

Dalje, nema sumnje da su i Leviti stočari. Naime, Levitima su dodijeljeni »gradovi i pašnjaci«³⁵ uz naročitu napomenu da njima ne pripadaju polja.

Uostalom, nije li značajna okolnost da zakonodavac upravo naređuje da se svake sedme godine ne sije.³⁶ Ako tome dodamo da je zabranjeno sijati svake pedesete, jubilarne godine,³⁷ onda izlazi da se od poljoprivrede ništa ne očekuje 49. i 50. godine. Ovo je svakako nezamislivo za poljoprivredno stanovništvo. Nužno nam se nameće zaključak da su se poljoprivredom bavili drugi narodi, bez obzira na to da li su bili potlačeni od Hebreja ili ne, a da se Hebreji poljoprivredom najprije nisu uopće bavili, a kasnije da im je bila samo sporedna djelatnost.

Konačno, ne dobiva li uništenje gradova i pokolj njihova stanovništva na području predviđenom za naseljavanje Hebreja tek u ovom kontekstu svoje puno značenje? Očito je Hebrejima kao stočarima smetalo gradsko i seosko stanovništvo pa su ga naprosto uklonili.

Ne bi trebalo pri tom da nas zbunjuje što se Šimunovo pleme stoljećima nakon osvajanja još uvijek smatra izrazito stočarskim plemenom,³⁸ a što se s druge strane pri nabranjanju zemlje koja je tom plemenu pripadala unutar Judine baštine prilikom osvajanja ipak spominju i gradovi sa selima, dakle i s poljima. Naime, već smo istakli nepouzdanost Jošuinog izvještaja koji nastoji situaciju, kakva je postojala u vrijeme pisanja tog izvještaja (možda VII st.), projicirati u prošlost i tako je obrazložiti i povijesno opravdati.

Možda bi ipak bilo najtočnije kazati da su Hebreji prilikom i nakon osvajanja bili prvenstveno vojnički osvajački narod koji je nastojao svoju prevlast zadržati eminentno vojničkim sredstvima, a da je pri tome njegovanje stočarstva išlo ruku uz ruku s vojničkom prevlašću.

Osvajivši ponajprije centralni dio Palestine — vjerojatno područje od Šekema do Hebrona — Hebreji su prije svega stvorili za sebe uvjete dominacije nad stanovništvom, i to tako što su pojedina područja očistili od stanovništva i na njima postavili svoje garnizone. Ti garnizoni živjeli su strogo vojničkim životom, držali na uzdi pokoreno stanovništvo onih okolnih predjela koji nisu bili uništeni i čija je poljoprivreda trebala davati višak proizvoda za nove okupatore i vlastodršce. Na rezerviranom području, koje je bilo u kolektivnom vlasništvu garnizona, pripadnici garnizona bavili su se stočarstvom kao privrednom granom koja im omogućuje pokretljivost, dovoljno slobodnog vremena, mogućnost formiranja brzih odreda u slučaju potrebe i blagostanja, pogotovo ako se stočarskim proizvodima pridoda još i višak poljoprivrednih proizvoda što ga daje potlačeno stanovništvo.

Takav način života osiguravao je, dakle, premoć Hebreja, ali je u sebi nosio značajne elemente mogućnosti daljnjeg razvoja.

Naime, odmah prilikom osvajanja dodijeljen je poseban dio osvojenog područja vođi čete — u skladu s tradicijom svih ostalih osvajačkih naroda.

³³ Br. 32, 1—4.

³⁴ Jš. 13, 8—32.

³⁵ Br. 35, 1—8; Jš. 14, 4; 21, 1—42.

³⁶ Izl. 23, 10; Lev. 25, 3.

³⁷ Lev. 25, 11.

³⁸ 1. Ljet. 4, 39—41.

Tako je npr. Jošui dodijeljeno mjesto Timmet-Serah u Efrajimovoj gori, gdje je on odmah stvorio čvrsto uporište.³⁹

Isto tako je i Kaleb dobio Hebron s okolicom,⁴⁰ a Otnijel mjesto Debir.⁴¹

Drugim riječima, diferencijacija među osvajačima u pogledu bogatstva i ugleda počela je odmah po osvojenju.

Daljnji razvoj može se lako zamisliti budući da ne predstavlja nikakvu iznimku s obzirom na način na koji su se i drugi osvajači »teritorijalizirali«, najneposrednije povezali s poljoprivrednim bogatstvima i međusobno diferencirali.⁴²

Naime, vjerojatno najprije stotnici i desetari, a onda i dio ostalih vojnika dobio je pojedine dijelove poljoprivrednog zemljišta sa stanovništvom koje ga je obrađivalo na neposredno korištenje. Ovo bismo mogli nazvati nekom vrstom feudalizacije Hebreja, kod čega ulogu vrhovnog gospodara ne igra (kao u evropskom feudalizmu) kralj ili neka druga istaknuta ličnost, već se i dalje smatra da je zemljište narodna (»božja«) imovina koju je narod (— simboliziran u bogu —) odstupio na korištenje pojedincu. Sličnost s grčkim i rimskim poimanjem vlasništva nad zemljom, barem u početnoj fazi društvenog razvoja, sasvim je očita.

Jahve, simbol narodnog jedinstva, u svom zakonu izričito kaže:

»Zemlja se ne smije prodati potpuno, jer zemlja pripada meni, dok ste vi samo stranci i gosti kod mene.«⁴³

Smatramo, dakle, da je do podjele zemlje među pripadnike vladajućeg naroda došlo u vrijeme nakon osvajanja Palestine.

»Kratkih rukava« ostali su samo Leviti, koji su i dalje timarili stoku na kolektivnim pašnjacima, i onaj dio vojnika koji se u međuvremenu pretvorio u čiste stočare i nije bio sposoban ili voljan da preuzme na sebe poljoprivredno iskorištavanje zemlje. Ovi stočarski elementi u hebrejskom društvu bili su izvor nemira i nesigurnosti, ali i hrabrih boraca koje je sposoban vođa mogao uvijek okupiti za ostvarenje svojih ciljeva.⁴⁴

S druge strane, stočarstvo nije bilo zanemareno ni od onih koji su »preuzeli baštinu« na poljoprivrednim zemljištima, pa je stoka stalno prisutni element bogatstva svakog uglednog Hebreja i u kasnije doba.⁴⁵

³⁹ Jš. 19, 49—50.

⁴⁰ Jš. 14, 6—5; 1 Ljet. 6, 39—42.

⁴¹ Jš. 15, 17; Suci 1, 13—15; isp. Suci 3, 9.

⁴² Isp. slično već U. Noth, *Das System der zwölf Stämme Israels*, Beiträge zur Wissenschaft vom Alten und Neuen Testament IV, 1, Stuttgart 1930, 97.

⁴³ Lev. 25, 23.

⁴⁴ isp. npr. 1 Sam. 22, 2.

⁴⁵ Ovdje podvlačimo još jednom da nismo postavili sebi u zadatak opisati najraniju povijest Hebreja, već samo upozoriti na neke momente, koji će nam pomoći da bolje razumijemo društveno uređenje i nasljedno pravo starih Hebreja. Zato se nismo mogli upuštati npr. u problem dvostruke seobe o kojem raspravlja moderna nauka. Naime, nije isključeno da je dio plemena prodro u Palestinu već oko god. 1500, dok su druga plemena provalila u Palestinu tek oko god. 1000. V. B. Levy, *Stämme Zwölf*, Jüdisches Lexikon, IV, 2, 627/8. Upućujemo na neka od važnijih djela o najranijoj povijesti Hebreja: A. Alt, *Die Landnahme der Israeliten in Palästina*, »Reformationsprogram der Universität Leipzig« 1925, 1—35 = Kl. Schr. I, 87—125; isti, *Erwägungen über die Landnahme der Israeliten in Palästina*, Jahrbuch des Deutschen evangelistischen Instituts für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes zu Jerusalem« 35, 1939, 8—63 = Kl. Sch. I, 126—175; isti, *Josua, Werden des Alten Testaments*, hrsg. P. Volz., F. Stummer, J. Hempel, Beiheft 66 zur Zeitschrift für die alttestamen-

II. O NEKIM ASPEKTIMA DRUŠTVENOG UREĐENJA U STARIH HEBREJA

Rekli smo da je po starom hebrejskom pravu zemlja pripadala narodu⁴⁶ simboliziranom u Jahveu.

Međutim, kao i kod starih Grka, zemlja je zauvijek razdijeljena među plemena. Načelno ne postoji mogućnost da zemlja pređe iz vrhovnog vlasništva jednog plemena u vrhovno vlasništvo drugoga. Praktički to znači da pripadnik drugog plemena — uostalom isto kao i stranac i gost — može na zemlji, koja pripada tuđem plemenu, imati samo privremeno pravo korištenja. Dokaz za ovo pruža nam Br. 36, 3—4, gdje se razmatra slučaj udaje kćeri nakon smrti oca, uz pretpostavku, dakako, da otac nije ostavio muške djece. Kad bi se prema Br. 36, 3—4 takva kćer udala van svog plemena za muškarca nekog drugog plemena, onda bi zemlja, koja je nakon smrti njenog oca njoj pripala kao zakonitoj nasljednici, bila »otrgnuta od... djedovske baštine i... priključena baštini plemena kojem ona pripadne«. Naime, dijete iz tog braka pripalo bi očevu plemenu, a kako bi ono naslijedilo i iza svoje majke, baštinska zemlja bila bi za pleme, iz kojeg je žena potekla, zauvijek izgubljena — a to se očito ne smije nikako dogoditi.

Pod baštinskom zemljom treba razumijevati isključivo poljoprivrednu zemlju, jer je jedino ona razdijeljena među članove plemena. Pašnjaci su ostali u kolektivnom vlasništvu čitavog plemena. Na plemenskim pašnjacima mogu napasati stoku svi članovi plemena. To se naročito tiče Levita jer oni nisu dobili poljoprivrednu zemlju u baštinu.

Najjednostavnije rečeno, stranac i gost, dakle slobodna osoba, koja privremeno ili trajno živi na području hebrejske narodne zajednice, ima pravo baviti se bilo kojom privrednom djelatnošću. Može čak i privremeno stjecati zemlju, ali će je prilikom jubilejske godine ponovno izgubiti silom zakona u korist ovlaštenog člana plemena kojem pripada vrhovno vlasničko pravo nad tom zemljom. Stranac i gost imaju, dakle, praktički neograničeni commercium, da se izrazimo rimskim terminom. Ali ni stranac ni gost nemaju conubium, oni se ne mogu ženiti s osobom suprotnog spola koja pripada jednom od hebrejskim plemena, osim, dakako, ako prethodno ne budu primljeni za članove jednog od plemena.⁴⁷

Član jednog od plemena ima na teritoriju drugog plemena commercium u istom opsegu kao i stranac i gost, tj. s istim ograničenjem u pogledu prava

tliche Wissenschaft, 1936, 13—29 = Kl. Schr. I, 176—192; isti, *Das System der Stammesgrenzen im Buche Josua*, »Sellin-Festschrift«. Beiträge zur Religionsgeschichte und Archäologie Palästinas 1927, 13—24 = Kl. Schr. I 193—202. G. E. Mendenhall, *The Hebrew Conquest of Palestine*, »The Biblical Archaeologist« 25, 1962, 66—87; J. A. Soggin, *La conquista israelitica della Palestina nei secoli XIII e XII e le scoperte archeologiche*, *Protestantesimo* 17, 1962; *Die Bibel und ihre Welt*, I—VI, München 1972, passim, osobito B. 4, 913—924 (članak Landnahme). Korisno je i djelo A. Gamsa, *Biblija u svjetlu društvenih borbi*, Beograd, 1970, osobito str. 19—35.

⁴⁶ V. bilj. 43.

⁴⁷ Pnz. 7, 3: »Ne sklapaj ženidbe s njima (sc. s pripadnicima drugih nacija), ne udaji svoje kćeri za njihova sina niti ženi svoga sina njihovom kćeri.« Razumljivo je da nema sankcije: brak je zapravo bio dopušten, ali djeca iz tog braka nisu bila zakonita, pa nisu imala pravo na baštinu. Isp. Post. 25, 5—6; Izak je jedini zakoniti sin Abrahama. Ostala Abrahamova djeca nemaju pravo na nasljedstvo, već samo na darove. Isp. i Post. 21, 9—10 i Ezr. 9—10.

na zemlju. Ali za razliku od stranca i gosta, svi članovi svih plemena imaju međusobno conubium, mogu se bez ikakvih zapreka ženiti i udavati međusobno, s time da žena ulazi u plemo svog muža.⁴⁸

Prema tome, član hebrejske narodne zajednice punopravan je zapravo samo na teritoriju svog vlastitog plemena.

Da malo pobliže razmotrimo razne vrste umanjavanja statusnog položaja člana hebrejskom plemenu. Naglašavamo da ćemo u našim izlaganjima polaziti od pretpostavke da su zakonski propisi sadržani u Šestoknjižju u svojoj jezgri vrlo stare provenijencije, premda su tokom stoljeća doživjeli razne redakcije.⁴⁹

Pripadnik plemena mogao je zapasti u ekonomske poteškoće iz raznih razloga, npr. zbog pomora u njegovim stadima, zbog preuzimanja obveza koje nije mogao ispuniti, zbog plaćanja naknade štete i slično.

Ako je u međuvremenu toliko osiromašio da mu za podmirenje njegovih obveza nije ostalo ništa osim njega samog i članova njegove obitelji, on je mogao pristupiti prodaji samoga sebe ili obiteljskog člana. Ovo dakako nije nikakva specifičnost hebrejskog prava, jer na slične institucije nailazimo i u drugih antičkih naroda, a posebno je nalazimo dosta slično reguliranu i u starom grčkom i rimskom pravu. U ovakvom slučaju vodilo se posebno računa da se takvom nesretniku do krajnjih granica osigura mogućnost povratka u slobodno stanje. I zaista, slobodni muškarac, pripadnik jednog od plemena mogao je prodati sebe ili svog sina drugom Hebreju, ali je nakon sedam godina po sili zakona prodana osoba stjecala slobodu.⁵⁰ Prema tome, takva prodaja značila je zapravo sedmogodišnje iznajmljivanje radne snage prodane osobe. Dakako da je i vjerovniku bilo poznato to ograničenje, pa je zato i visina zajma nužno bila u praksi ograničena na vrijednost sedmogodišnje radne snage prodane osobe. Ako je potreba za zajmom bila veća, osobi koja je zapala u teškoće nije preostalo ništa drugo nego prodati na taj način još kojeg člana svoje obitelji.

U skladu s antičkim načinom razmišljanja zakonodavac je predvidio da sve što kupljena osoba stječe pripadne kupcu, dakle gospodaru kupljenog Hebreja. Iz toga slijedi nužna konzekvencija — a zakonodavac ju je podvukao — da djeca rođena za vrijeme sedmogodišnjeg robovanja pripadaju gospodaru kao neka vrsta prirasta njegove imovine.⁵¹

Zenskim članovima obitelji bio je uskraćen taj privilegij automatskog stjecanja slobode nakon sedmogodišnjeg perioda robovanja. Ipak su i prodane Hebrejke imale kakvu-takvu zaštitu. Gospodar ih ponajprije nije smio prodati strancu, čime joj je osiguran boravak u svojem narodu. Zapravo iz teksta zakona proizlazi da je prodavalac kćeri nalazio svoj interes u kupovnoj cijeni, a kupac, novi gospodar, u seksualnoj nasladi koju je našao ili se nadao naći za sebe ili za kojeg člana svoje obitelji. Praktički takvom kupnjom kupljena žena je postajala suprugom kupca-Hebreja, iz čega proizlazi nužno

⁴⁸ Na ovaj slučaj se po našem mišljenju odnosi Lev. 25, 35—38. Zakonodavac je točno precizirao prava člana jednog plemena na teritoriju drugog misleći pritom samo na commercium. Dakako, Hebrej nije ipak samo gost i stranac u svojoj zemlji jer se može ženiti sa svim osobama suprotnog spola drugih plemena.

⁴⁹ Usp. H. Fuchs — A. Spanier, *Priesterkodex, Jüdisches Lexikon*, IV, 1.

⁵⁰ Izl. 21, 1—2; Pnz. 15, 12.

⁵¹ Izl. 21, 4.

da je takva Hebrejka imala položaj koji se znatno razlikovao od položaja obične robinje.

Naime, ako njene draži prestanu da ushićuju kupca, ona nije morala trpjeti degradaciju na položaj služavke ili robinje. Prije svega mogla se otkupiti i tako steći slobodu. Ako je pak kupac-gospodar-muž uzeo drugu ženu, on je prvaj ženi, kupljenoj Hebrejki, morao pružati hranu, odjeću i bračne dužnosti. U protivnome ona je postajala slobodnom bez otkupnine.⁵²

Ponovljeni zakon je stvar pojednostavio i propisao da muška i ženska osoba hebrejske narodnosti, koja je prodajom došla u ropstvo Hebreja, stječe slobodu nakon sedam godina.

Drukčija je situacija Hebreja koji je zajedno sa sobom i sa svojom obitelji prodao i svoju baštinu, tj. poljoprivredno zemljište koje mu je pripadalo na trajno korištenje. On je svoju sudbinu povezao sa sudbinom prodanog zemljišta. Budući da se zemlja vraća prodavaocu u jubilarnoj godini, to će u tom slučaju Hebrej-prodavalac biti vezan uz svog novog gospodara sve do jubilarne godine.⁵³ Čim je jubilarna godina udaljenija, tim je udaljenije i vraćanje slobode Hebreju prodavaocu, ali tim je i veći zajam koji je kupac isplatio u vidu kupoprodajne cijene. Ovo praktički znači da je negdje par godina prije nastupa jubilarne pedesete godine mogućnost dobivanja većeg kredita bila u starih Hebreja izvanredno ograničena. Ovaj tip ropstva je razmjerno blag. Zakonodavac se sam služi izrazom »najamnik ili nadničar« a ne »rob«. Osim toga »priraštaj« ostaje Hebreju-prodavaocu koji je zapravo spao na nivo kmeta. Naime, njegova djeca koju će roditi u tom položaju ne pripadaju gospodaru, već njemu. Ipak o nekoj blagosti se može teško govoriti, jer je nenormirano radno vrijeme takvog najamnika pružalo široke mogućnosti skrajnje eksploatacije. S druge strane to »ropstvo« nije nužno moralo biti duže od onog u kojem je Hebrej sebe prodavao na sedam godina. Naime, ako je Hebrej prodao sebe i obitelj zajedno sa zemljom recimo 47. godine, on će steći slobodu već treće godine.⁵⁴

Nešto je lakša situacija Hebreja koji se prodao zajedno s obitelji i sa zemljištem strancu nastanjenom na plemenskom području. Ne samo što će Hebrej-prodavalac zajedno sa čitavom obitelji i sa zemljom biti slobodan u jubilarnoj godini, već će ga moći osloboditi neki od njegovih rođaka — a moći će se i sam osloboditi — i to prije nastupa jubilarne godine, dakako ako vrati neodrađeni dio zajma-kupoprodajne cijene. Npr. ako se Hebrej prodao sa zemljištem strancu deset godina nakon jubilarne godine, on će se moći osloboditi, recimo nakon dvadesete godine kmetovanja, ako vrati polovicu pozajmljene svote, jer je polovicu već odradio.

⁵² Izl. 21, 7—11.

⁵³ A. Donini u Pregled povijesti religija, »Naprijed«, Zagreb, 1964, str. 119, tvrdi da se u jubilarnoj godini vrši »periodična ponovna raspodjela cjelokupne zemlje«. Zapravo je upravo obratno: načelno se svake jubilarne 50. godine zemlja ponovo vraća obitelji kojoj je »zauvijek« dodijeljena. Lev. 25, 13: Te jubilejske godine neka se svatko vrati na svoju očevinu; Lev. 25, 15. Od svoga sunarodnjaka kupuj, odbivši samo broj godina poslije jubileja, a on neka ti proda prema broju proizvodnih godina Lev. 25, 16 (...) jer ono što ti on prodaje jest broj ljetina. Uostalom, jubilarna godina čini se da se nije ni poštivala.

⁵⁴ Lev. 25, 39—46: (39) Ako li tvoj brat padne u škrupac dok je sa tobom u urednim odnosima, te se moradne tebi prodati, nemoj ga prisiliti da služi kao rob; neka bude kod tebe kao najamnik ili nadničar (40). Neka služi kod tebe do jubilejske godine.

Za potpunije razumijevanje funkcioniranja društvenih odnosa u pogledu vlasničkih prava i prava korištenja na nekretninama u starom hebrejskom pravu korisno je nadodati još i ovo:

Hebrejsko pravo luči gradske kuće od poljoprivrednih zemljišta i poljskih kuća. To razlikovanje nalazimo i u grčkom pravu, pri čemu posebno podsjećamo na različito postupanje s gradskim nekretninama u odnosu na poljoprivredno zemljište kakvo nalazimo u sačuvanom Gortinskom zakoniku. Ali dok se u Gortini postavlja veće zapreke slobodnom raspolaganju s kućom u gradu, koja treba ostati nedjeljiva u rukama muških descendenata — bar prema našem shvaćanju — dotle je u Hebreja raspolaganje gradskim nekretninama daleko slobodnije od raspolaganja vanjskim nekretninama, točnije poljoprivrednim zemljištem i poljskim kućama. Gradsku kuću može se prodati uz jedno jedino ograničenje, naime, kupac je može kupiti nazad u roku od jedne godine. Iza proteka godine dana gradska kuća prelazi u potpuno vlasništvo kupca i neće u jubilarnoj godini biti vraćena prodavaocu.⁵⁵

Obratno, poljoprivredna zemlja⁵⁶ i kuće po selima⁵⁷ ne samo da se u jubilarnoj godini vraćaju prodavaocu, već se za čitavo vrijeme od trenutka prodaje do trenutka nastupa jubilarne godine mogu otkupiti.

Stari su Grci smatrali da je punopravno članstvo u plemenskoj zajednici vezano za posjedovanje kuće u centru polisa, u gradu. Naprotiv Hebreji su čini se prihvatili ideju da se gradske nekretnine proglašavaju za »kapital« kojim se plemenski članovi mogu bez poteškoća i naročitih ograda služiti u svojim privrednim transakcijama, dok su poljoprivredno zemljište smatrali kao »baštinu« par excellence, koju se moglo privremeno koristiti za otplatu dugova, stjecanja obrtnog kapitala i slično, ali koja je trajno morala ostati u plemenu.

Poseban položaj imaju Leviti, kao što smo već naglasili. Gradske kuće mogu Leviti otkupiti kad god hoće, dakle i po isteku od jedne godine dana. Ali taj otkup je dakako fakultativan. Ipak, u jubilarnoj godini te kuće treba vratiti prodavaocu.⁵⁸ Što se pak tiče pašnjaka oko levitskih gradova, njih se uopće ne može prodati. Znači, nekretnine koje su predane Levitima ostale su mnogo čvršće vezane uz zajednicu.

III. HEBREJSKA OBITELJ I NASLJEDNO PRAVO

Centralno pitanje u problematici stare hebrejske obitelji bez sumnje je položaj osoba ženskog pola u obitelji. Razmatranja o položaju žena u hebrejskoj obitelji omogućit će nam dublji uvid u strukturu hebrejskog društva i njegove osnovne stanice, obitelji, a stvorit će i pretpostavke za razumijevanje hebrejskog nasljednog prava. Dakako, pri tako kompleksnom razmatranju nemoguće je izbjeći da se uz proučavanje obitelji i položaja žene unutar obitelji ponovno ne dotaknu i širi problemi društvenog uređenja i da se ne anticipiraju neka rješenja u nasljednopravnoj problematici.

Već smo naprijed kazali da žena udajom ulazi u pleme muža.

⁵⁵ Lev. 25, 29—30: (29) Ako tko proda stojnu kuću u gradu zidom obzidanu, može je otkupiti dokle se ne navrši godina poslije prodaje (30). Ako je ne otkupi u roku od godine, onda kuća u gradu zidom opasana prelazi potpuno kupcu i njegovim potomcima: ni za jubileja neka se ne vraća.

⁵⁶ Lev. 25, 25—28.

⁵⁷ Lev. 25, 31.

⁵⁸ Lev. 25, 34.

Žena, odnosno uopće ženski član obitelji, podložna je snažno izraženoj vlasti oca obitelji. Već smo rekli da otac obitelji može svoju kćer prodati, a kupac ima prema kupljenoj ženskoj osobi velika prava. Ipak, ženska osoba unutar obitelji nije robinja pa čak ni služavka, već ima prava takve prirode koja joj osiguravaju izvjesnu samostalnost.

Najbolje se vidi položaj žene u obveznom pravu.

Obvezno pravo u starih Hebreja nije bilo naročito razvijeno, ali bilo bi pogrešno smatrati da obvezno-pravnih odnosa nije uopće bilo. Postoji čak u Brojevima posebno poglavlje posvećeno obveznom pravu.⁵⁹ Iz tog poglavlja saznajemo da se valjana obveza može preuzeti isključivo na dva načina, tj. zavjetovanjem i obećanjem uz zakletvu.⁶⁰ To su, dakle, forme obveznih pravnih poslova, koje su jedine priznate. Ako ne uzmemo u obzir zavjet koji se odnosi na obećanje učinjeno bogu, odnosno njegovim predstavnicima, unutar hebrejskog društva i koji je prema tome specifični obvezni pravni posao iz odnosa pojedinca prema religiji — preostaje za svakodnevne životne potrebe samo obećanje uz zakletvu. Dakle, obećanje bez zakletve, makar koliko bila svjedocima ili ispravom ili na bilo koji način dokazana volja kontrahenata, ne obvezuje, bolje reći, društvo takvom obećanju ne priznaje pravnu valjanost i ne pruža mu sudsku zaštitu niti dopušta samopomoć koja je inače kao i u drugih primitivnijih zajednica bila dozvoljena u širokom opsegu.

Žena može biti subjekt obveznih pravnih poslova. Ona se može obvezati i zavjetom i obećanjem uz zakletvu. Iz ovog se vidi da ženska osoba unutar obitelji nije puki dio imovine oca obitelji i kao takva — slično robu — bespravna. Međutim, valjanost obveznih pravnih poslova žene podvrgnute vlasti oca obitelji — tj. konkretno oca dok se još nije udala i muža nakon udaje — ovisi o suglasnosti oca obitelji. Ta suglasnost može se dati i prešutno. Dovoljno je da je otac ili muž saznao za obećanje žene pod svojom vlašću i da se nije njenom obećanju usprotivio.⁶¹

Zanimljiva je odredba po kojoj »...zavjet udovice ili žene otpuštene i sve obveze koje je na se preuzela vrijede za nju«.⁶² Iz ovog možemo zaključiti da udovica ili razvedena žena ne pada više natrag pod vlast svog oca ili recimo svog brata, već postaje potpuno samostalna.

Specifični položaj žene u starom hebrejskom društvu naročito dolazi do izražaja kod instituta levirata. Zato je potrebno da se s tim institutom malo podrobnije pozabavimo.

Osnovna odredba glasi:

»Kad braća stanuju zajedno pa jedan od njih umre a da nije imao sina, žena pokojnoga neka se ne preudaje izvan kuće, nego neka k njoj pristupi njezin djever i uzme je za ženu te izvrši djeversku dužnost. A prvi sin koga ona rodi neka ostane na ime njegova pokojnoga brata, da njegovo ime ne

⁵⁹ Br. 30.

⁶⁰ Br. 30, 3: Ako koji čovjek učini zavjet ili se uz zakletvu obveže da će se nečega odreći, neka ne krši svoje riječi.

⁶¹ Br. 30, 4—9: (4) Ako koja žena učini Jahvi zavjet ili se obveže da će se nečega odreći dok je još mlada, u očevu domu, (5) a otac joj sazna za zavjet i obećanje kojim se obvezala pa joj ništa ne rekne, tada su valjani svi njezini zavjeti i valjano je svako obećanje kojim se obvezala. Isto to vrijedi i za zavjet i obećanje uz zakletvu udane žene, s time da u tom slučaju vrijedi prešutna ili izričito dana suglasnost muža (Br. 30, 11—13).

⁶² Br. 30, 10.

izumre u Izraelu. Ako, međutim, onaj čovjek ne želi da se oženi svojom snahom, onda njegova snaha neka dođe na vrata pred starješine i kaže: 'Neće djever moj da sačuva ime bratu svome u Izraelu; neće da mu učini djeversku dužnost.' Neka ga pozovu starješine njegova grada i pitaju. Bude li uporan i kaže: 'Ne želim se njom oženiti', neka njegova snaha k njemu pristupi na oči starješina pa mu skine s noge sandalu, pljune mu u lice i kaže ove riječi: 'Ovako se radi čovjeku koji neće da podigne doma svome bratu!' Taj neka se prozove u Izraelu 'Dom bosoga'.⁶³

To bi, dakle, bio osnovni tekst. Duda zaključuje da taj institut potječe iz starog običaja, po kojem se ženidba sklapala unutar klana i da se time sprečavalo utjecaj Kanaanaca na Izraelce.⁶⁴ Duda nadalje navodi da je i kod Hetita i Asiraca postojala leviratska ženidba.⁶⁵

Prema Ringu⁶⁶ kod Izraelaca dolazi do levirata samo ako »braća stanuju zajedno«. On to objašnjava time što bi vlasnička prava preživjelog bila bitno oštećena ako bi preživjeli koji nije živio zajedno s umrlim bratom uzeo njegovu udovicu. Upravo ta mogućnost zanemarivanja vlastitog imanja razlogom je, po Ringu, da se u Bibliji nalaze slučajevi odbijanja da se izvrši leviratska dužnost (Post. 38, 8; Rut 4, 5—8).

Najprije da vidimo kako je s leviratom kod okolnih naroda.⁶⁷

Prije svega, karakteristično je da babilonsko pravo uopće ne poznaje levirat.

Asirsko pravo poznaje ga doduše, ali asirski levirat po svojoj svrsi i po svom obliku toliko odudara od izraelskog da se mirne duše može reći da su to dva potpuno različita pravna instituta, koji nemaju ama baš nikakve zajedničke veze.

Naime, u asirskom pravu prije svega ne postoji pojam udovičkog levirata, tj. levirata po kojem bi udovica mogla tražiti brak s rođakom umrlog muža.

Po asirskom pravu otac umrlog oženjenog sina može udovicu dati drugom sinu, ako je udovičin otac već bio dobio darove radi udaje. Isto tako, ako su darovi već dani, a zaručnica u međuvremenu umre, može po odobrenju djevojičina oca zaručnik oženiti jednu od sestara umrle zaručnice ili pak može natrag uzeti darove.

Koschaker primjećuje da se ovdje radi o stečenim pravima nad zaručnicom, dakle o interesima preživjelih, a ne o zaštiti interesa umrlog kao u hebrejskom pravu, gdje levirat ima za cilj osigurati potomstvo umrlom sinu.⁶⁸

Hetitski leviratski zakon posve kratko kaže da neoženjeni brat može uzeti za ženu udovicu umrloga brata. Ako ne postoji neoženjeni brat, može udovicu

⁶³ Pnz. 25, 5—10: Usp. P. Cruveilhier, *Le lévirat chez les Hébreux et chez les Assyriens*, »Revue biblique«, 34, 1925, 524—546; J. Mittelman, *Der altisraelitische Levirat*, Leipzig 1934; M. Burrows, *The Ancient Oriental Background of Hebrew Levirate Marriage*, »The Bulletin of the American School of Oriental Research«, 77, 1940, 2—15.

⁶⁴ Biblija, II dio, 258.

⁶⁵ Biblija, II dio, 251.

⁶⁶ E. Ring, *Israels Rechtsleben*, Stockholm—Leipzig 1926, 47.

⁶⁷ Levirat je inače silno proširen kod svih primitivnijih zajednica. V. Birket Smith, n. dj. 275.

⁶⁸ P. Koschaker, *Quellenkritische Untersuchungen zu der altassyrischen Gesetzen*, Leipzig 1921, 53; isti, *Zum Levirat nach hethitischem Recht*, *Revue Hittite et Asiatique*, 2, 1933, 77—89; usp. Ring, n. dj. 48; v. i V. Korošec, *Keilschriftrecht (u Orientalisches Recht*, Leipzig 1964), 154.

preuzeti otac. Ako pak nema ni oca, udovicu dobiva oženjeni brat. Slično hebrejskom pravu radi se o pravu, a ne o dužnosti rođaka. Glavni razlika između hetitskog i hebrejskog leviratskog zakona leži u tome što hetitski leviratski brak dolazi do primjene bez obzira na to da li je umrli ostavio sina ili ne.⁶⁹

Ako je točno da hetitski leviratski zakon predviđa ženidbu s udovicom najbližeg rođaka bez obzira na postojanje djece iz prvog braka, onda se radi o leviratu sličnom asirskom a posve različnom od hebrejskog. Naime, hetitsko pravo promatra, čini se, ženu umrloga kao tečevinu obitelji u koju je ušla, dok je hebrejska udovica, kao što smo vidjeli, mnogo samostalnija.

Međutim, da bismo shvatili suštinu hebrejskog levirata, potrebno je detaljnije razmotriti izvore.

Svakako u prvom redu dolazi priča o Rut. Evo njenog sadržaja:

Neki Elimelek otišao je iz Betlehema sa svojom ženom Noemi i dva sina u inozemstvo, gdje su se oba sina oženila, a nakon toga su Elimelek i oba sina umrla. Udovica Noemi vraća se u Betlehem, a slijedi je Ruta, udovica jednog od sinova dok se udovica drugog sina vratila svom narodu. U Betlehemu je Noemi sa svojom snahom provodila siromaški život osamljene udovice, sve dok Ruta nije zapela za oko bogatom starcu Boazu koji joj je blizi rođak. Boaz se zaželio lijepo i mlade udovice, ali nije htio svoju želju previše otvoreno pokazati, kako ne bi probudio slične apetite u ostalih rođaka. Zato je Boaz naoko nezainteresirano pred skupom gradskih starijina objavio da Noemi prodaje zemlju svog muža Elimeleka i pozvao najbližeg rođaka da iskoristi svoje pravo i preuzme zemlju. Ovaj pristaje, ali mu onda Boaz priopćuje dodatni uglavak kojeg je tobože skrivao i kojeg naknadno kao preko volje otkriva: najbliži rođak bit će prisiljen da uz baštinu uzme i Rutu, »pokojnikovu ženu«, »da se pokojniku sačuva ime na baštini«.

Rođak se na to vidno ohladio i povukao svoju ponudu, jer bi umjesto čistog imanja dobio na vrat udovicu, porodio s njom dijete, a to dijete se uopće ne bi smatralo njegovim djetetom, već djetetom prvog muža, pa bi rođak zapravo imao samo brige oko toga da uzgoji tuđu obitelj. Zato rođak izuje sandalu kao znak da se odriče svog prava. Kako je Boaz bio slijedeći po redu ovlaštenik, on pred narodnom skupštinom izjavljuje da otkupljuje od Noemi Elimelekovo imanje i uzima za ženu Rutu, »kako bi se sačuvalo ime pokojnikovo na baštini«. Kasnije je Rut dobila sina, a Noemi »metnu ga sebi na krilo«. Tim aktom, poznatim i ostalim antičkim narodjima, uspostavio se između Noemi i djeteta odnos majke i sina.

Svi su dakle zadovoljni: Noemi i Rut su se okučile, Boaz se dokopao jedre udovice, najbliži rođak riješio se briga oko uzgoja tuđeg djeteta, a izraelski narod dobio je u Rutinom sinu dalekog pretka budućeg najvećeg izraelskog kralja Davida.

Priča o Rut je lijepo i sočno ispričana i pobuđivala je nekim svojim aspektima oduševljenje slušalaca i čitalaca tokom stoljećâ. Ipak ta priča pobuđuje neke pravne nedoumice.⁷⁰

⁶⁹ Usp. Ring, n. dj. 138.

⁷⁰ Ovdje nećemo ulaziti u pitanje prvokupa po hebrejskom pravu, koje se povezuje s podacima što nam ih pruža priča o Rut. O tome vidi M. Boras, Pravo prvokupa po starom hebrejskom pravu, »Zbornik radova iz pravne istorije posvećen Albertu Vajsu«, Beograd, 1966, str. 45—50.

Sigurno je da je najprije umro Elimelek.⁷¹ Ovo znači da je njegovo imanje prešlo na njegova dva sina. Nakon što su umrli sinovi, njihova baština pripala bi po Mojsijevu zakonu najbližem agnatskom rođaku. Na ostavljeno imanje nemaju nikakva prava ni Noemi ni Rut, već se one nalaze u nezavidnoj situaciji udovica koje hebrejsko pravo štiti na prekarni način i koje zapravo imaju prosjački položaj u hebrejskom društvu.

Prijeđemo li preko tih okolnosti i koncediramo da je Rut na neki način povezana sa zemljom koja je pripadala njezinu mužu, onda bi neki dijelovi priče imali svoj smisao. Naime, onda bi bilo razumljivo što se želi sačuvati pokojnikovo ime na baštini. Priča bi bila tim jasnija ako pretpostavimo da je najprije umro onaj brat koji nije oženio Rutu, a tek nakon toga da je umro Rutin muž. Onda bi on zaista bio najprije nasljednik svog oca u svojoj polovici, a nakon toga nasljednik svog brata u drugoj polovici imanja.⁷² Onda bi bilo jasnije zašto se upravo Rut vratila u Betlehem i zašto se žena drugog brata radije vratila svojemu rodu.

Međutim, sve to ipak ne stoji. Noemi stalno nastupa kao ovlaštenik pa Boaz kaže: »Noemi... htjela bi prodati ono zemlje našega brata Elimeleka« i »Kad uzmeš zemlju iz ruke Noemi...« i još »... ja otkupljujem iz ruke Noemine sve ono što je bilo Elimelekovo, sve što je bilo Kiljonovo i Mahlonovo«.⁷³

Nema druge nego pretpostaviti da imovina pripada obitelji i da je zapravo svejedno da li ćemo tu imovinu nazvati Elimelekovom ili njegovih sinova. Noemi, kao legitimna žena Elimeleka vodi brigu oko zemlje i oko toga da ne utrne obitelj. Ruta služi samo kao neka vrsta služavke koja će omogućiti Elimelekovoj obitelji da se njezino ime ne uništi. Ne zaboravimo da je Ruta strankinja, upravo prezrena Moapkinja, i da se njezin položaj može usporediti s položajem služavke Bilhe, koju je zakonita žena Rahela podvela Jakovu da ostane u drugom stanju, pa je nakon poroda stavila novorođenče na svoja koljena i tako pozakonila dijete. Tako su se Jakovu i Raheli uz pomoć Raheline služavke Bilhe i uz pomoć pravne formalnosti stavljanja na Rahelina koljena rodili zakoniti sinovi Dan i Naftali.⁷⁴ Isto tako Jakov i njegova žena Lea imali su s pomoću Leine služavke Zilpe zakonitu djecu Gada i Ašera.⁷⁵

Takvo objašnjenje bilo bi doista zadovoljavajuće i objasnilo bi dosta velik dio problema koje nam pruža priča o Rut.

Takvim objašnjenjem može se razumjeti čak i inzistiranje priče na tome da uz Elimelekovo imanje treba uzeti Rutu za ženu, a ne Noemi. Naime, Noemi nije više u godinama za rađanje,⁷⁶ pa je Ruta zaista samo skromni posrednik Noemin, to više što se već spomenutom pravnom fikcijom Rutino dijete smatra Noeminim djetetom.

⁷¹ Rut., 1, 3.

⁷² Ovdje svjesno tretiramo hebrejsko pravo modernom pravnom tehnikom, iskovanom na rimskim temeljima. Ovo činimo zato da što jasnije ukažemo na nemogućnost takvog pristupa pravu s drukčijim temeljima i različitom pravnom logikom.

⁷³ To su Elimelekovi sinovi.

⁷⁴ Post. 30, 3—8.

⁷⁵ Post. 30, 9—13.

⁷⁶ Rut., 1, 12.

Pa ipak, stječe se dojam da Noemi ima veća prava negoli što bismo mogli očekivati u hebrejskom društvu u kojem muškarci igraju sasvim dominantnu ulogu, a posebno su udovice vrlo nezaštićene. Otkud Noemi pravo da proda imanje svog umrlog muža Elimeleka? Svakako, treba uzeti u obzir da se radi o kupoprodaji baštine u starom hebrejskom društvu, što znači da se zapravo radi o zakupu najduže do jubilarne godine. Ali, da li je udovica imala pravo da na tako dugi rok prepusti baštinsko zemljište stranoj osobi? Naime, čudno je da za vrijeme odsutnosti Elimeleka i njegove obitelji nitko nije prisvojio Elimelekovo imanje i da nitko od rodbine nakon Noemina povratka ne poteže pitanje korištenja tog imanja, već treba čekati da Boaz pokrene to pitanje.

Ispada, ipak, da je udovica bez ijednog muškog člana uže obitelji bila po starom hebrejskom pravu nerazdvojivo vezana za muževo imanje i da je najbliži agnat imao pravo — ali ne i dužnost — da uzme imanje zajedno s udovicom, da uzgoji dijete koje će se roditi iz tog drugog braka s time što će to dijete preuzeti svoju baštinu kad odraste i što će to dijete funkirati kao dijete pokojnika, a ne drugog muža, ali i s time što će drugi muž moći imanje koristiti za sve vrijeme dok dijete ne odraste. Svakako, institucija vrlo slična grčkom epikleratu, pogotovo ako prihvatimo gledište da je ulogu epiklere imala u grčkom pravu i sestra pokojnika, i ako se složimo da u hebrejskom pravu takva uloga nije pripadala samo udovici, već i svakom drugom ženskom čljadetu što je ostalo nakon smrti oca obitelji bez ijednog drugog muškog člana obitelji, dakako agnatski vezanog uz oca obitelji.

Čini nam se da ova analiza nije bila sasvim uzaludna. Čini nam se da smo uspjeli dati koherentnu pravnu podlogu priči o Ruti, a time se omogućuje širi uvid u osnovne pojmove hebrejskog obiteljskog i nasljednog prava.

Naročito je karakteristična briga zakonodavca da se »sačuva ime pokojnika«. Vrijedi primijetiti da se o pokojnikovu imenu ne govori tako dugo dok se ne pojavi pitanje baštine. »Pokojnikovo ime« ima smisla samo radi baštine. Znači, ne radi se toliko o pokojnikovu imenu, nego o nečem drugom. O nečem, što nema veze s pokretninama, s gradskim nekretninama, s pašnjacima — dakle, s onim što nije baština — već isključivo s baštinom, tj. s poljoprivrednom zemljom i seoskim kućama. Poljoprivredno zemljište i »pokojnikovo ime« usko su povezani.

Pri tom se ide neobično daleko. Tko nasljeđuje Elimeleka? Tko će očuvati Elimelekovu baštinu? Dijete strankinje, prezrene Moapkinje, koje će biti legitimirano time što će ga se staviti na Noemino krilo i tako pravnom fikcijom omogućiti da se Rutino dijete smatra Noeminim djetetom. Toliko u pogledu majke. A otac, Boaz, samo je daljnji rođak Elimeleka. I tako, dijete Boaza i Rute, legitimirano od Noemi, smatrat će se legitimnim i punopravnim nasljednikom Elimeleka!

Zapravo, ovdje je možda manje značajna i zanimljiva okolnost da se prava »krvna« veza tako lako zamjenjuje fiktivnom. Svi antički narodi upotrebljavali su razne vrste i oblike adopcije da bi postigli najrazličitije ciljeve.

Značajnija je upornost kojom zakonodavac odvaja baštinu Elimeleka od baštine njegovih rođaka. Potrebno je da se u igru uvede strankinja Ruta i da se Boaz složi s time da će njegov sin nositi tuđe ime, potrebno je da Noemi legitimira Rutino i Boazovo dijete — a zapravo sve zato da bi Elimelekova baština dobila jednog nosioca. A što ako Boaz nema druge djece osim onog

djeteta kojeg mu je rodila Ruta? Sad će čitava mašinerija pravnih fikcija opet proraditi — i opet zato da bi Boazova baština bila odvojena od baštine njegovih rođaka, koji će doduše dobiti baštinu na uživanje, ali samo zato da se ona sačuva netaknutom i odvojenom od njihove.

Zar nas ovo ne podsjeća frapantno na odredbu u Platonovoj »Državi« po kojoj, ako ostavitelj nema ni sinova ni kćeri, njegovu kuću naslijedit će muškarac i žena iz ostaviteljeva roda. Te dvije osobe trebaju stupiti u brak nakon što će se najprije utvrditi koja najbliža rođakinja treba obavljati ulogu epiklere, pa onda nju treba uzeti za ženu najbliži muški rođak.⁷⁷

O čemu se radi kod Platona, a i inače u prvobitnom grčkom pravu, o čemu se radi kod Hebreja? Smatramo da se radi o onom što je Aristotel pregnantno izrazio u pogledu Lokrana: »I još (postoji zakon) da treba sačuvati prvobitne ždrijebove.«⁷⁸

To sve značilo bi da su pokretne, naročito robovi i stoka, kao i gradske nekretnine u potpuno privatnom vlasništvu »male obitelji« i da s njima može vlasnik slobodno raspolagati, naročito da ih može upotrebljavati u svojim trgovačkim transakcijama kao kapital.

Nadalje, pašnjaci su u kolektivnom vlasništvu plemena koje vlada nad određenim teritorijem.

Konačno, poljoprivredno zemljište u privatnom je vlasništvu male obitelji, ali je nedjeljivo i neotuđivo. Poljoprivredno zemljište prenosi se samo kao cjelina od koljena na koljeno, i to preko muških potomaka. Ako nema muških potomaka, upotrebljavaju se razne fikcije, kako bi se jedan od članova plemena stvorio nosiocem ovlaštenja nad zemljištem, nad tzv. baštinom. Rodbina je ovlaštena, u prvom redu, da pomogne plemenu u zadržavanju baštine unutar plemena i pronalaženju nosioca ovlaštenja. Ali, bliža i dalja rodbina ne predstavljaju neku zaokruženu cjelinu. Bliži i dalji rođaci nisu društvena stanica, kao što su to »kuća« i »pleme«.

Ako su ova naša izvodenja uspjela da se približe sagledavanju društvenih odnosa u starom hebrejskom društvu, onda nam se kao rezultat ispitivanja ukazuje vjerojatna prilično dinamička slika razvoja hebrejskog društva od upada Hebreja u Palestinu do osnivanja kraljevstva.

Naša istraživanja dovela su nas do rezultata da je vojnički organizirana nevelika grupa hebrejskih ratnika osvojila centralni dio Palestine, jedan njen dio opustošila i na njemu se smjestila kao vladajući narod, gajeći na tom teritoriju stoku, podloživši okolne zemljoradničke narode i prisilivši ih na tlaku i podavanja. Osvojena zemlja bila je u kolektivnom vlasništvu hebrejskih plemena-četa koja su osvojeni opustošeni teritorij među sobom podijelila.

Nakon izvjesnog vremena plemena-čete podijelila su među svoje članove poljoprivredna zemljišta, i to tako da su najprije svu poljoprivrednu zemlju isparcelirala na približno jednakovrijedne dijelove i nakon toga te dijelove ždrijebom dodijelila svojim članovima u neotuđivu i nedjeljivu baštinu. Prelazak od prvenstveno ratničko-stočarskog na prvenstveno ratničko-poljoprivredni način života proveden je tako da je ugled i bogatstvo u pokretinama

⁷⁷ Platon, Zakoni XI, 925 c—d. Podrobnije v. L. Margetić, O starogrčkom nasljednom pravu, »Živa antika« XXIII, sv. 1, 1973, str. 109—139, osobito str. 130 i d.

⁷⁸ Aristotel, Politika 2, 4, 4, 1266 b. Usp. Margetić, O starogrčkom..., str. 119.

(stoci i robovima) viših i nižih plemenskih vođa omogućio zadržavanje istih privilegija i prilikom prelaska na više sjedilački način života jer su vođe dobile svoj lavlji dio, a tek ostatak zemlje razdijeljen je među ratničko mnoštvo.

Pašnjaci su i dalje, dakako, ostali kolektivno vlasništvo čitavog plemena.⁷⁹

Takvo društvo teoretski izgleda vrlo stabilno. Jednaki ždrijebovi slobodnih plemenskih pripadnika osiguravaju socijalni mir, potlačeni narodi pod budnom su paskom gospodara, plemenska sirotinja služi kao vojnički ološ plemenskim vođama za vođenje malih lokalnih ratova, pa ili izgine ili stekne novu zemlju kao svoju baštinu, a plemenski vođe uz dovoljno spretnosti, budnosti i okrutnosti mogu zadržati svoju ekonomsku i političku prevlast unutar plemena.

Pa ipak, ništa nestalnije od takvog društva.

Kod Grka, Rimljana, Hebreja — uopće kod svih nama poznatih naroda, taj stadij u društvenom razvitku vrlo brzo prolazi.

Nesposobniji ili nespretniji članovi plemena dolaze već nakon nekoliko neuspjelih žetvi u škripac, pa zakonodavac mora koncedirati slobodnim osiromašenim Hebrejima prodavanje vlastite radne snage i prodavanje baština. Zakonodavac to nerado čini i on čuva osnovicu i srž snage vladajućeg naroda — slobodne ratnike i temelj njihove ekonomske snage, baštinu — time što silom zakona oslobađa svake sedme godine prezaduženog Hebreja palog u dugovno ropstvo i što silom zakona vraća prodanu baštinu svake pedesete godine obitelji kojoj ta baština »zauvijek« pripada. Ali, lako je uvidjeti da su to samo palijativi i da životna i privredna logika pobjeđuje najbolje intencije zakonodavca: on mora dopustiti da se osiromašeni Hebrej i nakon sedme godine više-manje dobrovoljno preda zauvijek u ropstvo svom bogatom sunarodnjaku. Isto tako i vraćanje baštine u jubilarnoj godini najvjerojatnije je bilo i ostalo samo puka želja i iluzija.⁸⁰

Obitelji s mnogobrojnom djecom i obitelji bez djece učinili su ostalo. Uzalud adopcije i pravne fikcije raznih vrsta da bi se zadržalo kakav-takav socijalni mir i kakvu-takvu ekonomsku jednakost. Neotuđivost baštine umrtvljuje velik dio nacionalnog bogatstva, a njezina nedjeljivost dovodi nužno do toga da je jedan sin u privilegiranom položaju, jer samo jedan može da bude pravi nasljednik baštine, dok se sva ostala djeca moraju zadovoljiti diobom pokretnina.

Zato nije čudo da se takav lijepo zamišljen sistem u praksi brzo ruši. Baština prestaje biti neotuđivom i nedjeljivom. I zaista, čitamo u Ponovljenom zakonu: »Ako koji čovjek imade dvije žene: jednu koja mu je draga,

⁷⁹ Kratkoće radi ovdje se ne upuštamo u ostale detalje, a ispuštamo i pitanje levitskih pašnjaka i gradova jer smo se na to već osvrnuli ranije.

⁸⁰ Poblježe S. Jampel—H. Fuchs, *Jobeljahr, Jüdisches Lexikon III*, 285/6. I prema shvaćanju Alta, izloženom u *Die Ursprünge...* 62—67, jubilarna godina tek je poznija konstrukcija, koja nije imala stvarnu primjenu u životu. Alt ipak smatra da odredbe o jubilarnoj godini mogu poslužiti za rekonstrukciju stvarnog prvobitnog značenja sedme tzv. subotnje godine. Naime, Alt smatra da je svake sedme godine dolazilo ne samo do ukidanja dugova u pogledu osobe dužnika, već također i u pogledu zemlje, tako da su se dužnici vraćali natrag na zemlju, dodijeljenu njihovoj obitelji. Čak je po njegovom mišljenju dolazilo do ponovne podjele zemlje. Naše shvaćanje razvitka društvenih odnosa starih Hebreja nije daleko od Altove koncepcije. U pojedinosti, dakako, nećemo ovdje ulaziti.

i drugu koja mu je mrska, te mu i draga i mrska rode sinove, ali prvorođenac bude od one koja mu je mrska, onda, kad dođe dan da podijeli svoju imovinu među svoje sinove, ne smije postupiti prema prvorođenom od drage na štetu sina od mrske, koji je prvenac, nego mora za prvorođenca priznati sina od mrske i njemu dati dvostruki dio od svega što ima. Jer on je prvina njegove snage — njemu pripada pravo prvorodstva.⁸¹

Na taj propis kasnije ćemo se još vratiti, ali već sada upozoravamo na njega u ovom kratkom anticipativnom pregledu razvoja vlasničkih odnosa u Hebreja.

Dakle, naše je mišljenje da je možda već negdje oko 1000. god. pr. n. e. došlo do slobodnog raspolaganja baštinom i da se i baština dijelila na isti način kao i ostala imovina, tj. tako da je prvorođeni sin dobivao dvostruko više nego svaki drugi sin, ali da su i ostali sinovi imali pravo na svoj dio — dakako, samo zakoniti sinovi, jer nelegitimni sinovi s robinjama i strankinjama imali su pravo samo na darove, a ne i na nasljedstvo.⁸²

Vratimo se na levirat.

Proučavanje priče o Ruti dovelo nas je do toga da ustvrdimo da je hebrejski levirat sredstvo kojim je zakonodavac nastojao održati na snazi sistem baština.⁸³ Kao takav, hebrejski levirat zaista nema nikakve sličnosti s hetitskim i asirskim leviratom, koji su emanacija vlasničkog prava stečenog nad ženskom osobom koja je udajom ušla u obitelj.

Međutim, razmotrimo priču o Judi i Tamari.

Juda je jedan od Jakovljevih sinova. Događaj o kojem je riječ desio se, dakle, prije osvajanja Palestine po Hebrejima, desio se u vrijeme kad se hetitski utjecaj najviše osjećao.

Juda je oženio svog prvog sina Era djevojkom Tamarom. Kako je Er umro, Juda je zatražio od drugog sina Onana da izvrši svoju djeversku dužnost, tj. da »uzme bratovu ženu za suprugu«. Prema priči Onan je znao da se dijete iz tog braka neće računati kao njegovo, pa je nastojao da Tamara ne dođe u drugo stanje. Nakon nekog vremena umro je i Onan. Juda se svega toga prestrašio i pomislio da je Tamara neka kobna djevojka, pa ju je poslao natrag njezinu ocu, premda je imao još i trećeg sina. Tamara dakako nije bila ni najmanje zadovoljna takvim razvojem događaja. Ispala je kao nepoželjna i opasna osoba, praktički je potjerana iz kuće svojih muževa pa je zbog toga imala vrlo slabe perspektive da se bilo kako okući. Pred njom je, dakle, stajala crna budućnost hebrejske udovice bez djece, i to još potjerane iz muževe kuće. Druga žena bi šutjela i trpjela zlu kob. Ali Tamara je odlučila da energično intervenira u svoju korist. Kad je jednom prilikom Juda bio na proputovanju blizu kuće njezina oca, ona se preobuče u bludnicu i dozvoli Judi da je objubi, a kako Juda nije njezinu uslugu imao čime platiti, zatraži i dobije od njega zalog u obliku njegova pečatnjaka i štapa. Kad je

⁸¹ Pnz. 21, 15—17.

⁸² Post. 25, 5—6.

⁸³ Nakon što su nestale društveno-ekonomske osnove za levirat, tj. nakon što je nestalo »prvobitnog ždrijeba«, levirat je ostao samo kao neka vrsta pravnog anakronizma, kojeg ni kasniji Hebreji pravo ne razumiju. Talmud već izražava sumnje o leviratskom pravu, a još kasnije »izuzvanje sandale« postalo je obligatorno: levirat je nestao, premda je kao i svaka slična pravna institucija pokazao stoljetnu žilavost. Usp. Marcus Cohn, Leviratsehe, Jüdisches Lexikon III, Berlin, 1929, 1076—1078.

kasnije otkriveno da je ona u drugom stanju, i kad su je htjeli kazniti spaljivanjem zato što se odala bludniččenju, ona se branila time što je dokazala Judinim pečatnjakom i štapom da je začela sa svojim svekrom. Biblija nastavlja: »Juda ih prepozna pa reče: Ona je pravednija nego ja, koji joj nisam dao svog sina Šelu (sc. onog trećeg sina). Ali više s njom nije imao posla.«⁸⁴

U toj priči ima nekoliko elemenata koji odmah padaju u oči.

Prije svega, Juda u čijoj kući su živjeli njegova već odrasla djeca Er i Onan i kasnije odrasli sin Šela, zajedno s Tamarom, na životu je za vrijeme svih navedenih događaja, dapače, on kao Tamarin svekar u svim tim događajima igra glavnu ulogu. To je u suprotnosti s hebrejskim leviratom, čija je glavna značajka upravo u tome što je u određenoj kući nestao otac obitelji kao glava kuće i što nema muške djece. Hebrejski levirat pomaže takvoj obitelji time što daje pravo najbližem rođaku da pomogne udovici uzevši je za ženu i time što će se dijete iz tog drugog braka smatrati sinom prvog muža. To smo zaključili iz priče o Rut. Ako pak dvoje braće živi zajedno pa jedan umre bez sina, prednost pred ostalim rođacima, pa i pred ostalom braćom, ima brat koji je živio u istoj kući s umrlim bratom. To je naša interpretacija naprijed citirane odredbe iz Ponovljenog zakona.⁸⁵ U priči o Judi i Tamari ne radi se, dakle, o hebrejskom leviratu, jer su Er i Onan dođuše umrli, ali postoji još glava obitelji, Juda, a postoji čak i treći Judin sin Šela.

Osim toga, kasniji redaktori su se očito neugodno osjećali prilikom prenošenja vijesti o Judi. Hebrejski redaktor ove priče očito osuđuje navodno bludniččenje udovice Tamare, ali se pri tom zapliće u kontradikcije. Juda je poslao Tamaru od kuće i nije imao ni najmanje volje da izloži opasnostima braka s Tamarom svog jedinog preživjelog sina. Pa ipak Tamara, koja je vraćena ocu, što u hebrejskom pravu ne znači ništa drugo već da je došlo do definitivnog razlaza između Jude i njezine obitelji, pripada i dalje Judinoj raspoložbi i ona bi bila spaljena po Judinoj zapovjedi da nije dokazala kako je ostala u drugom stanju upravo s Judom. Hebrejskom redaktoru se nimalo ne sviđa odnos Jude i Tamare i zato kreposno dodaje: »Ali više s njom nije imao posla.«

Izgleda očito da je priča o Judi i Tamari došla iz pravnog područja s pravnim shvaćanjima dosta različitim od hebrejskim. Inače bi sigurno i Tamara, a vjerojatno i Juda, loše prošli. Naime, levitski zakonik sasvim određeno kaže:

»Legne li tko sa svojom snahom, neka se oboje kazne smrću. Učinili su rodoskrvnuće, i neka krv njihova padne na njih.«⁸⁶ Ili:

»Ne otkrivaj golotinje svoje snahel! Ona je žena tvoga sina. Ne otkrivaj golotinje njezine.«⁸⁷

Juda bi se dakako mogao obraniti na različite načine. Npr. mogao je kazati u svoju obranu da nije znao da se radi o njegovoj snahi. Možda bi i uspio u svojoj obrani, ali potpuno sigurni baš nismo. Na žalost se ovdje ne

⁸⁴ Post. 38, 1—26.

⁸⁵ Pnz. 25, 5—10. Prema nekima priča o Judi i Tamari predočuje nam stariji oblik hebrejskog levirata. V. npr. Die Bibel und ihre Welt, 2. s. v. Familie, 494 i d.

⁸⁶ Lev. 20, 12.

⁸⁷ Lev. 18, 15.

možemo upuštati u pitanje krivnje i odgovornosti po hebrejskom pravu, jer je to zasebno i zamršeno pitanje na koje su Hebreji u raznim periodima različito odgovarali. Juda bi mogao nadalje da kaže da Tamara i nije njegova snaha, jer su Er i Onan umrli, a Tamara se nije udala za Šelu i taj brak nije baš ni bio u izgledu. Ali ni ta obrana Judina ne izgleda nam naročito solidna. Sve to imao je na umu i redaktor priče koji, s vidljivom nelagodnošću, zaključuje: »Ali više s njom nije imao posla.«

Inače, Tamara kao kobna djevojka nije osamljena u Bibliji. Nju je svojim doživljajima daleko nadmašila Sara, buduća žena Tobijina.⁸⁹ Ona je imala sedam zaručnika i svih sedam umrlo je u svadbenoj sobi. Zato pobožni Tobija vrlo razložno zaključuje: »...jedinac sam u oca; bojim se da ću, odem li k njoj, umrijeti kao i oni prije mene; jer nju ljubi neki demon koji ne čini zla drugima osim onima koji joj se približe«. Po mišljenju Biblije Tobija bi se sa svojom Sarom zaista loše proveo da mu nije pritekao u pomoć anđeo Rafael koji mu je dao efikasno oružje za takve prilike. Tobija je, naime, ulazeći Sari uzeo tamnjanova pepela, metnuo na nj riblje srce i jetru i sve to dobro okadio. Uspjeh nije mogao izostati: »Tek što demon oćutje vonj, pobježe u Gornji Egipat, a anđeo ga ondje okova.«

Ako, dakle, svedemo priču o Judi i Tamari na njezine činjenične sastavne dijelove, onda vidimo da je Juda imao tri sina, da je Tamaru dao najprije jednom sinu pa onda drugom, a da je konačno ona pripala njemu, pa su i djeca iz njihove veze zakonita djeca; Juda je s Tamarom imao dvoje djece, Peresa i Zeraha. Po priči su to bili blizanci. Vjerojatno se i tu može nazrijeti ruka kasnijeg redaktora, koji je »grijež« Judin htio ograničiti na jedan jedini susret s Tamarom.

Međutim, istina o Judi i Tamari upravo bode u oči. Ako se prisjetimo da je u doba prije upada Hebreja u Palestinu hetitski utjecaj bio vrlo značajan u svim okolnim zemljama i ako se prisjetimo hetitskog leviratskog zakona, onda će nam biti jasno da priča o Judi i Tamari ne pripada uopće u krug hebrejskog pravnog mišljenja, nego proistječe iz hetitskog prava. Po hetitskom pravu, kao što smo već rekli, udovicu preuzima neoženjeni brat, pa otac, pa ženjeni brat. Tako je to i s Judom i Tamarom. Er umire, Tamaru preuzima najprije neoženjeni brat Onan, pa onda Juda. Šela ne dolazi u obzir, jer je u vnižeme tih događaja još bio nedorastao.

Ovime smo, dakle, iz naših razmatranja o hebrejskom leviratskom pravu isključili levirat koji nalazimo u priči o Judi i Tamari, jer smo u toj priči pronašli elemente hetitskog prava i jer je ta priča po svojoj osnovnoj koncepciji sasvim strana hebrejskom pravnom mišljenju.

Hetitsko pravo odražava društvene odnose jednog, u odnosu na stare Hebreje, daleko razvijenijeg društva, premda se pojedini instituti ukazuju u čudnom, za naše poimanje nakaznom obliku. Hetitski levirat — kao uostalom i asirski — emanacija je shvaćanja da nad ženskom osobom postoji određeno vlasničko pravo pa je takav levirat upravo institucija koja, nakon smrti muža, uređuje nasljednopravna pitanja u tom smislu što se traži najbliži ovlaštenik koji će naslijediti, tj. preuzeti ženu umrlog muža.

Hebreji, došavši u Palestinu, našli su u njoj institut levirata organiziran na osnovama hetitskog prava. Hebreji su preuzeli institut levirata, ali su mu

⁸⁹ Tob. 3, 7—10; 6, 14—18, 8, 1—3.

potpuno promijenili smisao. Kod Hebreja su obitelj i pleme-četa osnovne stanice društva, pa je levirat udešen tako da ih sa svoje ojača.

Priča o Boazu i Ruti ilustrira nam stanje u društvu i levirat u doba prije uspostavljanja kraljevstva. Ako možemo vjerovati biblijskim izvještajima, sin Boaza i Rute bio je Davidov djed.⁸⁹ To bi značilo da se glavni događaji u priči o Ruti odigravaju negdje oko 1100. god. pr. n. e., a to bi se dosta lijepo slagalo s našim izvođenjima o razvitku hebrejskog društva od osvajanja Palestine do kraljeva. To bi također bilo u skladu s našom interpretacijom hebrejskog levirata kao institucije koja čuva baštinu za obitelj i za pleme.

Dosad smo govorili o hebrejskom leviratu kao o instituciji koja pomoću udovice ovlaštenika na baštinu regulira nasljednopravna pitanja baštine na specifičan način. Očito je osnovna značajka tog najstarijeg tipa hebrejskog levirata odsustvo muškarca u obitelji koja ima neku baštinu. Međutim, u životu su se morali pojavljivati i drugi slični, ali ne identični slučajevi. Naime, vrlo se lako može zamisliti da je glava obitelji imao samo zakonite kćeri, a da mu zakonita žena nije rodila sinove. U takvom slučaju nakon smrti oca obitelji obitelj i baština, koja joj pripada, ostaju bez muškarca u kući, ali uz očevu udovicu pojavljuje se i zakonita kćer.

Razumljivo je da i pri takvom činjeničnom stanju zakonodavac intervirira u korist očuvanja baštine i obitelji. Samo, u tom slučaju, očeva udovica više za zakonodavca nije toliko interesantna. Ne samo što je već možda prešla godine rađanja, već i zato što kćeri reprezentiraju očito u daleko većoj mjeri oca obitelji nego njegova žena. Dakako, na kćerima kao ženskim osobama ne može počivati baština. Ali, baština je isto tako, pa čak još i više negoli s udovicom, nerazdvojivo povezana s kćerkama tako da nitko ne može preuzeti baštinu ako ne uzme za ženu jednu od kćeri s time što će se, razumljivo, dijete iz tog braka smatrati sinom svog djeda i neposrednim nastavljačem obitelji. Dakle, radi se ponovno prvenstveno o očuvanju baštine plemenu.

O pravu kćeri na nasljedstvo — ili točnije o njihovoj nerazdvojivoj vezi s baštinom, što odgovara u cijelosti pojmu epiklerata u starih Grka — nalazimo u Bibliji nekoliko vijesti.

Smatramo da je glavni izvor za razumijevanje najstarijeg oblika prava kćeri na nasljedstvo slučaj Selofhada, koji je umro bez sinova, ali je iza sebe ostavio petero kćeri.⁹⁰ Tradicija čitavog slučaja nije baš zadovoljavajuća. Navodno se smrt Selofhada desila za Mojsija, dakle prije osvajanja Palestine. Pa ipak, govori se o baštini, i to na takav način da nema sumnje da se radi o nekretninama u Palestini. Osim toga, do nas pristigla redakcija potječe iz doba kad je već baština bila djeljiva. Evo glavnih izvadaka iz Biblije.

Najprije, izjava obiteljskih glavara:⁹¹ »...našem je gospodaru naredio Jahve da baštinu našeg brata Selofhada dade njegovim kćerima. Ali, ako se one udaju za koga iz drugog izraelskog plemena, onda će njihova baština biti otrgnuta od naše djedovske baštine i biti priključena baštini plemena kojemu one pripadaju... A kada nastupi jubilej Izraelcima, baština će se tih žena dodati baštini plemena kojemu pripadnu...«

⁸⁹ Rut. 4, 18—21; 1 Ljet. 2, 3—15.

⁹⁰ Br. 36, 1—12; 27, 1—11; isp. Jš. 17, 3; «1 Ljet. 7, 15.

⁹¹ Br. 36, 1—12.

Na to Mojsije odlučuje: »... Neka se one udaju za onoga koji im se učini dobar, samo neka se udaju u rod svog očinskog plemena. Baština Izraelaca ne smije se prenositi iz jednog plemena u drugo...«

I zaista, kćeri Selofhada »udaše se za sinove svojih stričeva«.

Mislimo da ne može biti jasnije kazano i da nema ni najmanje sumnje da je pravo kćeri na nasljedstvo ustanovljeno zbog očuvanja prava plemena-čete, a nikako zbog prava bliže agnatske obitelji.

Glavno je da se kćer uda unutar plemena, a da li će njezin muž biti bliži ili dalji rođak ili neće uopće biti rođak, to je zakonodavcu očito posve svejedno. Mojsije čak izričito kaže da se kćeri Selofhada mogu udati za koga god hoće unutar plemena. Sličnu odredbu nalazimo i u Gortini, gdje kćer-nasljednica, patrooka, ne mora prihvatiti udaju za najbližeg ovlaštenika, već može s gradskom kućom i polovicom ostalih dobara uzeti za muža kog hoće iz file (što odgovara tribusu kod Rimljana i plemenu kod Hebreja), a drugu polovicu dobara dobiva ovlaštenik.⁹²

Mojsijevu odredbu ipak bismo najradije pripisali kasnijem redaktorskom zahvatu. Čini nam se vrlo vjerojatnim da je negdje oko god. 1100, tj. u doba kad su de baštine razdijelile, otac obitelji u zajednici s plemenskom skupštinom određivao tko će uzeti njegovu kćerku i baštinu. Ako bi to tako bilo, onda bi takvo određivanje nasljednika bilo početno pod snažnim utjecajem plemena, što je i sasvim razumljivo ako uzmemo da je u hebrejskom narodu bila uvijek živa svijest da zemlja pripada plemenu. Takvo plemensko suodlučivanje nalazimo uostalom u prvim fazama razvitka i u drugim antičkim društvima (grčki gradovi, Rim). Kasnije plemenske skupštine zamjenjuju gradske starješine, a njihovo sudjelovanje poprima više značaj davanja publiciteta ovakvim pravnim aktima. Uspomena na to sačuvana nam je u desetorici gradskih starješina, koje je sakupio Boaz kad je odlučio preuzeti baštinu Elemeleka i s njim i Rutu.⁹³ Očito je prisutnost desetorice starješina bila neophodna formalnost za valjanost takvog akta, dok je narod doduše mogao prisustvovati, ali narodno prisustvo više nije obvezni formalnopravni element važnosti pravnog posla. Mislimo da nije potrebno posebno isticati sličnost s ovlaštenjima tridesetorice predstavnika kurija, pred kojima su se u starom Rimu vršile adopcije i arogacije, nakon što su se kurijatske komicije izobičajile.

Pa ipak, razni razlozi govorili su u prilog da se za muža i nasljednika izabere najbliži agnatski rođak. To su: krvna veza između umnog rođaka i nasljednika; vjerojatna okolnost da su najbliži rođaci prvi saznali za smrt čovjeka koji nema muških nasljednika i da su sami sebe naprosto stavili u posjed baštine, pa ih je kasnije bilo teško čak i nepravedno izbaciti iz posjeda.

Već su kćeri Selofhada dobile za muževe svoje bratiće, a kasnije je taj običaj postao običajnim pravom.

Kako je plemensko uređenje slabilo, tako je agnatska veza jačala. U doba redakcije Tobije, tj. u 4. ili 3. stoljeću, čak se smatra da otac bez sina

⁹² Gort. 7, 52—8, 12. Doduše, već se iz Gortinskog zakonika vidi da je ovakva društvena organizacija već na umoru u doba kad je redigiran taj Zakonik. Naime, postoje slučajevi kad se patrooka može udati čak van file. U pojedinosti ne možemo ovdje ulaziti. V. Gort. 8, 13—40. Usp. Margetić, O starogrčkom..., str. 121—130.

⁹³ Rut, 4, 2.

svoju kćer ne može dati nikom drugom već upravo najbližem rođaku. Anđeo Rafael kaže Tobiji: »... ja znam da je Raquel (sc. djevojčin otac), prema Mojsijevu zakonu, ne može dati drugome, a kad bi to uradio, zaslužio bi smrt...«⁹⁴

Ako se sada, na kraju naših izlaganja o leviratu, ponovno osvrnemo na naprijed citiranu osnovnu odredbu hebrejskog prava o leviratu, koja se nalazi u Ponovljenom zakonu, onda nam se, nakon onog što smo naučili prilikom analize priče o Boazu i Ruti i priče o Judi i Tamari, ukazuje kao sigurno da je Ring pogriješio kad je ustvrdio da se propis o leviratu primjenjuje samo kad dvoje braće živi zajedno. Propis iz Ponovljenog zakona može značiti samo to da je preživjeli brat, koji je živio zajedno s umrlim bratom, imao prednost pred svim ostalim rođacima, uključujući i braću koja su odvojeno živjela. Međutim, ako nije bilo brata, koji je živio zajedno s umrlim ostavitelem, onda je dolazio na red brat koji je živio odvojeno, pa onda drugi najbliži rođak. To se jasno vidi iz priče o Boazu i Ruti.

A što ako nije bilo ni kćeri?

Mojsijev zakon glasi: »Kad koji čovjek umre, a ne imade sina, prenesite njegovu baštinu na njegovu kćer. Ne imadne li ni kćeri, predajte baštinu njegovoj braći. Ako ne imadne ni braće, njegovu baštinu podajte braći njegova oca. Ako mu otac ne imadne braće, baštinu njegovu podajte najbližem rođaku njegova roda...«⁹⁵

Prije donošenja ovog propisa žene uopće nisu nasljeđivale, uostalom, kao ni u asirskom pravu. Nasljeđivali su samo muškarci unutar plemena po odredbi ostavitelja i plemenske skupštine, i to tako što se uobičajilo da se nasljedstvo prenosi na najbližeg rođaka.

Nakon ove odredbe imaju i kćeri pravo naslijediti svog oca. Točnije rečeno, a to je uostalom pokazala i naša analiza, kćeri zapravo ne nasljeđuju, već su nerazdvojivo povezane s baštinom i tek će dijete iz braka kćeri s najbližim rođakom biti smatrano sinom i pravim nasljednikom svog djeda.

Hebrejsko pravo zadržalo je pravo žena na nasljedstvo u vrlo skućenom opsegu. Na nasljeđivanje nemaju pravo čak ni sestre (dovde je doprlo npr. staro rimsko civilno pravo),⁹⁶ da i ne govorimo o pravu ostalih udaljenijih ženskih rođaka (u većem ili manjem opsegu priznatom od ostalih prava, npr. grčkog, langobardskog itd.).⁹⁷

Citirani Mojsijev propis stigao je do nas u očito novijoj redakciji. Inače bismo u njemu našli tragove neotuđivosti i neodjeljivosti baštine.

⁹⁴ Tob. 6, 13.

⁹⁵ Br. 27, 8—11.

⁹⁶ Gaj, 3, 13; Ulp. 26, 6; Paul. IV, 16. 20 (22).

⁹⁷ U tekstu smo dakako imali u vidu staro hebrejsko pravo, tradirano u Bibliji. U daljnjem razvoju hebrejskog prava, tj. u Talmudu, nalazimo na proširenje prava ženskih srodnika, dakle na pojavu koja se može dobro pratiti u rimskom i u langobardskom pravu. Prema Talmudu priznaje se zakonsko nasljedno pravo također i sestrama i tetkama ostavitelja, ako nema bližih rođaka i ako nema muških rođaka istog stupnja, tj. braće odnosno stričeva. V. D. H. Müller, *Semitica III*, »Sitzungsberichte der Kasi. Ak. der W. in Wien«, 1906, 43.

Karakteristično je da je na ovaj način konačno izjednačeno atičko pravo s talmudskim, uz jedan jedini izuzetak, naime, atičko pravo priznaje rođacima po majci pravo na nasljeđivanje, ako nema rođaka po ocu, dok talmudsko pravo to ne priznaje. V. D. H. Müller, *Das syrischrömische Rechtsbuch und Hammurabi*, Wien 1905, 7. 9. 38.

Nego, da se osvrnemo malo opširnije na situaciju kad je otac ostavio više zakonitih sinova. Naime, ako je otac ostavio samo jednog zakonitog sina, njemu pripada bez daljnjeg baština, a eventualni nezakoniti sinovi imaju pravo samo na darove u pokretninama. O tome smo već ponešto i rekli.

Ako je točna naša hipoteza o nedjeljivosti baštine, onda su se o tome morali zadržati u kasnijem hebrejskom pravu neki tragovi.

I zaista, sigurno je da je hebrejsko pravo poznavalo dva vrlo zanimljiva propisa, koji nam mogu pružiti važne indicije u tom pravcu.

Hebrejsko pravo priznaje prvorođenom sinu:

- a) pravo prvorodstva,
- b) pravo na blagoslov.

U pričama o patrijarsima nalazimo tome traga u borbi između Jakova i Ezava za nasljedstvo iza Izaka. Ezav je stariji brat i on ima pravo i na prvorođstvo i na blagoslov.

Najprije iskorištava Jakov Ezavovu sirovost i naglost i jednom prilikom, kad je Ezav bio gladan, nadmudrio ga je time što mu je dao »crvenog variva« za jelo, a Ezav se, valjda izbezumljen od gladi, odrekao prvorođstva.⁹⁸

Pravo prvorođstva je još i u mnogo kasnijem periodu hebrejskog prava igralo važnu ulogu. Radilo se o pravu prvorođenog sina na dvostruki dio baštine. Odredba o tome nalazi se u Ponovljenom zakonu,⁹⁹ a mi smo je naprijed citirali. Ta odredba važila je vjerojatno na palestinskom području i u doba prije upada Hebreja. Nalazimo je i u asirskom pravu i vjerojatno je bila zajednička i ostalim stočarskim semitskim narodima. Babilonsko pravo je ne poznaje, već ono samo odobrava ostavitelju da prvorođenom sinu ostavi legat, kojeg prvorođenac dobiva prije diobe nasljedstva.¹⁰⁰ Ovo podsjeća na *πρεσβεῖα* atičkog prava.

Posve nešto drugo je očinski blagoslov. Očinski blagoslov podloga je dijela priče o Izaku i njegovim sinovima Ezavu i Jakovu, u kojem ponovno izlazi kao pobjednik Jakov, i to na još nepošteniji način negoli u onom dijelu priče u kojem je postigao pravo prvorođstva zloupotrijebivši Ezavovu impulzivnost i nepromišljenost. Izak je, naime, odlučio da blagoslovi Ezava, ali se Jakov prerušio u Ezava na vrlo rafinirani način i iskoristivši slabi vid Izakov došao do blagoslova kojeg je nad njegovom glavom izgovorio Izak, misleći da se radi o Ezavu. Svršeni čin nije se više mogao po starom hebrejskom shvaćanju poništiti, unatoč silnom Izakovom uzbuđenju i očaju Ezava. Nakon što je prevara otkrivena, Ezav pun očaja uzvikuje: »Zato valjda što mu je ime Jakov, dvaput me već prevario... Oduzeo mi prvorođstvo, a sad mi evo oduze i blagoslov.«

Što je to zapravo blagoslov? On sigurno nije isto što i pravo prvorođstva, jer Ezav u citatu, koji smo upravo naveli, razlikuje jedno od drugoga.

Nadalje, blagoslov je nešto što se ne može oduzeti drugom bratu silom ili prijevarom, inače bi beskrupulozni Jakov sigurno iskoristio na neki način široku, divlju i naivnu prirodu Ezava i od njega iskamčio neki ekvivalent

⁹⁸ Post. 25, 29—34.

⁹⁹ Pnz. 21, 15—17.

¹⁰⁰ Ham. 165: »Ako neki čovjek svom prvorođenom sinu pokloni polje, vrt i kuću i o tome ispostavi zapečaćenu ispravu pa onda otac umre: kad se braća dijele, treba da mu dadu očev poklon. Nakon što ga je dobio, braća dijele očinski posjed međusobno.« V. D. Müller, Die Gesetze Hammurabis, Wien 1903, 44 i 135.

blagoslovu, kao što je postigao prije toga da se Ezav odrekao one dodatne polovice svog prava na nasljedstvo, na koju je imao pravo kao prvorođenac. Zaista ni Jakovu nije baš bilo ugodno pri duši, dok se pretvarao da je Ezav, tim više što je jadni Izak upotrijebio zaista maksimum opreza da ne bi blagoslovio krivog sina. Čak u jednom momentu Izak sumnjičavo kaže: »Glas je Jakovljevo, ali su ruke Ezavove.« Dakle, radi se o nečem naročito važnom, za što je vrijedilo učiniti najbestidniju podvalu prema vlastitom ocu i bratu i izvrnuti se opasnosti raskrinkavanja prije nego blagoslov bude podijeljen.

Ako svemu gore rečenom dodamo da se blagoslivlja samo jedan sin¹⁰¹ i ako se prisjetimo naših prednjih izlaganja o baštini, onda blagoslov može značiti samo jedno: blagoslovom određuje otac jednog od svojih sinova, prvenstveno prvorođenog, kao nasljednika u baštini, kao onog tko će »nastaviti pokojnikovo ime«, kako to često kaže Biblija. Nekretnine, koje ne ulaze u baštinu, tj. gradske kuće, kao i pokretnine (stoka, robovi, dragocjenosti, eventualna trgovačka roba), dijele se između svih sinova najvjerojatnije tako da najstariji sin dobiva dva dijela nasljedstva, a ostali sinovi po jedan.

Sve ovo frapantno slično najstarije grčko i rimsko pravo, bar prema koncepciji koju smo na drugom mjestu pokušali obraniti.

Ovo znači da je uopće pogrešno i opasno pronalaziti razlike između dva pravna sistema, ako se pri tome ne vodi računa o stupnju razvitka pravnih sistema koji se uspoređuju. Tako Cohn¹⁰² vidi razliku između hebrejskog i rimskog prava u tome što npr. rimsko pravo ne poznaje vezanost zemlje uz pleme. Nadalje po Cohnu hebrejsko pravo načelno ne poznaje oporuke,¹⁰³ dok je rimsko pravo postavilo oporuku u centar svog nasljednopravnog sistema.

Iz priče o Ezavu bi se moglo s dosta vjerojatnosti zaključiti da su prvorođstvo i blagoslov dva odvojena pravna instituta i da se blagoslov ne mora nužno podijeliti najstarijem sinu. Kad bi se radilo o automatskom pravu na prvorođstvo onog sina koji je blagoslovljen, onda se Jakov ne bi trudilo da od Ezava posebno izvuče izjavu odricanja prava prvorođstva. Prema tome, moglo se dogoditi da otac blagoslovi mlađeg sina i da mlađi sin postane nasljednik na baštini, a da na ostatku i dalje stariji sin zadrži pravo prvorođstva.

Da li su blagoslov izmislili upravo Hebreji za svoje potrebe nakon što su podijelili poljoprivrednu zemlju među članove svojih plemena? To bi moglo biti. U svakom slučaju tvrdimo da je blagoslov zapravo ekvivalent

¹⁰¹ Unatoč Post. 48, 1—22, gdje Jakov blagoslivlja Efrajima i Manašea. Putem njih Jakov zapravo blagoslivlja njihova oca a svog sina Jakova. Ruben je izgubio prvorođstvo koje je pripalo Josipu, a prvorođstvo vuče za sobom dva dijela nasljedstva, simbolizirana upravo u Efrajimu i Manašeu. Odatle dvostruki blagoslov. Stvar ipak nije jasna: kako je Ruben izgubio prvorođstvo, ako ono nije automatski vezano s blagoslovom? Vjerojatno se radi o kasnijoj redakciji priče kad se već počelo pojmove prvorođstva i blagoslova brkati. Da se radi o kasnijoj redakciji, vidi se upravo po tome što se Josipov dio vidi u dijelovima Efrajima i Manašea. Ali, ako je Jakov blagoslovio i adoptirao Efrajima i Manašea, on time nije razbaštinio Josipa pa bi zapravo uz Efrajimov i Manašev dio trebao postojati i Josipov dio. Priča je nastala kasnije u doba prevlasti i moći Plemena Efrajima i Manašea, pa su redaktori imali muke da usklade tradiciju i nove potrebe.

¹⁰² M. Cohn, Erbrecht, Jüdisches Lexikon II, Berlin 1928, 442—445.

¹⁰³ Dakako, Talmud već poznaje diatiki, dakle oporuku, preuzetu iz grčkog prava, kao što to sasvim jasno kaže i sam naziv.

stare rimske oporuke u kurijatskim komicijama, kojom se, čini se, također određivalo univerzalnog nasljednika, i to po našem shvaćanju u neotuđivom i nedjeljivom dijelu imovine, u prvobitnom ždrijebu. Takvu instituciju naslućujemo također u najstarijem grćkom pravu.

Svakako, forma hebrejske »oporuke« je dosta specifićna, pa se može izreći hipoteza da je možda blagoslov postojao i prije postojanja baštine. Nije li možda blagoslov postojao oduvijek u semitskim stoćarskim narodima? Naime, i u stoćarskim narodima pitanje »glavnog sina«, »pravog nasljednika«, ipak ima svog smisla, premda nije tako snažno ekonomski izraženo kao kod poljoprivrednih naroda. Kod poljoprivrednih naroda uvijek iznova probija misao da proizvodna jedinica ne smije dijeljenjem među sinove ili prodajom za života spasti na neznatnu velićinu koja neće biti u mogućnosti da prehranjuje obitelj. Naprotiv, kod stoćarskih naroda takve preokupacije ne postoje. Stoka se napasa na kolektivnom zemljištu, a po smrti glave obitelji, stoka se može razdijeliti na sve ovlaštenike i ovisi o radu, znanju i sreći svakog pojedinog novog gospodara da svoj imetak što više umnoži.

Pa ipak tradicija, religija, položaj u hijerarhijskoj ljestvici društva — sve to zahtijeva da se i u stoćarskom narodu ipak zna tko je glavni i pravi nasljednik. Taj nasljednik preuzima oćevo ime i s njim kult kućnih bogova te položaj u društvu.

Prema tome, i u stoćarskom društvu je zamislivo da postoje paralelno prvorodstvo i blagoslov.

Prvorodeni sin ima u svakom slučaju pravo na dvostruki dio nasljedstva.

Međutim, prvorodeni sin postat će pravi nasljednik oca i svojih predaka tek ako ga otac blagoslovi. Ako otac iz bilo kojih razloga smatra da je njegov prvorodeni sin nedostojan, on će blagoslov podijeliti kojem drugom sinu. U tom slučaju taj drugi sin preuzet će kućne bogove (u Bibliji kućni kumiri u prići o Jakovu, Labanu i Labanovim kćerima¹⁰⁴) i položaj u društvu i on će se smatrati nastavljajem obitelji.

Diobom poljoprivredne zemlje na ćlanove plemena i ustanovljavanjem neotuđivih i nedjeljivih baština pokazala se potreba iznalazjenja pravne forme koja će nedvojbeno utvrditi oćevu volju o nasljedniku u baštini. Ta pravna forma lako je naćena. Recipirana je iz stoćarske prošlosti, gdje je, po našem mišljenju, imala zadatak, kao što smo rekli, da nedvojbeno utvrdi pravog nastavljaća obitelji. U novim ekonomskim okolnostima blagoslov služi istoj svrsi, samo uz taj dodatak da s blagoslovom blagoslovljeni sin dobiva još i baštinu.

Kad je postupno nestao pojam baštine, blagoslov je izgubio to svoje specifićno znaćenje. S blagoslovom se u novim uvjetima djeljivosti baštine priznavalo pravo prvorodstva. Otuda, možda, nejasnoća u prići o adopćiji Efrajima i Manaše¹⁰⁵ po Izaku.

¹⁰⁴ Post. 31, 1—42.

¹⁰⁵ Post. 48, 1—22.

**Some Questions concerning the Social Structure
and Family Law of the Ancient Hebrews**

Dr Lujo MARGETIĆ

In his introduction the author analyses the historical background of the Hebrew conquest of Palestine (around 1200 B.C.), the modalities of the land distribution among the Hebrew tribes, the position of the previous population and the beginning of social differentiation among the conquerors. Thereafter, the law of property and the use of land, the Hebrew family, the position of the woman in the family and problems concerning the law of inheritance are discussed. The author dwells especially on the important institution of levirate, comparing it to analogous institutions in the law of Hittites, Assyres and in ancient Greece. In addition, the author analyses two important institutions of Hebrew law: the right to primogeniture and the right of benediction. According to the first, the oldest son is entitled to the double share of the inheritance, according to the second, the father designates one of his sons (usually the oldest one) as the heir who "continues the name of the deceased".

Preveo prof. dr Lujo MARGETIĆ

**Alcune questioni dell'ordinamento sociale e del diritto di famiglia
presso gli antichi ebrei**

Dr Lujo MARGETIĆ

Dapprima l'autore analizza i presupposti storici dell'occupazione ebraica della Palestina (verso il 1200 a.C.), il modo della distribuzione della terra tra le tribù ebraiche, la posizione della popolazione indigena ed il principio della differenziazione sociale tra i conquistatori. Quindi analizza il contenuto del diritto di proprietà e di godimento degli immobili, come pure la famiglia ebraica, la posizione della donna nella famiglia ed i problemi concernenti l'eredità. L'autore sofferma la sua attenzione soprattutto sull'importante istituzione del levirato e la paragona con le analoghe istituzioni nel diritto ittito, assiro e nell'antico diritto greco. Inoltre l'autore si occupa di due importantissimi istituti del diritto ebraico, cioè del diritto della primogenitura e del diritto di benedizione. Secondo il primo, il primogenito ha diritto a due parti dell'eredità, mentre con la benedizione il padre designa uno dei propri figli (di solito il primogenito) per l'eredità che «continuerà il nome del defunto».

Preveo prof. dr Lujo MARGETIĆ

OPĆI KRIVIČNOPRAVNI INSTITUTI U SVJETLU PROPISA VINODOLSKOG ZAKONA

1. Mjesto, sistem i obuhvatnost krivičnog prava u Vinodolskom zakonu

Opći zadatak krivičnog prava i u najdavnijoj prošlosti, kao i danas, bio je i jest: zaštita određenog društva, odnosno postojećeg poretka. Taj opći zadatak imalo je i krivično pravo Vinodolskog zakona, pa krivičnoppravna materija u ovom našem starom zakonu zauzima veoma važno mjesto. Što se pak sistema tiče, mora se staviti nekoliko napomena. Prije svega, zakon nigdje posebno ne tretira sve one brojne i toliko važne momente koje današnja krivična prava svrstavaju u Opći dio krivičnog prava (uvjeti i temelji krivične odgovornosti, svrha kažnjavanja itd.). No, tu ovaj zakon prati, i to sasvim, poznate zakonomjernosti povijesnog razvoja krivičnog prava svugdje u svijetu pa i u nas. Naime, historijski promatrajući, uvijek i svugdje u prošlosti prvo su se javljale posebne krivičnoppravne odredbe, a odredbe općeg dijela krivičnog prava javljaju se mnogo kasnije. Ovu pojavu u povijesnom razvoju krivičnog prava diktirale su čisto praktične potrebe starih društava: da se prvenstveno odrede krivična djela i za njih propišu kazne. Razumljivo je stoga što u to vrijeme nisu bili dovoljno prečišćeni pojmovi vinosti, uračunljivosti, saučesništva i ostala brojna pitanja koja čine kostur kasnijeg općeg dijela krivičnog prava. U obzir se uzimalo i kažnjavalo samo objektivno zlo pošto s gledišta interesa tadašnjih društava subjektivni momenti gotovo da i nisu bili od primjetnog značaja.¹ Takav je slučaj bio i s krivičnim pra-

¹ Detaljnije o općem povijesnom razvoju krivičnog prava vidijeti u mom radu: Kratak pogled na opšti istorijski razvoj krivičnog prava, Pravni zbornik br. 3/1960, Titograd 1960, str. 83—92. U tom pravcu navodimo i slijedeću literaturu: S. F. Kečekjan: Opšta istorija države i prava, I deo, sv. 1 (prijevod s ruskog dr B. Nedeljkovića), Beograd 1946, str. 9—10; V. I. Lenjin: Lekcija o državi, Djela, knj. XXIV, str. 365; Émil Garson: Krivično pravo (prijevod s francuskog), Beograd 1926, str. 5—17, 21—22, 25, 60—61; Du Boys: Histoire du droit criminel des peuples anciens, Paris 1854; Kovalewski: Coutume contemporaine et loi ancienne, Paris 1893, str. 237; dr Ilija Jelić: Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i Severnoj Arbaniji, Beograd 1926, str. 17; dr Teodor Taranovski: Istorija srpskog prava u Nemanjićkoj državi, II deo: Istorija krivičnog prava, Beograd 1931, str. 2; Liszt: Lehrbuch der deutschen Strafrechtes, 1921., 66/II; dr Toma Živanović: Osnovi krivičnog prava, Opšti deo, Beograd 1922, str. 7/II; N. Srzentić — dr A. Stajić: Krivično pravo FNRJ — Opšti deo, Beograd 1954, str. 9; Momsen: Zum ältesten Straf-

vom Vinodolskog zakona. Krivično pravo u ovom zakonu zauzima važno mjesto dok nekog naročitog sistema u klasificiranju i izlaganju ove materije nema. Što se pak tiče obuhvatnosti njegove, možemo konstatirati da Vinodolski zakon — mada poznaje nešto manje od četrdesetak delikata — pati od prilično velike neobuhvatnosti, kao, uostalom, manje ili više, i ostali statuti na ovom interesantnom području starohrvatskog prava na potezu od Vinodola do Mošćenice, izuzimajući samo Riječki statut iz 1530. godine, koji u ovom pogledu čini veliki izuzetak i krivičnopravnoj materiji posvećuje cijelu III knjigu Statuta.

2. Specifičnosti po pitanju objekta (pasivnog subjekta) krivičnog djela i njihova klasna suština

U stanovitom broju slučajeva Vinodolski zakon pravi razliku između delikata s običnim objektima (obični ljudi, kmetovi) i delikata s kvalificiranim objektima (određenim funkcionarima: podknežin, perman, knežev službenik), pri čemu je ostvarena pojačana krivičnopravna zaštita određenih funkcionara. Razlog je lako naći i treba ga potražiti u klasnim momentima. Naime, u svakom djelu, uperenom protiv nekog važnijeg vinodolskog funkcionara, zakonodavac je u krajnjoj liniji vidio djelo upereno protiv postojećeg poretka, jer su dotični funkcionari (neki manje, neki više) bili nosioci vlasti postojećeg poretka. Interesi vladajuće klase i postojećeg poretka zahtijevali su stoga njihovu pojačanu zaštitu, pa otuda dolazi i do pojačane krivičnopravne represije nad izvršiocima delikata uperenih protiv određenih funkcionara.² Najdrastičniji primjer u tom pravcu pružaju nam propisi članova 31. i 39. Vinodolskog zakona. Po prvom propisu za ubojstvo kmeta, ili nekoga od roda kmetskoga, propisana je novčana kazna od 100 libara u korist srodnika ubijenog, dok je po drugome za ubojstvo podknežina, permana ili sluge kneževe kuće bilo određeno da knez (ili netko drugi u njegovo ime) može nad ubojicom obaviti odmazdu kakvu god sâm hoće.

recht der Kulturvölker, 1905., str. 105; Trojanović: Šaronjanje kod Srba, 1922, str. 4; Engels: Poreklo porodice..., Marks i Engels: Djela — knj. XVI, str. 138—141; Wesnitsch: Die Blutrache bei den Südslaven, 1889, str. 19; Ch. Petit—Dutaillis: Documents nouveaux sur les moeurs populaires et le droit de vengeance dans les Pay-Bas au XV siècle. Lettres de remission de Philippe le Bon, Paris 1908; Jireček—Radonić: Istorija Srba, knj. II, Beograd 1952, str. 133; Miklosich: Die Blutrache bei den Slawen, Wien 1887, str. 86; Summer Maine: L'ancien droit, Paris 1874, str. 357.

² Na ovu pojavu (samo u mnogo većim razmjerima) nailazimo i u krivičnopravnim odredbama Riječkog statuta iz 1530. godine — prilikom teških i lakih tjelesnih povreda i uvreda, također u Veprinačkom statutu iz 1507. godine, dok je uopće ne nalazimo u Kastavskom statutu iz XV stoljeća, niti u Trsatском statutu iz sredine XVII stoljeća. Ipak se iz toga ne bi smio olako izvlačiti zaključak da ovakvih diferenciranja nije uopće bilo ni u Kastvu ni u Trsatu (u doba važenja spomenutih njihovih statuta). Treba, naime, imati na umu činjenicu da ovi statuti ne sadrže cjelokupnu krivičnopravnu materiju (kao što i ne predstavljaju potpuni, nego samo djelomični, kodeks prava dotičnog kraja i vremena, dok masa starih običajnih odredaba ovim statutima nije obuhvaćena, mada je i dalje ostala u primjeni). Stoga je ne samo moguće već i prilično vjerojatno da je ovakvih diferenciranja bilo i u ovim gradovima, premda o tome u propisima njihovih statuta nema spomena.

3. Pitanje vinosti

Pitanje vinosti u svakom modernom krivičnom pravu predstavlja jedno od centralnih pitanja iz grupe subjektivnih momenata. Međutim, krivično pravo je trebalo prevaliti veoma dugačak razvojni put dok je pitanju vinosti poklonilo onu pažnju koja mu po njegovoj prirodi pripada. Povijesno promatrano u davnoj se prošlosti nije pravila nikakva razlika između umišljaja i nehata, a često ni između ma kog oblika vinosti i slučaja. Postojanje ili nepostojanje djela cijeno se po posljedici i načinu izvršenja, dok elementi koji karakteriziraju subjektivnu stranu nisu pri ocjeni ovog pitanja bili od ikakvog interesa. Sasvim je prirodno da Vinodolski zakon s kraja XIII stoljeća u ovom pogledu ne čini nikakav osjetniji izuzetak. Iz njegovih propisa, naime, proistječe da krajem XIII stoljeća ovdje pojam vinosti, ili bolje rečeno pojam umišljaja i nehata (kao rezultat podjele unutar pojma vinosti), još nije bio dovoljno poznat niti propisima ovog zakona načelno prihvaćen. Ni Veprinački ni Kastavski statut ne prave razliku između doloznih i kulpoznihi delikata. Trsatski pak statut iz 1640. godine pitanju vinosti posvećuje osjetnu pažnju. U njemu čak nailazimo i na jasno izraženu i prihvaćenu podjelu vinosti na umišljaj i nehat (vidi čl. 20, 25. i 36. Trsatskog statuta). To je navelo dr Šilovića na tvrdnju da se u Trsatskom statutu po prvi put u starom hrvatski pisanom pravu nailazi na sigurnu i preciznu razliku između dolusa i culpe kod ubojstva.³ Mi moramo samo dopuniti tvrdnju dr Šilovića činjenicom da je već 110 godina prije Trsatskog statuta pitanju vinosti poklonio znatnu pažnju, pa dapače i poznavao diobu vinosti na dolus i culpu Riječki statut iz 1530. godine. On doduše ne spada u statute pisane hrvatskim jezikom (jer je pisan na latinskom jeziku), ali također pripada području starohrvatskog prava. Ovu okolnost moramo naglasiti da se ne bi pogrešno izveo zaključak da je u starohrvatskom pravu poklonjena veća pažnja vinosti (pa čak i diobi vinosti na umišljaj i nehat) negdje u razmaku od konca XIII pa do sredine XVII stoljeća. Propisi Riječkog statuta omogućavaju nam, naime, sasvim solidno da ovu gornju granicu snizimo za više od jednog stoljeća i da utvrdimo da se to moglo dogoditi (odnosno da je to pitanje sazrijevalo u pravcu potpunijeg prodora i prihvaćanja) negdje od kraja XIII, odnosno početka XIV, pa do circa prve četvrtine XVI stoljeća.

Naravno, ovdje se ne smije šutke prijeći preko delikta zlonamjernog zbacivanja hovrlice ili pokrivače s glave ženi iz čl. 27. Vinodolskog zakona (jer neki u tom mogu da vide dokaz prihvaćanja diobe vinosti na umišljaj i nehat još u Vinodolskom zakonu). Propis Vinodolskog zakona na ovom mjestu (ali samo za ovaj posebni slučaj i samo za ovaj delikt!) upotrebljava termin »va zli voli« (tj. u zloj volji — zlonamjerno). To govori da se ovaj delikt može izvršiti samo umišljajno. Iz toga se ipak ne bi smio olako izvoditi zaključak da je Vinodolski zakon poznavao podjelu vinosti na umišljaj i nehat. Da je to bio slučaj, odnosno da se tim pitanjem vinodolski zakonodavac iole ozbiljnije bavio, ponajprije bismo barem na vidnije tragove toga naišli kod delikta ubojstva, što nikako nije slučaj. U djelu iz čl. 27. V. z. radi se, naime, o specifičnom deliktu u kojem je po samoj prirodi stvari zlonamjernost konstitutivni element bića ovog krivičnog djela (animus injurandi se

³ Dr Josip Šilović: O razvoju krivnje u hrvatskom kaznenom pravu, Rad JAZU — knj. 194, Zagreb 1912, str. 166.

ovdje i po samoj prirodi stvari pojavljuje kao *conditio sine qua non* pa to ne može služiti za dokaz zaključku da je vinodolski zakonodavac već samim tim poznavao diobu vinosti na umišljaj i nehat i u načelu je prihvatio). No, možda ipak na ovom mjestu ne bi bilo na odmet ukazati i na još jednu okolnost (što bi čak ovdje moglo izmiriti suprotna gledišta). Pitanju vinosti, a pogotovu pitanju podjele unutar vinosti na umišljaj i nehat, povijesno gledano nije se nigdje poklonila pažnja odjednom, iznenada i potpuno. I ovaj pojam, kao i čitav dugi kompleks pitanja vezanih za opće krivičnopravne institute, povijesno se razvijao lagano i morao je prijeći veoma dugačak put od prvih obrisa koji su nekada bili čisti i jasni, a nekada toliko nezgrapni da ih je teško bilo i uočiti, a posebno izdiferencirati njihovu pravnu bit, pa do onih formi i mjesta koji im pripadaju u modernom krivičnom pravu. Nije, dakle, isključeno da je i u Vinodolskom zakonu prisustvo ovog termina »*va zli voli*« (makar i samo na ovom jednom mjestu i samo za ovaj jedini slučaj) moglo eventualno označiti prve prapočetke nametanja ovih problema u zakonodavčevim mislima (doduše još nesigurno, nedovoljno jasno i konzekventno, a nadasve neobuhvatno) iz čega će nam daljnji razvoj od par narednih stoljeća uvesti u krivično pravo ovog područja taj pojam prilično iskristaliziran i izgrađen (slučaj Riječkog statuta iz 1530. godine). Ta se mogućnost sasvim može dopustiti, pa čak i s prilično vjerojatnoće.

4. Pokušaj i kažnjivost za pokušaj

Kao što je bio slučaj s pitanjem vinosti, isto tako i pojam pokušaja zadugo nije bio poznat u starohrvatskoj pravnoj oblasti. Istina, ne bi se moglo reći da je čak i starom Vinodolskom zakonu pokušaj ostao sasvim nepoznat (jedva ako je što osjetnije u tom pravcu koraknuo i Riječki statut iz 1530. godine). Ipak možemo tvrditi da je ovdje ovaj pojam tek bio dotaknut i to na jedan sasvim specifičan način. Naime, ni u Vinodolskom zakonu, kao uostalom ni u kasnijim statutima na ovom potezu (Veprinačkom, Riječkom, Trsatskom, Kastavskom, Mošćeničkom), pojam pokušaja nije prihvaćen i obrađen ni približno na način kako ga shvaća moderno krivično pravo, već su samo izvjesni učini, koji bi po svojoj prirodi u stvari predstavljali pokušaj, proglašavani posebnim krivičnim djelima i za njih propisivana odgovarajuća vrsta i mjera kazne. Inače, nikakvih općih odredaba o kažnjavanju za pokušaj ovi stari statuti (pa, naravno, ni Vinodolski, kao najstariji među njima) nisu poznavali. Inače, primjere kažnjavanja za pokušaj kao za posebno određeno krivično djelo nalazimo u propisima čl. 30. Vinodolskog zakona (djelo zasijedanja podknežinu, službenicima ili permanima). Ovim propisom predviđena je kazna od 50 libara (u korist kneza) za one koji bi napravili zasjedu kapetanu grada (tj. podknežinu), njegovim službenicima ili osobnim kneževim službenicima (permanima). Također sličan slučaj imamo i s propisima čl. 56. Vinodolskog zakona, koji predviđaju kažnjavanje za pokušaj silovanja.

5. Stav prema odgovornosti pomagača i podstrekača

U ovom dijelu starohrvatske pravne oblasti na potezu od Vinodola do Mošćenica prvi je Riječki statut iz 1530. godine prihvatio kažnjavanje pomagača i podstrekača i ovo pitanje propisima rub. 21 — lib. III Statuta načelno

regulirao za sve slučajeve kada to u nekom posebnom propisu i za neki konkretni slučaj nije drugačije određeno.⁴ Vinodolski zakon (kao ni ostali iz ove oblasti osim Riječkog) to ne poznaje.

6. Nužna obrana i drugi temelji isključenja protupravnosti

Moderno krivično pravo dopušta postojanje nužne obrane u slučajevima kada je ta obrana neophodno potrebna da bi se od sebe ili drugoga odbio neizazvani, istovremeni, protupravni napad. Pri tom je irelevantno protiv kojeg je dobra taj protupravni napad bio uperen (to može biti život, imovina, čast itd.). Naravno, povijesno promatrano, i ovaj se krivičnopravni institut prilično sporo razvijao. Ipak, u Vinodolskom zakonu (i to u njegovom čl. 71) nailazimo na nešto što bi eventualno moglo ukazivati na nekakav trag, doduše naglašeno modificiranog pojma nužne obrane, ako se o tome ovdje uopće radi (jer bi ovo kao institut nužne obrane teško moglo opstati nakon jedne ozbiljne teoretske analize). Bilo kako bilo, pošto su oko ovoga u nauci već isticana razna gledišta, a teren je veoma sklizak, morat ćemo se na ovom pitanju nešto malo duže zadržati.

Tekst člana 71. Vinodolskog zakona na današnjem jeziku (citiran prema Kostrenčićevom prijevodu na današnji jezik, radi boljeg razumijevanja)⁵ glasi: »Nađem li razbojnika noću u mojoj škodi, to jest gdje mi štetu čini, te ga živa ne mogu uhvatiti, e bih znao koga imam tužiti — pa ga ubijem, nemam biti nikako osuđen, te protiv mene niko ne može ustati ili me tužiti.«

Govoreći o ovom propisu Vinodolskog zakona dr Šilović kaže da on predstavlja jasan trag krvne osvete.⁶ Ne možemo se složiti s ovim gledištem, ali ne isključujemo mogućnost da bi ovaj propis eventualno mogao pokazivati neke prazračetke pojma nužne obrane u starohrvatskom pravu, mada posebno naglašavajući da je to u svakom slučaju vrlo daleko od one nužne obrane kako je shvaća i prihvaća današnje krivično pravo. Dr Kostrenčić u ovom propisu vidi »pravo nužne obrane u pogledu imovine«.⁷ No, tretirajući dalje ovo pitanje dr Kostrenčić tvrdi da se možda ne bi pogriješilo ako bi se iz ovog propisa argumenta a majore ad minus izveo zaključak da je napadnuti tim prije imao pravo usmrtniti razbojnika koji pored toga njega još i osobno napada.⁸ U nedostatku propisa ili bilo kakvih drugih očiglednijih dokaza (dokumenata, presuda ili sl.) teško nam je zauzeti deciderano stajalište po ovom pitanju. Moramo, međutim, naročito podvući da je prilikom tretiranja ovih pitanja potrebna izuzetno velika obazrivost prije donošenja decideranih zaključaka. Ovo prvenstveno iz razloga što su u tim davnim vremenima, kada je krivičnopravna teorija bila sasvim nerazvijena, a propisi neobuhvatni i preuski da bi mogli regulirati sve pravne odnose tadašnjeg društva i kada se prilično oskudno pisano pravo nadopunjavalo običajnim shvaćanjima, pisani propisi čak i poneki važni institut — čiji pojam u biti možda (čak i vrlo

⁴ Riječko krivično pravo iz prve polovice XVI stoljeća ovo pitanje regulira na način što se pomagač kažnjava istom kaznom kao i izvršilac, a podstrekač polovicom kazne propisane za izvršioca.

⁵ Dr Marko Kostrenčić: Vinodolski zakon, Rad JAZU — knj. 227, Zagreb 1923, str. 175.

⁶ Dr Josip Šilović: op. cit., str. 159.

⁷ Dr Marko Kostrenčić: op. cit., str. 204.

⁸ Ibidem, str. 204.

vjerojatno) ni sam zakonodavac nije do kraja sagledao, a kamoli teoretski sasvim prečistio — prihvaćali prvenstveno iz čisto praktičnih razloga. A praktični razlog koji je izazvao propise člana 71. Vinodolskog zakona bio je po prirodi svojoj sasvim drugačiji od onih koji su nekad kasnije pokazali potrebu prihvaćanja instituta nužne obrane. Zbog toga i nije lako sa sigurnošću utvrditi pravi karakter ovog temelja isključenja protupravnosti po Vinodolskom zakonu. Dr Kostrenčić (kao što rekosmo) smatra da se ovdje protupravnost isključuje na temelju nužne obrane u pogledu imovine. Po našem mišljenju, međutim, ova konstatacija stoji na prilično nesigurnim nogama. Jedno pitanje, koje bi mogli ovdje postaviti, možda bi moglo unijeti malo više svjetla u sam problem. Naime, da li bi moglo biti nužne obrane u pogledu imovine (s gledišta teorije krivičnog prava) u slučaju kada bi razbojnik načinio neku štetu i kada bi u momentu nailaska vlasnika, koji ga ubija, već bio u bijegu (a to su baš tipični slučajevi na koje propisi čl. 71. V. z. ukazuju)? Za postojanje nužne obrane ovdje bi nedostajao najbitniji element: istovremenost (jer je šteta pričinjena prije, a ubojstvo nešto kasnije), a također ne bi se radilo o odbijanju napada, pošto je (u navedenom primjeru) napad već ranije bio prestao i napadač je u momentu njegovog ubojstva već bio u bijegu. Stoga, po našem mišljenju, temelj isključenja protupravnosti u konkretnom slučaju ne leži u nužnoj obrani u pogledu imovine, već je to pravo počinocu dato iz čisto procesualnih razloga. Naime, izvršilac je takvo ubojstvo mogao nekažnjeno učiniti jedino u slučaju kad na drugi način nije mogao saznati (i osigurati dokaz) tko je dotični »razbojnik« koji mu je štetu počinio, da bi ga mogao tužiti i od njega, odnosno iz njegove zaostavštine (ako ga je ubio), dobiti obeštećenje. Nekažnjeno ubojstvo se ovdje, dakle, ne vrši u cilju odbijanja napada od svoje imovine, nego u cilju osiguravanja procesualnih mogućnosti za postizanje obeštećenja. Ipak smo dužni ovdje staviti i još jednu napomenu. Pri ovim analizama mi, naravno, polazimo s teoretskih stajališta modernog krivičnog prava (jer drugačije ne možemo). Nitko nam, međutim, ne garantira da se je, povijesno uzev, institut nužne obrane već u svom začetku pojavio negdje u svojoj svojoj »teoretskoj opremi« koja odgovara današnjim shvaćanjima krivičnog prava i moderne krivično-pravne teorije. Možda su mu prvi obrisi bili nezgrapni i nedotjerani, a ipak je nešto zakonodavca navodilo da ga, makar i takvoga, počne po malo uvoditi u život, da bi ga tek kasniji razvojni putovi sasvim dotjerali i podigli na onaj nivo kojeg je dostigao u modernom krivičnom pravu. Ako prihvatimo ovu mogućnost (a ona u sebi sadrži dosta logike), tada bi se i za ono što sadrže propisi člana 71. Vinodolskog zakona možda i moglo kazati da je predstavljalo ili moglo predstavljati nekakve prve tragove, mada sasvim modificiranog (i dosta dalekog od današnjeg shvaćanja) pojma nužne obrane.

7. Doraslost, uračunljivost, stvarna i pravna zabluda, krajnja nužda

Od svega ovoga nigdje ni spomena u propisima Vinodolskog zakona, pa čak ni dalekog nagovještaja. Što se tiče stvarne i pravne zablude, tu nema ničeg čudnoga i sasvim je logično da ti pojmovi nisu ni u najosnovnijim svojim obrisima u doba Vinodolskog zakona mogli biti poznati. Glede krajnje nužde može stajati ista konstatacija (pogotovu znajući situaciju koju smo imali i s pojmom nužne obrane). Što se tiče uračunljivosti i tu nam, s obzirom na

vrijeme u kojem je ponikao Vinodolski zakon (XIII stoljeće), nije mnogo čudno što zakon nije držao potrebnim da u taj problem ulazi, jer zakonodavcu najvjerojatnije nije ni kao pojam bio poznat. Međutim, mada zakon ni riječi nigdje i ništa ne govori o doraslosti izvršioca potrebnoj za podvrgavanje krivičnopravnoj odgovornosti, ovu okolnost nismo nikako spremni na brzinu i olako protumačiti kao da se u to vrijeme u praksi krivičnopravnog suđenja Vinodola posigurno i nikako o tome nije vodilo računa. Teško je, naime, i zamisliti (poslužimo se malo drastičnijim primjerom) da je jedno dijete od 4 ili 5 godina, koje je igrajući se, poteglo otonac na pušci i po nesreći tako ubilo čovjeka (znamo stav Vinodolskog zakona i prema vinosti!), odgovaralo za ubojstvo kao i zreo čovjek. Više smo skloni (i čini nam se sigurnijim) da zaključimo kako je ovo pitanje vjerojatno ostalo i dalje regulirano običajnim pravom jer ga je zakonodavac smatrao nečim općepoznatim i općeprihvaćenim, radi čega vjerojatno nije ni osjetio potrebu da ga obuhvaća pisanim pravom. No, u svakom slučaju, u nedostatku bilo kakvih sigurnijih dokaza (propisi zakona o tome šute, a nezapisano običajno pravo nije nam ostalo sačuvano) po ovom pitanju moramo ipak ostati na terenu manje ili više vjerojatnih pretpostavki.

8. Sistem kazni

Vinodolski zakon poznaje u stvari šest vrsta kazni (ako ovdje apstrahiramo arbitrarne kazne, koje nisu specificirane propisima nego ih izriče knez po svojoj slobodnoj volji i u određenim slučajevima, bilo da su unaprijed prepuštene volji kneževoj ili ih pak knez ima pravo odrediti kada osuđena osoba nema otkuda platiti). To su: smrtna kazna, osveta ili odmazda, vražda (specifična kazna koja se javlja kao relikat još iz davnog klansko-plemenskog uređenja), tjelesne kazne (koje nisu bile brojno zastupljene), konfiskacija cjelokupne imovine, te obične imovinske kazne (u novcu ili »blagu«). Za kaznu progonstva zakon ne sadrži direktnih propisa, ali se iz nekih tekstova zakona može indirektno zaključiti da se je i ta vrsta kazne u praksi primjenjivala.

SMRTNA KAZNA bila je izričito zakonom predviđena za svega dva delikta (za kažnjavanje vračare koja ne bi imala odakle platiti visoku novčanu kaznu od 100 libara i za delikt paleža kuće, stana ili staje). U prvom slučaju smrtna kazna se izvršava spaljivanjem, dok se u drugom ništa ne govori o načinu izvršenja te smrtne kazne.⁹ Ovdje, međutim, ne treba izgubiti iz vida činjenicu da je smrtna kazna (i to s bilo kakvim oblikom izvršenja) mogla biti izrečena još i u svim slučajevima gdje je zakon knezu davao pravo na odmazdu ili pak gdje zakon ovlašćuje kneza da može izreći vrstu i mjeru kazne po svojoj ocjeni i odluci (npr. čl. 30. i 59. za djelo u povratu).

OSVETA (ODMAZDA) ili (kako ju Vinodolski zakon naziva) MAŠCENJE¹⁰ je jako stara vrsta kazne još iz prastarog običajnog prava i njeni tragovi vode

⁹ Vidi propise čl. 59. i 62. Vinodolskog zakona.

¹⁰ »Mašćenje« = osveta (vidi V. Mažuranić: Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, izd. JAZU — Zagreb 1908—1922, str. 636, pod »mašćenje«). Također dr. Miho Barada: Hrvatski vlasteoski feudalizam, izd. JAZU, Zagreb 1952, str. 110, bilješka 13. k članu 29. Vinodolskog zakona.

¹¹ Detaljnije o ovoj vrsti kazne, njenom nastanku i razvoju, vidjeti u ranije spomenutom mom radu: Opšti pogled na istorijski razvoj krivičnog prava. Također upućujemo na: Emil Garson: Krivično pravo (prijevod s francuskog), Beo-

čak do prvobitne zajednice, u čijem je krilu i nastala.¹¹ Vinodolski zakon ju prihvaća u tri slučaja (kod delikta ubojstva podknežina, permana ili sluge kućne družine kneževe; kod delikta ubojstva kmeta ili nekoga od roda kmetškoga — ali samo u slučaju hvatanja krivca prije plaćanja vražde ili pak u slučaju sporazumijevanja s rodom ubojice; kod delikta izdajstva kneza vinodolskog).¹²

VRAŽDA je isto tako prastara običajna vrsta kazne i ponikla je još u početku perioda raspada prvobitnog rodovskog društva (mada predstavlja kaznu napredniju od krvne osvete). Vražda zapravo predstavlja daljnji stupanj evolucije krvne osvete u jedan prihvatljiviji i napredniji običajni institut (umir, otkupninu, kompoziciju, vraždu, »krvninu«). Sastojala se u stvari u pružanju moralne satisfakcije i ujedno plaćanju materijalne odštete napadnutom ili zajednici (rodu) napadnutog od strane izvršioca delikta, odnosno njegove zajednice. Isplata se vršila u početku u naturi, a kasnije bilo u naturi bilo u novcu ili kombinirano. Premda kompozicija nije odmah potisnula krvnu osvetu, ipak ju je tokom duga vremena svoje primjene sve više potiskivala, dok ju nije na koncu i sasvim eliminirala.¹³ Ovu veoma staru kaznu Vinodolski zakon izričito prihvaća u svega tri slučaja (kod delikta ubojstva podknežina, permana ili sluge kućne družine kneževe — ali samo u slučaju kad bi izvršilac pobjegao i ne bi ga se moglo uhvatiti; za delikt paleža nečije kuće, stana ili staje — ako bi tom prilikom netko izgorio — vražda se plaća za svakog izgorenog; za delikt ubojstva kmeta ili koga od roda kmetškoga — ako izvršilac delikta pobjegne).¹⁴ Dok se kod zadnjih dvaju delikata nemamo razloga zadržavati, kod prvog se moramo zadržati zbog dilema u koje nas po pitanju kazne dovode različite mogućnosti tumačenja ovog zakonskog propisa. Propis se, rekosmo, odnosi na ubojstvo podknežina, permana ili sluge kućne družine kneževe i to kada bi izvršilac pobjegao, tako da ga se ne bi moglo uhvatiti. Za takve slučajeve propisano je da knez uzme vraždu koliko bude htio i to od plemena (kojemu zločinac pripada) polovicu, a od zločinčeve imovine polovicu. Odredba o kazni u ovom slučaju nešto je konfuzna i postoji mogućnost da je pri prijepisu ovog rukopisa Vinodolskog zakona napravljena izvjesna greška i to u onom dijelu teksta gdje se kaže »... da knez vazme vražbu, to e zagovor vrnezi kakov i kolik bude otil...«. Prije svega valja odvojiti pojmove »vražbu«¹⁵ i »zagovor«.¹⁶ Što se tiče odred-

grad 1926, str. 21—22 i 25; dr Ilija Jelić: Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i Severnoj Arbaniji, Beograd 1926, str. 1—2 i 10—11; Liszt: Lehrbuch der deutschen Strafrechtes, 1921, 66/II; dr Toma Živanović: Osnovi krivičnog prava, Opšti dio, Beograd 1922, 7/II; N. Srzentić — dr. A. Stajić: Krivično pravo FNRJ — opšti deo, Beograd 1954, str. 9.

¹² Vidi propise čl. 29, 31. i 70. Vinodolskog zakona.

¹³ Upućujemo na literaturu kao u bilješci 11 s dodatkom: S. F. Kečekjan: Opšta istorija države i prava I deo, sv. 1, prijevod s ruskog, Beograd 1946, str. 23; dr T. Taranovski: Istorija srpskog prava u Nemanjičkoj državi, II deo: Istorija krivičnog prava, Beograd 1931, str. 3.

¹⁴ Vidi propise čl. 29, 62. i 31. Vinodolskog zakona.

¹⁵ Vražba = vražda.

¹⁶ Za »zagovor« dr Kostrenčić kaže da je to »konvencionalna kazna kojom se nastojalo prisiliti stranke, da uzdrže jedno postojeće pravno stanje« (vidi dr. M. Kostrenčić: op. cit., na str. 183 — bilješka 66). Po Mažuraniću »zagovor« označava: zavjet, zavjetovanje... svečano obećanje pred sudom da se stranka, ako poreče, podvrgava kazni« (vidi V. Mažuranić: Prinosi za hrvatski pravnopovijesni rječnik, na str. 1635, pod »zagovor«). Barada »zagovor vrnezi« prevodi kao: novčana kazna (vidi M. Barada: op. cit., str. 110, bilješka 8.k članu 29 V.z.).

be koja knezu daje pravo da u takvim slučajevima uzima zagovor kakav hoće, ne nalazimo u tom ništa neobičnog. Međutim, manje je jasna odredba koja govori da knez može uzeti vražbu koliku hoće, jer se takvo što ne nalazi propisano nigdje drugdje, niti u Vinodolskom zakonu, niti pak u statutima susjednih gradova i općina. Baveći se ovim pitanjem dr Kostrenčić kaže da pri tumačenju ovog propisa postoje dvije mogućnosti. Jedna je da se smisao teksta shvati onako kako to neposredno proizlazi iz njegove formulacije — tj. da knez u takvim slučajevima može da određuje ne samo zagovor već i vraždu kakvu i koliku bi htio. Druga je mogućnost da bi se izraz »to e« shvatio kao »t(ak)oe«, što bi jako izmijenilo smisao teksta, koji bi tada (u današnjem jeziku) glasio: »...neka knez uzme vraždu i zagovor kakav i koliko bude htio...«. Pri tome bi se (prihvatimo li ovakvu interpretaciju) tekst »kakav i koliko bude htio« odnosio samo na zagovor.¹⁷ Dalje, po mišljenju Kostrenčića, vražda u ovom slučaju ne bi imala iznositi više nego li je to predviđeno za slučajeve iz čl. 31. V. z.¹⁸ Pitanje se sada postavlja koja od ovih dvaju varijanata je točna, pa se za moment moramo na ovome zadržati. Ako bi se prihvatila prva pretpostavka, tada bi visina vražde zavisila od kneževe volje, što praktično znači da u tom pogledu nije postojalo objektivno propisane granice. Iz toga dalje proizlazi logičan zaključak da bi takva kazna bila znatno oštrija od kazne (vražde) propisane za ubojstvo kmeta (čl. 31). Kada se uzme u obzir okolnost da se ovdje — u propisima čl. 29. V. z. — radi baš o kvalificiranim objektima (pasivnim subjektima), koji su posebno i mnogo jače zaštićeni, onda bi bilo i sasvim logično (i nimalo ne bi odudaralo od sistema) da je kazna za ovaj delikt morala biti znatno oštrija od kazne za djelo ubojstva kmeta. Baš ova okolnost, kao i sama stilizacija teksta čl. 29. V. z. (dakako, uzeta ad literam i bez ikakvih proizvoljnih ispravki!) govorila bi baš u prilog prve pretpostavke. Zbog toga se upravo i mi odlučujemo za ovakvo tumačenje člana 29. V. z., jer nam se ono čini i pravno i faktički logičnijim i vjerojatnijim. Inače, glede isplate vražde, ovdje smo u prisustvu ograničene solidarnosti plemena (počinilac plaća polovicu vražde, a njegovo pleme drugu polovicu).

TJELESNA KAZNA u Vinodolskom zakonu spominje se samo u jednom slučaju — kod delikta paljevine kuće, stana ili staje.¹⁹ Za ovo djelo propisana je visoka novčana kazna od 100 libara (uz obvezu naknade štete oštećenoj osobi), ali za slučaj da izvršilac kaznu ne može platiti, određuje mu se tjelesna kazna.²⁰ Propis ne govori o kakvoj se tjelesnoj kazni radi, pa je za pretpostaviti da je to ostavljeno slobodnoj ocjeni kneza. No, pošto se radi o veoma teškom deliktu, vjerovati je da je za to djelo iznicana neka od kazni osa-

¹⁷ Ukazujemo uzgred i na prijevod ovog fragmenta teksta Vinodolskog zakona kako ga je dao dr Miho Barada (dr Miho Barada: Hrvatski vlasteoski feudalizam, na str. 111), a koji glasi: »neka knez naplati vraždu, to jest novčanu kaznu, koju i koliko bude htio...«. Prema Baradinom shvatanju, dakle, ovdje se isključivo misli na vraždu.

¹⁸ Vidi dr M. Kostrenčić: op. cit., na str. 183, bilješka 66.

¹⁹ Vidi čl. 62. Vinodolskog zakona.

²⁰ »... vola budi osuen na život, ako nima otkud platiti...« Za ovu kaznu (»... osuen na život...«) Barada ispravno kaže da se radi o nekoj tjelesnoj kazni, osobito odsijecanjem jednog dijela tijela (vidi Barada: op. cit., na str. 126, bilješka 5. uz čl. 62. V. z.).

kaćenja (ponajprije desne ruke), što je u ono vrijeme i zadugo kasnije bilo uobičajeno u ovim krajevima.

OBIČNA IMOVINSKA KAZNA je u Vinodolskom zakonu bila predviđena za najveći broj krivičnih djela. Nekada je određena u »blagu« — stoci (rjeđe), nekada u novcu (najčešće), a nekada alternativno: u novcu ili u stoci. Što se pak tiče karaktera novčane kazne, ona je u najvećem broju slučajeva imala javnopravni karakter, dok je opet u nekim slučajevima imala istovremeno i javnopravni i privatnopravni karakter (s tim što je jedan od ova dva u većini slučajeva pretežao). Kao specifična i interesantna forma imovinske kazne u Vinodolskom zakonu se pojavljuje i tzv. višestruka naknada štete (obično dvostruka i sedmostruka).

Kaznu KONFISKACIJE CJELOKUPNE IMOVINE posebno ističemo (mada po svojoj prirodi i ona spada među imovinske kazne). To činimo stoga što ona predstavlja s jedne strane najoštriju i najtežu imovinsku kaznu, a s druge strane spada u red inače najoštrijih kazni. Zakon ovu vrstu kazne²¹ određuje samo u dva slučaja (za delikt zloupotrebe službene dužnosti od strane pristava i za delikt održavanja skupština ili zborova bez prisutnosti kneževa čovjeka).²² Međutim, treba imati na umu da je ovu kaznu (kao, uostalom, i sve druge), osim slučajeva predviđenih zakonom, knez mogao izreći i u svim onim slučajevima gdje je vrsta i mjera kazne ostavljena njegovoj ocjeni i odluci.

KAZNA PROGONSTVA predstavlja prastaru kaznu običajnog prava još iz prvobitne zajednice,²³ koja se jako dugo zadržala u praksi. U Vinodolskom zakonu, istina, ne nalazimo ovu kaznu nigdje propisanu expressis verbis, no na njen trag sasvim pouzdano nailazimo. Za dokaz da se ona ipak primjenjivala, iako zakonom nije izričito predviđena,²⁴ mogu nam poslužiti propisi čl. 12. Vinodolskog zakona koji se odnose na kažnjavanje osobe koja bi primila prognanika²⁵ ili ga pomogla hranom ili pićem.

Na kraju, glede arbitrarnih kazni, koje u zakonu nisu specificirane, treba napomenuti da je Vinodolski zakon, premda u veoma malom broju slučajeva, ipak u nekim prilikama i pri određenim deliktima, vrstu i mjeru kazne ostavljao slobodnoj odluci kneza (vidi propise člana 30. V. z. kod delikta zasijedanja podknežinu, službeniku ili permanu — u slučajevima kad je napad i izvršen i napadnutoj osobi pri tom bio neki dio tijela odsječen ili trajno oštećen; također i propise čl. 59, pri kažnjavanju vračare za djelo u povratu).

²¹ Istini za volju Vinodolski zakon za ovu vrstu kazne ne upotrebljava nigdje termin »konfiskacija imovine«, ali iz njene prirode jasno proizlazi da se upravo o toj vrsti kazne radi.

²² Vidi propise čl. 51. i 57. Vinodolskog zakona.

²³ Detaljnije o kazni progona vidijeti u mojoj ranije spomenutoj radnji: Opšti pogled na istorijski razvoj krivičnog prava, kao i u tamo navedenoj literaturi.

²⁴ Postoji pravna mogućnost da ovu kaznu, na primjer, izrekne knez u slučajevima gdje je vrsta i mjera kazne ostavljena na njegovu ocjenu i odluku (u ovom pravcu posebno ukazujemo na propise čl. 70. V. z., a podredno i na propise čl. 30. i 59. V. z., mada je u slučajevima iz čl. 30. nešto manje vjerojatnije da je knez — uza svu ovlast koju mu ovaj propis daje — za djelo u pitanju izricao kaznu progona, iako ni tu mogućnost u principu ne treba isključiti.

²⁵ Zgonik = izagnanik, exul, bannitus, forbannitus (vidi Barada: op. cit., str. 104, bilješka 1. uz čl. 12. Vinodolskog zakona).

General Criminal Institutions in the light of the Law of Vinodol

Dr Đorđe MILOVIC

In his introductory remarks, the author discusses the place, system and extent of the regulation of criminal law in the Law of Vinodol. Particular emphasis is placed on regulations extending special criminal protection to certain functionaries (vice counts, *permani*, officials of counts). Concerning the question of culpability, the author is of the opinion that the division into *dolus* and *culpa* was unknown in the Law of Vinodol and makes comparisons with old regulations of neighboring cities and townships. As for attempt and punishment for attempt, the author maintains that this concept was barely regulated in the Law of Vinodol, however, in a very special way. (Again comparisons are made with old regulations of neighboring cities and townships: the statutes of Veprinac, Rijeka, Trsat, Kastav and Mošćenica).

According to the author, the Law of Vinodol did not regulate the responsibility of accessories and instigators; moreover, this concept was first introduced in this part of the region of old Croatia in the Rijeka Statute of 1530. As for the institution of self-defense, the author points out that, in the real sense, it was unknown in the Law of Vinodol. Instead there were some grounds for exception from unlawfulness that were similar to a certain extent, whose legal essence, however, is still disputed in science today. According to the author, the rules of the Law of Vinodol did not regulate mental incapacity, mistake of fact and mistake in law, urgent necessity and the necessity of intent in order for the offender to be subject to criminal responsibility. On the other hand, the question arises as to whether some of these concepts were perhaps contained in the customary law of that time and left unrecorded.

Thereafter, the author presents the penal system contained in the Law of Vinodol, commenting separately on each of the following types of penalties: the death penalty, revenge, blood feuds (composition), corporal punishment, general fines levied on property, the confiscation of one's entire property, exile and arbitrary penalties.

Prevela doc. dr Susan ŠARČEVIC

Sommario

Istituzioni generali e penali alla luce delle prescrizioni della Legge di Vinodol

Dr Đorđe MILOVIC

Nell'introduzione, l'autore parla del luogo, del sistema e del contenuto del diritto penale nella Legge di Vinodol e si sofferma sulle sue particolarità, derivanti dalla difesa penale dei singoli impiegati e funzionari amministrativi. Prende quindi in esame la questione della colpa, alla luce della Legge di Vinodol (affer-

mando che qui non era conosciuta la divisione nel dolo e nella colpa) e fa un paragone con le antiche prescrizioni delle città e dei comuni vicini. Parlando del tentativo e della penalità per prova, ritiene che questo concetto, nella Legge di Vinodol, venga appena sfiorato e in un modo del tutto specifico (anche qui fa un confronto con le antiche prescrizioni delle città e dei comuni vicini: con lo statuto di Veprinaz, di Fiume, di Tersatto, di Castua e di Moschiena). La Legge di Vinodol non riconosce, afferma l'autore, la responsabilità di complici e di istigatori. Questo concetto dell'antica giurisdizione croata viene introdotto appena nello statuto di Fiume del 1530. Considerando l'istituzione della difesa legittima e delle altre istituzioni, con le quali si esclude l'illegalità, l'autore trova che la Legge di Vinodol non conosceva l'istituzione della difesa legittima, nel vero senso della parola, però conosceva, in un certo senso alcune simili istituzioni di esclusione dell'illegalità, il cui contenuto giuridico, ancor oggi, è oggetto di polemica fra scienziati. Sulla responsabilità, quale errore reale e giuridico, necessità estrema e età maggiore dell'esecutore del diritto per l'accertamento della responsabilità penale, le prescrizioni della Legge di Vinodol, afferma l'autore, non dedicano alcuna attenzione; o si chiede quindi se questo argomento, forse, non era già contenuto nel diritto consuetudinario di quel tempo, che però è andato smarrito. L'autore espone, quindi, il sistema di pena nella Legge di Vinodol, trattenendosi particolarmente su ogni tipo di pena: pena di morte, di vendetta, di vendetta del sangue, pene corporali, pene di beni generali, di confisca di tutto il patrimonio, pena di persecuzione e pene arbitrarie.

Preveo prof. Aldo LUPPI

U PREDVEČERJE POVIJESNE ODLUKE

KPJ U PRIPREMAMA ZA ORUŽANI USTANAK I REVOLUCIJU 1941. GODINE

»... Pozvati samo narod u borbu protiv okupatora, a ne dati mu istovremeno da razumije da će se tom borbom ujedno postići nešto novo, mnogo bolje, da se neće više vratiti staro — tako ne bi bilo moguće pokrenuti sve narode u tu borbu, niti tako široke mase naroda zainteresovati za nju, niti bi se moglo u njoj izdržati do kraja, tj. pobijediti.«

TITO

Uvodne napomene

Ovaj rad sadrži brojne činjenice, podatke, misli i sudove, prikupljene iz mnogih monografija, studija, članaka, memoarske i arhivske građe koje se bave ulogom Komunističke partije Jugoslavije u pripremama za oružani ustanak i revoluciju 1941. godine.

Sve je to obrađeno uz metodološki pristup koji po mišljenju autora treba omogućiti čitaocu, prije svega studentima fakulteta koji u okviru predmeta »Osnove općenarodne obrane i društvene samozaštite« izučavaju i narodno-oslobodilački rat, da lakše i potpunije sagledaju ulogu KPJ u NOB-i, posebno u ovom značajnom periodu priprema za oružani ustanak 1941. godine. Veliki broj korištene literature i izvora naznačenih u bilješkama omogućuju njihovo lakše pronalaženje i konzultiranje. Iako pripreme za ustanak predstavljaju jedinstven proces aktivnosti organizacija i rukovodstva KPJ, radi lakšeg i potpunijeg sagledavanja pojedinih strana tog procesa, rad je podijeljen na slijedeće dijelove:

1. Orijentacija KPJ na oružani ustanak i revoluciju,
2. Političke pripreme za oružani ustanak,
3. Organizacijsko-partijske pripreme,
4. Vojno-organizacijske pripreme za oružanu borbu i
5. Zaključak.

Sa stajališta izučavanja nastanka i razvoja oružanih snaga u NOR-u značenje ovog rada je u tome što kroz obradu vojno-organizacijskih priprema za ustanak ukazuje na začetke vojne organizacije u tom razdoblju koji će u datom času, po donošenju odluke za ustanak, predstavljati solidnu osnovu za formiranje jedinica i štabova. Sve ovo utoliko prije što je bilo i još uvijek se ponekad javljaju pojedinci koji, iskrivljujući povijesne činjenice, pokušavaju dokazivati spontani karakter ustanka u Jugoslaviji 1941. godine i time omalovažiti golemu i neospornu vodeću ulogu KPJ u njegovim priprema i izvođenju.

1. Orijentacija KPJ na oružani ustanak i revoluciju

Pripremam za podizanje oružanog ustanka prethodio je višegodišnji svestrani i naporni rad Komunističke partije Jugoslavije, naročito od dolaska Josipa Broza Tita za generalnog sekretara u oktobru 1937. godine. Svojom aktivnošću i poduzimanim političkim i vojnim mjerama KPJ je još prije napada na Kraljevinu Jugoslaviju pripremala sebe, radničku klasu i mase ugnjetenog i obespravljenog naroda za povijesne događaje koji su nastupali.

Smisao i sadržaj kursa KPJ na obranu zemlje prisutan je u njenoj svakodnevnoj borbi, naročito od »anšlusa« (der Anschluss = pripojenje) Austrije, kao dio cjelovitog koncepta revolucije. Takvu svoju orijentaciju Partija je izložila na zemaljskoj konferenciji, i njenu ispravnost i životvornost jasno su potvrdili događaji 27. marta 1941. godine. Neposredni zahtjevi Partije za istinski narodnu vladu i rješavanje osnovnih socijalnih i nacionalnih problema isticali su kao uvjet jačanja obrambene snage zemlje. Takve zahtjeve su prihvatile mase građana na ulicama naših gradova i sela tokom martovskih događaja čime se afirmirala snaga i odlučnost demokratskog i revolucionarnog pokret s KPJ na čelu.

Orijentacija KPJ na oružani ustanak logična je posljedica njenog jasnog opredjeljenja za socijalističku revoluciju i njene dotadašnje politike obrane zemlje. Ona je nastala za vrijeme raspadanja Kraljevine Jugoslavije, u aprilskom ratu 1941. godine, a razrađena je na partijskom savjetovanju početkom maja.

Partija nije gajila iluzije o tome da Kraljevina Jugoslavija može pružiti otpor fašističkim agresorima, budući da je bila suviše opterećena socijalnim i nacionalnim proturječnostima i trulošću državnog aparata. Ali nije predviđala ni njen tako brzi krah, pa je poduzimala razne mjere radi jačanja obrambenih sposobnosti zemlje.

Kapitulacija, međutim, nije Partiji i njenim pristalicama zatvorila perspektive. Znalo se da kapitulacija vojske ne znači i kapitulaciju naroda, da rat nije završen, već da treba da počne. Taj put, put oružane borbe, bio je jedino moguć i ispravan, kako s nacionalnog, tako i s klasnog, socijalnog stajališta. U datim historijskim uvjetima sloboda zemlje mogla se izvojevati jedino u oružanoj borbi koja je mogla biti uspješnom samo ako obećava revolucionarne društveno-političke promjene. Osim toga, oružanom borbom protiv fašizma radnički pokret u Jugoslaviji ispunjavao je i svoje internacionalističke obveze.

Prateći dok događaja u kratkom aprilskom ratu, Politbiro CK KPJ veoma je brzo reagirao. Već 10. aprila, na sjednici održanoj u Zagrebu, Politbiro je

odlučio da se nastavi otpor agresoru, a ukoliko to, uslijed potpunog raspada vojske, bude nemoguće, da se poduzmu postupne pripreme za organiziranje oružanog ustanka protiv okupatora. Na istoj sjednici je ukazano i na značaj organizacijskog jedinstva Partije; komunisti nisu smjeli dopustiti da padnu u zarobljeništvo i imali su zadatak da skrivaju oružje.¹

Neovisno od ovih zaključaka Politbira, nailazimo na slične ocjene i zaključke raznih drugih foruma i partijskih rukovodilaca.

Tako je na sastanku članova Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, 6. aprila u Beogradu, uzeta u obzir mogućnost raspada vojske, pa je zaključeno da se, u tom slučaju, prikuplja oružje.² O tome su razgovarali i partijski funkcionari Srbije koji su se bili sklonili u selo Malu Vrbicu. S idejom o borbi protiv okupatora već sredinom aprila počinju da se okupljaju u Beogradu članovi Pokrajinskog komiteta i neki članovi Centralnog komiteta KPJ.³ Na sastanku partijskog rukovodstva u Prokuplju, 10. aprila, također je razmatrano pitanje pripreme za oružanu borbu.⁴

Čim je saznao za kapitulaciju, Pokrajinski komitet za Crnu Goru, Boku i Sandžak letkom je pozvao pripadnike vojske da ne predaju oružje. Poduzeta je i široka akcija da se u danima kapitulacije naoružaju članovi KPJ i SKOJ-a i drugi za oružje sposobni ljudi. Sličnih akcija bilo je i u drugim krajevima zemlje.

Ideju o oružanoj borbi CK KPJ istakao je i u svome proglasu od 15. aprila, naglašavajući da će komunisti i radnička klasa Jugoslavije biti »u prvim redovima narodne borbe protiv osvajača« i da će u toj borbi istrajati do konačne pobjede. Značajno je da već u ovom dokumentu CK ukazuje na društveno-politički smisao te borbe, ističući da će se u njoj »rađati novi svet« i stvoriti »na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije slobodna, bratska zajednica«. U prvomajskom proglasu CK KPJ podvlači da će Partija »još upornije organizovati i voditi borbu naroda protiv okupatora i njegovih slugu u zemlji«. ⁵

U daljoj razradi koncepcije KPJ za oružanu borbu i revoluciju izvanredan historijski značaj ima partijsko Savjetovanje početkom maja u Zagrebu, u prisustvu delegata iz svih pokrajina Jugoslavije, osim Makedonije.⁶ Na Savjetovanju je svestrano analizirana aprilska katastrofa i situacija u zemlji koju je ona izazvala. Konstatirano je razočaranje narodnih masa u buržoaziju, kao i to da će teror okupatora, i aktivnost jednog dijela buržoazije, koji se otvoreno stavio u njegovu službu, izazvati sve veći otpor naroda.

¹ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, izdanje instituta za izučavanje radničkog pokreta (IIRP), latinicom, Beograd 1963, 299; Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945 (u daljem tekstu Hronologija NOB), Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, 29.

² Jovan Marjanović, Srbija u NOB — Beograd, Beograd 1964, 63.

³ Dr Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963, 48.

⁴ Milivoje Perović, Južna Srbija, Beograd 1964, 37.

⁵ Bartić Jovanović, Crna Gora u NOR-u i socijalističkoj revoluciji, Beograd 1960, 31.

⁶ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (dalje: Zbornik) tom V, knj. 1, dok. br. 1.

⁷ Četrdeset prva, Beograd 1961, 66.

⁸ Još nije utvrđen točan datum održavanja Savjetovanja. U našu suvremenu historiografiju ono je ušlo pod nazivom Majsko savjetovanje. Vidi: Dr Jovan Marjanović, Ustanak i NOP u Srbiji 1941, 57.

U takvim uvjetima samo je radnička klasa, s KPJ na čelu, sposobna da ujedini i povede narode Jugoslavije u oružanu borbu. To je značilo da se KPJ nalazi pred izvršenjem svog historijskog zadatka — da organizira i predvodi narode Jugoslavije u borbi protiv okupatora i domaće izdajničke buržoazije za nacionalno i socijalno oslobođenje.

S obzirom na takve uvjete i ciljeve, ta borba je — prema zaključcima Savjetovanja — od najšireg interesa za sve društvene slojeve i porobljene narode. Zbog toga u nju treba privući sve rodoljubive elemente, uključujući i pripadnike bivših građanskih partija koji su spremni da se bore, pod rukovodstvom Partije, protiv okupatora »i protiv svega onoga što je donelo narodima Jugoslavije današnje patnje i zloc.«⁹

Borba protiv okupatora razmatrana je na Savjetovanju kao neposredan zadatak, pa su i zaključci sadržavali niz organizacijskih i političkih mjera za oružanu borbu.¹⁰

U toku realiziranja zaključaka Majskog savjetovanja došlo je do zaoštravanja situacije u zemlji, naročito zbog masovnih zločina nad srpskim stanovništvom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Mnogobrojni faktori ukazivali su da je »točka ključanja« na pomolu.¹¹

Dvadeset drugog juna Njemačka je napala Sovjetski Savez. Od tada su glavne njemačke snage angažirane na istočnom frontu.¹² Ulazak SSSR-a u rat predstavljao je za narode Jugoslavije i sve progresivne snage u svijetu veliku moralno-političku podršku, otvarao perspektivu pobjede nad fašizmom i realnu mogućnost za revolucionarne društveno-političke preobražaje.¹³ Pošto su se time, pored subjektivnih, stekli i objektivni uvjeti za oružani ustanak, CK KPJ se istoga dana, 22. juna, obratio narodima Jugoslavije proglasom, u kome se, između ostalog, kaže:

»Kucnuo je sudbonosni trenutak. Započela je otsudna bitka protiv najvećih neprijatelja radničke klase, bitka koju su fašistički zločinci sami zametnuli ...

Proleteru sviju zemalja Jugoslavije, na svoja mesta, u prve borbene redove! Zbijte čvrsto svoje redove oko vaše avangarde, Komunističke partije Jugoslavije. Svaki na svoje mesto! ... Spremajte se hitno za poslednji otsudni boj ...

Komunisti Jugoslavije! Ne oklevajte ni trenutka, već se hitno spremaite za tu tešku borbu. Smesta prilagodite svoje organizacije i njihov rad za taj poslednji boj. Stanite na čelo radnih i nacionalno

⁹ Pregled istorije SKJ, 302.

¹⁰ Zaključci Majskog savjetovanja objavljeni su u Proleteru br. 3—4—5, za mart — april — maj 1941, a poslije rata u Zborniku, II, 2, str. 7.

¹¹ U nekim krajevima zemlje već je bilo došlo do masovnijeg oružanog otpora ustaškim zlikovcima; naročito široke razmjere imao je junjski ustanak u istočnoj Hercegovini.

¹² Njemačka je za napad na SSSR 22. VI 1941. angažirala 181 diviziju, 17 brigada, 2 motorizirana puka, 4.940 aviona, 3.410 tenkova. Grupa autora, Drugi svjetski rat, izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1961. 43 (dalje: Drugi svjetski rat).

¹³ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945. (dalje: oslobođilački rat), Beograd 1957, 41.

... ugnjetenih masa i vodite ih u borbu protiv fašističkih tlačitelja naših naroda... Izvršite svoju dužnost avangarde radničke klase Jugoslavije. Napred u poslednji i odlučni boj za slobodu i sreću čovečanstva.«¹⁴

Slične proglase izdala su i nacionalna i neka druga rukovodstva KPJ,¹⁵ pripreme za ustanak su pojačane, a na sjednici 4. jula Politbiro CK KPJ je donio odluku o početku općeg narodnog ustanka.

Čime se sve KPJ rukovodila pri utvrđivanju i razradi političke linije za oružanu borbu i revoluciju? Prvo, Partija je još prije napada na Jugoslaviju svestrano procijenila situaciju i uočila mračne ciljeve fašizma; drugo, ona je dobro poznavala sve unutrašnje ekonomske, političke i socijalne proturječnosti jugoslavenskog društva, koje su Jugoslaviju činile nesposobnom za život; treće, imala je iza sebe dugogodišnje borbene iskustvo, stečeno u ilegalnim uvjetima protiv nenarodnih režima i eksploatatora i povezala se s narodom i pripremila ga za odlučnu revolucionarnu borbu, što je bilo preduvjet da poslije aprilske katastrofe postane vođa i organizator naroda u borbi; četvrto, imala je povjerenje u narod i vjerovala u njegovu slobodoljubivost zasnovanu na borbenim tradicijama; peto, bila je svjesna svoje unutrašnje snage, jedinstva i idejno-političke zrelosti, jer je kao kadrovska partija okupljala samo provjerene i sposobne pojedince, spremne da preuzmu odgovorne funkcije na čelu naoružanog naroda; šesto, računala je na podršku svih progresivnih snaga u svijetu, posebno na Sovjetski Savez.¹⁶

2. Političke pripreme za oružani ustanak

Političke pripreme za oružani ustanak imaju korijen u političkoj aktivnosti KPJ i drugih progresivnih snaga još od prvih događaja koji su nagovijestili početak drugog svjetskog rata i opasnost po nezavisnost zemlje. Međutim, neposredne političke pripreme Partija je mogla poduzeti tek poslije okupacije zemlje. Političkom akcijom trebalo je podići borbeni duh naroda, razbiti mu iluzije u razne okupatorske tvorevine, razobličiti izdajničku ulogu buržoazije, naročito onog njenog dijela koji se stavio u službu okupatora. Također je trebalo ujediniti sve rodoljubive snage zemlje, bez obzira na političku, vjersku, nacionalnu i socijalnu pripadnost; samo jedinstvo na širokoj platformi narodnooslobodilačkog pokreta moglo je biti osnova za vođenje općenarodnog rata. Osim toga, trebalo je pojačati vjeru naroda u snagu Sovjetskog Saveza i ostalih progresivnih snaga u svijetu.

Rad na suzbijanju malodušnosti i podizanju borbenog duha imao je izuzetan značaj. Centralni komitet dobro je to uočio. To se vidi i iz njegova proglasa od 15. aprila: »Ne klonite duhom ni onda ako u toj borbi vremenom i podlegnete, jer će se iz ovog krvavog imperijalističkog pokolja rađati novi

¹⁴ Zbornik I, 1, str. 12, 15 i 17.

¹⁵ Isto, III, 1, dok. br. 1, V, 1, dok. br. 4 i dr.

¹⁶ Josip Broz Tito: Vojna djela, knj. II. 227; Referat na svečanoj sjednici CK SKOJ-a — 40 godina revolucionarne borbe KPJ, Beograd 1959, br. 4—5, 173; O položaju i događajima u Jugoslaviji (Izvjestaj Komunističkoj internacionali krajem maja 1941), Vojna djela, knj. I, 13.

svijet, zbrisat će se za uvijek konijeni imperijalističkih ratova i nacionalnog porobljavanja.«¹⁷

Aktivnost komunista na podizanju borbenog morala ispoljila se u zbje-govima (uglavnom na području NDH). Komunisti su hrabril zaplašeni narod, nagovještavajući bliski ustanak.¹⁸ O dizanju ustanka i obračunu s okupatorom i njegovim slugama sve više se govorilo širom zemlje, što je pojačavalo vjeru u vlastite snage. Značajan element u jačanju borbenosti naroda bile su i same borbene tradicije, jer su narodi Jugoslavije mnogo puta u svojoj historiji vodili borbu za slobodu protiv raznih osvajača. Pozivanje na borbene tradi-cije sreće se često u raznim partijskim proglasima. Tako se, na primjer, u proglasu PK KPJ za Srbiju, pored ostalog, kaže: »Srpski narode, ne oklevaj! Sada i samo sada kucnuo je čas da učinimo kraj nasilju okupatora . . . Seti se, srpski narode, svoje slavne prošlosti i ne slušaj kukavice i malodušnike koji pozivaju na čekanje! Čekati — to znači igrati se svojom sudbinom, buduć-nošću naroda.«¹⁹

Namjeri okupatora da potpirivanjem bratoubilačke borbe istrijebe jugo-slavenske narode KPJ se suprotstavila razvijanjem i jačanjem bratstva i je-dinstva svih naroda i narodnosti u zemlji. Ona se u Hrvatskoj, Bosni i Her-cegovini stavila na čelo srpskih progonjenih masa i štitila, u isto vrijeme, Muslimane i Hrvate koji nisu imali ništa zajedničkog s ustašama.²⁰ Tako je postupala i u drugim krajevima u kojima je postojala opasnost od brato-ubilačke borbe. Bratstvo i jedinstvo predstavljalo je ne samo značajan pred-uvjet za realiziranje priprema oružanog ustanka, već je tokom cijele oružane borbe simboliziralo jednu od njenih osnovnih tekovina.

U zaključcima Majskog savjetovanja pitanje bratstva i jedinstva je našlo istaknuto mjesto. Pred komunistima Bosne i Hercegovine postavljeno je, kao najpreči zadatak, »suzbijanje sijanja te mržnje, raskrinkavanje franko-vačkih izdajnika . . .«²¹ Ukazujući na značaj bratstva i jedinstva, Pokrajinski komitet Vojvodine naglasio je u svom proglasu od juna 1941. godine: »Zato-kujte to jedinstvo u zajedničkoj borbi protiv svih izrabljivača, bez obzira na narodnost! Borite se protiv šovinizma, mržnje prema drugim narodima, išču-pajte tu otrovnu žaoku, koju kapitalisti podlo usađuju u narodne mase!«²²

Shvaćajući izuzetan značaj bratstva Srba i Hrvata u Hrvatskoj, CK KPH u svome proglasu od sredine juna osuđuje ustaška zlodjela nad srpskim stan-ovništvom i poziva srpski narod da se udruži sa hrvatskim u zajedničkoj borbi protiv okupatora. »Mi se nalazimo pred teškom odlučnom borbom, ali zajedničkim snagama Srba i Hrvata u Hrvatskoj, zajedničkom borbom svih porobljenih naroda Jugoslavije pod vodstvom Komunističke partije, sruši-ćemo neprijatelja i izvojevati ne samo nacionalno oslobođenje Hrvata nego ćemo osigurati i nacionalnu ravnopravnost Srbima u Hrvatskoj.«²³

¹⁷ »Narodna armija«, 28. IV 1961.

¹⁸ Milan Basta, Krbava u ustanku, Ustanak 1941, knj. VI, 153.

¹⁹ Dr Jovan Marjanović, Srbija u NOB — Beograd, 104.

²⁰ Josip Broz Tito, Vojna djela, knj. I, 42.

²¹ Zbornik, II, 2, str. 18.

²² Isto, I, 2, str. 16.

²³ Isto, V, 2, str. 16.

Komunisti Bosanske krajine, u kojoj su se nacionalne i vjerske strasti bile razbuktale do krajnjih granica, uložili su velike napore da bi spriječili okupatora da zavadi i istrijebi naše narode.²⁴

Partija je nastojala uspostaviti kontakt s grupama ili pojedincima iz bivših građanskih opozicionih partija koji su ispoljavali antiokupatorsko raspoloženje. Međutim, izuzev u Sloveniji, nije postigla gotovo nikakve rezultate.²⁵

Na inicijativu CK KP Slovenije, 27. aprila je stvorena antiimperijalistička (u junu nazvana Osvobodilna) fronta od raznih političkih grupa, s kojima je KPS surađivala još prije rata.²⁶ Nakon osnivanja, ona je razvila intenzivnu i široku političku aktivnost, pripremajući narod za oslobodilačku borbu.²⁷

Političko jedinstvo naroda stvaralo se i raskrinkavanjem izdajničke uloge buržoazije u aprilskom ratu i poslije njega, u toku okupacije.²⁸

U danima priprema za oružanu borbu Partija je morala razobličavati razne »patriote«, naročito pripadnike raznih buržoaskih partija koji su svoje neprijateljstvo prema NOP-u prikrivali antiokupatorskim plaštom.²⁹ Najveće smetnje u Hrvatskoj činili su Maček i dio vodstva HSS koje je podržavalo Pavelića, uporno odbijajući bilo kakvu suradnju s NOP-om.³⁰

Za uspjeh Partije u ostvarivanju političkog jedinstva naroda za borbu protiv okupatora bila je značajna, svakako, njena dosljednost u predratnoj borbi protiv nenarodnih režima, za demokratska i nacionalna prava naroda.³¹

Partija je također isticala i povezanost sudbine naroda Jugoslavije sa sudbinom naroda Sovjetskog Saveza. »Trebalo da se zna da su naši narodi od prvih dana svoje teške borbe duboko vjerovali u nepobjedivost velike socijalističke zemlje — Sovjetskog Saveza, i bez predomišljanja stali na njegovu stranu, pridonoseći svoj dio u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.«³²

²⁴ Dr Dušan Lukač, Ustanak u Bosanskoj krajini, Beograd 1967, 76.

²⁵ Pregled istorije SKJ, 299; V kongres KPJ, Zagreb 1948. izdanje latinicom, 65.

²⁶ U Osvobodilnu frontu su, pored predstavnika KPS, ušli kršćanski socijalisti, demokratski dio Sokola i neke druge manje političke grupe.

²⁷ Dr Franc Škerl, Počeci partizanskog pokreta u Sloveniji, Beograd 1956, 20.

Širina političkog programa i borbe za jedinstvo masa lako je uočljiva iz sadržaja jednog proglašenja CK KPS. U tom proglašenju, koji je objavljen krajem aprila 1941, kaže se: »Da bi naša borba bila uspješnija, mora se sav slovenački narod uvjeriti u zajednički front protiv imperijalističkih okupatora i ugnjetaca... KPS poziva sav radni narod, sve političke grupe i sve rodoljubive pojedince koji su protiv nacionalnog ugnjetavanja, sve svjesne Slovence i sve pripadnike nacionalnih manjina na teritoriji Slovenije... u zajedničku borbu...« U proglašenju se potom iznosi pet programskih točaka, oko kojih treba da se vrši to okupljanje. (Zbornik, VI, 1, str. 11)

²⁸ »Evo, svi ti elementi imaju potpuno jedinstvenu liniju, a ona je: sabotirati svaku narodnooslobodilačku borbu koja je uperena protiv okupatora, onemogućiti uticaj komunista u masama i po cijenu fizičkog istrebljenja najboljih boraca našeg naroda. To je dosljednija linija reakcionara i ona se sada realizira u otvorenom sirovanju okupatora...«, pisao je Josip Broz Tito u članku: KPJ i ko su sve saveznici okupatora (Vojna djela I, 76)

²⁹ Dr Jovan Marjanović, Ustanak i NOP u Srbiji 1941, 64.

³⁰ Josip Broz Tito, Vojna djela, I, 75.

³¹ Edvard Kardelj, U čemu je bila snaga i nepobjedivost narodnooslobodilačkog pokreta; Stvaranje i razvoj jugoslovenske armije, Glavna politička uprava JNA, Beograd 1951, 86.

³² Josip Broz Tito, U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja nove Jugoslavije, Vojna djela, II, 44.

Partija je napad Njemačke na SSSR ocijenila kao izuzetno značajan događaj, kao prekretnicu u drugom svjetskom ratu, pa samim tim i kao povoljan moment za početak oružane borbe i, istovremeno, kao početak odlučne borbe protiv fašizma, u kojoj i sama treba izvršiti svoju internacionalističku dužnost.³³

Poslije napada Njemačke na SSSR pripreme za oružanu borbu postale su intenzivnije.³⁴ Dotadašnja apatija naroda, uvjetovana slomom države i terorom okupatora, brže je počela ustupati mjesto vjeri u pobjedu nad fašizmom i spremnosti za borbu. Tomu su išle u prilog i iluzije o skorom završetku rata.

Tako značajne promjene zapazile su i okupatorske komande. Talijanski general Robotti (Roboti) već 23. juna skreće pažnju potčinjenim jedinicama da se može desiti »... da našim ulaskom u rat protiv Rusije i uslijed događaja na istočnom frontu dođe do reperkusija kod manjih komunističkih i drugih buržoaskih lokalnih elemenata. Već juče, u nedjelju poslije podne, pojavili su se neki znaci i došlo je do nekoliko incidenata.« Naređenjem se zahtijeva stroga budnost i energično onemogućavanje svake akcije.³⁵

U izvještaju Komande kraljevskih karabinijera 11. armijskog korpusa se konstatira: »Činjenica je da je većina slovenačkog stanovništva vijest o objavi rata Rusiji od strane sila Osovine primila sa izvjesnim ushićenjem... Stanovništvo to nije moglo da potpuno sakrije... ono je na vidan način to manifestiralo svojim držanjem, koje je bilo izuzetno svečano i veselo, na ulici i po javnim lokalima koji su bili, kao nikada do sada, prepuni svijeta.«³⁶

Slične ocjene o raspoloženju stanovništva u svim krajevima nalazimo u mnogim drugim okupatorskim dokumentima.

Kratko vrijeme nakon okupacije počeli su izlaziti pojedini listovi. U Sloveniji se pojavio »Slovenski poročevalec«, a 23. juna u Splitu »Naš izvještaj« (tiraž 1.000—1.500 primjeraka), koji je odigrao značajnu ulogu u organiziranju narodnog ustanka.³⁷ Da bi se mogle prenositi direktive i odluke i obavještavati narod o razvoju političkih događaja, svi komunisti su dobili zadatak da organiziraju partijske tehnike.³⁸ Organizacija rasturanja tiskanog materijala bila je, također, važna i najčešće je dobro funkcionirala.³⁹

³³ Danilo Lekić, O početku oružanog ustanka u Jugoslaviji, Komunist, 1951, br. 4—5, 100; Pregled istorije SKJ, 305.

³⁴ U proglasu koji je CK KP Slovenije izdao tim povodom, stoji pored ostalog: »Slovinci! Napad fašističkih zločinaca na SSSR otvara perspektive skorašnjeg oslobođenja slovenačkog naroda...« Pošto je ukazano na potrebu vlastitog udjela u borbi, zajedno sa svim ostalim narodima, i na vodeću ulogu Crvene armije, u proglasu se konstatira: »Ta nepobediva sila je garancija da se naša borba ne može svršiti drukčije nego pobjedom pravedne stvari slovenačkog naroda...« (Zbornik, VI, 1, str. 17)

³⁵ Zbornik, VI, 1, str. 242.

³⁶ Isto, str. 257.

³⁷ Sibe Kvesić, Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1960, 105.

³⁸ U zaključcima Majskog savjetovanja vrlo se ozbiljno postavlja zadatak organiziranja partijskih tehnika. »Partijske organizacije moraju, baš zbog tih teških uslova posvetiti najveću pažnju tehnici. Tehniku treba da organiziraju i vode ozbiljni partijci. Nju treba postaviti na čvrste temelje, jer tehnika koja dobro funkcionira u tim uslovima osigurava uspeh partijskog rada. Uzalud sve direktive i odluke ako ne valja tehnika koja će ih dostaviti tamo gdje je potrebno.« (Zbornik, II, 2, str. 21)

³⁹ Dr Pavle Gregorić, Rad Partije na pripremi oružanog ustanka u Hrvatskoj, Vojno delo, br. 10—11, 1959, 611; Žarko Atanacković, Srem u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, Beograd 1968, 136.

U političkim pripremama za oružanu borbu veliku ulogu je imao neposredan kontakt članova KPJ i SKOJ-a, te simpatizera i drugih patriota s pojedincima ili grupama ljudi. Naročito su članovi partijskih rukovodstava neprekidno obilazili svoja područja, neposredno se uključujući u pripreme za oružanu borbu. Tako je Okružni komitet KPJ za Leskovac odlučio da njegovi članovi, kao i drugi članovi Partije, organizirano odlaze na teren.⁴⁰ I aktivisti u srbačkoj općini su bili neumorni: dnevno su prevaljivali po 20—30 km, u neprekidnoj opasnosti po život, da bi ljudima objasnili nove događaje i podigli moral ukoliko se negdje pokolebao.⁴¹ U požarevačkom okrugu držani su sastanci s grupama od po 50—60 ljudi. U valjevačkom kotaru po selima su išli agitatori da bi seljacima objasnili posljednje događaje.⁴² Grupa omladinaca iz Bora je organizirala krajem juna masovni sastanak u selu Metovnici, na kome se govorilo o neposrednoj potrebi oružane borbe. U Stopanj, kod Zlota, na konferenciju je došlo blizu 200 seljaka.⁴³ U to vrijeme već se ističu ličnosti sposobne da utječu na političku situaciju u pojedinim područjima. U nekim krajevima tako utjecajni pojedinci izazivali su značajne zaokrete u korist narodnooslobodilačkog pokreta.⁴⁴

U vrijeme pripreme za oružanu borbu uspostavljen je življi kontakt između grada i sela, što je dovelo do snažnijeg povezivanja radničkog pokreta sa seljaštvom. S obzirom na uvjete u kojima je trebalo voditi narodnooslobodilački rat, to je imalo izvanredan značaj za tok rata i stvaranje oružane sile. Bez masovne podrške seljaštva i njegovog aktivnog udjela u ratu nije se moglo zamisliti stvaranje NOV i POJ.⁴⁵ Tako se na programu najšire suradnje u borbi protiv okupatora, i onih koji su ga pomagali, počeo stvarati

Kako su se aktivnosti NOP-a snalazili u organiziranju političkih priprema govori i sljedeći primjer. Jedna grupa drugova u srbskom kotaru u Lici, nakon napada Njemačke na Sovjetski Savez, nekako se dokopala jednog radio-prijemnika i instalirala ga u planini Vilici, kod Tiškovca. Tu su se vijesti ispisivale rukom i slale po selima. One dolaze čak i do sela Nebljusa koje je udaljeno oko 70 km od pl. Vilice. U ovom vidu mobilizacije i pripreme naroda za oružanu borbu karakteristično je bilo to što su se nepovoljne vijesti sa Istočnog fronta »obrađivale« tako da ne pokolebaju moral naroda. (Djoko Jovanić, Priprema za ustanak u opštini Srb, »Ustanak naroda Jugoslavije 1941«, knj. I, 106)

⁴⁰ Miliwoje Perović, n. d., 37.

⁴¹ Đoko Jovanić, n. č., 107.

⁴² Dr Jovan Marjanović, Ustanak i NOP u Srbiji 1941, 55.

⁴³ Slobodan Bosiljčić, Srbija u NOB, Istočna Srbija, Beograd 1963, 11.

⁴⁴ Tako je, na primjer, zbog slabosti ispoljenih u radu partijskih organizacija, CK KP Hrvatske poslao oko 20. maja u bjelovarski okrug Dr Pavla Gregorića. Njegovim dolaskom i smišljenom zajedničkom akcijom s tamošnjim aktivistima stanje se ubrzo popravilo. (Grga Jankez, Sjećanje na rad OK KPH Bjelovar i dještva ustaničkih grupa, »Ustanak naroda Jugoslavije«, knj. II, 161) Iznoseći svoja sjećanja o pripremama za ustanak na Kravci, Milan Basta ističe odlazak Marka Oreškovića Krtitje, »... koji energično pokreće narod u borbu...« (Ustanak, 1941, knj. VI, 153)

⁴⁵ Ovaj zadatak izrazito je naglašen i u zaključcima Majskog savjetovanja: »Danas, kada je seljaštvo skoro optpuno izgubilo povjerenje u razne buržoaske partije, kada ga je ova kriza zbilja otrijeznila i kada ono traži samo izlazak iz toga zla, potrebno je da partijske organizacije posvete svoju najveću pažnju radu na selu. Savez radnika i seljaka na današnjoj etapi borbe najaktivniji je«, stoji u zaključcima. (Zbornik, II, 2, str. 22)

narodni front,⁴⁶ uglavnom mimo nastojanja raznih garnitura jugoslavenske buržoazije da paraliziraju napore KPJ u tom smjeru.

3. Organizacijsko-partijske pripreme

Da bi mogla uspješno provesti političke i vojne pripreme za ustanak, Partija se morala prilagoditi novim uvjetima.⁴⁷ Partijske organizacije i pojedinci morali su se osposobiti da u svakoj situaciji djeluju samoinicijativno, brzo i odlučno. Osnovna orijentacija o tome bila je linija Partije, koju su morali, kao rukovodstvo za akciju, dobro poznavati.⁴⁸

Općejugoslavenski karakter političke platforme NOB-a bio je veoma značajan za konačan uspjeh. Takav karakter ne samo što je omogućavao puni značaj borbe u nacionalnim okvirima, već ga je pretpostavljao, budući da se borba za nacionalnu slobodu pojedinih naroda mogla uspješno voditi i razvijati samo u općejugoslavenskom pokretu. Općejugoslavenski i nacionalni pokret NOB-a toliko su bili povezani i međusobno uvjetovani da se jedan bez drugog nisu mogli zamisliti: »Riječ narodnooslobodilačka borba — bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, pored općejugoslavenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, pored oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd., kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svih naroda Jugoslavije. U tome i jeste suština narodnooslobodilačke borbe...«⁴⁹

Poseban značaj za dalji rad i ulogu Partije imala je činjenica što je Partija u aprilskim događajima sačuvala kadrove i kontinuitet u radu i što je, kao takva, nakon okupacije zemlje bila jedina općejugoslavenska politička snaga, koja je djelovala u svim krajevima Jugoslavije, bez obzira na to što je Jugoslavija bila rasparčana od strane okupatora.

Partija je svojom akcijom ujedinjavala sve narode Jugoslavije u slobodnu, ravnopravnu i bratsku zajednicu, u jedinstvenu i organiziranu akciju protiv unošenja nacionalne mržnje, koja je, posebno u nekim krajevima, ozbiljno bila zaprijetila organiziranom otporu okupatoru.⁵⁰

U zaključcima Majskog savjetovanja sasvim je precizno utvrđeno da to što je zemlja rasparčana »...ne može da bude nikakva zapreka za daljnje jedinstveno djelovanje Komunističke partije Jugoslavije, to ne može biti nikakva zapreka za zajedničku borbu naroda Jugoslavije...«⁵¹ A to znači da KPJ nije priznala kapitulaciju, okupaciju, niti komadanje zemlje.

⁴⁶ Avdo Humo, Rad Partije na pripremi oružanog ustanka u Bosni i Hercegovini, Vojno delo, br. 4—5, 1959, 235.

⁴⁷ »Zbog novonastale situacije usljed okupacije i žestokog terora, kojim će neprijatelj nastojati da ometa rad Partije, potrebno je prilagoditi se novim uslovima, potrebno je proanalizirati nove metode u širenju propagande i agitacije...«, stoji u zaključcima Majskog savjetovanja. (Zbornik, II, 2, str. 20)

⁴⁸ Zbornik, II, 2, str. 19.

⁴⁹ Josip Broz Tito, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe, Vojna djela, I, str. 158.

⁵⁰ Josip Broz Tito, Desetogodišnjica naše Narodne armije, Vojna djela, II, 228; dr Jovan Marjanović, Ustanak i NOP u Srbiji 1941, 58; Zbornik, II, 2, str. 20.

⁵¹ Zbornik, II, 2, str. 18.

Zahvaljujući tome što su komunisti služili kao primjer samoprijegara, odlučnosti, hrabrosti itd., izvanredno je jačao politički utjecaj Partije i SKOJ-a u narodu. Te povoljne uvjete Partija i SKOJ su iskoristili za proširenje mreže partijskih organizacija i povećanje broja članstva radnika, seljaka i inteligencije.⁵²

Tako je, na primjer, u toku priprema za ustanak broj članova Partije u Bosanskoj krajini povećan sa 180, koliko ih je bilo u vrijeme kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, na 250.⁵³ U Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru u vrijeme sloma djelovalo je 40 partijskih ćelija s oko 220 članova, a do sredine ljeta osnovano je 14 novih. Pred oružanu borbu na ovom području su 312 članova Partije bili organizirani u 54 ćelije.⁵⁴ Tokom maja i početkom juna beogradska organizacija primila je oko 200 radnika, studenata i đaka u Partiju, tako da ih je 22. juna bilo oko 600.⁵⁵ Cijeni se da je broj članova Partije u zemlji porastao od 8.000 u proljeće 1941. na 12.000 u prvim danima ustanka, a skojevaca od 30.000 na 40.000.

Pri ocjeni aktivnosti Partije na popuni njenih redova treba poći od značaja koji je ta popuna imala za formiranje prvih partizanskih jedinica i rukovođenje oružanom borbom. Postojeći i novoformirani partijski forumi, kao i osnovne organizacije, začeci su budućih štabova partizanskih jedinica,⁵⁶ a članovi Partije i SKOJ-a jezgra prvih jedinica. Partija je, u stvari, stavljena u mobilno stanje, što je odgovaralo datoj situaciji i odluci CK da pripremi i povede oružani ustanak. To je posebno došlo do izražaja u vrijeme napada Njemačke na Sovjetski Savez. Partija je uspjela izgraditi čvrstu unutrašnju disciplinu, tako da se članstvo u Partiji nije moglo zamisliti bez dosljednog provođenja svih partijskih direktiva i zadataka. Svjesno historijskog trenutka i uloge koju je Partija sebi namijenila, članstvo je takvu ulogu dobrovoljno prihvatilo.⁵⁷

Međutim, kao i u svim historijskim prekretnicama, bilo je članova Partije koji nisu bili spremni da slijede novi, revolucionarni kurs u novim uvjetima, te su uklanjani iz Partije.⁵⁸ Sve pojave kolebljivosti i oportunitizma u rukovodstvima ili osnovnim organizacijama energično su suzbijane. Na primjer, u Kotarskom komitetu Korčula nisu svi članovi smatrali da će biti potrebna oružana borba protiv okupatora, uslijed čega su pripreme počele sa zakašnjenjem, tek po povratku nekih mlađih članova Komiteta iz vojske.⁵⁹ Partijska organizacija Drežnice, nasjedajući kolebljivim seljacima i trgovcima, odbila

⁵² Isto, str. 21.

⁵³ Dr Dušan Lukač, n. d., 92.

⁵⁴ Svetozar Tintor, Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija, Zagreb 1968, 15.

⁵⁵ Dr Jovan Marjanović, Srbija u NOB — Beograd, 83.

⁵⁶ Navodimo samo jedan primjer. Biro PK KPJ za Srbiju okupio se u Beogradu polovicom aprila i povezao s rukovodstvima i organizacijama. Tokom maja i juna on predstavlja operativno tijelo PK, koje je gotovo neprekidno zasjedalo, ispostavljajući sve karakteristike vojno-političkog štaba. (Dr Jovan Marjanović, Ustanak i NOP u Srbiji 1941, 61)

⁵⁷ »Uspjeh u radu naše Partije« — kaže se u zaključcima Majskog savjetovanja — »pod današnjim uslovima zavisi od pravilnog prilaženja svim ovim problemima, od neumornog rada i aktivnosti članova Partije, od toga da svaki član Partije da od sebe sve i da bude svjestan ovih sudbonosnih događaja i zadaća koje stoje pred Partijom.« (Zbornik, II, 2, str. 23)

⁵⁸ Isto, 21.

⁵⁹ Sibe Kvesić, Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, 88.

je primiti delegate OK KPH za Karlovac i njihovu pomoć za organiziranje oružane borbe. Ona je pokušala, čak, da nađe kompromis s okupatorom, te ju je OK KPH za Karlovac morao raspustiti.⁶⁰

U Ljubiji, nasuprot uspjesima postignutim prije rata, partijska organizacija se nije uspjela prilagoditi novim uvjetima. Zbog djelomičnog hapšenja i progona partijskog članstva, nastale su ozbiljne slabosti u radu.⁶¹

Sličnih pojava bilo je i u drugim krajevima, međutim, one nigdje nisu uzele šireg maha, niti su dovele u pitanje provođenje linije Partije.

U općoj migraciji pred sam rat, a naročito poslije kapitulacije, mnogi članovi Partije su napustili mjesta boravka i vratili se u rodna mjesta. Kako se to prelijevanje članstva obavljalo iz velikih centara, gdje su postojale jače organizacije, time su mnogo dobile organizacije u manjim mjestima.⁶²

Velika pažnja je poklonjena čuvanju partijskih kadrova, jer su okupatori i domaći izdajnici nastojali da ih unište. Na to je bio usmjeren cjelokupni okupatorsko-kvislinški policijski aparat.⁶³

Izuzetna opasnost za komuniste nastupila je u vrijeme napada Njemačke na SSSR. Iz Berlina je 18. juna naređeno da, radi predstojećeg napada na SSSR, Gestapo u svim okupiranim zemljama bude spreman za masovna hapšenja kako bi se razbile organizacije komunističkih partija i spriječio eventualni otpor u okupiranim zemljama.⁶⁴

U odjeljenju za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije 19. juna je održana konferencija najviših funkcionara, posvećena organizaciji borbe protiv komunista. Na konferenciji je utvrđena pojačana aktivnost KPJ, posebno u selu, i odlučeno da se odmah uhapsi i uputi u logor 150—200 bivših španjolskih boraca. Predviđeno je i ustrojstvo »Antikomunističkog komiteta«, obnova Suda za zaštitu države, otvaranje antikomunističkih tečajeva za žandare i agente, kao i niz drugih mjera.⁶⁵ Harold Turner je 22. juna zahtijevao od Aćimovića da već u toku noći pohapsi rukovodeće komuniste i bivše španjolske borce. Međutim, PK je saznao za to, te je one koje je mogao obavijestiti da se povuku u strogu ilegalnost. Ipak je policija uspjela uhapsiti oko 150 rodoljuba,⁶⁶ među kojima više desetina komunista.

Slične mjere za sklanjanje članova KPJ i SKOJ-a poduzimale su i druge organizacije. Do napada na SSSR članovi Partije su živjeli poluilegalno, a zatim su svi politički kompromitirani članovi, simpatizeri i skojevci prešli u ilegalnost. Tako se, već 23. juna, u šume sklonilo 50 drugova.⁶⁷

I Okružni komitet KPJ za Hrvatsko primorje je donio odluku da se politički kompromitirani komunisti sklone u strogu ilegalnost.⁶⁸

Kad su ustaše 22. juna odlučile u Sarajevu pohapsiti komuniste, daktilografkinja Eli Momčilović, iako nije bila član Partije, predala je partijskoj orga-

⁶⁰ Svetozar Tintor, n. d., 22.

⁶¹ Dr Dušan Lukač, n. d., 84.

⁶² Mičo Kosovac, Kotar Brinje u ustanku, »Ustanak naroda Jugoslavije 1941«, knj. VI, 432; Dr Dušan Lukač, n. d., 72.

⁶³ Dr Jovan Marjanović, Srbija u NOB — Beograd, 196; dr France Škerl, n. d., 24; Zbornik, IV, 1, dok br. 227.

⁶⁴ Ivan Antonovski, Slavonija u ustanku, VIG br. 4, 1966, 63.

⁶⁵ Dr Jovan Marjanović, Ustanak i NOP u Srbiji 1941, 71.

⁶⁶ Dr Jovan Marjanović, Srbija u NOB — Beograd 106.

⁶⁷ Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. II, 580.

⁶⁸ Svetozar Tintor, n. d., 20.

nizaciji kopiju spiska prema kojemu je trebalo uhapsiti 99 komunista. Ona je predala još jedan spisak s 20 imena. Tako su u Sarajevu izbjegli hapšenje gotovo svi koji su bili na spiskovima.⁶⁹

Razumije se, usprkos svim mjerama predostrožnosti i primjeni novih metoda u radu, aktivnost komunista nije mogla ostati nezapažena, te je Partija u početku okupacije pretrpjela znatne žrtve. Naročito velike gubitke imala je Partija u Hrvatskoj. Odmah po dolasku na vlast, ustaše su poduzele mjere da je unište. Tako je stradao veliki broj mjesnih, kotarskih i okružnih partijskih rukovodstava, što nije moglo biti bez težih posljedica za organiziranje oružanog ustanka.

Još sredinom aprila uhapšen je cijeli MK Slavonske Požege, a nešto kasnije dio članova KK Našice. Zatim, gotovo cijelo članstvo KK Grubišnog Polja, većina članova OK Nove Gradiške i nekoliko kotarskih komiteta. Razbijena je gotovo čitava partijska organizacija u Perušiću, a četiri člana KK Udbine su ubijena. Uhapšen je velik broj članova OK Bjelovara, KK Križevaca, Koprivnice i Đurđevca.

Centralni komitet KPJ je posebne napore činio da se u zemlju vrati oko 250 španjolskih boraca. Ti borci, od kojih su mnogi imali rukovodeće položaje u španjolskoj republikanskoj vojsci, mnogo su učinili i pomogli svojim iskustvom u organiziranju oružanog ustanka. Kao iskusnim ratnicima mnogima od njih povjerene su rukovodeće dužnosti u partizanskim odredima.

Budući da je KPJ bila pokretačka snaga oružane borbe i da su njeni članovi bili jezgra prvih partizanskih jedinica, dat ćemo neke podatke iz prvih ustaničkih dana o broju članova i kandidata KPJ u vrijeme početka ustanka kao i broju članova SKOJ-a: u Bosni i Hercegovini bilo je 820 članova KPJ i 4.000 članova SKOJ-a; u Sloveniji oko 1.000 članova Partije; u Hrvatskoj 3.605 članova, svrstanih približno u 900 ćelija; u Vojvodini 1.200 članova KPJ; u Slavoniji 640, u Beogradu 600.

U velikom broju sela Partija nije imala svojih organizacija. Međutim, bilo je sela koja su imala jake partijske i skojevske organizacije. Tako je selo Rvši (između Podgorice i Cetinja) imalo 9 članova KPJ, 12 članova SKOJ-a i 3 odgojne grupe. U malom mjestu Vodice kod Šibenika bilo je 6 ćelija s 32 člana Partije (8 članova MK), 30 kandidata i 91 skojevcem. U Kaštelima je bilo 92 člana KPJ, u kotaru Bosansko Grahovo 53, a u Delnicama 51.

U Sloveniji je bilo deset okružnih organizacija, s vrlo različitim brojem članova — od 30 u celjskom i 50 u kočevskom okrugu, do 184 u revirskom okrugu (Trbovlje, Zagorje, Hrastnik).

Cijelo područje Janje i Pljeve imalo je jednu ćeliju s 5 članova. Zaječarski okrug je imao 90 članova i 30 skojevaca. U Šekovićima su pripremama za ustanak rukovodila dva člana KPJ. Oni su se oslanjali na znatan broj pouzdanih i borbeno raspoloženih seljaka, i to s velikim uspjehom.⁷⁰ U nekim područjima (Crna Gora, Dalmacija, Vojvodina) Partija je imala jači utjecaj na selu i prilično razvijenu mrežu organizacija.

Pri razmatranju organizacijsko-partijskih priprema, valja istaći da su za pripreme ustanka poseban značaj imale partijske konferencije i savjetova-

⁶⁹ Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. IV, 93.

⁷⁰ Svi podaci uzeti su iz monografija i članaka ili iz edicije Ustanak naroda Jugoslavije 1941.

nja,⁷¹ a nakon njih, uslijedila su savjetovanja na kojima su se razmatrale praktična primjena i realizacija donesenih zaključaka. Slično je bilo i poslije proglašenja CK KPJ od 22. juna. Dogovori su se održavali na raznim nivoima i u svim krajevima zemlje.⁷³

Pod neposrednim rukovodstvom Partije, omladinu je za oružani ustanak okupljao SKOJ. Raspravljalo se o načinu rada u uvjetima okupacije, odnosno o stvaranju širokog fronta antifašistički raspoložene omladine.

Cjelokupan omladinski polet i revolucionarni žar usmjeren je na oživotvorenje političke linije KPJ. Kakva je bila spremnost za borbu omladine vidi se iz mnogobrojnih dokumenata onog vremena. Navodimo samo jedan od njih: »...u sudbonosnim trenucima današnjice... spremni smo da sa omladinom čitave naše zemlje i omladinom sveta stupimo u odlučnu borbu za novu srećniju budućnost...«, kaže se u telegramu PK-u SKOJ-a s konferencije SKOJ-a za knjaževački kotar.⁷⁴

4. Vojno-organizacijske pripreme za oružanu borbu

Vojno-organizacijske pripreme predstavljaju prvu fazu u izgradnji partijskih jedinica. One su obuhvaćale: stvaranje mreže vojnih komiteta, komisija i povjereništava, formiranje udarnih diverzantskih grupa (desetina), kao jezgra iz kojih će se razviti vojne jedinice; prikupljanje, sklanjanje i održavanje oružja, municije i drugog materijala; organiziranje obuke u rukovanju oružjem za one koji nisu služili vojsku; organiziranje sanitetskih kurseva; raspored partijskih kadrova.

U očekivanju najpovoljnijeg momenta za dizanje ustanka, izvođene su mjestimično diverzantske akcije i sabotaže.

Vojni komiteti

Vojni komiteti⁷⁵ u nekim krajevima bili su specijalni organi, stvoreni pri svim partijskim rukovodstvima, sa zadatkom da se bave vojno-organizacijskim pripremama za oružanu borbu. Oni su prikupljali podatke o neprijatelju, o njegovim pokretima, namjerama i jačini, o djelatnosti kolaboracionista itd. Neki komiteti su izvršili popis cjelokupnog oružja s kojim se moglo računati, a razmatrali su i raspoloženje za borbu svakog fizički sposobnog mještanina. U nekim krajevima formirane su seoske straže. U Sloveniji su pojedini komiteti određivali koji će član Partije, SKOJ-a ili drugi pripadnik Osvobodilne fronte, otići u partizanske jedinice.⁷⁶

⁷¹ V kongres KPJ, Zagreb 1948, latinica, 65.

⁷² Isto; Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. III, 164.

⁷³ Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. II, 164 i 477, knj. VI, 21—25; Dr Franjo Škerl, n.d., 22; Zarko Atanacković, n.d., 144.

⁷⁴ Slobodan Bosiljčić, n.d., 13.

⁷⁵ U nekim krajevima su se drukčije zvali. Na primjer, nazivali su se vojno-revolucionarni komiteti (Ustanak 1941, knj. III, 550 i 580); u Bos. krajini formirana su kotarska povjereništva (Dr Dušan Lukač, n.d., 77); u Srbu je to bio Revolucionarni odbor (Ustanak 1941, knj. I, 104). No, bez obzira na to kakvo su ime nosili, zadatak tih tijela bio je svugdje isti.

⁷⁶ Dr Metod Mikuš, Pregled razvoja NOB u Sloveniji, I, Beograd 1956, 109; Slobodan Bosiljčić, n.d., 8; Ustanak 1941, knj. I, 580.

Vojni komitet pri CK KPJ stvoren je u toku aprilskog rata, sa zadatkom da organizira otpor agresorima. Poslije kapitulacije Komitet se angažirao na pripremama oružanog ustanka, a u međuvremenu je počelo formiranje vojnih komiteta i u raznim krajevima zemlje. U Srbiji, na primjer, Vojni komitet je počeo raditi pri Pokrajinskom komitetu, u prvoj polovini maja.⁷⁷ U Hrvatskoj su vojni komiteti i komisije formirani tokom aprila i maja, a u nekim krajevima (Lika, Slavonija) funkcije tih komiteta su obavljali partijski komiteti.⁷⁸

U Delnicama je 22. juna održana kotarska partijska konferencija. U toku konferencije delegati su saznali o napadu Njemačke na SSSR, pa je radi toga odlučeno da se formira Vojni komitet sa tri udarne grupe.⁷⁹

Na sjednici, 26. aprila, CK KP Slovenije reorganizirao je i proširio Vojnu komisiju. Ona je bila osnovana u ljeto 1940. godine. Poslije Majskog savjetovanja u Sloveniji su vojne komitete ili povjerenike imale sve okružne i područne organizacije. Formiranje vojno-revolucionarnih komiteta u Štajerskoj datira od početka juna, upravo nakon sastanka s tamošnjim istaknutim predstavnicima NOP-a.⁸⁰

Vojni komiteti pri okružnim i mjesnim partijskim rukovodstvima u Bosni i Hercegovini počeli su se formirati u aprilu.

Sastav vojnih komiteta bio je veoma raznolik. U Sloveniji su ih sačinjavali, najčešće, jedan član partijskog komiteta i dva vojnički bolje obrazovana člana Partije. U Crnoj Gori i nekim drugim krajevima u rad vojnih komiteta bio je uključen i manji broj patriotski raspoloženih oficira bivše jugoslovenske vojske.

U kotaru Prijedor i kostajničkoj općini u većini sela su formirani odbori za pripremu ustanka, sastavljeni od članova Partije, simpatizera i uglednih seljaka. U naseljima Bosanske krajine u kojima nisu ranije postojale partijske ćelije Partija je poslije 22. juna, uz pomoć simpatizera i borbenijih seljaka, počela okupljati narod i pripremati ga za oružani ustanak.⁸¹

Kao što se vidi, vojni komiteti su stvarani pri partijskim rukovodstvima u vrijeme priprema za ustanak, ili su izrasli iz vojnih komisija, koje su bile stvorene uoči rata radi pripreme zemlje za otpor agresorima. Kasnije su prerasli u vojne štabove za rukovođenje oružanom borbom. Tako je na sjednici CK KPJ od 22. juna od Vojnog komiteta formiran Glavni štab narodno-oslobodilačkih i partizanskih odreda Jugoslavije, a u pokrajinama su od vojnih komiteta formirani: u Srbiji — Glavni štab partizanskih odreda, u Hrvatskoj — Operativno partijsko rukovodstvo, u Bosni i Hercegovini — Vojni štab za Bosnu i Hercegovinu, u Sloveniji — Poveljstvo slovenskih partizanskih čet, u Crnoj Gori — Vojno-revolucionarni komitet, u Vojvodini — Štab partizanskih odreda, na Kosovu i Metohiji — Vojni komitet. Slično je bilo i kod nižih partijskih rukovodstava. U Srbu, na primjer, Revolucionarni odbor postaje štab gerilskih odreda.⁸²

U vrijeme priprema za ustanak (a negdje i ranije) u nekim organizacijama KPJ organiziran je tzv. vojni sektor. U njegovoj nadležnosti bile su

⁷⁷ Dr Jovan Marjanović, *Ustanak 1941*, 65 i Srbija u NOB — Beograd, 90.

⁷⁸ Dr Pavle Gregorić, *Vojno delo*, br. 10—11, 1959, 610.

⁷⁹ *Ustanak 1941*, knj. II, 47; Svetozar Tintor, n.d., 21.

⁸⁰ *Ustanak 1941*, knj. II, 550.

⁸¹ Dr Dušan Lukač, n.d., 81.

⁸² *Ustanak 1941*, knj. I, 104.

vojno-organizacijske pripreme ustanka. Komunistima koji su radili na ovom sektoru pomagali su članovi vojnih komiteta. Radi potpunije konspiracije rad po »vojnoj liniji« često je odvajan od ostalog partijskog rada i povezan vertikalno.⁸³

Prikupljanje oružja i opreme⁸⁴

Organiziranje oružane borbe nije se moglo zamisliti bez izvjesnih zaliha naoružanja, municije i ostalog ratnog materijala. Ovdje mislimo i na primitivna sredstva, kao što su vile, koplja, sjekire i dr., s kojima se moglo stupiti u borbu pod određenim uvjetima (prilikom napada iz zasjeda, noću, pri potpunom iznenađenju neprijatelja i sl.).

Prikupljanje oružja počelo je u aprilskom ratu, kada je postalo jasno da će nastati rasulo u vojsci Kraljevine Jugoslavije. Tako je, na primjer, PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, kada je saznao za pregovore o kapitulaciji, letkom pozvao pripadnike vojske da oružje ne predaju okupatoru, već da ga nose svojim kućama i sakriju, »pošto će im uskoro trebati«. ⁸⁵ Letak je vojnicima dijeljen na frontu kod Skadra, u Podgorici (Titograd) i okolici.

U stvari, svakom komunisti u Crnoj Gori bilo je jasno da treba sačuvati oružje. Velike količine pušaka, municije i ratne opreme pokupovali su komunisti i mnogi seljaci od vojnika koji su se vraćali s fronta.

Iz šavničkog, pljevaljskog i drugih kotara u kojima nije bilo vojske seljaci su išli kupiti oružje u Danilovgrad, Podgoricu i druga mjesta.⁸⁶ Zahvaljujući agitaciji komunista na albanskom frontu, mali broj vojnika je izvršio naređenje Štaba 38. pješadijskog puka da položi oružje. Osobno oružje gotovo su svi ponijeli kućama.

⁸³ Sigurno ne bez razloga, Andrija Prlja ovako piše u svojim sjećanjima: »O drugim, detaljnim pripremama Partije za ustanak ne bih mogao konkretnije reći. To su znali samo komunisti i njihovi najbliži saradnici. Svi ostali, pa čak i oni koje je Partija smatrala svojim prijateljima i na njih u danom momentu računala, bili su neupućeni u ove stvari. Međutim, bilo je očigledno još od prvih dana da je jedan broj mladih ljudi u nekom stalnom pokretu, da nešto rade, jer su sve češće odsutni od svojih kuća, ali gdje su i zašto odlazili i što su tamo radili nije se znalo. Ova njihova aktivnost još se više pojačala od mučkog napada Hitlerovih hordi na Sovjetski Savez ...« (Andrija Prlja, Ustanak u Ljubotinjju 1941, godine, Ustanak 1941, knj. VI, 228)

⁸⁴ Pošto je okupator od prvog dana nastojao, po svaku cijenu, obezoružati narod, prikupljanje i posjedovanje oružja predstavljalo je životnu opasnost. Zato su se takve akcije držale u najvećoj tajnosti, tako da o njima ne postoje, tako reći, nikakvi zvanični dokumenti. Samim tim dosadašnja istraživanja nisu dala konačne rezultate, a podaci s kojima se raspolaže su pretežno iz memoarske građe i literature. Zato je razumljivo što ni mi mismo u stanju učiniti značajniji korak dalje. Na osnovi onoga što se zna, očividno je da su rezultati akcija bili različiti, kako zbog subjektivnih, tako i zbog objektivnih okolnosti, a iznesene podatke treba kritički posmatrati, budući da se uglavnom zasnivaju na sjećanjima sudionika.

Nije teško uočiti da je moj prilaz ovoj temi imao za osnovu općejugoslavenske tokove u danom historijskom razdoblju, ne zapostavljajući pri tome, koliko god je bilo moguće, element nacionalnog i regionalnog, jer se, konačno, sve to isprepletalo i bilo u čvrstoj međusobnoj povezanosti i uvjetovanosti.

Osim toga, na izbor činjenica utjecalo je i stanje historioografske literature i drugih izvora.

⁸⁵ Ovaj stav iz spomenutog letka najbolje potvrđuje da je partijskom rukovodstvu tada bilo jasno što predstoji u slučaju kapitulacije zemlje.

⁸⁶ Za jednu pušku davalo se po 200 kg žita ili 5 ovaca.

Mjesni komitet Cetinja također je organizirao grupe komunista i skojevaca da iznesu i sakriju preostalo oružje iz skladišta 38. puka.⁸⁷

Slične akcije poduzimale su se i u drugim krajevima Jugoslavije, zapravo svuda gdje su organizacije KPJ spremno dočekale aprilske događaje i, tim uspješnije, ukoliko su ranijom aktivnošću ispoljile utjecaj na mase. U Dalmaciji je taj utjecaj bio veoma jak, i to je omogućilo da se prikupljanje oružja uspješno izvede.⁸⁸ Pokrajinski komitet je 10. aprila dao direktivu da vojnici ne predaju oružje neprijatelju. Prema toj direktivi Mjesni komitet u Solinu je 12. aprila odlučio da se Hrvatskoj zaštiti oduzme oružje koje je ona prikupila od vojske prilikom njenog prolaska kroz Solin. Istog dana kada je objavljena kapitulacija Jugoslavije Pokrajinski komitet je održao sastanak na kome je odlučio, između ostalog, da se počne prikupljati oružje i drugi vojni materijal.⁸⁹ Prema toj odluci, u Splitu su članovi Partije, skojevci i simpatizeri odmah obišli mjesta u kojima su boravile jedinice jugoslavenske vojske i odnijeli zatečeno oružje. Nekoliko omladinaca razoružalo je posadu artiljerijske baterije na sustjepanskom groblju. Desetog aprila ujutro članovi Partije i SKOJ-a upali su u kasarnu u Makarskoj, koju su čuvali žandari, i iznijeli 65 pušaka, tri puškomitraljeza, 10 sanduka ručnih bombi, 40.000 puščanih metaka i izvjesnu količinu druge vojne opreme. Vjerojatno jedinstven primjer dogodio se 11. aprila u Gradcu: partijska organizacija je organizirala demonstracije protiv okupatora i ustaša. Demonstranti su natjerali žandare da stoje mirno dok se pjeva Internacionala, a zatim su im komunisti oduzeli oružje i municiju.⁹⁰

Cijeni se da je ukupno u Dalmaciji prikupljeno oko 2.000 pušaka, 57 puškomitraljeza, 17.000 metaka i 150 sanduka ručnih bombi.

Okružni komitet KPH za Slavonski Brod donio je 11. aprila odluku o prikupljanju oružja.⁹¹

Prikupljanje oružja u Srbiji počelo je posljednjih dana aprilskog rata, a nastavilo se i poslije okupacije. Pokrajinski komitet je 6. aprila zaključio da se u slučaju raspada vojske prikuplja oružje. Partijska ćelija u Ljigu je direktivu za prikupljanje oružja primila od člana OK KPJ za Valjevo 21. aprila. Grupa aktivista u Toplici je odluku o prikupljanju oružja donijela na sastanku održanom u drugoj polovici aprila. U približno isto vrijeme sličnih direktiva je bilo i u nekim drugim krajevima Srbije.⁹²

Partijske organizacije su se na razne načine domišljale da bi prikupile što više oružja. U ćelijama su se zaduživale grupe članova ili pojedinci, čiji je zadatak bio da se brinu samo o tome. Iznenađni upadi u kasarne i skladišta, naročito prije nego što su okupator i kvislinzi uspjeli konsolidirati svoju vlast, dali su dobre rezultate. U vrijeme i neposredno poslije kapitulacije Jugoslavije članovi Partije su donosili oružje, a od vojnika iz drugih krajeva ono se kupovalo.

⁸⁷ Batrić Jovanović, n.d., 31—34.

⁸⁸ Dr Pavle Gregorić, n.d., 615.

⁸⁹ Drago Gizdić, Dalmacija 1941, 108; Sibe Kvesić, n.d., 84.

⁹⁰ Drago Gizdić, n.d., 113 i 117; Sibe Kvesić, n.d., 84—86.

⁹¹ Ivan Antonovski, n.č., 65.

⁹² Dr Jovan Marjanović, Ustanak i NOP u Srbiji 1941, 48. i 56.

Partijske organizacije u Ljubljani, koje su brojale 400—500 članova, uporno su provodile direktive o prikupljanju oružja. Radi toga su u svakoj ustanovi i poduzeću bili određeni naročiti oružari.⁹³

Partijska organizacija Knjaževac je slala omladince prema Soko-banji da kupe oružje koje su jedinice jugoslavenske vojske bacale za vrijeme kapitulacije. Tako je već u aprilu raspolagala sa dva magazina oružja.⁹⁴

U Crnoj Gori je prikupljeno oko 12.000 pušaka, 30 mitraljeza, oko 135 puškomitraljeza, po jedan top, haubica i teški bacač, oko 50 sanduka ručnih bombi, oko tri milijuna puščanih metaka i razna druga oprema.⁹⁵

U Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru prikupljeno je 415 pušaka, 32 mitraljeza, 3.000 metaka, 27 sanduka ručnih bombi i 117 pištolja. U Slavoniji — 266 pušaka, 8 mitraljeza, 8.000 metaka i 106 pištolja. U lapačkom kotaru ustanici su imali 200 raznih vojničkih pušaka, a u gračačkom — oko 300.⁹⁶

U glamočkih seljaka na početku ustanka zateklo se oko 400 pušaka i 2 puškomitraljeza s dosta municije, a u bosanskograhovskom kotaru je prikupljeno oko 200 pušaka i 7 puškomitraljeza.⁹⁷ Prikupljanje oružja u Srijemu teklo je dosta sporo. Situacija u vrijeme raspada jugoslavenske vojske nije iskorištena, a kasnije se tragalo za svakom puškom. Prikupljeno je oko 40 revolvera, 100 bombi, nekoliko hiljada metaka, 3 puškomitraljeza i nešto druge opreme.⁹⁸

Najteže je bilo u Makedoniji. Sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, Metodije Šatorov, nije htio provoditi stavove CK KPJ, odbio je doći u Beograd na razgovore s članovima Politbiroa i na Majsko savjetovanje, tako da je to njegovo otpadništvo i oportunistički stav nekkih članova Pokrajinskog komiteta značilo faktičko otcjepljenje partijske organizacije Makedonije od KPJ. Tome je išlo na ruku rukovodstvo Bugarske radničke partije, koje je, povodeći se za imperijalističkom politikom Bugarske, uključilo M. Šatorova i njegove sljedbenike u svoje redove. Tvrdeći da u Makedoniji nema uvjeta za oružanu borbu, Šatorov je u maju izdao direktivu da se oružje ne prikuplja, a prikupljeno da se preda okupatoru, prijeteci pri tome strogim kaznama za neizvršenje zadatka. Zbog takvog stava partijske organizacije su bile dezorijentirane i prepuštene same sebi. Mnoge su samoinicijativno poduzele izvjesne pripreme za oružanu borbu. Mjesni komitet u Prilepu se sastao, noću 7/8. aprila, i formirao vojnu komisiju za prikupljanje oružja. Na partijskom savjetovanju u Tetovu, 10. aprila, zaključeno je da okupacijom borba nije prestala i razmatrane su nove mogućnosti otpora. Postavljen je i zadatak da se prikuplja oružje i drugi vojni materijal. I Mjesni komitet je 11. aprila razmatrao novonastalu situaciju i donio odluku o skupljanju oružja. Neke organizacije su prikupile i sačuvale oružje, a izvijestile su Pokrajinski komitet da su ga predale okupatoru.

⁹³ Vladimir Krivić, Dobijena bitka za sakrivanje oružja, Ustanak 1941, knj. I, 235

⁹⁴ Slobodan Bosiljčić, n.d., 7.

⁹⁵ Milinko Đurović, Julski ustanak u Crnoj Gori, Vojno delo, 1961, 810, Batrić Jovanović, n.d., 36.

⁹⁶ Svetozar Tintor, n.d., 20, Ivan Antonovski, n.d., 65; Dr Pavle Gregorić, n.d., 615; Ustanak 1941, knj. I, 103.

⁹⁷ Ustanak 1941, knj. III, 399; Dr Dušan Lukač, n.d., 80.

⁹⁸ Žarko Atanacković, n.d., 134.

Oportunizam M. Šatorova i pojedinih članova partijskog rukovodstva štetno se odrazio na pripreme ustanka u Makedoniji. No, zahvaljujući samoinicijativi i pravilnom stavu jednog dijela partijskih organizacija i aktivnosti delegata koje je u Makedoniju uputio CK KPJ, Makedonija se ipak uključila u oružanu borbu protiv okupatora.

Na junskom sastanku PK, usprkos svim nastojanjima Šatorova, većina prisutnih je prihvatila liniju CK KPJ, pa je formirana i Vojna komisija pri PK. Doduše, time borba za konačno i dosljedno usvajanje revolucionarne linije KPJ u partijskim organizacijama Makedonije nije okončana. Još su se dosta dugo osjećali jaki utjecaji oportunističke i Bugarske radničke partije.⁹⁹

Pod pretpostavkom da su približno isti rezultati postignuti i u drugim krajevima Jugoslavije, možemo reći da je akcija prikupljanja oružja i ratne opreme uspješno završena.

Usporedo se radilo i na čuvanju, a mjestimično i na opravci prikupljenog oružja.

Okupatori i njihovi domaći pomagači poduzimali su surove mjere da spriječe prikupljanje oružja. Najstrože su zahtijevali predaju oružja i vojne opreme.¹⁰⁰ Često i iznenadno su vršili premetačinu, uništavajući cijele obitelji pa i naselja u slučaju da nađu bilo što od ratnog materijala.¹⁰¹

S obzirom na to da je znatna količina oružja bila sklonjena kod pojedinaца, organiziran je intenzivan politički rad s članovima Partije i SKOJ-a, s ciljem da se, usprkos svim represalijama, oružje ne predaje. Iako su, zbog straha od represalija, pojedinci predavali oružje i vojnu opremu, činjenica je da mjere okupatora nisu imale uspjeha.¹⁰² Bilo je više primjera herojskog držanja ljudi, mučenih zbog toga što je kod njih pronađeno oružje.¹⁰³

Oružje, municija i druga oprema sklanjani su na najrazličitija mjesta. U nekim gradovima gradili su se podzemni bunker, u nekim prikupljeno oružje skrivano u pećinama i jamama, ili je zakopavano u vrtovima i podrumima.¹⁰⁴

U Ljubljani je organiziran prijenos oružja do skrovišta, kojih je u gradu i na periferiji bilo više. Neispravno oružje je pravovremeno popravljeno i s ostalim konzervirano u skrovištima. Čelija kemičara u tvornici »Saturnus« organizirala je laboratorij za izradu eksploziva.¹⁰⁵

⁹⁹ Boro Mitrovski, Uslovi za ustanak u Makedoniji 1941, godine, VIG, 4/1966, 130—135.

¹⁰⁰ Komanda talijanskog 17. armijskog korpusa prijetila je oštrim represalijama svim osobama koja ne budu predala oružje i ratnu opremu (Batrić Jovanović, Crna Gora u NOU-u, 35). Komandant njemačkog 11. armijskog korpusa naredio je krajem aprila da se svako tko se pronađe »u srpskoj uniformi pod oružjem, stavlja van granica međunarodnog prava i ima odmah da se strelja« (Zbornik, I, 1, dok. br. 102). Plakata izvještenih po gradovima i naseljima, te obavještenja u štampi o streljanim građanima kod kojih je pronađeno oružje, bilo je sve više. (Zbornik, V, 1, str. 245)

¹⁰¹ Joco Tarabić, Kordun u ustanku, Ustanak 1941, VI, 302.

¹⁰² Batrić Jovanović, n.d., 35.

¹⁰³ Dr Dušan Lukač u monografiji Ustanak u Bosanskoj krajini 1941, na str. 75, navodi: »Grupa seljaka i građevinskih i šumskih radnika iz Peulja i Grkovca, srez Bos. Grahovo — među kojima i Pero Ivanković, Vlado Galić, Vojin i Ilija Janjić, posle svih mučenja bačeni su od strane ustaša živi u jamu, a da nisu hteli oružje predati.«

¹⁰⁴ Šibe Kvesić, n.d., 84—86.

¹⁰⁵ Vladimir Krivić, n.č., 235.

Pokrajinski komitet za Crnu Goru stvorio je posebnu komisiju za usklađenje oružja i opreme, dok su u mjesnim komitetima i ćelijama bili zaduženi pojedinci za ovaj zadatak. Oružje je u skladištima bilo podmazano i zaštićeno od vlage. Izrađene su i skice rasporeda materijala, a osobno oružje je po skladištima bilo popisano po imenima vlasnika.¹⁰⁶

Borbene grupe¹⁰⁷

U pripremama za oružanu borbu formiranje borbenih grupa imalo je izuzetan značaj, jer su one, u stvari, bile klice nove, partizanske, narodno-oslobodilačke vojske. Prve borbene grupe su nastale krajem aprila. Međutim, njihovo masovnije formiranje uslijedilo je poslije Majskog savjetovanja. S manje ili više uspjeha, one su formirane u svim krajevima zemlje. Tako su, nakon proglašenja CK KPJ, oformljene partizanske desetine u 17 sela rumskeg kotara (Jarku, Divoši, Čalmi, Šašincima i drugim),¹⁰⁸ u južnoj Srbiji udarne grupe su formirane u Tularu, Sijarini, Bojniku i Belanovcu, a pored njih su postojale i omladinske desetine;¹⁰⁹ u istočnoj Srbiji do kraja juna borbene desetine su formirane u Boru, Negotinu, Zaječaru, Knjaževcu, Majdanpeku, zatim u selima Rgotini, Metrišu, Brusniku, G. Žuniću, Jelašnici, Zlotu, Podgorcu i dr.¹¹⁰ Mnogi podaci govore da su ćelije i aktivni u Beogradu i drugim krajevima Srbije formirali tokom maja i juna veći broj udarnih grupa. Pokrajinski komitet SKOJ-a za Srbiju donio je u prvoj polovici maja zaključke o stvaranju ilegalnih desetina i četa.¹¹¹

U Slavoniji udarne grupe su formirane u Osijeku, Okučanima, Banovoj Jaruzi, Slavonskom Brodu, Novskoj, Virovitici, Našicama, Pakracu i dr. Odlučeno je da se od članova Partije i SKOJ-a na području Slavenskog Broda formira naoružani odred. On je formiran 4. jula, a 8. jula je imao 25 naoružanih partizana, među kojima 15 članova Partije, 5 članova SKOJ-a i 5 simpatizera.¹¹²

Vojna komisija u Splitu formirala je više borbenih grupa po rodovima vojske. Sedmog maja je pod Marjanom formiran i prvi udarni odred, koji je kasnije, radi lakšeg djelovanja preformiran u tri udarne grupe. U Dalmaciji su poslije 22. juna od komunista koji su prešli u ilegalnost formirani logori sa svim karakteristikama vojničkog načina života.¹¹³

Prvi gerilski odredi u Bosni i Hercegovini formirani su u drugoj polovici juna. Bili su to: Grahovski i Glamočki, te oko Drvara — »Javorje«, Kamenički i Cvetnički. Pripadnici ovih odreda, iako su živjeli kod svojih kuća, uvijek su

¹⁰⁶ Batrić Jovanović, n.d., 35.

¹⁰⁷ Bobbene grupe, začeci budućih partizanskih jedinica, u raznim krajevima su različito nazivane: udarne grupe, borbene grupe, vojne desetine, vojno-revolucionarne grupe, gerilski odredi, naoružane grupe, mjesne partizanske (borbene) desetine, grupe otpora, pripremljene grupe itd.

¹⁰⁸ Žarko Atanacković, n.d., 34.

¹⁰⁹ Dr Milivoje Perović, n.d., 37.

¹¹⁰ Slobodan Bosiljčić, n.d., 11.

¹¹¹ Jovan Marjanović, Srbija u NOB, 31 i Ustanak i NOP u Srbiji 1941, 63 i 68; Cetrdeset prva, 243.

¹¹² Ustanak 1941, knj. VI, 22; Ivan Antonovski, n.č.

¹¹³ Sibbe Kvesić, n.d., 93; Drago Gizdić, n.d., 150.

¹¹⁴ Abdulah Sarajlić, Pregled stvaranja bosanskohercegovačkih jedinica NOVJ, Sarajevo 1958, 25.

biM spremni odazvati se za akcije.¹¹⁴ Početkom jula u bijeljinskom kotaru formirane su: južna, sjeveroistočna i sjeverozapadna partizanska grupa u mjestima u kojima su postojali najpovoljniji politički uvjeti. Grupe su bile slabo naoružane, živjele su po logorima, a hranili su ih simpatizeri.¹¹⁵

Formiranje prvih udarnih grupa na Kordunu¹¹⁶ i u drugim krajevima Hrvatske sa srpskim stanovništvom pada u vrijeme progona i krvavog terora nad srpskim življem. U Hercegovini je takva situacija nastala još u junu, tako da je došlo do masovnog ustanka.

Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, na osnovi instrukcije CK KPJ, izdao je krajem maja nalog partijskim rukovodstvima i organizacijama da formiraju udarne grupe. U pljevaljskom kotaru formirano je 8 grupa s 99 ljudi, u bjelopoljskom — 15 grupa s 40 ljudi, u beranskom — 19 s 401 čovjekom, u andrijevičkom — 20 s 382, u kolašinskom — 25 s 525, u podgoričkom — 31 s 768, u danilovgradskom — 33 sa 600, u nikšičkom — 37 s 870, u šavničkom — 31 s 450, u bokokotorskom — 21 s 302, u cetinjnskom — 25 s 1.050 i u barskom — 22 s 381 čovjekom. Ukupno je bilo 290 grupa sa 6.200 ljudi.¹¹⁷

U Sloveniji je tokom juna i do sredine jula formirano oko 25 oružanih grupa, koje su imale po 5—15 ljudi.¹¹⁸ Na području Radgone i u Prekomurju od samog početka okupacije postojale su grupe otpora, koje su, uglavnom, vodili članovi SKOJ-a.¹¹⁹

Prema nepotpunim podacima, u Srijemu je formirano preko 50 partizanskih desetina i preko 100 diverzantskih i udarnih grupa, u čijem se sastavu nalazilo oko 2.000 ljudi.¹²⁰

Znatan broj udarnih grupa nastao je i poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez. To se smatralo povoljnim trenutkom za početak oružane borbe. Osim toga, okupatori i kvislinzi su poduzeli preventivne mjere protiv komunisti, njihovih simpatizera i drugih patriota, pa su se mnogi morali skloniti i vojnički organizirati. U Dalmaciji su, na primjer, tih dana nastali mnogi »logori« organizirani na vojničkim principima. Tako je nastao i Sisački partizanski odred, upravo 22. juna. Svi komunisti za kojima je tragala policija okupili su se kraj sela Žabna, a partijske organizacije iz okolnih sela su na to mjesto donijele dio skrivenog oružja, te je u obližnjoj šumi u toku noći uspostavljen logor u koji se odred smjestio.¹²¹

U Birču, u istočnoj Bosni, formiranje desetina počelo je u junu. Prvih dana augusta bilo ih je osam. Desetine su dobile nazive prema selima u kojima su formirane (Betanjska, Pobedarska, Stuparska itd.). Njihovi borci su živjeli kod kuća, stalno na oprezu. Povremeno su se okupljali da se upoznaju sa situacijom i partijskim direktivama.¹²²

¹¹⁵ Ustanak 1941, knj. II, 466.

¹¹⁶ Isto, 343.

¹¹⁷ Navedene podatke je prikupio Batrić Jovanović, radeći na monografiji Crna Gora u NOR-u. Njima su se kasnije koristili i drugi autori.

¹¹⁸ Oslobođilački rat, I izd., knj. I, 43.

¹¹⁹ Žarko Atanacković, n.d., 142.

¹²⁰ Ustanak 1941, knj. II, 308.

¹²¹ Isto, knj. I, 281.

¹²² Nastale su tako što su najborbeniji seljaci pozivani na sastanke izvan sela, gdje im je objašnjavana situacija nakon aprilskog sloma i ukazivano na oružanu borbu kao jedini put ka slobodi, a potom su organizirane desetine. Vršeni izbor desetara, izvršen popis oružja i opreme, (Miloš Zekić, Ustanak u Birču 1941. godine, Vojno delo, br. 9, 1959, 517)

U petrinjskom kotaru, kao reakcija na ustaški teror, organizirane su seoske straže sa zadatkom da osiguraju narod od iznenadnog upada ustaša. Za opravdanje narodu je služio zahtjev vlasti NDH da se obavještavaju o kretanju »sumnjivih lica«.¹²³

U dubičkom i prijedorskom kotaru i nekim drugim krajevima zapadne Bosne Partija je držala potpuno u svojim rukama završne pripreme za ustanak, preko vojnih povjereništava, općinskih i seoskih odbora i komiteta. Zahvaljujući njihovoj aktivnosti, formiran je veći broj gerilskih odreda i naoružanih grupa.¹²⁴

Jačina oružanih grupa bila je različita i kretala se od nekoliko ljudi do nekoliko desetina.¹²⁵ Slično je bilo i s naoružanjem. Imale su, uglavnom, lako pješadijsko naoružanje. Pripadnici udarnih grupa po gradovima bili su snabdijevani oružjem koje se moglo sakriti ispod odjeće.

Svi pripadnici udarnih grupa nisu imali oružje. Udarne grupe u solinskom bazenu, na primjer, ukupne jačine po petnaestak drugova, imale su svaka po 3 puške i 10 bombi. U Šekovićima od dvadesetak pripadnika jedne grupe bilo je naoružano 6—8. U bijeljanskom kotaru jedna grupa je imala 8 pušaka, 3 pištolja i 2 ručne bombe, druga, jačine 16 ljudi, imala je 11 pušaka i nekoliko pištolja, a najveća grupa (22 čovjeka) imala je svega 3 puške, 7 pištolja i nekoliko ručnih bombi.

Aktivnost udarnih grupa u fazi priprema za ustanak bila je raznovrsna. Njihovi pripadnici su na skrovitim mjestima održavali sastanke, na kojima se razmatrala vojno-politička situacija i dogovaralo o vođenju oružane borbe. Grupe su organizacijski i politički jačale, izrastajući tako u prave borbene jezgre budućih partizanskih odreda. Naročita pažnja bila je poklonjena političkom djelovanju u narodu, jer su pripadnici grupa većinom bili članovi Partije i SKOJ-a, politički toliko izgrađeni da su mogli izvršavati i te zadatke.¹²⁶ Tako su udarne grupe bile i žarišta za mobilizaciju novih snaga za borbu.

Ne manji značaj imale su akcije udarnih grupa prije početka ustanka.¹²⁷ Grupe su napadale na okupatorske i kvislinške vojnike i oficire, ubijale okupatorske doušnike i narodne izdajnike, palile vozila i uništavale druga materijalna sredstva, prekidale telefonske i telegrafске veze i prometnice, prikupljale podatke o neprijatelju, ispisivale antifašističke parole, rasturala letke, organizirale sabotaze u proizvodnji, posebno u proizvodnji namijenjenoj za ratne svrhe. Prve takve akcije izvršene su neposredno poslije sloma Kraljevine Jugoslavije, a zatim su, s narastanjem i organiziranjem snaga NOP-a, bile sve češće. Skojevcu u Zagrebu su izveli veći broj akcija, među kojima se ističe akcija kojom je 26. maja spriječen ustaški lider Blažeković da širi šovinistički razdor među srednjoškolicima, zatim paljenje tribina na stadionu u Maksimiru. Beogradski omladinci su u akcijama pružili mnogobrojne pri-

¹²³ Ustanak 1941, knj. VI, 374.

¹²⁴ Dr Dušan Lukač, n.d., 90.

¹²⁵ U Sloveniji su udarne grupe brojale 5—15 ljudi (Oslobodilački rat, izd. I, knj. I); u Crnoj Gori 10—30 pa i više (Batrić Jovanović, n.d.); u Dalmaciji (solinski bazen), grupe jačine oko 15 ljudi (D. Gizdić, n.d.) Grupe u bijeljanskom kotaru su također imale 15—20 ljudi. (A. Sarajlić, n.d.)

¹²⁶ Ustanak 1941. knj. II, 466.

¹²⁷ Jedna omladinska grupa je još 18. aprila iz policijske zgrade u Sl. Brodu oduzela kartoteku i spiskove komunista (Ivan Antonovski, n.č., 66).

mjere hrabrosti i patriotizma. U Ljubljani su borbene grupe onesposobljavale okupatorski prometni park.¹²⁸ Prvi napad na okupatora, u kome je upotrijebljeno vatreno oružje, izveden je u Sloveniji 13. maja, u Maloj Gori, kod Ribnice. U Ljubljanskoj pokrajini je veći broj akcija izvršen u junu. Tu aktivnost su registrirale talijanske okupatorske vlasti. Prema njihovim podacima, u junu su izvršena tri napada na talijanske vojnike, a bilo je više slučajeva sramoćenja vojnika, crtanja komunističkih simbola, rasturanja letaka i govora, kojim se stanovništvo pozivalo na oružani otpor. U julu je broj akcija naglo porastao.

Po uputstvu PK KPS za Štajersku, noću 6/7. jula, izvedena je velika akcija u Savinjskoj, Šaleškoj i Mislinjskoj dolini, u kojoj su uništeni njemački napisi, putokazi i drugi znaci i ispisivane borbene parole.¹²⁹

U Dalmaciji su klubovi i druge prostorije namijenjene za širenje fašističke propagande bili potpuno prazni. Omladina je bojkotirala kulturne priredbe i učenje talijanskog jezika, a u grupama su se pjevale borbene pjesme i izazivali se incidenti. Proslava Prvog maja protekla je u znaku otpora i jačanja borbenog duha naroda. Ispisivane su prvomajske parole, a na mnogim mjestima su istaknute crvene zastave. Skojevci su 14. maja u Rupotini zaustavili cijeli sat talijansku kolonu na taj način što su daske s čavlima zakopali u cestu. U Kaštel-Novom je 27. maja dignuto u zrak skladište materijala, a 29. juna porušeno 12 tt-stupova.¹³⁰

Udarne grupe su pretežno sačinjavali članovi Partije, skojevci i simpatizeri, po godinama uglavnom mladi ljudi i neuki rukovanju oružjem. Ta okolnost je sama po sebi nametala potrebu da se organizira obuka. Kroz nju su se stjecala osnovna vojna znanja. Obukom su, gdje god je bilo moguće, rukovodili rezervni oficiri i podoficiri, članovi Partije ili njeni simpatizeri, a izvođena je u najstrožijoj konspiraciji s cijelim grupama ili u manjim sastavima.¹³¹

U isto vrijeme, organizirala se obuka iz sanitetske službe. Gotovo svugdje gdje su postojale partijske i skojevske organizacije radili su sanitetski kursevi. Nastojalo se da što veći broj, posebno omladinki, pohađa te kurseve. Tako su u Beogradu skojevke iz srednjih škola u junu pohađale više sanitetskih tečajeva, u Smederevskoj Palanci su radila dva tečaja s 30 drugarica, u Kraljevu je kurs prve pomoći pohađalo 30 žena i djevojaka, u Šapcu 60.¹³² Početkom juna kurs prve pomoći u Obrenovcu pohađalo je 12 drugarica.¹³³ U svim krajevima Crne Gore obrazovani su sanitetski tečajevi, na kojima je osnovna znanja steklo nekoliko stotina omladinki.¹³⁴

Poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez vojno-organizacijske pripreme su ubrzano nastavljene, kako bi ustanak što prije počeo. U Beogradu je, na sjednici Centralnog komiteta KPJ, 27. juna, zaključeno da jedan dio članova CK i aktivista Partije ode na teren radi udjela u formiranju partizanskih odreda i u njihovim prvim akcijama. Na istoj sjednici formiran je Glav-

¹²⁸ Dr Metod Mikuž, n.d., 118.

¹²⁹ Ustanak 1941, knj. I, 553.

¹³⁰ Sibe Kvesić, n.d., 77 i 88; Drago Gizdić, n.d. 129, 166 i 192.

¹³¹ Četerdeset prva, 243; Batić Jovanović, n.d., 45.

¹³² Dr Jovan Marjanović, Ustanak i NOP u Srbiji 1941, 69.

¹³³ Ustanak 1941, knj. VI, 478.

¹³⁴ Batrić Jovanović, n.d., 56.

ni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije u koji su ušli članovi Politbiroa CK KPJ. Njegov komandant je postao dotadašnji predsjednik Vojnog komiteta, sekretar KPJ — Josip Broz Tito.¹³⁵

5. Zaključak

Polazeći od činjenice da je Partija zahvaljujući revolucionarnoj borbi u predratnom periodu postala istinski predvodnik radničke klase i narodnih masa, Tito je nepokolebljivo vjerovao u njenu sposobnost da kod naprednih i patriotskih snaga svih naših naroda i narodnosti učvrsti uvjerenje da je oružana borba protiv okupatora jedini ispravn put i da je pobjeda u toj borbi mogućna i ostvarljiva.

U veoma složenoj situaciji, koju je karakteriziralo: komadanje Jugoslavije, nametnut najokrutniji okupacijski sistem, stvaranje kvislinških režima, podstrekavanje nacionalističkih strasti i bratoubilačke borbe, iseljavanje, prekrštavanje, najgrublja eksploatacija, denacionalizacija, teror nad stanovništvom i drugo — za razliku od mnogih drugih Tito je otkrio da će taj toliki i takav narod, osuđen da i bez borbe bude istrijebljen, slijedeći slobodarsku i revolucionarnu tradiciju svojih predaka, dići se na ustanak i voditi sveti oslobodilački rat do konačne pobjede pod rukovodstvom one političke snage koja mu bude ponudila nacionalnu slobodu i socijalnu pravdu. Budući da su upravo takvi ciljevi bili ispisani na ratnoj i revolucionarnoj zastavi KPJ i da su se radni ljudi, svi narodi i narodnosti u dotadašnjoj borbi uvjerali u spremnost komunista da se žrtvuju za te nacionalne i društvene ideale, predvodnik u borbi za nacionalno oslobođenje i društveni preobražaj mogla bi biti jedino Komunistička partija Jugoslavije.

Da bi stupili u borbu koja je zahtijevala goleme žrtve i stradanja, našim narodima je valjalo unaprijed ukazati na rezultate te krvave borbe. Narodu se moralo jasno kazati da neće biti povratka na staro, na staru Jugoslaviju u kojoj su radne mase bile ugnjetene i iskorištavane, a narodi obespravljeni.

U tome je i značenje Proglasa KPJ od 15. aprila kojim se ukazuje svim narodima i narodnostima Jugoslavije na društveni smisao i perspektivu predstojeće borbe protiv fašističkih okupatora. Bez tako jasne perspektive naša borba ne bi dobila zamah, širinu i snagu kakvu je imala, već bi se pretvorila u puki pokret otpora, bez ikakvog izgleda da se ostvare njeni dalekosežni oslobodilački i revolucionarni ciljevi.

Samo na širokoj političkoj platformi bilo je moguće okupiti i osigurati udio najširih narodnih masa, i jedino njihovo sudjelovanje moglo je biti garancija pobjede. Kada je trebalo donijeti povijesnu odluku za pokretanje naroda u oružanu borbu, Tito je kao izuzetno nadareni revolucionar i vizionar nepokolebljivo slijedio ideju da istinska sloboda i nezavisnost, samostalnost i društveni preobražaj mogu nastati samo kao rezultat revolucionarne i oslobodilačke borbe radničke klase i najširih narodnih masa.

Partija nije avanturistički uletjela u ustanak, već ga je brižljivo pripremala. U toku aprila, maja i juna jugoslavenski komunisti su se kako politički, tako i organizacijski i tehnički pripremali da budu avangarda narodnooslobodilačkog ustanka, kada narodne mase za njega budu spremne.

¹³⁵ Peti kongres KPJ, 66; Jovan Marjanović, Srbija u NOB — Beograd, 105.

Taj moment, po ocjeni KPJ, nastupio je napadom fašističke Njemačke na Sovjetski Savez. Ulazak Sovjetskog Saveza u rat bio je snažan poticaj za priliv što većeg broja boraca u narodnooslobodilački ustanak. Kod širokih narodnih masa poraslo je uvjerenje da je ulaskom prve zemlje socijalizma u rat zapečaćena sudbina Hitlerovog imperijalizma. Mase su bile razočarane izdajničkim i oportunističkim držanjem vodeće političke strukture stare Jugoslavije u vrijeme kada su glavne snage okupatora bile angažirane na istočnom frontu.

Poziv na oružani ustanak uslijedio je pošto su pripreme uglavnom bile završene. Pozivom na ustanak KPJ je bez kolebanja preuzela na sebe povijesnu odgovornost za sudbinu naroda i narodnosti Jugoslavije. Komunisti su širom zemlje bili organizatori i nosioci otpora. Zajedno sa skojevcima činili su jezgru prvih oružanih jedinica.

»Tako je«, kako kaže drug Tito, »već 1941. godine u sudbonosnim danima za svijet, kada je hitlerovska čizma gazila Evropom, upravo Komunistička partija Jugoslavije, ona ista koju su u Kominterni gotovo već otpisali, bila ta koja je časno ispunila svoje obaveze prema svim narodima, pred svojom radničkom klasom, pred cijelim međunarodnim radničkim pokretom i slobodoljubivim čovječanstvom. Kada je Evropom vladao fašizam«, nastavlja dalje drug Tito, »kada se u njoj osim KPSS nije javljala nijedna partija, Komunistička partija Jugoslavije digla je svoju revolucionarnu zastavu i povelu radničku klasu, radne mase, narode i narodnosti u pobjedonosni narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju. Time je na djelu časno ispunila svoj revolucionarni i internacionalistički dug...«

On the Eve of the Historical Decision of the CP of Yugoslavia in Preparation for the Armed Rebellion and Revolution in 1941

Mr Vitomir GRBAC

In the first part of the article, the author explains the conditions and situation in Yugoslavia after the capitulation of its government in 1941. In view of the social and political state of the country as well as objective conditions, the Communist Party of Yugoslavia took a clear and decisive course in the armed struggle against the fascist occupiers. It was in this struggle that the Party saw its chance to bring about social changes provided that the armed struggle be waged successfully and with massive public support. This meant that the CP of Yugoslavia committed itself to the socialist revolution as the purport of national liberation.

Accordingly, in order to mobilize the people for the struggle, the Party took widespread political action based on liberalistic and revaluationary tradition, propagating the brotherhood and unity of all nations and nationalities of Yugoslavia as the main prerequisite for conducting the struggle successfully and assuring that socio-political changes be brought about as a result of the struggle. Special attention was devoted to the importance of proclamations, leaflets and the press as well as to the immediate political activities of the members of the Communist Party of Yugoslavia and the Communist Youth League.

In order to be able to fulfill its historical mission more successfully, the CP of Yugoslavia was reorganized and the work of its organizations adjusted to satisfy the conditions of the time. Thereby it purged itself of questionable and opportunistic elements and took on new young and energetic people who were prepared to sacrifice themselves to the end in the difficult struggle to be initiated under the guidance of the Communist Party. The CP of Yugoslavia was the only general Yugoslav political force that remained among the people. Committed to the basic goals of the people laid down in its platform, the Party gradually lifted their fighting morale and strengthened their faith in their own power and the victory over the occupiers and traitors to the homeland.

Organizing the military preparations played an important part in preparing for the armed struggle.

This included creating networks of military committees to function as operative bodies directing the battle preparations, forming attack and combat groups to be the nucleus of the future units, collecting and concealing weapons and military equipment, training the youth for military action, organizing various acts of sabotage etc. In this context the author presents a large number of facts from all parts of the country on these and other questions.

Preparing and initiating the armed rebellion and revolution in 1941, the CP of Yugoslavia assumed historical responsibility for the fate of the nations and nationalities of Yugoslavia and honorably fulfilled its obligations to the working class, the international workers' movement and all of freedom-loving mankind, fulfilling its revolutionary and international debt with deeds.

Prevela doc. dr Susan SARČEVIC

**Alla vigilia della decisione storica
Il Partito comunista jugoslavo nelle preparazioni per l'insurrezione
armata e per la rivoluzione nel 1941**

Mr Vitomir GRBAC

L'autore inizia il suo scritto ricordando la situazione in cui venne a trovarsi la Jugoslavia in seguito alla sua capitolazione nel 1941. In base alla valutazione dei rapporti sociali e politici e di altre condizioni oggettive di allora, il Partito comunista jugoslavo (PCJ) si fece promotore della lotta armata contro l'occupatore fascista.

Grazie all'appoggio della massa del popolo e le sue tradizioni di ribellione contro ogni giogo straniero, il PCJ giudicò possibile una lotta di liberazione nazionale di contenuto sociale rivoluzionario.

Il PCJ invitò i partiti politici borghesi alla collaborazione imperniata sulla comune lotta antifascista di liberazione.

Data però la reazione dei dirigenti dei partiti borghesi parte dei quali preferì la passiva aspettativa ed altra parte addirittura l'affiancamento all'occupatore, il PCJ risultò l'unica forza politica jugoslava legata al popolo, decisa a mobilitarlo, a condurlo nella lotta e capace di farlo con successo.

Consapevole del proprio ruolo e dei compiti da risolvere, il PCJ adattò prima di tutto la propria organizzazione alle nuove condizioni. Si liberò anzitutto dagli elementi irresoluti ed opportunisti, rimpiazzandoli con nuovi membri giovani, decisi e combattivi. I più esperti membri del PCJ furono inviati a fare agitazione e propaganda nelle città e nella campagna, ad organizzare i primi nuclei di combattimento procurandosi delle armi e munizioni, specialmente dai soldati dell'esercito regolare jugoslavo sfasciatosi in poche settimane dall'attacco nemico in aprile del 1941.

Servendosi di numerose opere e documenti, l'autore riesce a dare una breve e chiara panoramica della complessa e difficile attività del PCJ in quelle condizioni storiche.

Preveo prof. dr Zoran KOMPANJET

APORIJE TEORIJE PRAVA*

Mnogi pravnici, pa čak i neki s akademskim zvanjima, nerijetko tvrde — napose kad je riječ o novim pravnim pojavama, kao što je to samoupravno pravo, koje izmiču kategorijama pravne znanosti — da su pravni problemi praktični, te da teoretičari prava samo zamućuju njihovo razumijevanje i time otežavaju njihovo rješavanje. Vjerujem da je taj sud dobrim dijelom točan, no s razloga koji se bitno razlikuje od pretpostavke što ju neupitno prihvaćaju pravnici koji su po svom samorazumijevanju praktično usmjereni. Tvrdim, naime, da pravniku koji želi raditi u dobrom pravnom poretku — pa dakle i svakome onome kojemu je stalo do daljnjeg usavršavanja našeg prava — ništa nije tako praktično korisno kao što je to dobra teorija prava. No tvrdim, isto tako, da naša prevladajuća teorija prava — a ta se ocjena dobrim dijelom odnosi i na maticu teorijskopravne misli, kako u socijalističkim tako i u građanskim demokracijama Evrope — doista nije u mogućnosti pružiti one uvide u nove pravne pojave, pa ni u mnoge klasične, koje bi teorija prava mogla i trebala pružiti.

Utemeljenost prve tvrdnje ne namjeravam posebno dokazivati. Dovoljno je da podsjetim na dobro poznatu, mada često previđanu činjenicu, da su romanistički poretki kontinentalne Evrope, u kojima zakonodavci, upravni službenici, suci i drugi pripadnici pravne profesije stvaraju i primjenjuju pravo unutar kategorija pravne dogmatike, što ih stvaraju i podučavaju univerziteti, bitno jednostavniji i stoga pristupačniji običnom građaninu od poredaka anglo-američkog *Common Law*, u kojima takve dogmatike nema, jer se pravo razvilo mimo univerzaliteta, u sudovima i pravnim kancelarijama. Na utemeljenost druge tvrdnje, posebno kad se radi o ograničenjima naše teorije u razvijanju pravne dogmatike primjerene interpretaciji, odnosno sistematizaciji samoupravnog prava, upućuje i kritika upravo iz pera većeg broja naših teoretičara prava. Tako, primjerice, prema Nikoli Viskoviću, naša pravna teorija nije u stanju obraditi probleme samoupravnog prava zbog još uvijek prevladavajućeg legalizma;¹ prema Jovanu Đorđeviću, glavna

* Ovaj tekst se temelji na diskusiji iznesenoj na savjetovanju »Samoupravno pravo u teoriji i praksi«, održanom u organizaciji Instituta za uporedno pravo i Marksističkog centra CK SK Srbije u Beogradu 4. i 5. prosinca 1980.

¹ N. Visković, *Marksistička teorija prava i samoupravno pravo*. Izlaganje na naučnom skupu »Samoupravno pravo u teoriji i praksi«, šap. izd., Beograd, novembra 1980, na str. 20.

teorijska zapreka jest vladajući pravni pozitivizam.² Takve kritičke primjedbe potkrepljuju, prema tome, sumnju prakticistički orijentiranih pravnika u valjanost vladajuće teorije, no pokazuju, istovremeno, kako je ona od samih profesionalnih teoretičara prava već jednim dijelom prevladana.

Svjedoci smo, dakle, situacije koja se često ponavlja: oni što su sumnjivi spram svake potrebe teorijskog mišljenja dovode u pitanje teoriju uopće, nesvjesni da je možda u samom temelju tog propitivanja neka teorija koja je toliko prisutna u najutjecajnijoj ideologiji da su je kao zdravorazumsku činjenicu šutke asimilirali, no koju su upravo teoretičari doveli u sumnju. Kako je uzrok tom kratkom spoju između (navodnih) praktičara i (navodnih) teoretičara teško pripisati golom nerazumijevanju od strane prvih, valja se zajedno s Antonom Pereničem, koji je već zapazio da postoji nespoorazum između znatno šireg kruga sudionika u stvaranju pravnog poretka, upitati: što se to uopće očekuje od naše teorije prava?; da li se uopće očekuje da istraži probleme na koje upućuju praktičari?³

U ovom tekstu pokušat ću, prije svega, uputiti na bespuća u koja je zašla matica naše teorije prava, da bih, na samom kraju teksta, pokušao odgovoriti na pitanje može li se od naše teorije prava uopće razumno očekivati da iz tih bespuća izađe.

Moja *prva teza* jest da je *naša prevladajuća teorija prava* — a pri tome, možda nedovoljno precizno, mislim na teoriju koju je prihvatila većina pisaca u posebnim pravnim disciplinama, političkim naukama i sociologiji, a rekao bih i u politički odlučujućim krugovima (no valja dodati da je uglavnom odbacuju stručnjaci za međunarodno pravo i privredno pravo) — *žrtva dviju već klasičnih apriorija modernih teorija o pravu*, kako su se ove razvijale i u građanskim i u socijalističkim akademskim raspravama. Obje aporije počivaju na svojevrsnom *poimanju odnosa normi i činjenica*; i jedna i druga *onemogućuju da naša pravna teorija obavi svoj prvi zadatak*, a to je *da istraži kriterije za identifikaciju pravnih akata, tj. primarnog empirijskog »pravnog materijala«*.⁴

Prva aporija počiva u shvaćanju odnosa pravnih normi i pravnih akata. Zapažena je u čitavom nizu tekstova, naročito Kelsenovih. Kelsen, s jedne strane, polazi od toga da je pravna norma značenje ili smisao (Sinn, Sinngehalt) pravnog akta odnosno pravnih akata i, što više, da pravna norma — budući je misao — ima idealnu egzistenciju;⁵ istovremeno Kelsen priznaje — mada nedovoljno izričito — da pravna norma nije identična s tekstom pravnog akta, odnosno da tekst ne čini transparentnom logičku strukturu pravnih

² J. Đorđević, *Problem socijalističkog prava i samoupravno pravo u SFRJ*. Izlaganje na istom skupu, šap. izd., Beograd, novembra 1980, na str. 14.

³ A. Perenič, *Nekoliko opštih primedbi o ideološkim i teoretskim vidovima sistematizacije prava*. U V. Jovanović (ur.), *O sistemu prava SFRJ*. Beograd, 1979, na str. 47. i d.

⁴ Na taj problem je u našoj literaturi do sada, čini mi se, najpotpunije uputio S. Vračar, *Normativni (f) akti socijalističkog državnopravnog poretka*, u B. Blagojević (ur.), *Izvori prava u socijalističkom samoupravnom društvu*. Beograd, 1976, str. 15.

⁵ *Zum Begriff der Norm*: u *Festschrift für M. C. Nieperday*. München, 1965, na str. 59. i 66.

normi koje su u njemu »sadržane«. ⁶ S druge strane, međutim, Kelsen opetovano navodi da su predmet interpretacije u pravu pravne norme, a ne — što bi se moglo zaključiti iz upravo iznesenog — pravni akti. ⁷ Prema Kelsenu, prema tome, predmet interpretacije u pravu su značenja (koja shvaća kao idealne predmete) pravnih akata odnosno pravnog materijala (fizičkih predmeta), s time da se put kojim dolazimo do poznavanja tih značenja, tj. pravnih normi, ne problematizira; ta značenja se, na neki način — no ne kaže se koji, sama »pokazuju«.

Kao što sam napomenuo, aporija o kojoj govorim nije nipošto bespuće u koje zalazi tek »čista teorija prava«. Tako jedan uvaženi suvremeni sovjetski pisac izričito navodi kako se »suprotstavljanje pravnih normi i odredaba pravnih akata (točnije — pravnih propisa) temelji na suprotstavljanju vanjske i unutrašnje forme prava. Međutim, oni sačinjavaju jedinstvo: unutrašnja organizacija normi, okrenuta na van, jest pravna forma. Iz toga slijedi da pravnim propisima, kad se izdvajaju iz normativnih akata, nužno odgovaraju analogne čestice u realnoj pravnoj materiji«. ⁸ Sovjetski autor, dakle, uočava da postoji problem odnosa pravne norme i pravnog akta no svodi ga na problem odnosa norme i teksta, a potonji razrješava pretpostavkom o njihovoj »analognoj korespondenciji«. Ma kako sve ta pretpostavka može biti shvaćena, ona opravdava stajalište da su predmet interpretacije u pravu pravne norme — shvaćene kao (uglavnom?) identične s tekstom propisa — a ne pravni akti. Gotovo istovjetno stajalište zastupa, međutim, čak i Aarnio koji je kao malo koji drugi današnji teoretičar prava prihvatio uvide novije analitičke — izrazito antipozitivističke — filozofije. On, doduše, povlači jasnu granicu između »jezičnog izraza« pravne norme i njezinog »misaonog sadržaja«, s napomenom da je razlikovanje važno stoga što jezična forma iskaza ne izražava nužno sa sigurnošću zamišljeni način njezine primjene. ⁹ No i on u daljnjem tekstu polazi od toga da su predmet interpretacije u pravu norme kao stavovi (N o r m b e h a u p t u n g e n, n o r m p r o p o s i t i o n s) — dakle značenja znakova, a ne znakovi ¹⁰, te, što više, tretira interpretaciju i sistematizaciju u pravu kao dva koordinirana zadatka ¹¹ — premda bi, pođe li se od stajališta da su predmet tumačenja znakovi, trebalo kazati da je prvi i osnovni zadatak bavljenja pravom interpretacija, s time što je svaka interpretacija nužno i sistematska interpretacija (potonja napomena nedvojbeno važi za svako bavljenje pravom po naputcima »Čiste teorije prava«, prema kojoj je neka norma pravna samo ako odgovara pojmu prava i dio je određenog pravnog sistema; ¹² no izgleda nedvojbenim da je taj Kelse-

⁶ Lako opazivo npr. u analizi »ovisnih« pravnih normi, Hans Kelsen, *The Pure Theory of Law*. 2nd ed. Berkley, na str. 54—58; v. poblize Joseph Raz, *The Concept of a Legal System*. Oxford, 1970, na str. 77. i d.; sasvim očito u slučaju gesta i sl. za koje Kelsen izričito navodi da mogu imati funkciju pravno-stvaralačkih akata, v. npr. *General Theory of Law and State*. New York, 1961, na str. 32, 114. i dr.

⁷ Npr. *The Pure Theory of Law*. 2nd ed. Berkley, 1967, na str. 348. i d.; *Science and Politics*. u *What is Justice?* Berkley, 1957, usp. str. 359. i 367.

⁸ S. S. Alekseev, *Socijalna cennost prava v sovetskom obščevstve*. Moskva, 1971, na str. 84, bilj. 2.

⁹ Aulis Aarnio, *Denkweisen der Rechtswissenschaft*. Wien, 1979, na str. 42.

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto, na str. 66.

¹² Tako Hans Kelsen, *The Pure Theory of Law*. 2nd ed. Berkley, 1967, na str. 31. Usp. Ronald Moore, *Legal Norms and Legal Science*. Honolulu, 1978, na str. 52.

nov uvid dio iskustva čak i dobrog djela laika, te da je barem neko poimanje sistema prava dio predrazumijevanja kojim ulazimo u svaki akt interpretacije; to uostalom tvrdi i Arnio¹³).

Ako sam dobro razumio neke vodeće jugoslavenske radove, i oni zastupaju stajališta o odnosu pravnih normi, njihove jezične formulacije i pravnih akata, te o predmetu interpretacije u pravu, uglavnom ili potpuno istovjetna Kelsenovima na koja sam se upravo osvrnuo.¹⁴

Ovo nije niti prilika za pitanje ispitivanje izvora *diskutiranog shvaćanja odnosa pravnih normi i pravnih akata*. No kako u nas još veći broj autora drži da su Kelsenova poimanja norme i normativne strukture prava — osim utemeljivanja pravnog sistema na »osnovnoj normi« — neproblematični, izgleda mi važnim da te izvore barem pokušam naznačiti.

Čini mi se da je prvi izvor u shvaćanju da je *funkcija jezika da preslikava svijet*, te da se dijelovi rečenice (pojedine riječi odnosno barem imenice, pridjevi, glagoli i sl.) nalaze spram pojedinih predmeta koje »preslikavaju« u odnosu 1:1. Unutar takvog poimanja odnosa jezika i svijeta vjerojatno je dopušteno pretpostavljati da se osnovno značenje rečenice samo po sebi »pokazuje« te da se, primjereno tome, zadatak interpretacije u pravu svodi na interpretaciju tako »pokaznog« značenja tj. na tumačenje pravnih normi. Šutke se dakle prihvaća »dvodimenzionalna semantika«, koja operira samo sa znakom i označenim predmetom, a objektivno značenje zanemaruje uz pretpostavku da je praktično identično sa samim znakom.¹⁵

Takva semantika izgleda nespojivom s neo-kantovstvom iz kojeg je izrastao Kelsen;¹⁶ no razlog zbog kojega se Kelsen ponaša kao da je pravna norma, kao objektivno značenje, identična sa znakom, možda je moguće naći upravo u činjenici da i npr. Rickert zanemaruje problematiku samog znaka, a akte kojima se stvaraju vrijednosti i norme, tj. značenja, tretira isključivo kao psihičke akte,¹⁷ što dobrim dijelom važi i za Kelsenovu upotrebu izraza »pravno-stvaralački akt«. Dodatni razlog jest vjerojatno Kelsenova bliskost logičkim pozitivistima — začetnicima »dvodimenzionalne semantike«;¹⁸ a možda je dovoljno, umjesto traženja razloga, citirati Mooreovu ocjenu da se kod Kelsena radi o »highly confused treatment of the subject of meaning«.¹⁹ Prihvaćanje »dvodimenzionalne semantike« najbolje je vidljivo u onih autora koji drže da se dogmatska metoda interpretacije u pravu sastoji od dvije vrste radnji: »Prvo, to je utvrđivanje značenja (misaono — pojmovne sadržine) svakog pojedinog znaka i njihovih skupova, koji čine odgovarajuće značenjske celine — jedinice i drugo, utvrđivanje značenja cele pravne norme — odnosno njihovog određenog skupa — jedinice pa i prava kao celine.«²⁰

¹³ V. dj. nav. u bilj. 9, na str. 61—62.

¹⁴ V. npr. Radomir Lukić, *Uvod u pravo*. 2. izd. Beograd, 1976, usp. str. 201, 316. i 319. i d.; *Metodologija prava*, Beograd, 1976, na str. 77. i 100. i d., naročito usp. str. 102, 110. i 111. Ta shvaćanja pokušao sam analizirati u prvom dijelu rada *Pojam pravnog spoznajnog interesa* podnesenog znanstvenom skupu »Problemi suvremene države«. Split, lipanj 1980.

¹⁵ Guido Küng, *Ontology and the Logistic Analysis of Language*. Dordrecht, 1966, na str. 12. i 56.

¹⁶ Usp. pojam vrijednosti i pojam norme u Heinrich Rickert, *Allgemeine Grundlegung der Philosophie*. Tübingen, 1921, na str. 112—121.

¹⁷ Isto, na str. 256. i d.

¹⁸ Na toj bliskosti naročito insistira Moore, dj. nav. u bilj. 12, na str. 29—42.

¹⁹ Isto, na str. 104.

²⁰ Radomir Lukić, *Methodologija prava*. Beograd, 1977, na str. 111.

Taj postupak, ako se ne varam, sugerira da pojedine riječi imaju reference (Bedeutung), tj. da se odnose na određeni predmet, odnosno predmete, ali nemaju sense (Sinn), a da rečenice, obratno, imaju samo sense koji (po prilici) ovisi o sintaktičkim pravilima povezivanja pojedinih riječi, te da se ta dva tipa odnosa (znak: predmet i znak: znak) mogu nezavisno utvrditi.

Drugi izvor aporije o kojoj govorim jest *tradicionalno shvaćanje odnosa mišljenja i jezika*. Prema tom shvaćanju: prvo, spoznajemo — svaki za sebe, dakle neovisno jedni o drugima — uz pomoć osjetila, pojedine elemente svijeta; zatim, shvaćamo — još uvijek neovisno jedni o drugima — uz pomoć logičkog organona, koji nam je svima zajednički, ontološku strukturu svijeta; tek (logički) nakon toga, označujemo — služeći se uobičajenim znakovima — elemente tako spoznatog svijeta; napokon, dijelimo — s drugim ljudima — uz pomoć znakova, naše znanje o odnosima u svijetu.²¹ Upitnost izloženog shvaćanja je očita: Kako može govornik znati da njegov sugovornik povezuje s riječima koje upotrebljava iste misli kao i on?²² Čini se da je tradicionalni način da se izađe na kraj s tim pitanjem bio taj da se problem zaoči, tj. da se znak kao predmet interpretacije ignorira. Od tuda teorije interpretacije — ne samo u pravu, nego i u literarnoj kritici — prema kojima je »značenje stvar svijesti a ne riječi«, pa, prema tome, predmet interpretacije trebaju biti sadržaji svijesti — kao što su to pravne norme — a ne znakovi; za te sadržaje drži se, nadalje, da objektivno postoje; iz toga, napokon, proizlazi da je moguće razlikovati razumijevanje teksta (*subtilitas intelligendi*), za koje je sposoban svatko tko vlada jezikom, od interpretacije (*subtilitas explicationis*) u kojoj se značenje objašnjava u terminima različitim od onih od samog teksta.²³

Upuštajući se u ovu naznaku mogućih izvora vladajućih stajališta o odnosu pravnih normi i pravnih akata nije mi nipošto stalo do toga da bilo ustvrdim kako je vladajuća teorija loša, pogrešna ili sl., bilo da pokušam potezom pera ukloniti navedene nedostatke. Ono do čega mi je prvenstveno stalo u ovoj raspravi jest da se uoče *praktične posljedice* teorijskih pretpostavki na koje sam se osvrnuo, tj. pretpostavki da je funkcija jezika da preslikava svijet i da je značenje stvar svijesti a ne riječi. Te praktične posljedice, u našoj pravnoj nauci, prvenstveno su slijedeće:

Kao prvo, *prihvatili smo da je pravna norma po svojoj logičkoj formi sud*. Međutim, ako se pođe od stajališta da je norma značenje određenih akata — uglavnom jezičnih no i ne jezičnih — te da su ti akti redovito rezultat raspravljanja tada je *moguće* — uz uvažavanje svih logičkih teškoća koje se pri tome pojavljuju — *tvrditi da je svaka pravna norma* (ili gotovo svaka) *po svom logičkom obliku zaključak*, a ne sud. Takva tvrdnja implicira potrebu izučavanja ne samo općenormativnih akata — kao što su zakoni, podzakonski propisi, samoupravni opći akti i sl. — nego i akata koji prethode stvaranju svakoga od općenormativnih akata — naročito potrebu izučavanja obrazloženja sudskih presuda, zapisnika o vijećanju i glasanju, raznih inici-

²¹ Karl-Otto Apel, *Transformation der Philosophie*. Bd. II. Frankfurt, 1976, na str. 339. i d.

²² Isto, na str. 341.

²³ Tako npr. E. D. Hirsch, *Validity in Interpretation*. New Haven, 1967, nar. na str. 133 i d.; suprotno tomu Hans Gadamer, *Istina i metoda*. prev. Sarajevo, 1978, nar. na str. 326. i d., 464.

jalnih akata kojima se pokreću zakonodavni, sudski, upravni i samoupravni postupci i sl. Na žalost, nismo zanemarili izučavanje samo takvih akata; kao što upozorava Visković,²⁴ prihvatili smo legalizam, tj. doktrinu prema kojoj je jedini (ili u razblaženoj varijanti: jedini relevantan) »izvor prava« zakon. Legalizam kao doktrina nije, dakako, bezuvjetno loš; no trebamo razlikovati doktrinu koju upućujemo sucima sa svrhom da osiguraju maksimalnu pravnu sigurnost, od kriterija kojima se treba voditi pravna nauka u kritici cjelokupnog »pravnog materijala«.

Druga praktična posljedica jest da smo — bez obzira na to što u svakom udžbeniku uvoda u pravo jasno piše da funkciju pravnih akata mogu imati ne samo pisani akti nego i usmeni, ne samo znakovi običnog jezika nego i oni umjetnih jezika, ne samo jezični znakovi, nego i konkludentne radnje, geste i sl. — *cjelokupni zadatak pravne nauke sveli na interpretaciju odn. sistematizaciju »normativnog sadržaja« pisanih pravnih akata.* Upravo to proizlazi kao zadatak iz Kelsenove teorije²⁵ i upravo taj zadatak si je postavila većina naših akademskih pravnika (srećom u nekim disciplinama je legalizam prima facie neprihvatljiv pa su takve discipline nužno otvorenije — npr. privredno pravo ili međunarodno pravo; pitanje je međutim da li su rezultati takvih disciplina kvantitativno uopće relevantni — barem bi se u nas mogao očekivati procvat izučavanja radnog i stambenog prava, no situacija u ovoj republici indicira da to baš i nije slučaj: na pravnim fakultetima imamo tri doktora nauka u području radnog i socijalnog prava, a sad ćemo tek dobiti prvog s dizertacijom iz stambenog prava!).

Druga aporija počiva u shvaćanju odnosa između teorije prava i sociologije prava. Prema u nas vladajućem shvaćanju, predmet teorije prava su pravne norme — bilo jedini, bilo jedan od predmeta. A ako se ne varam, prema vladajućem stajalištu i predmet sociologije prava su — jednim dijelom, bilo kao explicandum, bilo kao explicans kauzalnih objašnjenja, pravne norme. Događa se, doduše, da neka sociološka teorija prava pokuša odrediti svoj predmet — pravne norme — različito od teorije prava; no tim se još ne mijenja sama priroda predmeta sociologije prava. Na taj način razlika između te dvije discipline svodi se na slijedeću razliku, koja je potpuna u pogledu metode, a djelomična u pogledu predmeta: teorija prava bavi se interpretacijom i sistematizacijom pravnih normi uz pomoć dogmatske (ev. posebne logičke i sl.) metode, a sociologija prava kauzalnim objašnjavanjem društvenih uvjeta stvaranja i društvenim učincima primjene tih normi.²⁶

Ako sam dobro procijenio da je izneseno shvaćanje predmeta i metoda teorije, odnosno sociologije prava, široko prihvaćeno i u nas, tada se i opet radi o u biti Kelsenovskoj konstrukciji — ma kako je on nerado prihvatio.²⁷ A i ta konstrukcija može izgledati začudo površnom. Ako se, naime, upitamo koji su kriteriji identifikacije pravnih normi tada ćemo, slijedeći logiku iznesenog shvaćanja, uskoro doći do prvog ustava; tu se možemo ponadati da će nam odgovor na pitanje »Što je to ustav?« dati sociologija prava jer je, prema Kelsenu, za pravnost nekog sistema normi ipak nužni uvjet da je on u cjelini efikasan. Kelsen, međutim, izričito odbija da bi sociologija prava

²⁴ V. bilj. 1.

²⁵ V. Raz, dj. nav. u bilj. 6, na str. 73.

²⁶ V. dj. nav. u bilj. 20, na str. 76. i d.

²⁷ V. Kelsen, dj. nav. u bilj. 12, na str. 75, 85. i d.

mogla obaviti zadaću priznavanja postojanja nekog prvog ustava, odnosno nekog novog pravnog poretka. To ne može niti jedna znanost, a pogotovo ne sociologija, koja ima za zadatak da kauzalno objašnjava uzroke i posljedice stvarnog ljudskog ponašanja. Znanost, prema Kelsenu, može samo *opisati* postanak novog pravnog poretka, no to može samo pravna znanost (teorija prava) i to bez oslonca na sociologiju prava.²⁸ Da li će, prema tome, pravnik *pristati* da opiše neki novi pravni poredak ili, još preciznije, da li će pristati da kao »prvi ustav« opiše ovaj ili onaj dokument, stvar je njegove »slobodne ocjene činjenica«. Takav pristup problemu mogao je možda izgledati zadovoljavajućim pred 60-ak godina, kad su ustavni dokumenti bili kratki, jednostavni i rijetki, a praksa tajnog otpravljanja javnih poslova skućena. No ako prihvatimo da je pitanje, »Što je to ustav?«, ključno pitanje svakog državno-pravnog poretka, te ako se prisjetimo proliferacije akata obilježenih kao ustav s jedne strane,²⁹ te sve raširenije tajnosti državnih poslova s druge,³⁰ tad možemo shvatiti da nas Kelsenovska dihotomija teorije prava, koja je zadužena za opisivanje normativnog sadržaja pravnog poretka, ali ne i za utvrđivanje njegove efikasnosti, i sociologije prava, koja nije u stanju ispitati efikasnost prava prije nego je skup ponašanja koje treba opisati kvalificiran od teorije prava kao pravo, ne može zadovoljiti.

U našoj literaturi, kao i u sovjetskoj, tu tipično Kelsenovsku aporiju pokušalo se otkloniti uvođenjem države kao, u krajnjoj liniji, sveobjašnjavajućeg elementa. Tako se pravo pokušava definirati kao sistem društvenih normi koji je sankcioniran od države, a država se definira kao organizacija koja raspolaže monopolom prisile — ili slično (držim da su te definicije toliko uobičajene da nije potrebno navoditi niti naše, niti sovjetske i sl. izvore). No čini mi se da takve definicije nisu, u krajnjoj liniji, ništa drugo do *petitio principii*. Značenje niti jednoga od upotrijebljenih termina, ni »sankcija«, ni »država«, ni »organizacija«, ni »monopol«, pa čak ni »prisila«, nije moguće definirati bez uzimanja u obzir određenih društvenih normi. Kao prvo i osnovno, koliko je meni poznato, ne postoji niti jedna definicija organizacije koja bi mogla zaobići »formalnu strukturu«, tj. pravila ponašanja, kao konstitutivni element predmeta koji se definira.³¹ Nadalje, kada se govori o »monopolu prisile« zacijelo se ne misli na monopol analogan monopolu koji može u kapitalizmu na tržištu ostvariti npr. proizvođač dijamanata — jer društva u kojima bi samo država raspolagala prisilom očito nema, nego na monopol koji ima npr. od države privilegirani proizvođač šibica — što znači da se radi o monopolu poduprtom posebnim društvenim pravilima. Zatim, samim definiranjem sankcije kao organizirane sankcije, za nju se vežu svi problemi kao i za pojam organizacije. Napokon, da li je neki čin akt prisile ili ne ovisi — isključivo — o relevantnim normama (pri čemu dakako počinilac, onaj na kojemu se izvršava čin i treći mogu, svaki od njih, interpretirati taj čin u svjetlu različitih pravila).

²⁸ H. Kelsen, *Was ist ein Rechtsakt?*, u *Festschrift für A. Verdross*. Wien, 1971, na str. 164—165.

²⁹ V. K. Loewenstein, *Razmatranja o vrijednosti ustava u naše revolucionarno doba*, prev. u Veljko Mratović, *Problemi suvremene države*. Zagreb, 1971, str. 106.

³⁰ V. Itzhak Galnoor (ed.), *Government Secrecy in Democracies*. New York, 1977.

³¹ V. npr. David Silverman, *The Theory of Organisations*. London, 1970, na str. 8. i d.

Izgleda mi da je izvor ove druge aporije, *spomenutog shvaćanja odnosa teorije prava i sociologije prava*, trovrstan.

Prvi izvor jest već *navedeno shvaćanje odnosa pravnih normi i pravnih akata*. Ako je ranije iznesena kritika tog shvaćanja prihvatljiva, tad bih ovdje mogao dodati da primarni *predmet teorije prava ne mogu biti pravne norme, nego samo pravni akti* odnosno, još preciznije, određeni procesi komunikacije u društvu u kojima sudionici djeluju jedni na druge posredstvom određenih materijalnih predmeta koji imaju funkciju pravnih akata. Tako konstituiran predmet teorije prava ne isključuje, nego naprotiv, afirmira potrebu razumijevanja sintaktičke i semantičke strukture pravnih akata, no ne izdvojeno od njihove pragmatske strukture.

Drugi izvor jest *nezadovoljavajuće definiranje predmeta sociologije prava*. Ako je sociologija uopće prihvatljiva unutar pokušaja stvaranja marksističke integralne znanosti o čovjeku — a čini se da je ta potreba mahom prihvaćena — tad *predmet sociologije prava može biti samo predmet koji ima sociologija*. Dakle, ako se pozitivistički orijentiramo to mogu biti samo društvene činjenice (no pri tome Durkheimovo inzistiranje da su pravne i moralne norme takve činjenice izgleda krajnje spornim).³² Ako se orijentiramo u pravcu Weberovske sociologije, tada predmet sociologije prava može biti smisleno djelovanje ljudi.³³ Druga orijentacija sigurno, a prva donekle, vode, čini mi se u istom pravcu, a to je priznanje da je i predmet sociologije prava prvenstveno »pravni materijal« koji naši pravници uobičajeno nazivaju pravnim aktima.

Treći izvor ove aporije jest *svođenje zadataka sociologije na davanje kauzalnih objašnjenja društvenih pojava*. Izgleda mi dosta čudnim da i u našoj pravnoj literaturi, a po nekim indikacijama i uopće našoj literaturi iz društvenih znanosti, tom problemu nije posvećena dovoljna pažnja.³⁴ Ako je utisak točan, pojava je tim čudnija kad se uzme u obzir da se o problemu objašnjenja i razumijevanja u društvenim znanostima vodi vrlo živa rasprava već nekoliko desetljeća, te da je u nas prevedeno i Von Wrightovo *Objašnjenje i razumijevanje* s vrlo stimulativnim predgovorom M. Markovića.³⁵ Marković, među ostalim, sugerira da postoje ne samo dva oblika objašnjenja — uzročno i teleološko — nego i dva tipa razumijevanja — jedno se temelji na pojedinačnim faktičkim vezama, drugo na psihološkim zakonima. Bez obzira na to kolika je ta analiza dotjerana, izgleda prihvatljivim Markovićeva tvrdnja da su društveni odnosi u nejednakoj mjeri postvareni i da, ovisno o tome koliko su oslobođeni djelovanja slijepih društvenih sila, mogu i trebaju biti predmet drugačijeg oblika i razumijevanja i objašnjenja od onoga kojim pristupamo npr. izučavanju zakona tržišta.³⁶ Pravni odnosi, a to znači prvenstveno odnosi komuniciranja pravnim aktima, negdje

³² Usp. Emil Dirkem, *Pravila sociološke metode*, prev. Beograd, 1961, na str. 21 i d., te kritiku Durkheima i pozitivizma u sociologiji uopće u Peter Winch, *The Idea of a Social Science*. London, 1958, na str. 23. i d.

³³ To stajalište naročito zagovaraju Clive Grace and Philip Wilkinson, *Sociological Inquiry Into Legal Phenomena*. New York, na str. 5. i d.

³⁴ Ako je za prosuditi po A. Perenič, *Novejši premiki v jugoslavanskoj teoriji prava*, u »Zbornik znanstvenih razprav. Pravna fakulteta v Ljubljani«, LX (1980), str. 233.

³⁵ Georg Henrik von Wright, *Objašnjenje i razumevanje*, prev. (pred. M. Marković) Beograd, 1975.

³⁶ Isto, na str.

su na sredini »ljestvice postvarenosti« koju sugerira Marković, pa prema tome, pružaju mogućnost za istovremenu primjenu različitih metoda.³⁷ Iz toga mi se nameće zaključak da je moguće govoriti samo o različitim metodama unutar teorije prava, ili, ako baš hoćemo, pravne znanosti; ili pak sociologije prava, a ne i o nužno različitim disciplinama tj. o teoriji prava i o sociologiji prava.³⁸

Izvori drugospomenute aporije doprinijeli su, vjerujem, nekim izrazitim slabostima naše pravne nauke.

Kao prvo, naša teorija prava nije niti do danas izgradila prihvatljive kriterije za identifikaciju pravnih akata. Nekritički smo prihvatili da je neki akt, dakle ljudska radnja (jezična ili nejezična, pisana ili usmena), pravni akt ako je kao takva predviđena višom pravnom normom. Ta koncepcija može, u osnovi, biti zadovoljavajuća, no traži dvije bitne dopune. Prvo, *trebali bi imati barem koliko toliko jasne kriterije što je to ustav* — »u materijalnom smislu«, ako baš netko inzistira na kvalifikaciji. Drugo *trebali bi imati dodatne kriterije koji bi nam omogućili da kao pravne akte*, i to općenormativne pravne akte, *priznamo i one akte koji nisu predviđeni zakonom* i sl., *nego su nastali prae ter legem ali imaju funkciju koju inače imaju odgovarajući pravni akti*. Moja tvrdnja je da dotle dok nemamo takve izgrađene kriterije — koji mogu proizaći samo iz dugotrajne i otvorene rasprave teoretičara i praktičara, jer su u tom problemu »filozofska« i »znanstvena« pitanja nerazdvojna — ne možemo smisljeno govoriti o odnosu državnog i samoupravnog prava, niti uopće o samoupravnom pravu kao nekom relativno izdvojenom dijelu našeg pravnog sistema. Jer, ako pođemo od pretpostavke da je tekst Ustav SFRJ od 1974. godine osnovni ustavni akt naše zemlje — a vjerujem da takvu pretpostavku trebamo prihvatiti — tad, čini mi se — trebamo zaključiti da ne postoji ustavna osnova za razlikovanje državnog i samoupravnog prava. Prema tekstu Ustava naime, čitav je pravni sistem rezultat ustavnog sistema socijalističkog samoupravljanja u kojemu delegati radnih ljudi, građana u mjesnim zajednicama i članova društveno-političkih organizacija na raznim razinama društvene integracije donose samoupravne odluke, te je razlika između tih odluka samo u tome što se neke zovu zakoni, neke uredbe, neke društveni dogovori, a neke samoupravni opći akti. Ako želimo povući razliku između akata državnog i akata samoupravnog prava — a za takvim razlikovanjem očito postoji potreba — tad to trebamo učiniti razlikovanjem funkcija tih akata u procesu upravljanja društvenim poslovima.

Dopustit ću si slobodu da s par primjera ilustriram na što po prilici mislim. Izraz »ustav«, zbog razloga koji nisu savim jasni — tim više kad se dobro zna da je ustavnost pojava novijeg doba, da se ustavnost u Engleskoj razvila najmanje putem papira, i da papir ni u kom slučaju ne može registriрати sve — obično upotrebljavamo da bismo njime označili pisani dokument određenih formalnih obilježja. No jedan ne nužno hipotetski primjer upućuje na to da je i u našoj državi moguće da se Ustav razvija i kroz običaj i da se, najvjerojatnije, tako i razvija. Primjer je relativno nevažan, ali indikativan: pretpostavimo da neki član visokog kolegijalnog organa čiji je rad ne-

³⁷ U prilog kompatibilnosti hermeneutičke odn. interpretativne te naturalističke sociologije v. David Thomas, *Naturalism and Social Science*. Cambridge, 1979.

³⁸ Slično i B. Perić, *Pravo, moral i ljudski život*, u »Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu«, XXVI (1976), na str. 83.

posredno reguliran Ustavom da izjavu da taj organ ne djeluje sasvim u skladu s tekstom Ustava. Povlačeći analogiju s nekim slučajevima iz međunarodnog prava, sklon sam vjerovati da bi se iz takve izjave, pod određenim uvjetima, mogao razviti novi ustavni običaj. Naime, ako član nekog kolegijalnog organa da izjavu za javnost u kojoj se kritički osvrne na rad tog organa, a drugi članovi tog istog organa ne traže da objasni ili opovrgne svoj samostalni kritički istup, stvara se — po mom shvaćanju — presedan da svaki član tog istog organa može samostalno davati takve izjave za javnost. Stvara se dakle ovlaštenje za koje, upravo kao i za mogućnost zabrane samostalnog javnog nastupanja pojedinih članova, nema podloge u tekstu Ustava, a za koje se teško može držati da je nebitno za funkcioniranje kolektivnog rukovođenja.

Idući je primjer iz samoupravne prakse i ilustrira, ako se ne varam, važnost dodatnih kriterija — uz tradicionalno shvaćeni normativni — za identifikaciju pravnih akata nižih od zakona. Kao što je poznato, sredstva za odgoj i obrazovanje jedna su od najvećih stavki u financijama socijalističkih republika i pokrajina. Ta sredstva bi se trebala prikupljati i raspoređivati u prvom redu na temelju samoupravnih općih akata. Zanimljivo je stoga pogledati jednu analizu načina financiranja usmjerenog obrazovanja u SR Hrvatskoj od 1975. do 1978. Citiram:

»U cijelom promatranom periodu organi republičkog SIZ-a bili su prisiljeni osigurati sredstva za usmjereni obrazovanje te ih raspoređivati na pojedine programe na isti način na koji bi to učinio jedan državni organ. Istovremeno, oni nisu raspolagali zakonskim ovlaštenjima za jedan takav cilj. Stoga su se morali oslanjati na samoupravne sporazume kao instrumente. Kako samoupravni sporazumi prema ustavnim odredbama obavezuju samo potpisnike, to instrument sporazuma nije bio odgovarajući za takve ciljeve. Stoga se pod formom samoupravnog sporazumijevanja pribjeglo različitim oblicima većinskog odlučivanja. Prilikom sporazumijevanja između OOUR-a intervenirao je zakonodavac na taj način što je zaključene sporazume proglašavao obveznim i za one koji ga nisu potpisali. Prilikom sporazumijevanja SIZ-ova Republički SIZ je proklamirao većinski princip donošenja odluka o udruživanju sredstava. Kako je RSIZ pri tom koristio činjenicu da je direktno izdavao dispozicije SDK-u o 'praznjenju' uplatnih računa SIZ-ova, a ova pak postupala po tim dispozicijama (što nije predviđeno zakonom o SIZ-ovima), SIZ-ovi su takvu praksu, za koju nema ustavnog opravdanja, mogli osporiti samo putem suda.«³⁹

Vjerujem da je čitalac već iz ovog citata zapazio primjedbu autora da je spomenuti RSIZ baratao jednim specifičnim aktom — dispozicijom kojom je 'praznio' uplatne račune nižih SIZ-ova. Jesu li te dispozicije (bile) pravni akti? Koliko takvih akata ima u pravnim odnosima? Kakve funkcije sve obavljaju? Čini mi se da takve akte ne bi smjeli ignorirati u istraživanjima i studiju u ime neke puritanske definicije prava, koja pak u ime znanstvene čistoće ignorira sve što nije »čisto«, pa ma kako to bilo društveno relevantno.

Druga posljedica razdvajanja teorije prava i sociologije prava, i djelomično posljedica prve, jest praznina koja je nastala u radu pravnika odvajanja

³⁹ N. Mates, *Financiranje usmjerenog obrazovanja*, u »Naše teme«, XXIII (1979), na str. 1925.

njem teorije koja se bavi normama kao idealnim entitetima i sociologije prava koja se bavi uzrocima postanka tih normi i njihovim društvenim učincima. Premda je, naime, elementarno iskustvo svakog pravnika da se moderno pravo dobrim dijelom sastoji od premetanja papira, i premda bi primarni empirijski materijal jedne i hermeneutički orijentirane sociologije prava trebali biti autentični zapisi, tekstovi, dokumenti sudionika u procesima pravnog komuniciranja, naša pravna nauka nije do danas uspjela obaviti dva elementarna zadatka: prvi jest *izrada jednog sveobuhvatnog pregleda »izvora«, tj. tipova akata jugoslavenskog prava* — u obliku udžbenika, monografije, enciklopedije ili sl.; drugi je *definicija i pokušaj klasifikacije jugoslavenskih službenih publikacija*.⁴⁰

Do sada sam govorio o bespućima naše teorije prava, odnosno pravne nauke, pokušavajući naznačiti izvore teškoća i praktične posljedice za naučnu obradu prava i, posebno, samoupravnog prava. Zaključak koji sugeriram jest da naša teorija, zbog svih spomenutih razloga, nije još spremna da svlada probleme koji se pred nju postavljaju. Time, međutim, dolazim i do drugog problema, a to je pitanje: da li se od naše teorije prava uopće očekuje da te probleme svlada?

Da ne bih upao u spekulaciju, neću pokušati direktno odgovoriti na to pitanje. Umjesto toga iznijet ću moju *drugu tezu*, koja — vjerujem — zahtijeva minimalno obrazloženje, a to je: *od naše teorije prava ne može se razumno očekivati da na zadovoljavajući način obradi jugoslavensko pravo* — pa prema tome i problem samoupravnog prava. Razlog je, ukratko, dvostruk.

S jedne strane, skrenuo bih pažnju na *Zakon o dopunama Zakona o objavljivanju saveznih zakona i drugih saveznih propisa i općih akata u Službeni list SFRJ*, br. 11 (1980). Nisam siguran da je nakon tog zakona pravniku atraktivno da se upusti u istraživanje npr. neke grane jugoslavenskog upravnog prava. Dodam li tome konstataciju da se i naša sudska praksa samo djelomično objavljuje, postaje dosta izvjesnim da je empirijski pravni materijal, koji nam stoji na raspolaganju, dosta skućen.

S druge strane — i to mi se doista čini neispričivim, još nismo ostvarili neke elementarne pretpostavke za snalaženje u samoupravnim aktima, a to je njihova jednoobrazna izrada, obrada, objavljivanje i čuvanje. Dovoljno je prisjetiti se činjenice da uredbe o kancelarijskom poslovanju, koje su nekada obvezivale i državne organe i poduzeća i ustanove, danas, u većini socijalističkih republika i pokrajina, obvezuju samo prve. Do kakvih to posljedica dovedi u praksi, neka pokaže ovaj, posljednji primjer:

Svojedobno sam pokušao rekonstruirati proces odlučivanja o izgradnji nove zgrade Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu — među ostalim i za to da ispitam postoje li u nas uopće objektivni uvjeti za takve studije. Među dokumentima na koje sam naišao bila je i *Predstavka Savjeta za biblioteke SRH Saborskom odboru za izgradnju četiri kapitalna objekta kulture od 31. 01. 1975. u Predstavci je Saborski odbor bio obaviješten o prihvaćanju određene koncepcije za izradu idejnog projekta nove zgrade Biblioteke; u prilogu Predstavke*

⁴⁰ Posljednji meni poznat pokušaj jest V. Stajić, *Jugoslovenske zvanične publikacije*, u »Bibliotekar«, XXII (1970), str. 585.

⁴¹ V. »Pitanja«, IX (1976), br. 1/2, na str. 69.

trebao se nalaziti, kako tekst prihvaćene koncepcije, tako i tekst koncepcije koja nije prihvaćena. Što se doista nalazilo u prilogu nije moguće utvrditi, jer je u zaglavlju **P r e d s t a v k e** stajalo tek slijedeće: Prilog!

Ne želim zamarati dodatnom činjenicom da je stručno obrazloženje spomenute odluke o prihvaćanju jedne koncepcije, a odbijanju druge — za gradnju objekta vrijednog, prema današnjim cijenama više stotina milijardi starih dinara — iznosilo jednu karticu teksta. Želim naprosto upozoriti na činjenicu da nam je i sama pismenost na takvoj razini, da je i stručni organ jedne republike zadužen za dokumentalistiku vodio, sve do nedavno, svoju službenu dokumentaciju o izuzetno skupim predmetima amaterski i aljkavo; te da nemogućnost rekonstrukcije odluka o vođenju društvenih poslova ne može biti bez utjecaja na društvenu odgovornost, samoupravljanje i pravo.

Aporias of legal theory

Mr Ivan PADJEN

The prevailing Yugoslav legal theory, including the theory of self-management law, has been perplexed by two already classic aporias of legal thought, which are a corollary of the failure to provide a coherent account of the relationship between norms and facts in law. As a result, legal theory has neglected its first task, *i.e.* the formulation of criteria for the identification of empirical legal material.

The first aporia is a corollary of the failure to clarify the relation of legal norms to legal acts. On the one hand, it is maintained that a legal norm is a meaning (Kelsen: *Sinn, Sinngehalt*; Lukić: *značenje*) of one or several legal acts and that legal norms are ideal entities, (thus explicitly Kelsen), whereas legal acts are physical and/or psychical entities; furthermore, it is recognized that a norm is not identical with the text of an act and the act does not make the logical structure of norms which are "contained" in it transparent. On the other hand, it is repeatedly asserted (by both Kelsen and Lukić) that the subject matter of interpretation in law are legal norms, *i.e.* meanings (ideal entities) of legal acts (tangible entities). It is not explained, however, how one learns the meaning of norms. And the failure to do so leads inevitably to the conclusion that legal acts, which create law, are irrelevant to legal science, which interprets it.

The second aporia results from a misunderstanding of the nature of both legal science and sociology of law. Legal science is regarded as a discipline which is concerned with the interpretation and systematisation of legal norms. Sociology of law is regarded as a discipline which is concerned with social facts as well as with legal norms: it describes and causally explains the impact of social norms on the emergence of legal norms and the influence of legal norms on social facts. These conceptions raise the question: How can a legal scientist and a sociologist of law learn what counts as a legal norm? Kelsen has provided the classic answer: a norm is legal if it can be traced to the first constitution; whether, however, a lawyer will accept a certain act as the first constitution is a question which cannot be answered on the basis of scientific criteria. Lukić's attempt to solve this aporia by postulating the state as the ultimate source of law has miscarried, since a state cannot be identified without a reference to social norms.

Preveo Mr Ivan PADJEN

Sommario

Aporie della Teoria del Diritto

Mr Ivan PADJEN

La vigente teoria jugoslava del diritto, compresa la teoria del diritto di auto-gestione, è gravata da due classiche aporie del pensiero giuridico, derivanti dalla concezione incoerente dei rapporti fra la norma e i fatti giuridici. Per questo

motivo, la teoria del diritto ha trascurato il suo compito fondamentale, cioè quello della formulazione del criterio per l'identificazione del materiale empirico giuridico.

La prima aporia è conseguenza della mancata chiarificazione dei rapporti fra norme e atti giuridici. Da una parte si afferma che la norma giuridica è il significato (Kelsen: Sinn, Sinngehult; Lukić: significato) di uno o più atti giuridici e che la norma è un'entità ideale (così esplicitamente Kelsen) e che gli atti giuridici fisici e/o le entità psichiche; inoltre, si riconosce che la norma non è identica al testo degli atti e che il testo non forma una struttura logica delle norme che sono in esso «contenute» per iscritto. D'altra parte si afferma ripetutamente che (sia da Kelsen, sia da Lukić) sono argomento di interpretazione della norma giuridica, cioè del significato (entità ideali) degli atti (entità tangibili). Tuttavia, non viene chiarito come si arrivi alle sole norme. Conseguenza inevitabile di questa mancata osservazione è che gli atti giuridici, coi quali il diritto viene formato, non sono importanti per la scienza giuridica.

La seconda aporia deriva dall'errata concezione della scienza giuridica: la sociologia del diritto. Si afferma che la scienza giuridica si occupa dell'interpretazione e della sistematizzazione delle norme giuridiche; mentre la sociologia del diritto si occupa anche dei fatti sociali e delle norme giuridiche. Essa descrive e chiarisce casualmente la loro influenza reciproca. Questi concetti fanno sorgere la seguente domanda: come può sapere lo scienziato giuridico o il sociologo di diritto che cosa s'intenda per norma giuridica. Kelsen, a questa domanda, ha dato una risposta classica: la norma è giuridica se si basa sulla prima costituzione; però vuole il legale accettare un atto determinato come prima costituzione? A questa domanda non si può rispondere in base a criteri scientifici. Il tentativo di Lukić di rimuovere questa aporia, postulando lo stato, come ultima sorgente giuridica, non è riuscito, perché lo stato non può essere identificato senza l'invio alle norme sociali di cui è costituito.

Preveo prof. Aldo LUPPI

SPECIFIČNOSTI FEDERATIVNOG SISTEMA JUGOSLAVIJE

I. HISTORIJSKI KORIJENI JUGOSLAVENSKOG FEDERALIZMA

1. Uvodna razmatranja

Iako u ustavno-pravnoj doktrini i teoriji federalizma postoji, ili barem prevladava shvaćanje o postojanju nekih zajedničkih karakteristika svojstvenih svim federativnim državama, kao minimumu standarda koji mora biti ispunjen da bi se neku državu moglo smatrati federativnom, po čemu se ona razlikuje, kako od unitarno organizirane države, tako i od konfederacije i drugih oblika složenih država i zajednica država, odnosno saveza država, te karakteristike ne dolaze na jednak način do izražaja u ustavnom uređenju svih federativnih država niti se primjenjuju jednakim intenzitetom u svakoj od njih. To se, prije svega, odnosi na bitne standardne karakteristike klasičnog federalizma kao što su: podjela nadležnosti između federacije i federalnih jedinica (u zakonodavstvu, izvršnoj i sudskoj funkciji); dvostrukost najvažnijih ustavnih institucija u domeni organizacije vlasti (predstavničkih tijela, izvršnih i sudskih organa); paralelizam postojanja najvažnijih propisa (ustava, zakona, uredaba i dr.); participacija federalnih jedinica u obavljanju vlasti federacije; pravo na samoorganizaciju federalnih jedinica; primat saveznog ustava u čitavom pravnom sistemu i dr.

Osim toga se u svakoj od federativnih država, zavisno o razlozima prihvatanja federalizma kao oblika državnog uređenja, o vremenu i prostoru njegova nastanka, društveno-ekonomskim i političkim uvjetima u kojima se primjenjuje, odnosima klasnih i političkih snaga u datom društvu, pojavljuju često i određene osobitosti koje mogu dovesti do većeg ili manjeg naglašavanja ili pak korigiranja ove ili one opće karakteristike federalizma, pa i unošenja elemenata koji nisu tipični odnosno zajednički za sve federativne države ili čak uopće nisu obilježje klasičnog federalizma.

Bogatstvo i raznolikost ustavnih institucionalnih oblika i njihova ostvarenja nisu uostalom samo karakteristika federalizma nego i gotovo svih drugih temeljnih ustavnih načela i političkih institucija, ali su kod federalizma vjerojatno najviše izraženi. Štoviše, nigdje ne postoji, niti je u povijesti postojala, neka federacija koja bi bila apsolutni uzor i inspiracija, odnosno klasični model prema kojem bi se jednostavnim uspoređivanjem moglo

odrediti u kojoj je mjeri neka država stvarno federacija. Ipak se to, uz stannovit oprez, određuje na osnovi tzv. »federativnih standarda«, tj. uopćavanjem većeg broja zajedničkih elemenata koji se pojavljuju kod postojećih federacija¹ pa i uz primjenu određene doze spekulativne apstrakcije. Sve to u cilju da se dođe do jednog relativno prihvatljivog kriterija za razlikovanje federativnih država od onih koje to nisu. S obzirom na sve navedeno, pojavljuju se i značajne teškoće u definiranju federativnog sistema, što je navelo neke ustavnopravne teoretičare na prihvaćanje negativnog određenja federalizma, prema kojem bi federativno uređenje bilo ono koje nije ni unitarno ni konfederalno.²

Federativno uređenje Jugoslavije, međutim, ma koliko inspirirano tekovinama i pozitivnim dostignućima demokratskih federativnih sistema u svijetu i teorijom tradicionalnog federalizma karakteriziraju, kao ni jedan drugi federativni sistem, brojne i značajne specifičnosti pa i originalnosti, čime on, vlastitim dostignućima i iskustvima, daje osnovu za daljnji razvoj teoretske misli o federalizmu, o mogućnostima njegove transformacije i usavršavanja osobito na planu izgradnje i oblikovanja instrumentarija za osiguranje ostvarivanja pune ravnopravnosti članica federacije i prevladavanja tradicionalnih hijerarhijskih odnosa između federacije i njenih posebnih jedinica. Pitanje ravnopravnosti je i inače središnje pitanje svih federacija i od njegovog rješavanja zavisi njihova unutrašnja stabilnost i čvrstina.³

Dok su neke karakteristike tradicionalnog federalizma u našem društveno-političkom sistemu potpunije, dosljednije i izrazitije naglašene u odnosu na ostale federativne države ili barem većinu od njih, druge su razvijenije, dograđene — obogaćene novim elementima, a treće su posve nove, nepoznate u drugim državama. Sve one, a osobito posljednje, čine prirodu našeg federalizma specifičnom, a po mnogo čemu i jedinstvenom u svijetu.

Te su specifičnosti brojne i vrlo izražene. One leže već u samom razlogu, načinu, vremenu, okolnostima i uvjetima nastanka našeg federativnog uređenja. Zatim se nalaze u njegovoj evoluciji, koja je bila izuzetno dinamična i intenzivna rezultirajući, u svega četrdesetak godina od početka federalizacije Jugoslavije, takvim opsežnim, dubokim i dalekosežnim promjenama do kakvih niti izbliza nije dovela evolucija razvoja ni jedne druge federativne države, pa niti onih koje mnogo duže primjenjuju federativno uređenje. Pri tome je karakteristično da je razvoj našeg federalizma tekao, ako se izuzme razdoblje revolucionarnog etatizma od 1946—1953. godine, uglavnom, uzlaznom linijom, linijom stalnog unošenja novih demokratskih samoupravnih elemenata i usavršavanja mehanizama za ostvarivanje pune ravnopravnosti naših naroda i narodnosti i jačanja pozicije i samostalnosti socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina, radi osiguranja te ravnopravnosti.

Radi se o specifičnom novom tipu federalizma bitno različitom od svih poznatih, koji je po svojim osnovama, uvjetima, ustavnim oblicima i praksi jedan od karakterističnih i značajnih političkih fenomena suvremenog svijeta »u kome se ne samo usklađuju već se i sukobljavaju težnje za različiti-

¹ A. Fira, Ustavno pravo, Beograd, 1976, str. 355.

² M. Jovičić, Savremeni federalizam, Beograd, 1973, str. 17.

³ I. Kristan, Odnosi federacije i federalnih jedinica, Socijalizma, br. 6/1979, str. 49.

tošću i individualitetima, ali i za zbližavanjem i unijom, za autonomijom i integracijom«³ na novim temeljima.

Dok je kod većine federativnih država prihvaćanje federalizma, odnosno odbacivanje unitarizma, uvjetovano bilo velikim prostranstvom teritorija, bilo različitim historijskim razvojem stanovništva pojedinih dijelova teritorija države (razlike u kulturi, tradicijama i dr.), bilo različitim stupnjem ekonomskog i općeg razvoja pojedinih teritorijalnih cjelina, bilo pak vjerskim, plemenskim i sličnim razlikama u sastavu stanovništva, odnosno kombinacijama tih i nekih drugih razloga, u Jugoslaviji je fundamentalni razlog prihvaćanja federalizma ležao u njenoj nacionalnoj složenosti — višenacionalnom sastavu stanovništva iako to nije bio i jedini razlog.

2. Uvjeti i razlozi nastanka našeg federalizma (povezanost klasnog i nacionalnog)

Pored Jugoslavije još je jedino u SSSR-u i ČSSR-u nacionalna složenost bila osnovni razlog opredjeljenja za federativno uređenje države. Te su zemlje imale prethodno, kao i Jugoslavija, loša iskustva s unitarističkim državnim uređenjem koje je onemogućavalo osiguranje nacionalne ravnopravnosti naroda (i nacionalnih manjina) koji su sačinjavali državu. Stanovitu ulogu je ovaj faktor višenacionalnog sastava stanovništva za prihvaćanje federativnog uređenja imao još jedino u Švicarskoj, Kanadi i Indiji, ali ni izdaleka tako izrazito značajnu kao u odnosu na prethodno navedene slučajeve, a pogotovo u odnosu na Jugoslaviju. U ostalim federativno uređenim državama, bez obzira na stupanj njihove unutrašnje nacionalne složenosti, ovaj razlog nije postojao ili je od zanemarivog značenja. To je, između ostalog, i logična posljedica činjenice da je federalizam starija pojava od nacija, a odnos federalizma i nacionalnog pitanja pojava ovoga stoljeća,⁴ ili točnije datira od oktobarske revolucije, od Lenjinovog isticanja prava naroda na samoopredjeljenje.

Prožeti osjećajima nacionalne osebnosti i izgrađene nacionalne svijesti naši su narodi, u uvjetima negiranja njihova nacionalnog individualiteta i ravnopravnosti, davali otpor vlastodršcima stare Jugoslavije i njihovoj politici socijalne nepravde i nacionalne neravnopravnosti, koja je dovela do konstantnog slabljenja te države i na kraju do njenog raspada pri prvom naletu fašističkih sila na nju,⁵ i zdušno prihvatili političku platformu Komunističke partije Jugoslavije, povezivanja borbe za socijalno s borbom za nacionalno oslobođenje i ravnopravnost naroda. Za ostvarenje ideje o federaciji bili su, međutim, potrebni odgovarajući novi historijski uvjeti koji su osigurani tokom narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije od 1941—1945. godine.^{5a}

Za Komunističku partiju Jugoslavije i njezino rukovodstvo je karakteristično dosta dugo postojanje teoretske i političke zablude u gledanju na nacionalno pitanje i postupno prevladavanje te zablude koja se sve do sredine tridesetih godina svodila na shvaćanje o »jedinstvenom narodu«. Na među-

³ J. Đorđević, Ustavno pravo, Beograd, 1975, str. 440.

⁴ J. Đorđević, O federalizmu i nacionalnom pitanju danas u SFRJ, i u svetu, Naša zakonitost, br. 3/1976, str. 14.

⁵ J. Stefanović, Ustavno pravo, Zagreb, 1965, str. 492.

^{5a} I. Kristan, Federativni odnosi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslavije, Jugoslavenski pregled, br. 2/1980, str. 46.

nacionalne se sukobe u KPJ dosta dugo gledalo kao na razne plemenske i slične sporove, a ne kao na posljedice neuspostavljene ravnopravnosti naroda u novoj državi. To je potjecalo od shvaćanja, naslijeđenog od socijaldemokratskih partija, da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan troimeni narod, koji je nesretnim historijskim razvitkom bio razdvojen i onemogućen da se kao jedinstvena cjelina razvije; Crnogorci su prema tim shvaćanjima smatrani pravim Srbima, a Makedonci još nacionalno neoformljenom masom.⁶

Izgrađujući strategiju i taktiku revolucionarne borbe primjerene jugoslavenskoj stvarnosti KPJ na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji, održanoj u Ljubljani potkraj 1934. godine, donosi odluku o formiranju komunističkih partija Hrvatske i Slovenije, a u najbližoj budućnosti i KP Makedonije, kao prvi značajan izraz nove nacionalne politike komunista (što je realizirano tek 1937. godine). U razradi ove nove orijentacije KPJ veliko značenje imao je i splitski plenum CK KPJ održan 1935. Na njemu KP čini značajan korak u napuštanju parole razbijanja Jugoslavije i stvaranju samostalnih država Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore, koju zamjenjuje parolom borbe za nacionalnu »ravnopravnost na bazi revolucionarnog demokratskog preobražaja Jugoslavije«, za samoopredjeljenje do otcjepljenja, ali ne u svakoj situaciji. Stajalište o razbijanju Jugoslavije KPJ je definitivno napustila 1936. godine.⁷

Nakon početnih grešaka, kolebanja i sukoba sredinom 30-ih godina uglavnom je završeno oblikovanje nove strategije i taktike KPJ. Zasluga za to pripala je mlađoj generaciji komunista koju je vodio Josip Broz. Bez toga bi bilo nezamislivo okupljanje nacionalno ugnjetenih naroda zemlje oko programa KPJ, uklanjanje njihovog nepovjerenja u mogućnost nove federativne Jugoslavije i razvijanja svijesti o historijskoj povezanosti njihovih egzistencija.

Premda svaka federacija izražava sebe u koordinatama povijesnog trenutka koji je neponovljiv, ipak je vrijeme nastanka našeg federalizma posve osebužno. On se javlja usred jedne velike revolucije u borbi naših naroda za socijalno i nacionalno oslobođenje (i u tome mu je jedino slična, u određenoj mjeri, sovjetska federacija). Naime, narodnooslobodilačka borba i narodna revolucija su od svog početka i u čitavom svom toku značile istovremeno i borbu za socijalno oslobođenje — za rušenje eksploatatorskog društvenog poretka — kao i borbu protiv nacionalnog tlačenja, neravnopravnosti i hegemonije, a za punu i istinsku ravnopravnost svih naših naroda, koji su u toj borbi nedvosmisleno izrazili i potvrdili svoju volju i odlučnost da žive i dijele sudbinu u zajedničkoj državi slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti.

»Misao o slobodnom i ravnopravnom, a to znači isto što i samoupravnom odlučivanju ujedinjenih članova federacije, nalazi se u samom začetku našeg federalizma«⁸ čija izgradnja započinje s početkom narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, kao historijsko ishodište jugoslavenskog federalizma, kao trajni element revolucionarnog kontinuiteta koji se u svakoj etapi našeg društveno-političkog razvoja iznova potvrđuje kao temeljna vri-

⁶ V. Strugar, Jugoslavija federacija i republika, Beograd, 1976, str. 215.

⁷ D. Bilandžić, Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Zagreb, 1978, str. 35.

⁸ H. Čemerlić, Uticaj razvoja samoupravljanja na interfederalne odnose u SFRJ, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 4/1980, str. 439.

jednost sistema, dalje se razvija i bogati novim svojstvima i sve razvijenijim demokratskim samoupravnim oblicima.

Već u prvim fazama narodnooslobodilačke borbe federalizam se, što je u našim uvjetima značilo pravo naroda na samoopredjeljenje, nametnuo i plebiscitarno je prihvaćen kao rezultat saznanja da samo zajednički mogu ostvariti svoje životne interese, kao jedino moguće rješenje za uspješan zajednički život naših naroda, čiji je temelj bio sažeto izražen u poznatoj Titovoj revolucionarno-mobilizatorskoj, bliskoj svima našim narodima, devizi: »bratstvo i jedinstvo«. Ostvareno načelo nacionalnog samoopredjeljenja kroz federativni oblik državnog uređenja sadrži, međutim, istovremeno težnju za samostalnošću i težnju za uzajamnom povezanošću u zajedničkoj državi,⁹ ali na ravnopravnoj osnovi.

Od osobitog je značenja za izgradnju federalizma u Jugoslaviji što je naša socijalistička revolucija svojim samoupravnim i demokratskim karakterom i bićem sretno spojila socijalne i nacionalne težnje naših naroda u jedinstvenu stvaralačku revolucionarnu energiju. To jedinstvo klasnog i nacionalnog prožimalo je izgradnju revolucionarnih organa vlasti od najnižih do najviših. Saznanja, da bez osiguravanja ravnopravnosti naroda i narodnosti nije moguće ostvariti niti ciljeve radničke klase, bitno su odredila oblikovanje državne vlasti nove Jugoslavije, kao federativne zajednice.¹⁰ »Komunistička partija Jugoslavije je tu svoju klasno-nacionalnu platformu — povezivanja borbe za socijalni preobražaj s borbom za nacionalno oslobođenje svakog naroda — konsekvntno provodila u život tokom cijelog narodnooslobodilačkog rata.«¹¹ Uostalom, »Borba za ravnopravnost uvek je imala slobodu socijalno-klasnu i nacionalnu dimenziju i povezana je s borbom za raspodelu i raspolaganje viškom rada«¹² koja je i u samom središtu borbe radničke klase za samoupravljanje.

Nacionalno pitanje se uvijek postavlja i rješava kao društveni problem, jer ono nije klasno neutralna kategorija, pa svaki pokušaj razdvajanja nacionalnog i klasnog, odnosno njihovog umjetnog suprotstavljanja, ne može izdržati znanstvenu kritiku. Odatle i logično da su u revolucionarnom preobražaju našeg društva isti oni društveni i politički elementi koji su odredili karakter narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Jugoslaviji odredili »i odnos prema nacionalnom pitanju i kao jednu od osnovnih konstanti revolucije istakli bratstvo i jedinstvo i ravnopravnost naroda i narodnosti nasuprot svim pokušajima bratoubilačkog rata na koji je gurao okupator i njegovi saradnici«.¹³

Osnovni princip i idejno polazište u izgradnji jugoslavenske federacije je, kao što je to slučaj i s formiranjem organa nove revolucionarne vlasti — narodnooslobodilačkih odbora, da se federacija ne gradi »odozgo« nego »odozdo«, da je ona konstituirana i institucionalizirana zajednica za ostvari-

⁹ I Kristian, Razvoj jugoslavenske federacije, Socijalizam, br. 6/1976, str. 954.

¹⁰ I. Lalić, Delegatski sistem, Beograd, 1979, str. 69—70.

¹¹ J. Sirotković, Dogradnja jugoslavenske federacije nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 4/1980, str. 369.

¹² E. Kardelj, Nacija i međunacionalni odnosi, Socijalizam, br. 11/1975, str. 1173.

¹³ A. Fira, Ustavno pravo, str. 351.

vanje zajedničkih interesa naroda i narodnosti koji je sačinjavaju na ravnopravnoj osnovi, njihova je zajednička tvorevina, a nije konstituirajuća državotvorna struktura.¹⁴

Od samog početka ustanka 1941. postavljani su temelji federativnog uređenja Jugoslavije. Vodstvo ustanka razvijalo je vojna i nacionalna politička rukovodstva za rukovođenje narodnooslobodilačkim ratom i socijalističkom revolucijom u svakoj jugoslavenskoj zemlji, odnosno pokrajini.¹⁵ Već je zaključak savjetovanja u Stolicama 26. rujna 1941. o formiranju glavnih štabova pojedinih jugoslavenskih zemalja imao veliko značenje za buduću političku organizaciju nove Jugoslavije, jasno ukazujući na njen federativni karakter. Isto se to može kazati i za formiranje glavnih narodnooslobodilačkih odbora, odnosno zemaljskih antifašističkih vijeća, što se već od 1941. počinju osnivati u pojedinim našim zemljama. To su bile prve konture, početne klice federalizacije zemlje, koje su na II zasjedanju AVNOJ-a dobile i svoju ustavno-pravnu potvrdu.

3. Federalizam i samoupravljanje

Premda je, kao rezultat saznanja i uvjerenja da se ustavno i političko uređenje naše višenacionalne zajednice može temeljiti samo na ravnopravnosti svih njenih naroda i narodnosti, koja nije moguća bez prihvaćanja federativnog oblika državnog uređenja, federalizam utvrđen kao definitivno opredjeljenje (za razliku od nekih drugih elemenata novog političkog sistema koji su imali privremeni karakter), nije mogao dobiti svoju potpuniju fizionomiju u smislu dograđenosti nužnih institucionalno-organizacijskih elemenata ni u oružanoj fazi revolucije, niti neposredno iza nje. Ona se postupno dograđivala u najužoj povezanosti i uzajamnoj uvjetovanosti sa socijalno-klasnom komponentom našeg društvenog sistema usmjerenom na traženje takvih mehanizama, kojima je svrha da dovedu radničku klasu u položaj da stvarno i što potpunije odlučuje o svim bitnim pitanjima društvenog razvoja i napretka, i rješenja koja znače stvarnu i istinsku mogućnost ostvarivanja pune ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije.

Temelj i okvir za takav smjer razvoja predstavlja samoupravljanje bazirano na društvenom vlasništvu, jer samoupravni proizvodni odnos, usmjeren na oslobođenje čovjeka putem oslobođenja rada, omogućuje i traži njemu odgovarajuću političku organizaciju društva, pa su na toj osnovi i mogli biti postupno prevladani etastički elementi našeg federalizma radi osiguranja ravnopravnosti naroda. Tako je konstituiranje međunacionalnih odnosa na samoupravnoj osnovi postalo ključna točka razvoja jugoslavenskog društva,¹⁶ a ravnopravnost naroda i narodnosti neraskidivo dijalektički povezana s razvojem samoupravljanja, koje odlučujuće i presudno utječe na razvoj federalizma i koje osigurava jednakost i ravnopravnost ljudi, bez koje nema ni ravnopravnosti naroda. »U mnogonacionalnoj zajednici kao što je Jugoslavija samoupravljanje se ne može razvijati u cjelovit sistem globalne organizacije društva, ako na principijelno istu osnovu nisu postavljeni i odnosi među

¹⁴ I. Vuković — R. Marković, Socijalistički samoupravni sistem SFRJ, Beograd, 1978, str. 444.

¹⁵ D. Bilandžić, Historija SFRJ, str. 59—60.

¹⁶ N. Pašić, Nacionalni odnosi i samoupravljanje, Socijalizam, br. 11—12, 1971.

nacijama tj. među republikama i pokrajinama kao autentičnim društveno-političkim zajednicama ispoljavanja njihova identiteta.«¹⁶

»Samoupravna demokratija ne bi bila celovit sistem demokratskih odnosa bez odgovarajućeg rešavanja odnosa među narodima i narodnostima Jugoslavije. Samoupravljanje je i u ovoj sferi ona polazna tačka koja opredeljuje sadržinu i demokratski karakter jugoslovenske socijalističke zajednice naroda i narodnosti... socijalističko samoupravljanje ne podnosi unitarizam i ne stvara neke nove državne nacije ili uopšte neki novi tip nacije, nego donosi slobodu postojećim nacijama.«¹⁷

Najtješnja povezanost i uzajamna zavisnost samoupravljanja i federalizma u Jugoslaviji, kao dvije trajne vrijednosti koje su u samom središtu našeg društveno-političkog sistema, i čine njegovu srž — kao sloboda čovjeka i ravnopravnost naroda — što proizlaze iz samoupravljanja i federalizma je očigledna. Sloboda ljudi se može ostvariti kroz oslobođenje rada širenjem i jačanjem samoupravljanja a ravnopravnost naroda jačanjem i dosljednijom primjenom samoupravne dimenzije federalizma, dinamiziranjem i usavršavanjem postojećih i traženjem novih oblika ostvarivanja tog zajedničkog visoko humanog i demokratskog cilja. I upravo na planu ostvarivanja ljudskih sloboda i ravnopravnosti naroda i narodnosti postignuti su u našoj zemlji i najizrazitiji pozitivni rezultati koji svojim dometom i primjerom prelaze granice Jugoslavije.

Federalizam se uopće najuže povezuje s demokracijom i slobodom. Stvarni razvoj samoupravljanja pak iziskuje punu slobodu i demokraciju, ne samo demokratske vanjske oblike nego i demokratski sadržaj.¹⁸ Ali ostvarivanje federalizma na višenacionalnoj osnovi samoopredjeljenjem povezano je s dva komplementarna i još uvijek proturječna procesa, s jedne strane rješavanjem nacionalnog pitanja u njegovoj potpunosti, a s druge strane njegovim prevladavanjem u demokraciji i samoupravljanju kroz ostvarivanje demokratske samoupravne integracije. Naime, naše doba kao epoha ekonomsko-tehničke univerzalizacije, stvaranja novih kontinentalnih i širih cjelina, je osnova prevladavanja nacija ali istovremeno i vrijeme njihova ostvarivanja.¹⁹

Uostalom, federativno uređenje nije nigdje samo sebi svrhom. Ono se primjenjuje, modificira i dograđuje u zavisnosti od konkretnih društvenih uvjeta i odnosa i služi kao ustavnopravno sredstvo za postizanje određenih političkih ciljeva. Novi produkcionni odnos tražio je i njemu odgovarajuću političku organizaciju društva. I ona je postupno izgrađivana potiskivanjem državnog elementa i jačanjem samoupravnog²⁰ koji pored nacionalne komponente daje osnovni pečat našem federalizmu.

Međusobnu povezanost i neodvojivost federalizma i samoupravljanja potvrđuje i naše dosadašnje iskustvo koje je ponovo potvrdilo da se svaka stag-

¹⁶ M. Mujačić, Neke tendencije u razvoju federalizma i novi odnosi u Jugoslavenskoj federaciji, Pravna misao, br. 9—10/1979, str. 17.

¹⁷ E. Kardelj, Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, Beograd, 1977, str. 120.

¹⁸ I. Kristan, Odnosi federacije i federalnih jedinica, Socijalizam, br. 6/1979, str. 45.

¹⁹ J. Đorđević, Ustavno pravo, str. 421.

²⁰ N. Filipović, Socijalistički samoupravni federalizam u nacrtu novog sa-
veznog ustava, Naša zakonitost, 7—8, 1973, str. 626.

nacija i kriza u razvoju samoupravnih odnosa direktno reflektira na međunacionalne i međurepubličke odnose. Snage pak »koje su se suprotstavljale jačanju uloge radničke klase i ostvarivanju odlučujuće uloge samoupravno udruženog rada protivile su se i jačanju samostalnosti republika i autonomnih pokrajina.« A »samoupravljanje je omogućilo da se afirmiraju realni interesi nacija, odnosno republika i pokrajina, za svestraniji društveni i ekonomski razvitak.«²¹ Stoga se istovremeno s jačanjem i širenjem samoupravnih odnosa logično, novim ustavom, radikalno promijenila i ustavnopravna priroda naše federacije. Ona se razvija u sasvim novi tip socijalističkog samoupravnog višenacionalnog zajedništva, pa naš federalizam možemo s pravom nazvati **samoupravnim federalizmom**.

On je zasnovan na dvije bitne komponente, koje se međusobno isprepliću, na nacionalnoj ravnopravnosti i na samoupravljanju, a mijenjanje odnosa u našoj federaciji teži za ostvarivanjem principa da međunacionalni odnosi budu uređeni na istoj onoj samoupravnoj osnovi na kojoj su uređeni i odnosi u udruženom radu, na pravu svakoga da raspolaže rezultatima i viškom svoga rada. Tako smo u naš sistem ugradili takve odnose da o onim pitanjima koja se tiču raspolaganja viškom rada ne odlučuje nikakva nadnacionalna vlast.²² »Isto onako kao što je samostalan i suveren kada odlučuje o stvaranju i raspodeli dohotka, radni čovek mora biti samostalan i suveren i kada odlučuje o životnim pitanjima nacionalne zajednice kojoj pripada.«²³ Tako je samoupravljanje preduvjet ostvarivanja ravnopravnosti među narodima i narodnostima, ali u našoj višenacionalnoj zajednici ni samoupravljanje ne bi moglo da se potpunije ostvari bez nacionalne ravnopravnosti.

»U socijalističkim samoupravnim odnosima interesi radničke klase, koja se izborila za položaj vladajuće klase u naciji, postaju interesi nacije, a interesi nacije postaju interesi radničke klase. Upravo zbog toga i odnosi među nacijama kod nas uspostavljaju se na principima samoupravljanja na kojima se uspostavljaju i odnosi unutar same radničke klase.«²⁴ Samoupravljanje otvara proces stvaranja jednog novog tipa federalnih odnosa u kojima dolazi do jedinstva bez centralizma, do slobodnog izražavanja posebnih interesa, uvažavanja razlika i njihovog usklađivanja istinski demokratskim putem.²⁵

Samoupravljanje isto tako određuje dvostruku prirodu naše federacije kao savezne države i kao samoupravne zajednice. U njoj se isprepliću i spajaju elementi klasnog i nacionalnog, elementi državne vlasti i samoupravne organizacije, što je čini i složenom pluralističkom strukturom brojnih subjekata, jer je »utemeljena na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, te socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti« (Ustav SFRJ, čl. 1).

²¹ Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ, str. 90. i 91.

²² Dr. Najdan Pašić, Problemi u realizaciji strateških ciljeva ustavnih promjena, Samoupravno pravo, br. 1, 1974, str. 12.

²³ N. Pašić, Osnovne karakteristike i pravci razvoja društveno-političkog sistema SFRJ, u knjizi Društveno-politički sistem SFRJ (grupa autora), Beograd, 1975, str. 81.

²⁴ J. Broz Tito, Revolucija koja traje, Beograd, 1976, str. 238.

²⁵ M. Mujačić, nav. rad, str. 15.

II. NOVI KONCEPT JUGOSLAVENSKOG FEDERALIZMA

1. Položaj socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina

Na tim osnovama su se, u vrlo dinamičnom procesu razvoja, izgrađivali brojni specifični elementi i institucije našeg federativnog sistema, bitno različiti od svih poznatih postojećih i povijesno ostvarenih u federativnim državama, koji su postupno dobivali svoju suvremenu fizionomiju uobličenu novim ustavom u jednu koherentnu cjelinu. To, međutim, ne znači da se radi o nekom završenom procesu i statičkom modelu, nego, naprotiv, o dinamičnoj društvenoj pojavi i procesu.

Ključna točka, ishodište i polazna osnova za takva institucionalna rješenja je radikalna promjena u položaju republika i pokrajina, u odnosu na položaj federalnih jedinica u klasičnom federativnom sistemu, u smislu prenošenja težišta političke moći s federacije na njih, i to ne samo kad se radi o odlučivanju o pitanjima iz njihove vlastite, bitno proširene samostalne nadležnosti, nego i njihovo sporazumno rješavanje o pitanjima od bitnog zajedničkog interesa o kojima inače u klasičnoj federaciji normalno odlučuju organi federacije samostalno kao »viša« vlast. U takvim uvjetima federacija gubi svojstva osamostaljene, nadnacionalne državno-političke sile i strukture i postaje mjesto ravnopravnog dogovaranja i sporazumijevanja republika i pokrajina, bez nadglasavanja, faktor u funkciji ostvarivanja zajedničkih interesa, »kao emanacija volje i interesa svih radnih ljudi i naroda i narodnosti Jugoslavije«, ^{25a} što je nepoznato u historiji federalizma. Naime, u većini federativnih država, pa i onim najstarijim federacijama (SAD, Švicarska i dr.), je trend prenošenja moći upravo suprotan. On ide sve više u korist federacije.

Ne radi se ovdje, međutim, o nekoj podjeli klasične suverenosti između federacije i federalnih jedinica, niti o prenošenju te suverenosti na federalne jedinice kao pozitivistički-etatističkog shvaćanja suvereniteta u smislu izražavanja državne nezavnosnosti i međunarodnog subjektiviteta, koji izvan spora pripada federaciji.²⁶

Naime, idejno-teorijska koncepcija i pojam klasičnog suvereniteta, koji se zasniva na formalnoj konstrukciji o državi kao jedinom nosiocu suvereniteta u samoupravnom sistemu, nužno zahtijeva značajnu modifikaciju, što proizlazi iz novog klasno-nacionalnog sadržaja, jer samoupravljanje znači izražavanje, konkretizaciju i prevladavanje ideje suverenosti u njenom tradicionalnom smislu.²⁷ »To znači da je ustavno uređenje Jugoslavije prevazišlo teorijsku dilemu klasične teorije o problemu suverenosti u federaciji — da li suverenost pripada federaciji ili federalnoj jedinici ili je one dele... jer ... ne rešava praktične probleme federativnih odnosa.«²⁸

U samoupravnom društvu, u kojem pojam suvereniteta nije izveden iz teorije vlasti i države, nosilac suvereniteta su radni ljudi i narodi Jugoslavije što je izraženo ustavnim načelom prema kojem radni ljudi i narodi ostvaruju

^{25a} I. Kristian, Odnosi federacije i federalnih jedinica, Socijalizam, br. 6/1979, str. 46.

²⁶ J. Đorđević, nav. rad, O federalizmu i nacionalnom pitanju, str. 15.

²⁷ J. Đorđević, Isto, str. 16.

²⁸ I. Kristian, nav. Odnosi federacije i..., str. 46.

svoja suverena prava izvorno i primarno u socijalističkim republikama i u socijalističkim autonomnim pokrajinama u skladu s njihovim ustavnim pravima, a u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji samo kad je to, u zajedničkom interesu, Ustavom utvrđeno (Osnovna načela Ustava SFRJ, toč. I, st. 2) — Ustavom kojeg, na osnovi apsolutne jednoglasnosti, stvarno donose republičke i pokrajinske skupštine (jer bez suglasnosti samo jedne od njih Ustav nije moguće donijeti).

Radi se o konceptu federalizma u kojem je, u okviru nepodijeljenog suvereniteta, primat osiguran nacijama i njihovim povijesno konstituiranim političkim formacijama, iz čega onda proizlaze i brojne druge njegove specifičnosti. Suverenost republika nije, dakle, izolirana, podijeljena mehanička suverenost, nego potpuna suverenost dijalektički uklopljena i produžena na razinu federacije kao države i samoupravne zajednice,²⁹ jer »Ako bismo u republikama tendirali etatističkoj konstrukciji organizacije društva, doveli bismo u pitanje i same pretpostavke njene ustavne pozicije i državnosti« ... »prema tome, imamo dijalektičko jedinstvo samostalnosti u zajedništvu, kako federalne tako i nacionalnih državnosti, tako i modaliteta izražavanja samoupravnog društvenog odnosa i interferencije i usklađivanja ekonomsko-društvenih i nacionalnih interesa«.³⁰

Specifičnoj prirodi jugoslavenskog federalizma osnovni pečat daju suverenost radnih ljudi, kao nosilaca svih samoupravnih i političkih prava u vršenju vlasti i društvenih poslova, i puna ravnopravnost njihovih nacionalnih zajednica, izražena u položaju republika i pokrajina, koje nisu samo dijelovi federacije nego i ravnopravni subjekti u njenom konstituiranju i ostvarivanju njenih osnovnih državnih i samoupravnih funkcija³¹ a koje tako gube karakter klasičnih federalnih jedinica i postaju osnovni nosioci federativne strukture — odlučujući faktor s naglašenom državnošću i suverenitetom.

U skladu s ovakvim ustavnim položajem republika i pokrajina proizlazi odgovarajuće dimenzioniranje (preraspodjela) raspodjele nadležnosti između njih i federacije, ali i njihovi međusobni odnosi, odnosi u federaciji, prava i dužnosti federacije kao i načini odlučivanja u federaciji.

Kao rezultat istaknutih karakteristika našeg federativnog uređenja konstituirani su i osebujni, a neki i posve originalni, načini i oblici odlučivanja radnih ljudi, naroda i narodnosti Jugoslavije o zajedničkim interesima na razini federacije. Oni se ostvaruju na načelima:

- sporazumijevanja republika i autonomnih pokrajina;
- solidarnosti i uzajamnosti;
- ravnopravnoj zastupljenosti republika i autonomnih pokrajina u organima federacije, i
- odgovornosti republika i pokrajina za vlastiti razvoj i za razvoj Jugoslavije kao cjeline (Osnovna načela Ustava SFRJ, toč. I, st. posljednji).

²⁹ J. Blažević, O ustavnoj koncepciji socijalističke republike, Naša zakonitost, br. 3/1976, str. 32.

³⁰ Isto, str. 27. i 33.

³¹ M. Šuković, Politički sistem socijalističkog samoupravljanja, u knjizi, Socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji, Beograd, 1978, str. 194.

2. Prava i dužnosti federacije

Prava i dužnosti federacije — njihova širina — dimenzionirani su postojećom podjelom nadležnosti između federacije i federalnih jedinica koja je od prvorazrednog značaja za federativni karakter države i dosljednost primjene federativnog načela, a osobito podjela nadležnosti u normativnoj funkciji, ali i izvršnoj i sudskoj, jer se zakonima i drugim općenormativnim aktima stvaraju prava i obveze i najpotpunije izražava politička vlast.

U suvremenom ustavnom uređenju Jugoslavije je podjela tih nadležnosti, u skladu s već istaknutim položajem socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina, izvršena u njihovu korist više nego i u jednoj drugoj federativnoj državi tako da se svi društveni odnosi, osim onih od egzistencijalnog zajedničkog interesa i vitalnog značenja za jedinstvo društveno-ekonomskog, političkog i pravnog sistema, i koji se po prirodi same stvari moraju obavljati kao jedinstvene funkcije zajednice kao cjeline, uređuju i ostvaruju u republikama i pokrajinama.

Ti zajednički interesi ostvaruju se, međutim, na bitno nov način, različit od klasičnog i to:

— na razini saveznih organa, uz ravnopravno sudjelovanje i odgovornost republika i autonomnih pokrajina u tim organima u utvrđivanju i provođenju politike federacije;

— na razini saveznih organa, na osnovi odluka, odnosno suglasnosti republika i pokrajina;

— neposrednom suradnjom i dogovaranjem republika, pokrajina, općina i drugih društveno-političkih zajednica;

— samoupravnim sporazumijevanjem, društvenim dogovaranjem, djelatnošću društveno-političkih organizacija i udruženja građana, te slobodnom i svestranom aktivnošću građana (Ustav SFRJ, čl. 224, st. 2).

Zajednički interesi koje narodi i narodnosti i radni ljudi i građani ostvaruju i osiguravaju u SFRJ su precizno utvrđeni Ustavom (čl. 244, st. 1). To su: suverenost, ravnopravnost, nacionalna sloboda, nezavisnost, teritorijalna cjelokupnost, sigurnost, društvena samozaštita, obrana zemlje, međunarodni položaj i odnosi zemlje s drugim državama i međunarodnim organizacijama, sistem socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, jedinstvene osnove političkog sistema, osnovne demokratske slobode i prava čovjeka i građanina, solidarnost i socijalna sigurnost radnih ljudi i građana i jedinstvo jugoslavenskog tržišta, kao i usklađivanje zajedničkog privrednog i društvenog razvoja i drugih zajedničkih interesa.

Zajednički interesi koji se ostvaruju u federaciji na razini saveznih organa Ustavom su utvrđeni taksativno (čl. 281), što je veoma značajno jer ne pruža mogućnost širenja nadležnosti federacije po saveznim organima (tzv. rezervna klauzula), kao što je to čest slučaj u federativnim državama, a tako je bilo i po našem prethodnom Ustavu od 1963. godine. Time je postavljen princip presumpcije u korist nadležnosti republika i pokrajina, što proizlazi iz značaja njihovih originalnih prava koja ostvaruju samostalno.

Iz položaja republika i autonomnih pokrajina, koje su primarno i izvorno mjesto ostvarivanja suverenih prava radnih ljudi, naroda i narodnosti Jugoslavije, u odnosu na federaciju, proizlazi da federacija ne dijeli nadležnosti republikama i pokrajinama, nego da one prenose na federaciju svoje

nadležnosti, što znači da su nadležnosti federacije u stvari nadležnosti republika i pokrajina koje ove ostvaruju kao svoje zajedničke nadležnosti na razini federacije.³²

Nov i specifičan način ostvarivanja zajedničkih interesa je neposredna suradnja i dogovaranje republika i autonomnih pokrajina, što je značajno za njihovu samostalnost i nezavisnost prema savezним organima i faktor je sprečavanja centralističkih tendencija u federaciji. Na takav se način, npr. društvenim dogovorima i sl., određeni interesi zadovoljavaju uspješnije nego posredstvom saveznih organa, a pridonosi se time i jačanju razumijevanja između naroda i narodnosti kao i jačanju principa solidarnosti. To se prvenstveno odnosi na pitanja koja su u domeni isključive nadležnosti republika i pokrajina, jer je takva suradnja o pitanjima koja se rješavaju na temelju prethodne suglasnosti republika i pokrajina obvezna. Iz ovakvog paralelnog i koordiniranog djelovanja ravnopravnih subjekata, njihove međusobne kooperacije, proizlazi i jedna od bitnih specifičnosti našeg suvremenog federalizma koji se može smatrati **kooperativnim federalizmom**.

3. Odlučivanje na razini federacije usuglašavanjem stavova, dogovaranjem i sporazumijevanjem socijalističkih republika i autonomnih pokrajina

Po bogatstvu oblika, njihovoj originalnosti, intenzitetu realizacije i stvarnom značenju Jugoslavija je po novom ustavu posve sigurno najdalje otišla od svih do sada poznatih federacija u sudjelovanju posebnih jedinica u obavljanju nadležnosti federacije. Među njima je od najvećeg značenja donošenje najvažnijih odluka u federaciji dogovaranjem i usuglašavanjem stavova republika i pokrajina kao potpuno nepoznat način donošenja odluka u tradicionalnom federalizmu, pa i u nas sve do 1971. godine, koji je po novom ustavu temeljni instrument ostvarivanja i osiguranja ravnopravnosti republika i pokrajina, a time i nacionalne ravnopravnosti.

Usvajanje ovog demokratskog samoupravnog principa znači napuštanje klasičnog načina odlučivanja nadglasavanjem, majorizacijom i nametanjem stava većine manjini (većinski princip), što je izuzetak u suvremenim demokratskim političkim sistemima, utoliko više što se, u pravilu, za donošenje odluke zahtijeva **apsolutna jednoglasnost** svih republika i pokrajina.

Ovakav način odlučivanja je prihvaćen za promjenu Ustava SFRJ, promjenu granica Jugoslavije, zaključivanje međunarodnih ugovora koji zahtijevaju donošenje ili promjenu republičkih ili pokrajinskih zakona, odnosno iz kojih proizlaze posebne obveze za neku od republika ili pokrajina, donošenje odluka Skupštine SFRJ iz nadležnosti Vijeća republika i pokrajina, kao i za donošenje izvršnih propisa koji se donose radi izvršavanja akata donijetih na temelju prethodne suglasnosti republika i pokrajina, odnosno njihovih nadležnih organa.

Isti razlozi koji republikama i pokrajinama osiguravaju sudjelovanje u zaključivanju međunarodnih ugovora i njihov nov položaj, uvjetovali su i prihvaćanje ustavnog principa, neuobičajenog u tradicionalnom federalizmu, prema kojem republike i autonomne pokrajine ostvaruju suradnju s orga-

³² I. Kristan, nav. Federativni odnosi u SFRJ, str. 48.

nima i organizacijama drugih država i s međunarodnim organizacijama u okviru utvrđene vanjske politike SFRJ i međunarodnih ugovora (čl. 271, st. 2).

Dok se za promjenu Ustava SFRJ i zaključivanje međunarodnih ugovora zahtijeva direktno usuglašavanje stavova svih republičkih i pokrajinskih skupština, za donošenje ostalih odluka iz nadležnosti Skupštine SFRJ usuglašavanje se ostvaruje preko Vijeća republika i pokrajina kao vijeća delegacija republičkih i pokrajinskih skupština, pri čemu je svaka delegacija u Vijeću obvezna da zastupa stavove svoje skupštine, a odluka je donijeta ako za nju glasaju sve delegacije.

Nadležnosti Skupštine SFRJ koje se ostvaruju na ovaj način radom Vijeća republika i pokrajina obuhvaćaju najvažnija pitanja iz oblasti ekonomske politike i drugih odnosa koji imaju odlučujuće i presudno značenje za razvoj federacije kao cjeline i za položaj republika i pokrajina. Tu spadaju, pored ostalog, i: društveni plan Jugoslavije, monetarni sistem, emisija novca, devizni sistem, vanjskotrgovinski promet, carinska i izvangarinska zaštita, kreditiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i pokrajina, sistem izvora sredstava za financiranje federacije, utvrđivanje ukupnog opsega rashoda budžeta federacije za svaku godinu itd. (čl. 286, st. 2. Ustava SFRJ).

Sve navedene odluke donose se na temelju prethodne jednoglasnosti republika i pokrajina, odnosno njihovih skupština. Ako suglasnost nije postignuta, odluka ne može biti donijeta i sporno pitanje se skida s dnevnog reda, ali najduže za godinu dana, nakon čega se o njemu ponovo raspravlja. Dok kod promjene Ustava SFRJ nema nikakve mogućnosti odstupanja od ovog principa, kod ostalih pitanja, koja se rješavaju na temelju suglasnosti republika i pokrajina, može se iznimno i privremeno odstupiti od njega ako bi donošenje akta bilo nužno radi sprečavanja ili otklanjanja većih poremećaja na tržištu, ili bi zbog nerješavanja određenog pitanja mogla nastati znatna šteta za društvenu zajednicu, ili bi mogli biti ugroženi interesi narodne obrane, ili bi mogli nastati neravnopravni ekonomski odnosi između republika i pokrajina, ili se ne bi mogle ispuniti obveze prema nedovoljno razvijenim republikama i autonomnim pokrajinama, ili obveze SFRJ prema drugim zemljama i međunarodnim organizacijama (čl. 301. i 356. Ustava SFRJ).

U navedenim slučajevima je kao korektiv za veoma složenu proceduru donošenja akata uvjetovanih prethodnom suglasnošću i radi djelotvornog ostvarivanja vitalnih funkcija i zadataka federacije³⁸ Ustavom predviđena mogućnost primjene jedne originalne institucije, institucije privremenih mjera, odnosno zakona (i podzakonskih akata) o privremenim mjerama. Takvo donošenje zakona može Predsjedništvu SFRJ predložiti Savezno izvršno vijeće. Ako se Predsjedništvo SFRJ suglasi s neophodnošću predložene privremene mjere, Izvršno vijeće utvrđuje prijedlog zakona o privremenim mjerama i podnosi ga Skupštini SFRJ. Ako zakon o privremenim mjerama nije u Vijeću republika i pokrajina prihvaćen dvotrećinskom većinom glasova svih delegata u Vijeću (to je jedini slučaj da se ne glasa po delegacijama), Predsjedništvo SFRJ (koje također odlučuje na temelju usuglašavanja stavova članova) može proglasiti da se takav zakon, u tekstu za koji je glasala većina svih delegata u Vijeću, primjenjuje do konačnog donošenja zakona (čl. 302. Ustava SFRJ), ali najduže za godinu dana.

³⁸ H. Čemerlić, nav. rad, str. 444. i 445.

4. Princip pariteta

Drugi značajan instrument i institucija za ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti, odnosno republika i pokrajina, je načelo ravnopravne zastupljenosti republika i odgovarajuće zastupljenosti autonomnih pokrajina u svim savezним organima i tijelima kolegijalnog sastava — načelo pariteta, bez obzira na razlike među njima u veličini teritorija, broju stanovnika, ekonomskom potencijalu i sl. I to je element po kojem je Jugoslavija jedinstvena među federativnim državama, jer u većini od njih federalne jedinice participiraju u vršenju vlasti federacije putem tzv. drugog federativnog doma u kojem su najčešće federalne jedinice ravnopravno zastupljene. Ali dalje od toga se ide tek izuzetno.

U našem suvremenom federativnom uređenju na temelju principa pariteta ne samo što su sastavljeni Vijeće republika i pokrajina (koje u osnovi ima ulogu drugog federativnog doma ali proširenu), Predsjedništvo SFRJ (u kojem je po jedan delegat iz svake republike i pokrajine), Savezno izvršno vijeće, Ustavni sud Jugoslavije, Savezni sud, pa čak i pomoćna radna tijela Skupštine odnosno Vijeća republika i pokrajina i međurepublički komiteti (koji pomažu u usklađivanju stavova izvršnih vijeća republika i pokrajina), nego je na toj osnovi sastavljeno i Savezno vijeće kao vijeće delegata samoupravnih organizacija i zajednica, te društveno-političkih organizacija u republikama i autonomnim pokrajinama. Time je napušten općevažeći princip u federativnim državama da u predstavničkom tijelu federacije postoji jedan dom u kojem je osigurana zastupljenost svih građana na proporcionalnom načelu u skladu s jednakosti prava glasa građana (jedan zastupnik dolazi na jednak broj birača odnosno stanovnika) da bi se još potpunije osigurala najveća vrijednost našeg političkog sistema — ravnopravnost republika i pokrajina.

Iako ovaj princip jača ravnopravnost republika i pokrajina i sprečava mogućnost majorizacije u federaciji brojno većih nacija, on u uvjetima donošenja odluka na temelju usuglašavanja stavova republika i pokrajina ima ipak nešto manje značenje nego što bi imao kada se ne bi odluke donosile na taj način, jer prilikom glasanja nije bitan broj članova organa neke republike nego stav te republike (pokrajine), odnosno njezinog nadležnog organa.

5. Ostali vidovi izražavanja i ostvarivanja ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije

Među značajne odlike i specifične karakteristike jugoslavenskog federalizma, kao integralni element ukupnih međunacionalnih odnosa, spada svakako i puna ravnopravnost jezika i pisama naroda i narodnosti Jugoslavije u kojoj ne postoji službeni »jugoslavenski« jezik (čl. 246. Ustava SFRJ). Savezni zakoni, drugi propisi i opći akti saveznih organa donose se i objavljuju u službenom glasilu SFRJ u autentičnim tekstovima na jezicima naroda Jugoslavije (hrvatsko-srpskom odnosno srpsko-hrvatskom, slovenskom i makedonskom) kao i na albanskom i mađarskom jeziku (čl. 269). Ravnopravnost jezika i pisama ostvaruje se i u oružanim snagama Jugoslavije.

Jamči se svakoj narodnosti da se, radi ostvarivanja prava na izražavanje svoje narodnosti i kulture, slobodno služi svojim jezikom i pismom, i razvija svoju kulturu. Pripadnicima narodnosti osigurana je nastava na njihovom

jeziku, a na područjima gdje žive pripadnici naroda i narodnosti u školama se izvodi dvojezična nastava. Detaljnije propisivanje uvjeta i načina ostvarivanja ravnopravnosti jezika i pisama prepušteno je zakonima, statutima društveno-političkih zajednica i samoupravnim aktima organizacija udruženog rada (čl. 246. i 247).

Sve instrumente i oblike ostvarivanja i kontinuiranog njegovanja ravnopravnosti naroda i narodnosti u Jugoslaviji osigurava njihovo punopravno uključivanje u odlučivanje o zajedničkim poslovima. Osobit je značaj ovakvog položaja narodnosti u našoj zemlji jer pridonosi dobrosusjedskoj suradnji Jugoslavije sa zemljama u kojima žive matični narodi pojedinih narodnosti. Ovaj aspekt politike naše zemlje služi kao primjer i u međunarodnim razmjerima, nasuprot ne rijetkim pojavama neravnopravnosti nacionalnih manjina, odnosno etničkih grupa, i pokušajima njihove asimilacije i odnarnjavanja.

6. Ekonomski odnosi u federaciji

1. Jedna od specifičnosti Jugoslavije kao federativne države je i jedinstvo njezinog ekonomskog područja. Ono se izražava, prije svega, u instituciji jedinstvenog jugoslavenskog tržišta, koje je integralni dio društveno-ekonomskog uređenja Jugoslavije i bitan sastavni dio odnosa u federalizmu, putem kojeg se osigurava ravnopravnost radnih ljudi i organizacija udruženog rada u obavljanju djelatnosti i stjecanju dohotka, te ostvarivanje ekonomskih interesa radnih ljudi, naroda i narodnosti Jugoslavije.

Osnove jedinstvenog jugoslavenskog tržišta, među ostalim, čine: slobodno kretanje i udruživanje rada i sredstava reprodukcije i slobodna razmjena roba i usluga, znanstvenih dostignuća i stručnih iskustava na cijelom teritoriju zemlje; jedinstven novac, jedinstveni monetarni i devizni sistem, te jedinstveni odnosi kreditnog sistema, jedinstven carinski sistem; slobodno osnivanje i udruživanje organizacija udruženog rada i slobodno obavljanje njihove djelatnosti na cijelom teritoriju SFRJ; slobodno nastupanje na tržištu; usmjeravanje privrednog i društvenog razvoja i usklađivanje odnosa na tržištu društvenim planiranjem na samoupravnim osnovama (čl. 252. Ustava SFRJ). Zapošljavanje građana slobodno je na cijelom teritoriju SFRJ pod jednakim uvjetima koji važe u mjestu zaposlenja.

Uvjeti razmjene roba i usluga i uvjeti poslovanja organizacija udruženog rada u odnosima s inozemstvom utvrđuju se saveznim zakonom, a uvjeti za razmjenu roba i usluga u unutrašnjem prometu zakonom federacije, republike i pokrajine. Promet robe i usluga koje su u prometu na cijelom teritoriju SFRJ može se ograničiti samo na osnovi saveznog zakona.

Jedan od najznačajnijih aspekata jedinstvenog jugoslavenskog tržišta je ustavna garancija da sve organizacije udruženog rada svoje poslovanje ostvaruju slobodno na čitavom teritoriju SFRJ, u skladu s propisima koji važe u mjestu njihova poslovanja. Protuustavni su propisi i drugi akti te radnje kojima se organizacije udruženog rada ili radni ljudi s teritorija drugih republika i autonomnih pokrajina stavljaju u neravnopravan položaj (čl. 254). Zabranjeno je udruživanje organizacija udruženog rada i svaka druga djelatnost i radnja organizacija i državnih organa koji su usmjereni na sprečavanje slobodnog kretanja i udruživanja rada i sredstava ili na stvaranje monopolnog položaja na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu kojim se stječu mate-

rijalne i druge prednosti što se ne temelje na radu te stvaraju neravnopravni odnosi u poslovanju. Za osiguranje jedinstvenog jugoslavenskog tržišta odgovorne su sve društveno-političke zajednice koje svojim propisima provode mjere za ostvarivanje njegovih osnova.

Značajan sastavni dio i korektor jedinstvenog jugoslavenskog tržišta je institucija kompenzacije. Do nje dolazi kada se aktima federacije, kojima se utvrđuje ili provodi zajednička ekonomska politika, narušava ravnopravnost organizacija udruženog rada u stjecanju dohotka i raspolaganju rezultatima rada ili se narušava ravnopravnost republika i pokrajina na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu. Kompenzacija se utvrđuje i osigurava zajedno s onim mjerama koje je izazivaju (čl. 256).

2. U okviru realizacije ekonomskih odnosa u federaciji, na navedenim osnovama, značajnu ulogu imaju Narodna banka Jugoslavije i narodne banke republika i autonomnih pokrajina kao ustanove jedinstvenog monetarnog sistema koje provode zajedničku emisionu politiku što je utvrđuje Skupština SFRJ. Poslovima Narodne banke Jugoslavije koji se odnose na provođenje zajedničke emisije, monetarno-kreditne i devizne politike upravlja Savjet guvernera, koji sačinjavaju guverner Narodne banke Jugoslavije, guverneri narodnih banaka republika i pokrajina, što je također jedan od specifikuma našeg federalizma (čl. 60—63. Ustava SFRJ).

Polazeći od stava da bez ekonomske ravnopravnosti nema ni istinske ravnopravnosti, uopće u Jugoslaviji je prihvaćena, kao jedna od konstanti ekonomskih odnosa, politika poticanja razvoja nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina, što također spada među specifičnosti našeg federalizma. Kao izraz ekonomskog interesa i kao izraz solidarnosti naših naroda i narodnosti Ustavom SFRJ konstituiran je poseban fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina. Za potrebe ovog fonda organi federacije mogu raspisati obvezne zajmove. Republici pak i autonomnoj pokrajini koja ne može svojim sredstvima financirati društvene i druge službe u republici, odnosno u pokrajini, federacija osigurava potrebna sredstva pod uvjetima koje određuje savezni zakon (čl. 258).

3. Iz načela da republike i autonomne pokrajine odgovaraju kako za vlastiti razvoj tako i za razvoj Jugoslavije kao cjeline i iz općeg novog njihovog položaja u federaciji, proizišao je i nov i osebujan način financiranja federacije u kojem federacija više nema prioritet u utvrđivanju raspodjele prihoda niti punu samostalnost u određivanju federalnih prihoda i rashoda (kao što je to imala po prethodnom ustavu regulirajući financiranje svih društveno-političkih zajednica).

Porezna politika, uređivanje sistema, izvora i vrsta poreza, taksa i drugih dažbina po novom su ustavu pravo i dužnost republika i pokrajina. Federacija saveznim zakonom jedino ustanovljava vrstu prihoda od poreza na proizvode i usluge koji su u prometu na cijelom teritoriju SFRJ (savezni porez na promet) i utvrđuje način i visinu tog oporezivanja (čl. 264. Ustava SFRJ).

Svi prihodi i rashodi federacije utvrđuju se budžetom federacije, a čine ih carine (eventualno i drugi prihodi utvrđeni saveznim zakonom) kao izvorni prihodi i doprinosi republika i autonomnih pokrajina namijenjeni za financiranje federacije. Ukupni rashodi saveznog budžeta utvrđuju se, međutim, uz suglasnost republičkih i pokrajinskih skupština.

Federacija ne može više osnivati bilo kakve fondove ili preuzimati kreditne i druge obveze izvan okvira saveznog budžeta ako se s tim ne slože sve republike i pokrajine. Izuzetak predstavljaju jedino potrebe narodne obrane i državne sigurnosti, koje nastaju zbog izvanrednih okolnosti, kada može Skupština SFRJ, na prijedlog Predsjedništva SFRJ, samostalno utvrditi izvore sredstava, odnosno preuzeti kreditne i druge obveze, ako se te potrebe ne mogu osigurati iz budžeta federacije (čl. 279. Ustava SFRJ).

Izuzetno, kad je to nužno radi sprečavanja i otklanjanja većih poremećaja u privredi ili kad to zahtijevaju interesi narodne obrane ili druge izvanredne potrebe zemlje, saveznim se zakonom mogu propisati stanovite interventne mjere kojima se određuju: granice prihoda društveno-političkih zajednica iz dohotka organizacija udruženog rada i prometa proizvoda i usluga; obveze organizacija udruženog rada i drugih društvenih i samoupravnih subjekata da formiraju rezervna društvena sredstva; privremene zabrane raspolaganja dijelom društvenih sredstava za potrošnju ili za financiranje proširene reprodukcije; načina raspolaganja viškovima prihoda budžeta društveno-političkih zajednica i viškovima prihoda samoupravnih interesnih zajednica (čl. 267. Ustava SFRJ).

7. Autonomne pokrajine kao specifičan konstitutivni element jugoslavenskog federalizma

Nastanak i razvitak autonomnih pokrajina, kao specifičnosti društveno-političkog i teritorijalno-organizacijskog okvira ostvarivanja ravnopravnosti naroda i narodnosti, predstavlja također jednu od značajnih osobitosti jugoslavenskog federalizma. Pored nacionalnog sastava stanovništva kao razloga nastanka autonomnih pokrajina, koji je sličan razlozima nastanka republika, od značenja su još i društveno-ekonomske, historijske, kulturne i druge osobitosti (koje su kod republika manje izrazite). Ali za razliku od republika koje su i nacionalne zajednice, gdje živi većina odnosno jezgra te nacije, u pokrajinama živi značajan dio nacije čija se matica nalazi izvan naše zemlje i ima svoju državu, što je slučaj s Albancima na Kosovu i s Mađarima u Vojvodini.³⁴ U tom smislu su pokrajine posebno pogodan okvir za ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti s još razvijenijom institucionalizacijom nego što je to i u republikama.

Iako izgradnja autonomija u Jugoslaviji ima stanovitih sličnosti s klasičnom autonomijom u drugim zemljama, u kojima se želi osigurati određena relativna samostalnost prema centralnim organima državne vlasti teritorijalnim zajednicama nastanjenim posebnim socijalno-etničkim grupama, ona ima i bitnih kvalitativnih razlika. To se osobito može zaključiti po opsegu njihovih nadležnosti i po statusu što ga imaju u suvremenoj etapi našeg federativnog sistema karakterističnih za subjekte državnog kvaliteta u složenoj državi.³⁵

Dogradnja i jačanje autonomnog statusa i položaja autonomnih pokrajina, od onih sličnih statusu i položaju lokalnih zajednica u razdoblju revo-

³⁴ I. Kurteši, Autonomne pokrajine u jugoslavenskom ustavnom sistemu, Naša zakonitost, br. 3/1976, str. 34.

³⁵ B. Pupiće, Autonomne pokrajine u ustavnom sistemu SFRJ, Arhiv... br. 2—3/1973, str. 473.

lucionarnog etatizma pa do ovog suvremenog, teklo je postupno, paralelno s transformacijom našeg federalizma, na osnovama socijalističkog samoupravljanja i razvijanja i usavršavanja institucija i instrumenata za ostvarivanje pune ravnopravnosti naroda i narodnosti kao i sve izraženijeg suvereniteta i državnosti republika.

Kao samoupravna društveno-politička zajednica pokrajina je po novom ustavu samostalna u utvrđivanju vlastitog ekonomskog i društvenog razvoja s istovjetnom unutrašnjom organizacijom organa kakve ima i socijalistička republika. Iako su pokrajine u sastavu SR Srbije s utvrđenim nekim zajedničkim funkcijama i zajedničkim interesima određenim Ustavom SR Srbije, njihova pozicija i status u našoj federativnoj zajednici su, u osnovi, jednaki statusu i položaju republika. Kod njih, doduše, nije težište na državnosti, nego na autonomnosti i nemaju isti broj predstavnika koji imaju republike u savezним organima, ali su izjednačene s republikama u onom najbitnijem, u političkoj moći odlučivanja u federaciji na osnovi usuglašavanja stavova republika i pokrajina o najvažnijim zajedničkim interesima o kojima se odlučuje na razini federacije.

8. Specifična priroda načela ustavnosti i zakonitosti u okviru suvremenog koncepta jugoslavenskog federalizma

Kao rezultat napuštanja hijerarhijskih odnosa između republika (i pokrajina) i federacije, odnosno između njihovih organa i novog položaja republika i pokrajina u SFRJ, prevladavanja vertikalne »podjele vlasti« i tradicionalnog federalizma, kao isključivog oblika državnog uređenja, nužno je došlo i do bitnih promjena u odnosima savezne i republičke ustavnosti i zakonitosti što, između ostalog, također čini naš federalizam specifičnim.

U cilju izražavanja tog novog i specifičnog u odnosima između propisa federacije i propisa republika i autonomnih pokrajina, Ustav (čl. 206. i 207) čini distinkciju između pojma »suprotnost« i pojma »usklađenost«, pri čemu zahtjev za suglasnošću nekog propisa s drugim ukazuje na određene (iako ne klasične) elemente subordinacije, dok zahtjev da jedan propis ne bude suprotan drugom, izražava odnos funkcionalne samostalnosti njihovih donosilaca, paralelizma i koordinacije u okviru iste vrste normativnih akata koji su bazirani na ustavnom ovlaštenju za njihovo donošenje, na uzajamnoj povezanosti i ograničenosti, a ne na hijerarhiji.

1. Tako republički ustav i pokrajinski ustav ne mogu biti u suprotnosti s Ustavom SFRJ (čl. 206. st. 1). U slučaju takve suprotnosti ne postoji pravna sankcija. Ustavni sud Jugoslavije može dati o tome Skupštini SFRJ samo svoje mišljenje koja o tome, kao političkom pitanju, može raspravljati ali nema ovlaštenje da stavi izvan snage ili privremeno obustavi od primjene odredbe republičkog ustava suprotne Ustavu SFRJ. To može učiniti samo republička odnosno pokrajinska skupština po postupku utvrđenom za reviziju ustava.

2. Ranija supremacija saveznog ustava prema ustavima republika i pokrajina, koja je rezultirala davanjem prednosti Ustavu SFRJ (suspenzijom odredaba republičkog ustava) u slučaju njihove međusobne suprotnosti, ostala je samo u odnosu Ustava SFRJ prema zakonima i drugim općim aktima, koji moraju biti u skladu s Ustavom (čl. 206, st. 2), jer je Ustav jedini izvor svih propisa.

3. Republički i pokrajinski zakon (i drugi propisi i opći akti organa društveno-političkih zajednica te samoupravni opći akti) ne mogu biti u suprotnosti sa saveznim zakonom (čl. 207, st. 2), što znači da savezni zakon ne uživa primat i da važi načelo paralelizma između svih zakona. Suprotno klasičnom pravilu federalizma, koje je bilo do novog ustav primijenjeno i u nas, po kome u slučaju suprotnosti između saveznog i republičkog zakona privremenu prednost ima savezni zakon, novi ustav daje privremenu prednost republičkom zakonu, što je izraz novog položaja republike i pokrajine u federaciji. Samo izuzetno, privremeno, do donošenja odluke Ustavnog suda Jugoslavije, primjenjuje se savezni zakon, ako je republički (pokrajinski) zakon u suprotnosti sa saveznim zakonom za čije su izvršavanje odgovorni savezni organi. Suprotnost između republičkog (i pokrajinskog) i saveznog zakona Ustavni sud Jugoslavije cijenit će sa stajališta njihove ustavnosti, odnosno ustavnog ovlaštenja za reguliranje određene materije.

4. U skladu s prethodno navedenim načelima uspostavljeni su i odnosi između istovrsnih organa federacije i organa socijalističkih republika i autonomnih pokrajina. Tako između Ustavnog suda Jugoslavije i ustavnih sudova republika i pokrajina ne postoji hijerarhijski odnos i prvi ne može biti instanca iznad drugih. Ustavni sud Jugoslavije kontrolira propise i druge opće akte sa stajališta savezne ustavnosti, a republički (i pokrajinski) ustavni sud s gledišta republičke ustavnosti.

Sličan je, iako ne potpuno istovjetan, odnos i između Saveznog suda (bivšeg Vrhovnog suda Jugoslavije) i republičkih (pokrajinskih) vrhovnih sudova. Novi ustav, naime, polazi od shvaćanja da se u osnovi i po pravilu u republikama i pokrajinama završavaju sudski postupci, da se u njima ostvaruje sistem instancione nadležnosti sudova i da Savezni sud, po prirodi stvari, ostaje samo osiguranje pravosuđa na razini federacije u okviru njezinih funkcija, što znači prihvaćanje koncepcije o republičkom karakteru pravosuđa.

Special Features of Federalism in Yugoslavia

Dr Josip SRUK

Regardless of the extent to which the federal order of Yugoslavia has been inspired by the heritage and positive accomplishments of the democratic systems of federalism throughout the world and by the theory of traditional federalism, it nonetheless differs from other systems of federalism and, in view of its numerous special and original features, can be regarded as being unique in the world.

Even the timing, conditions and reasons for its being established in Yugoslavia as well as the manner in which it has been established are outstanding. The birth and formation of Yugoslav federalism took place during the War of National Liberation and the socialist revolution from 1941 to 1945 based on the political platform of the Communist Party of Yugoslavia in connection with the struggle for social liberation and change and national equality that had not been guaranteed in unitary Yugoslavia before the war.

The essence of the dynamic development of federalism in Yugoslavia, from its beginning up to the present, lies in the search for suitable institutional solutions for guaranteeing the equality of the nations and nationalities and the perfection of these institutions, the like of which has not been recorded in history. The novelty of these institutions is to be found in the fact that they are closely associated with self-management aimed at liberating man through the liberation of labor, thus achieving true equality, which, in turn, is a prerequisite for the equality of nations.

With this as its basis, the underlying force of the political power has been gradually transferred from the federation to the republics and provinces, not only in matters falling within their own greatly enlarged exclusive jurisdiction but also in questions under the jurisdiction of the federation that are essentially of common interest.

Thus, according to the Constitution of 1974, decisions on amendments to the federal Constitution, the enactment of the most important federal laws, the social plan of Yugoslavia and other decisions must first be approved by the absolute unanimity of all the republics and provinces. In addition, the republics are guaranteed maximum participation in adopting agreements that are within the exclusive jurisdiction of federal organs on the grounds of the principle of equal representation, i.e. the republics have equal representation and the provinces proportional representation in all federal organs including the first house of parliament.

Since the hierarchial relations between the organs of the federation and those of the republics and provinces have been abandoned, in the SFR of Yugoslavia there is no classical supremacy of federal provisions over those of the republics and provinces on the same subject matter.

Prevela doc. dr Susan SARCEVIC

Specificità del sistema federativo della Jugoslavia

Dr Josip SRUK

L'ordinamento federativo della Jugoslavia, per quanto si ispiri alle conquiste ed ai risultati positivi dei sistemi federativi democratici esistenti ed alla teoria del federalismo tradizionale, è caratterizzato, come nessun altro sistema federativo, da numerose ed importanti specificità ed anche dalla sua originalità, unica al mondo.

Questa sua originalità è stata sempre caratterizzata dal modo e dalle cause che portarono alla sua creazione. Il federalismo jugoslavo ebbe origine e venne costituito nel corso della Lotta popolare di liberazione e della rivoluzione socialista del 1941—1945, sulla base della piattaforma politica del Partito comunista della Jugoslavia, unendo la lotta per la liberazione e la trasformazione sociale e la parità di diritti nazionali, che non era stata assicurata dalla Jugoslavia pre-bellica.

L'essenza dello sviluppo dinamico del federalismo jugoslavo, dalla sua costituzione ad oggi, è caratterizzata dalla ricerca e dal perfezionamento di adeguate soluzioni istituzionali onde assicurare la parità di diritti dei popoli e dei gruppi nazionali. Questo scopo e questa ricerca sono strettamente legati all'autogestione, che tende alla liberazione dell'uomo, attraverso la liberazione dal lavoro. Questa richiede una reale uguaglianza fra gli uomini, senza la quale non può esistere nemmeno la parità di diritti dei popoli.

In armonia a questi principi viene trasferito gradualmente l'autorità del potere politico federale in unità federali e ciò, non solo quando si tratta di decidere su questioni di sua propria competenza, ma anche di questioni di importante interesse comune sulle quali si decide a livello di federazione.

Così la Costituzione del 1974, sul cambiamento dell'ordinamento costituzionale in Jugoslavia, circa l'emanazione delle più importanti leggi federali, del piano sociale della Jugoslavia e di altre decisioni, si possono prendere solo, se precedentemente si è ottenuto l'unanime consenso delle repubbliche e delle regioni autonome. Invece nelle decisioni di competenza della federazione viene assicurata alle repubbliche la massima partecipazione secondo il principio di uguale rappresentanza delle repubbliche, rispettivamente delle regioni, in tutti gli organi federali, compreso il supremo organo dello Stato: l'Assemblea federale.

Il risultato di aver abbandonato i rapporti gerarchici fra gli organi della federazione e quelli delle unità federali, è dato dalla mancata esistenza della classica supremazia delle prescrizioni federali, nei confronti di quelle delle repubbliche e delle regioni autonome.

Preveo prof. Aldo LUPPI

REFORMA LOKALNIH NEPOSREDNIH POREZA U FRANCUSKOJ

I

Lokalno oporezivanje u Francuskoj seže do u 18. stoljeće. Ono je, međutim, uvijek bilo, a i danas je samo jedan od izvora prihoda lokalnih kolektiviteta.¹ Ostali izvori, osim zajmova, na ovaj ili onaj način potječu od države. Među ostalim, to su globalne dotacije za rad, specijalne subvencije, kompenzacije od poreza na dodatu vrijednost, a predviđa se uskoro i globalna dotacija za materijalne rashode. To su, dakle, transferi iz državnog budžeta koji se lokalnim kolektivitetima dodjeljuju prema kriterijima predviđenim zakonom, a utvrđuju se globalno prema nacionalnim ekonomskim pokazateljima.

Prema tome, lokalni porezi sačinjavaju komplementarni izvor prihoda, a predstavnički organi lokalnih kolektiviteta ih izglasavaju da bi uravnotežili svoj budžet. Kad se govori o lokalnim porezima najčešće se misli na neposredne poreze, jer posredni u lokalnim poreznim prihodima zauzimaju relativno skromno mjesto (1963. g. 9,15 %; 1971. g. 12,66 %; 1977. g. 11,28 % — prema podacima *Compatibilité publique*, izračunao autor). I iskustva u reformi lokalnih financija koja se razmatraju u ovom radu odnose se prvenstveno na neposredne poreze.

Lokalni su kolektiviteti svoje porezne prihode ostvarivali pretežno s oporezivanjem u korist države, ali i samostalno. U vrijeme uvođenja lokalnih financija postojala su četiri oblika neposrednih poreza koji su istovremeno bili i državni i lokalni, poznati kao »*quatre vieilles contributions*«. To su bili: *contribution foncière des propriétés bâties*, *contribution foncière des propriétés non bâties*, *contribution mobilière* i *contribution des patentes*.² Ti se

¹ Francuska ima gustu mrežu lokalnih jedinica, a mi ćemo za potrebe ovog rada pod lokalnim kolektivitetima podrazumijevati u prvom redu departmane (*les départements*) kojih ima 99 s četiri prekomorska i komune (*les communes*) kojih ima 37.152, premda se lokalnim fiskalnim prihodima financiraju i druge lokalne jedinice kao što su 21 regija (*les régions*), gradske zajednice (*les communautés*), distrikti (*les districts*) koji obuhvaćaju područje više susjednih komuna administrativno grupiranih, kao npr. *Le district du grand Paris*, sindikati (*les syndicats*) koji predstavljaju potpodjelu primorskih regija.

² *La contribution foncière des propriétés bâties* je porez koji je plaćao vlasnik zgrade (osim javnih, kulturnih i poljoprivrednih zgrada). *La contribution foncière des propriétés non bâties* je porez koji je plaćao vlasnik zemljišta (nekretnine bez zgrada) zavisno od klase zemlje i vrste kulture. Iz plaćanja tog poreza su

porezi, osim posljednjeg, zasnivaju na nekretninama, jer su one zbog lake identifikacije uvijek i svuda bile vrlo pogodne za oporezivanje. Osim toga, zemljišni posjed ima u Francuskoj svoju osnovu u shvaćanju fiziokrata prema kojem je zemlja jedini pravi izvor bogatstva. I prema francuskom Ustavu od 1792. godine kojim je kreiran, zemljišni je porez zamišljen kao glavni. To je bilo u skladu s preindustrijskim razdobljem u kojem se je Francuska tada nalazila. Na kraju, ne treba zaboraviti da je njime francuska buržoazija, tada već na vlasti, baš željela oporezovati aristokraciju koja je bila najveći zemljoposjednik, a do tada nije plaćala poreze.

Način oporezivanja u korist lokalnih kolektiviteta je bio vrlo jednostavan, jer nije bilo potrebno posebno utvrđivati ni porezni izvor ni poreznu osnovicu. Državni i lokalni prihodi su se ubirali istovremeno. Dio koji je pripadao pojedinim lokalnim kolektivitetima (departmanu ili komuni) izračunavao se je tako da se je na utvrđeni iznos poreza koji je porezni obveznik bio dužan platiti u korist državnog budžeta dodavao jedan ili više stotih dijelova tog iznosa, tzv. centimes additionnels.³ U nas postoji sličan financijski instrument pod nazivom prirez. Prirezom se »prikupljaju sredstva za financiranje zadataka iz nadležnosti — u pravilu — najužih političko-teritorijalnih jedinica, a« ... »osnovicu plaćanja čini iznos već plaćenog poreza širim političko-teritorijalnim jedinicama«.⁴ Taj sistem se je pretežno zasnivao na utvrđivanju porezne osnovice indicijarnom metodom, ali i od oka, pa je još za vrijeme fiskalne reforme od 1914—1917. godine o njemu temeljito raspravljano i na kraju je doveden u pitanje. Rezultat te rasprave je bio zakon od 31. srpnja 1917. godine kojim su contribution mobilière i la patente prestali postojati kao porezi iz kojih se je alimentirao državni budžet. Tek 31 godinu kasnije, dekretom od 9. studenog 1948. godine, ukinuta su i preostala dva zemljišna poreza; les contributions foncières (bâties et non bâties).⁵ Time su za državu prestala postojati sva »četiri stara«, kako Francuzi i danas zovu te poreze.

Novi prihodi državnog budžeta postali su tada opći (jedinostveni ili sintetički) porez na dohodak i cedularni porezi (parcijalni ili analitički porezi na dohodak), kao najmoderniji porezni oblici u to vrijeme. Da su istovremeno i lokalni kolektiviteti prešli na alimentiranje svojih budžeta iz tih novih poreza, kao što je to bilo i ranije, mnogi bi od njih, naročito male i ruralne komune, gotovo ostali bez sredstava, jer su prihodi koji bi se mogli oporezivati cedularnim porezima u njima bili rijetki, a dohodak nizak.⁶

trajno isključeni putovi (na privatnim posjedima), a vremenski ograničeno, isušene močvare i novo pošumljena zemljišta. La contribution mobilière je porez koji je plaćao zakupnik prostorija koje su se mogle namjestiti, odnosno namještenih prostorija (stanovi, lokali, poslovne prostorije i sl.). La contribution des patents je porez koji je plaćao svatko tko se bavi industrijskom ili zanatskom proizvodnjom, trgovinom, davanjem usluga i sl.

³ Poblize o centimes additionnels vidjeti, R. Muzellec, *Notions essentielles de finances publiques*. Paris, 1976, str. 131 ili Louis Trotabas, Jean-Marie Cotteret, *Droit budgetaire et comptabilité publique*. Deuxième édition, Paris, 1978, str. 254.

⁴ Božidar Jelčić, *Rječnik javnih financija i financijskog prava*. Zagreb, 1981, str. 173.

⁵ Alain Delorme, *La réforme de la fiscalité locale, 1959—1980*. Paris, 1981, str. 34.

⁶ Louis Trotabas, Jean-Marie Cotteret, *Droit fiscal*. Troisième édition, Paris, 1977, str. 279.

Zbog toga, dakle, nije mogla biti nastavljena veza između državnih i lokalnih poreza. Lokalni su kolektiviteti morali svoje prihode od tada ostvarivati na neki drugi način. Najjednostavnije je bilo da to i nadalje ostanu četiri ranija poreza. Međutim, njihova visina nije više mogla biti utvrđivana prema istovrsnim državnim porezima kao ranije, jer takvih poreza kao državnih više nije bilo. Bilo je, dakle, potrebno pronaći novi način ubiranja prihoda od tih poreza koji će od tada biti namijenjeni samo lokalnim kolektivitetima. Odlučeno je da se zadrže centimes additionnels. Da bi se centimes additionnels mogli i dalje ubirati u korist pojedinih lokalnih kolektiviteta, fingiralo se je kao da ranija četiri poreza i nadalje postoje u korist države i svake se je godine izračunavalo koliki bi bio njihov ukupan prihod (principal). Budući da taj prihod stvarno ne postoji nego je fiktivan, ta je osnova od koje se računaju centimes additionnels nazvana »principal fictif«.⁷ Tako ustanovljen principal fictif je postao zajedničkim faktorom kojim se je, s jedne strane dobio ključ za raspodjelu prihoda između lokalnih poreza, a s druge strane za utvrđivanje lokalnog fiskalnog potencijala.

Ako je, primjerice, principal fictif neke komune 1.000, onda je centime tog principala (ukupnog iznosa sva četiri poreza) 10, jer je $1.000 : 100 = 10$. Ako se, nadalje, pretpostavi da je komuni za uravnoteženje njezinog budžeta potrebno 3.000 FF, ona mora ostvariti 300 centimes, jer je vrijednost jednog centima 10 ($300 \times 10 = 3.000$).⁸ Zbog toga predstavničke skupštine lokalnih kolektiviteta svake godine izglasavaju potrebnu svotu koja se zatim na taj način pretvara u centime, a ovi se, prema određenim kriterijima raspodjeljuju najprije između četiri neposredna poreza, a zatim svaki porez na porezne obveznike zavisno od njihove ekonomske snage. Prema tome, ovo je eklatantan primjer reparticijskih poreza. Reparticijski su, naime, oni porezi kod kojih je unaprijed propisom utvrđeno koliki će biti njihov ukupni iznos, pa dok država ili uža političko-teritorijalna jedinica u čiju se korist takav porez ubire, znade s koliko će sredstava raspolagati, porezni obveznici ne znaju svoju obvezu sve dok se porez na njih ne repartira.⁹

Pored ova četiri glavna neposredna poreza, koji su sada izvor prihoda samo lokalnih kolektiviteta, postojalo je i više drugih lokalnih neposrednih poreza vezanih uz njih (les taxes annexes). Jedan je od njih npr. la taxe d'enlèvement des ordures ménagères (porez za odvoz kućnog smeća). Iako mnogo manji po značenju, izvori prihoda lokalnih kolektiviteta su i posredni porezi, kao npr. l'impôt sur les spectacles (porez na priredbe).

Neki od tih poreza nazivaju se takse. To može zbuniti čitatelja. Izraz taksa se u Francuskoj upotrebljava ne samo kad se radi o plaćanju intelektualne, nematerijalne usluge koju čine državni organi ili institucije s javnim ovlaštenjima, nego i kad se radi o porezima koji se ubiru u korist lokalnih kolektiviteta. Time se želi istaći razlika u odnosu na poreze koji se ubiru u korist države.¹⁰

Po kriteriju obveznosti lokalni se porezi, nadalje, mogu podijeliti na obvezne i fakultativne. Prve lokalni organi moraju ubirati s time da imaju

⁷ Alain Delorme, navedeno djelo, str. 34 ili Louis Trotabas, Jean-Marie Cotteret, Droit budgétaire... o. c. str. 254.

⁸ Louis Trotabas, Jean-Marie Cotteret, Droit fiscal... o. c. str. 280.

⁹ Poblize o reparticijskim porezima, Božidar Jelčić, Nauka o financijama. Knjiga prva, Zagreb, 1979, str. 76.

¹⁰ Louis Trotabas, Jean-Marie Cotteret, Droit fiscal... o. c. str. 280.

izvjesnu slobodu utvrđivanja tarife. Danas od neposrednih obveznih poreza egzistira samo la redevance des mines (rudnička daća, porez). Fakultativne poreze lokalni kolektiviteti ubiru prema nahodanju, odnosno samo ako to zahtijevaju potrebe njihovih budžeta.¹¹ Kao primjer takvog davanja može se navesti la surtaxe sur les eaux minérales (nadoporezivanje prihoda od prodaje mineralne vode).

Osim tih, fiskalnih prihoda, izvor prihoda lokalnih kolektiviteta su i brojni nefiskalni prihodi, kao npr. prihodi od davanja u zakup nekretnina, od prodaje drva iz vlastitih šuma licitacijom, od naplate parkiranja vozila, prodaje ulaznica za muzeje, kazališta, javna kupališta, od darova, legata i sl. Svi su ti prihodi, međutim, veoma skromni. Komune su 1972. godine na taj način ostvarile 2.911 milijuna FF, a departmani svega 467 milijuna FF, što čini oko 10 % njihovih fiskalnih prihoda.¹²

Budući da se neposrednim porezima istovremeno alimentiraju budžeti departmana, komuna, gradskih zajednica, distrikata i sindikata, a od 1. listopada 1973. godine i regija koje su tada konstituirane, ukupan se prihod svakog od neposrednih poreza administrativno dijeli na korisnike. Porezni obveznici svoju obvezu plaćaju jednom svotom, a ona se na lokalne kolektivitete raspoređuje na način da se svaki od njih obavijesti o ukupnom iznosu i o postotku koji mu od njega pripada.

II

Spomenuta četiri neposredna poreza su od 1792. godine, kada ih je Ustavotvorna skupština kreirala, pa do danas, jer oni na izvjestan način postoje i danas, usprkos svim reformama pokazali — kao što kaže A. Delorme — takvu »sposobnost otpora promjenama koja je bez sumnje jedinstvena u analizama fiskaliteta«.¹³

Kao što je poznato, javni prihodi često ne mogu uspješno slijediti progresiju javnih rashoda, pa se radi uravnoteženja prihoda s rashodima ovi prvi povećavaju različitim mjerama. Te su mjere rjeđe korjenite porezne reforme, iako ima i toga, a mnogo se češće postupno uvode neki novi porezni oblici uz zadržavanje svih ranijih, mijenjaju se tarife poreza na promet, povećavaju porezne stope i sl.

Osim toga nesklada između prihoda i rashoda kao razloga za promjene u državnim, pa i lokalnim financijama, u lokalnim kolektivitetima postoji još jedan nesklad. To je nesklad između bogatih i siromašnih komuna. U bogate se obično ubrajaju industrijski razvijene komune, jer se u njima ostvaruje veliki prihod već od samo jednog poreza, od tzv. la patente. Taj je porez bio dužan plaćati svatko tko se bavio industrijskom ili zanatskom proizvodnjom, obavljanjem usluga, trgovinom i sl. Pored ovih u bogate se komune ubrajaju i tzv. rezidencijalne komune u kojima pretežno žive imućni građani u vilama i stanovima visoke kvalitete, pa je i prihod od odnosnog poreza visok. Međutim, također gradske, ali tzv. komune spavaonice, spadaju u siromašne, jer su njihovi stanovnici radnici i mali namještenici koji žive u tipskim stanovima slabije kvalitete, pa su i porezi na njih niži. Ruralne

¹¹ Poblize o tome, Louis Trotabas, Jean-Marie Cotteret, Droit fiscal, o. c. str. 280—281.

¹² R. Muzellec, o. c. str. 141—144.

¹³ Alain Delorme, o. c. str. 13.

komune u kojima je dominantna agrarna proizvodnja također ostvaruju male porezne prihode, pa se i one smatraju siromašnim.

I taj nesklad u fiskalnom kapacitetu¹⁴ između pojedinih lokalnih kolektiviteta također može biti razlogom za reformu lokalnih financija, premda se on u Francuskoj uglavnom prevladava uz pomoć državnih dotacija.

K tome valja dodati da se porezni sistemi uopće, pa tako i lokalni porezi, od vremena na vrijeme mijenjaju, usavršavaju, usklađuju, moderniziraju, sve u skladu s društvenim razvitkom. Tako se npr., kao što je poznato, porez na prihode od zemlje zasniva na instituciji katastarskog prihoda. »Katastarski prihod« (je) »novčana vrijednost prosječnog prinosa sa zemljišta izračunata po jednoj mjernoj jedinici površine ovisno o kvaliteti (bonitetu) zemljišta, načinu iskorištavanja, zasađenoj kulturi, troškovima proizvodnje, udaljenosti od tržišta i sl., koji se može postići u prosječno rodnoj godini pri uobičajenom načinu obrade zemlje i uz odbitak prosječnih materijalnih troškova.«¹⁵

Ako, dakle, katastarski prihod ovisi o prosječnom prinosu, onda je jasno da s općim unapređenjem agrarne proizvodnje primjenom modernih agrotehničkih metoda obrade zemlje i, kao posljedica toga, povećanjem prosječnog prinosa, treba mijenjati i novčanu vrijednost katastarskog prihoda kako bi ona u najvećoj mogućoj mjeri odrazila stvarnu ekonomsku snagu poreznog obveznika.

Kad francuski financijski pisci razmatraju lokalno financiranje u svojoj zemlji, vrlo često spominju »arhaičnost« poreza, zastarjelost utvrđivanja poreznih osnovica i sl. i to ističu kao razloge potrebe revizije sistema lokalnog oporezivanja. Tako npr. Pierre Uri piše da su porezne osnovice tih poreza bile toliko zastarjele i uvedene u različito vrijeme da su posljedice u najmanju ruku bile čudne. Tako su se zbog njihovog neprilagođavanja promjenama luksuzne četvrti pojedinih gradova oporezivale kao baruštine, što su u vrijeme uvođenja porezne obveze doista i bile, a bivše se elegantne četvrti, koje su zbog neodržavanja danas zapuštene i oronule, i nadalje oporezuju kao u vrijeme svoga sjaja.¹⁶

Ista je situacija i s contribution des patents koji je s vremenom također postao veoma arhaičan. Zadržao je u nomenklaturi oporezovanih zanimanja ona koja su davno nestala, a nova koja su u međuvremenu nastala morala su biti oporezovana arbitrarno.¹⁷

Lokalni se kolektiviteti u Francuskoj u vezi s oporezivanjem susreću sa svim tim problemima, ali zbog njenog centralističkog uređenja nemaju mogućnosti da ih sami riješe. U članu 34. Ustava Francuske Republike je, naime, propisano da se samo zakonom utvrđuju porezni izvori, porezni oblici i modaliteti svih vrsta oporezivanja, što lokalne organe čini ovisnim o centralnim. Ta se ovisnost lokalnih kolektiviteta o državi manifestira ne samo na planu prihoda nego čak i na planu rashoda,¹⁸ pa su jedinstveni porezni organi za

¹⁴ Poblize o fiskalnom kapacitetu, Aleksandar V. Perić, Financijska teorija i politika, Beograd, 1976, str. 340.

¹⁵ Božidar Jelčić, Rječnik... str. 88.

¹⁶ Pierre Uri, Changer l'impôt (pour changer la France). Paris, 1981, str. 180.

¹⁷ Pierre Uri, o. c. str. 180—181.

¹⁸ Tako je npr. Državni savjet poništio odluku municipalnog savjeta Pariza kojom je ovaj iz svojih sredstava odobrio subvenciju učiteljima kao pomoć u vođenju jednog sudskog spora. Taj i druge primjere vidjeti, R. Muzellec o. c. str, 105.

ubiranje svih poreza, koji su direktno podređeni Ministarstvu financija, samo blagi vidljiv izraz te ovisnosti.

Vlastiti prihodi lokalnih kolektiviteta, dakle, ne mogu slijediti njihove potrebe, a naročito ne onih siromašnijih. Državnim transferima svi oni dođuše dobivaju novac, ali ne i slobodu, ne autonomiju kojoj teže sve lokalne jedinice. Prema tome, reforma lokalnih financija koja bi im osigurala prihode odgovarajuće njihovim potrebama, ali i određeni stupanj lokalne autonomije, bi možda bili najvažniji njeni razlozi.

Zbog toga je Joseph Caillaux¹⁹ još 1896. godine zadužio jednu komisiju da ispita mogućnost reforme prihoda lokalnih kolektiviteta. Do već spomenutog ukidanja prihoda u korist državnog budžeta dvaju od četiri neposredna poreza došlo je 1917. godine. Na osnovi materijala Caillauxove komisije je 1919. godine izrađen projekt zakona koji, međutim, nije nikada bio raspravljen. Zatim je tzv. komisija Bouquet predlagala kreaciju dva nova samostalna poreza u korist lokalnih kolektiviteta, a napuštanje centimes additionnels. Za vrijeme Narodnog fronta je komisija Aubaud ispitivala mogućnost nove podjele prihoda između države i lokalnih jedinica. Komisija Barraud je 1945. godine predlagala zamjenu centimes additionnels s četiri samostalna poreza koji bi se zasnivali na mjesnoj zakupnoj vrijednosti imovine poreznih obveznika. Za vrijeme IV Republike bilo je više projekata reforme na kojima su radili Leon Blum 1947, Queuille 1948, Pinay 1952, te René Mayer i Joseph Laniel 1953. godine.²⁰

Sav taj rad na reformi lokalnih financija, iako nije dao neke značajne rezultate, nije bio ni potpuno nekoristan. Još 1926. godine jednim je zakonom nazvanim zakon Niveaux²¹ odobreno lokalnim kolektivitetima uvođenje već spomenutih aneksnih poreza, tzv. les taxes annexes, a nekima od departmana²² je dopušteno da pojednostave i usavrše tarifu contribution des patentes.

III

Unatoč stalnom bavljenju pitanjima lokalnih financija od strane nadležnih organa, pa i njihovom djelomičnom poboljšanju, sistem financiranja lokalnih kolektiviteta pedesetih godina više nije mogao uspješno zadovoljiti narasle potrebe »što dovodi do, u određenom smislu, krize lokalnih financija i do povećanja njihove ovisnosti od direktne pomoći države«.²³

Do tako značajnog porasta rashoda na lokalnoj razini došlo je tih godina »kao rezultat izrazitog povećanja uloge departmana i komuna u ekonomskom i socijalnom domenu . . .«,²⁴ što je izazvalo niz problema.

Zbog toga je 1959. godine započela nova, ovaj put korjenita reforma lokalnih financija. Međutim, ona je imala zadaću, a budući da nije dovršena, ima je još uvijek, da sada već mnogobrojna otvorena pitanja rješava postup-

¹⁹ C. Bignon, Rapport présenté devant l'Assemblée nationale sur le projet de loi no 637, portant modernisation des bases de la fiscalité locale, session d'octobre 1973, prema Alain Delorme, o. c. str. 13—14.

²⁰ Alain Delorme, o. c. str. 14.

²¹ Alain Delorme, o. c. str. 15.

²² To su bili departmani Haut-Rhin i Moselle, prema Alain Delorme, o. c. str. 15.

²³ Dražena Tomljanović, Aktuelni problemi lokalnih finansija u Francuskoj. »Finansije«, XXIII (1978), br. 7—8, str. 460.

²⁴ Dražena Tomljanović, o. c. str. 460

no, jedno po jedno. U tom smislu l'ordonnance od 7. siječnja 1959. godine, kojom je reforma formalno započela, i nije imala za cilj da u financiranje lokalnih kolektiviteta odmah unese sve i bitne promjene.²⁵

Tom uredbom nisu predviđeni novi izvori prihoda. Prihodi će se i nadalje prikupljati od četiri neposredna poreza, ali će se oni modernizirati da bi se ispravile najuočljivije pogreške. Utvrđivanje poreznih osnovica će se pojednostaviti, a one će se za sva četiri poreza zasnivati na mjesnoj zakupnoj vrijednosti, što do tada nije bio slučaj. Porezna uprava je dobila zadatak da izvrši reviziju poreznih osnovica. Time će se i fiskalno opterećenje bolje rasporediti na porezne obveznike.

Da bi se naglasila razlika u odnosu na ranije, novi su porezi nazvani taksama: la taxe foncière sur les propriétés non bâties, la taxe foncière sur les propriétés bâties, la taxe d'habitation (umjesto contribution mobilière) i la taxe professionnelle (umjesto contribution des patentes).

U pravilu su ukupni iznosi prihoda od svakog pojedinog poreza trebali biti međusobno jednaki (porezi su i nadalje reparticijski), ali su lokalni kolektiviteti dobili mogućnost da za pojedini porez izglasaju iznos veći od drugih, no ne više od 20 posto. Mnogi aneksnii porezi (les taxes annexes), naročito oni slabo izdašni, su bili ukinuti.

Jedna od najvažnijih odredbi te uredbe je bila da će se novi sistem početi primjenjivati tek nakon što bude izvršena revizija mjesnih zakupnih vrijednosti koje služe kao osnova oporezivanja. Ta je akcija, po naravi stvari, bila veoma opsežna, prilično skupa i s mnogo tehničkih problema koje je prethodno trebalo riješiti. Zbog toga su pripreme za nju bile temeljite i trajale su veoma dugo (teško je utvrditi da li i kontinuirano), čak 11 godina. Kad je jednom počela 1. siječnja 1970. godine, procjena je bila okončana za četiri godine (krajem 1973. godine).²⁶

Samo u akciji revizije poreznih osnovica za porez na zgrade (propriétés bâties) su sudjelovale tisuće službenika. Tom je prigodom identificirano, popisano i ponovno procijenjeno 11,068.000 individualnih kuća, 9,620.000 etažnih stanova u zajedničkim zgradama, 1,806.000 trgovačkih i 207.000 industrijskih poslovnih zgrada.²⁷

Taj je posao bio tako velik zato jer su vrijednosti zgrada posljednji put bile procjenjivane 1925. i, za vrijeme rata, 1943. godine. Od tada su se zbile mnoge promjene; neke su zgrade promijenile namjenu, mnoge su srušene, a još je više izgrađeno novih.

Sa zemljištima (propriétés non bâties) je bilo relativno manje posla, jer je posljednja aktualizacija katastarskog prihoda izvršena 1961. godine (prije toga 1908. i 1948. godine).

Stanovi su, odnosno sve prostorije koje se daju u najam, posljednji put bili procjenjivani 1. rujna 1948. godine.

Osnovice za contribution des patentes bile su utvrđivane 31. prosinca 1947, odnosno za slobodne profesije 1. rujna 1948. godine.²⁸

Kao datum kad je utvrđena vrijednost svih objekata uzet je datum početka procjene, tj. 1. siječanj 1970. godine, iako je ona trajala mnogo duže. Kad

²⁵ Alain Delorme, o. c. str. 15.

²⁶ Alain Delorme, o. c. str. 16.

²⁷ Alain Delorme, o. c. str. 17, isto i R. Muzellec, o. c. str. 132.

²⁸ Alain Delorme, o. c. str. 101.

je jednom bila dovršena, više nije bilo prepreka da se nastavi s primjenom uredbe od 7. siječnja 1959. godine. Ipak, postupnost koja je karakterizirala dotadašnji tijek reforme, ostaje za nju karakteristična i nadalje. Zakonom od 31. prosinca 1973. godine su se, naime, počela primjenjivati samo tri od četiri neposredna poreza, a jedan od ta tri samo djelomično. U cjelini su se počeli primjenjivati porezi na nekretnine (les taxes foncières sur les propriétés bâties i non bâties), dok se je la taxe d'habitation počeo primjenjivati djelomično.

Nakon procjene mjesnih zakupnih vrijdnosti stanova i drugih prostorija koje se izdaju u najam i koje su podvrgnute oporezivanju s la taxe d'habitation došlo je, naime, do značajnih promjena unutar iste kategorije poreznih obveznika, tako da se jednima porezna obveza smanjuje, a drugima povećava.

Iz podataka jedne studije Ministarstva financija, koja se je odnosila na, to pitanje, vidi se da je obveza taxe d'habitation svakog trećeg poreznog obveznika u Parizu i svakog četvrtog u komunama manjim od 5.000 stanovnika porasla za 25 posto. Sličan je slučaj i s porezima na nekretnine kojih je porezna obveza za svakog trećeg poreznog obveznika porasla za više od 25 posto.²⁹

Da bi se ublažile posljedice takvog povećanja obveze od la taxe d'habitation, zakonodavac je odredio rok od pet godina u kojem će se taj porez postupno povećavati do zakonske razine, tako da je tek krajem 1978. godine uveden i naplaćivan u potpunosti.³⁰

Tada su ukinuti centimes additionnels i principaux fictifs, iako u biti te institucije nisu prestale postojati. Od 1. siječnja 1974. godine zamijenjeni su, naime, s tzv. »elementima repartitione«. Ti su elementi, premda različiti po formi, imali potpuno istu ulogu.³¹

Što se tiče četvrtog neposrednog poreza, la taxe professionnelle, on je uveden tek zakonom od 29. srpnja 1975. godine. Tim se zakonom u pogledu »elemenata repartitione« nije promijenilo ništa. Do tada se je primjenjivao contribution des patentes. Još prije nego što je počelo novo utvrđivanje mjesnih zakupnih vrijdnosti, porezni su obveznici tog poreza (industrijalci, trgovci, zanatlije, pripadnici slobodnih profesija i sl.) s njime bili veoma nezadovoljni. Posredstvom svojih profesionalnih udruženja su tražili ukidanje ili potpunu reformu tog poreza. Naročito su ga teško podnosili mali porezni dužnici. Zbog toga je vlada, u okviru provođenja reforme, imenovala komisiju sa zadaćom da radi tog poreza razmotri probleme nejednakosti poreznih obveznika. Komisija je utvrdila da je njihovo negodovanje bilo opravdano i dala je čitav niz prijedloga za poboljšanje stanja dok se ne uvede novi porez. Neki su od prijedloga komisije ugrađeni već u financijski zakon za 1970. godinu. Tako je u članu 11. tog zakona za zanatlije i sitne trgovce, koji zapošljavaju do tri radnika, propisano sniženje poreza za 12 %, time da se 1972. godine to sniženje poveća na 15 %, a 1974. godine na 20 posto.

Istovremeno se je radilo na kreiranju novog poreza (la taxe professionnelle). Usvojen je bio tek drugi projekt i to, kao što je rečeno, zakonom od 29. srpnja 1975. godine. Smatra se da se je taj porez najviše udaljio od kon-

²⁹ R. Muzellec, o. c. str. 133.

³⁰ R. Muzellec, o. c. str. 133.

³¹ Alain Delorme, o. c. str. 34.

cepcije definirane uredbom od 1959. godine.³² To se objašnjava velikim socijalnim i ekonomskim promjenama do kojih je došlo u međuvremenu. Poreznu osnovicu tog poreza ne čini samo, kao što je to ranije bilo predviđeno, zakupna vrijednost osnovnih sredstava, nego i 20 % godišnje mase plaća odnosno, ako se radi o pripadnicima slobodnih profesija koji zapošljavaju mali broj radnika, i 1/8 njihovih godišnjih primanja. Osim toga, la taxe professionnelle nije imao tarifu kao contribution des patentes.

Odmah nakon uvođenja bio je mijenjan i prilagođavan promjenama u ekonomskoj konjunkturi do koje je došlo 1974—1975. godine. Da bi se spriječilo prekomjerno porezno opterećenje srednjih poduzeća, a naročito malih trgovaca i zanatlija, utvrđeni su limiti koji se nisu smjeli prijeći. Tako je, npr., određeno da ukupni prihod od taxe professionnelle u 1976. godini ne smije premašiti 170 % u odnosu na 1975. godinu. Slični su propisi donošeni 1977. i 1979. godine. Zakonom od 20. siječnja 1980. godine predviđeno je postupno ukidanje tih limita počevši od 1981. godine.³³

No taj je zakon možda još značajniji po tome što je ukinuo skoro 200 godina star sistem repartacije poreza i tako neposredne lokalne poreze od reparticijskih pretvorio u kvotne. Kvotni je onaj porez kod kojeg »porezni obveznik unaprijed zna ili može izračunati kolika je njegova porezna obveza, ali nije poznat ukupni iznos koji će se ubrati oporezivanjem. Propisima je utvrđena visina porezne stope koja će se primijeniti na određenu poreznu jedinicu, poznata su porezna oslobođenja i olakšice, a iznos poreza ovisi o broju i ekonomskoj snazi poreznih obveznika te o veličini porezne evazije.«³⁴ Isto tako njime su definitivno ukinuti centimes additionnels i principaux fictifs, koji su, promijenivši 1974. godine samo ime, postojali od 1917. do 1981. godine.

Počevši od 1981. godine lokalni su kolektiviteti dobili pravo da, uz dva ograničenja, samostalno utvrđuju porezne stope za sva četiri svoja poreza. Prvo se ograničenje odnosi samo na komune, a sastoji se u tome da niti jedna porezna stopa u komuni ne smije dva i pol puta premašiti departmansku ili nacionalnu stopu (ako je ova viša), a drugo, da porezna stopa la taxe professionnelle ne smije rasti brže od ponderiranog prosjeka stopa tri ostala poreza.³⁵ To zbog toga da se u nekim komunama najveći dio tereta ne svali na obveznike tog poreza.

One komune koje su se već u 1980. godini našle u toj situaciji moraju stopu svojih poreza uskladiti s navedenim propisom. Eeventualan manjak sredstava, do kojeg bi zbog toga moglo doći, nadoknadit će im država iz svojih sredstava u potpunosti u roku od pet godina, a najkasnije do 1990. godine.³⁶

Dok se je vlada kao predlagač toga zakona zadovoljila postupnim ukidanjem limita, promjenom karaktera neposrednih lokalnih poreza od reparticijskih u kvotne s navedenim ograničenjem u pogledu poreznih stopa, Narodna je skupština u raspravi prilikom donošenja znatno nadopunila prvobitni prijedlog i u njega su ušle odredbe kojima se modificira porezna osnova

³² Alain Delorme, o. c. str. 18.

³³ Alain Delorme, o. c. str. 19.

³⁴ Božidar Jelčić, Rječnik ... str. 96.

³⁵ Alain Delorme, o. c. str. 22.

³⁶ Alain Delorme, o. c. str. 40.

la taxe professionnelle. Želja je skupštine bila da se postojeća porezna osnova tog poreza zamijeni jednom širom i pogodnijom za poduzeća; dodatom vrijednošću (la valeur ajoutée).³⁷

Iako usvojena, ta odredba nije odmah stupila na snagu. Narodna je skupština odlučila da će njena primjena ovisiti o rezultatu sondaže koju će provesti fiskalna uprava tijekom 1980. i 1981. godine, a vlada o tome podnijeti izvještaj polovicom 1981. godine.

Ovdje je privremeni kraj reforme neposrednih lokalnih poreza u Francuskoj s obzirom na to da se zakon kojim će biti uvedene nove porezne osnove za taxe professionnelle očekuje krajem 1981. ili u 1982. godini, a njihova primjena vjerojatno od 1983. godine.

IV

Jedna etapa u borbi za modernizaciju neposrednih lokalnih poreza je dovršena. Rezultat je, protivno očekivanjima, dosta skroman. Lokalna se autonomija nije mnogo povećala, jer se nisu mnogo promijenili odnosi između lokalnih kolektiviteta i države. Transferi države, subvencije, dotacije i slično, u tom su razdoblju mijenjali nazive (VRTS — Versement représentatif de la taxe sur les salaires, od 1968. do 1979. godine, a zatim DGF — Dotation globale de fonctionnement), ali je njihov relativni udio u ukupnim prihodima pojedine komune ostajao više-manje isti. To se najbolj može vidjeti iz slijedećeg pregleda:

u %

	1963.	1971.	1977.
Porezi	32,2	33,8	35,5
Transferi	32,2	33,4	33,2
Zajmovi	19,6	19,0	17,9
Ostali prihodi	16,0	13,8	13,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Izvor: Comptabilite publique, prema, Alain Delorme, navedeno djelo, str. 29.

Porez la taxe professionnelle, uveden relativno nedavno da bi zamijenio zastarjeli contribution des patentes pokazao se je veoma neprikladan tako da je sama Narodna skupština morala inicirati njegovu bitnu promjenu. Pripadnici slobodnih profesija (odvjetnici, liječnici) su nakon uvođenja tog poreza oporezovani dva do tri puta više nego za vrijeme važenja ranijeg poreza.³⁸

³⁷ Alain Delorme, o. c. str. 22.

³⁸ Gilbert Tixier, Guy Gest, Droit fiscal. Troisième édition revue et augmentée, Paris, 1981, str. 514.

Napuštanje zastarjelih reparticijskih poreza i njihova zamjena kvotnim je samo djelomično provedeno. Predstavnička tijela komuna i departmana su sada ovlaštena samostalno utvrđivati porezne stope, ali one i nadalje ukupne potrebne prihode repartiraju između četiri neposredna poreza.

Reforma u ovoj fazi također nije riješila još jedno značajno pitanje, a to je ravnomjerno opterećenje poreznih obveznika u velikim i malim, gradskim i seoskim, razvijenim i nerazvijenim komunama. Autonomija komunama dopušta da od 1981. godine promijenjene odnose u fiskalnom opterećenju u izvjesnoj mjeri, ali siromašnim komunama koje raspolažu s malim mogućnostima oporezivanja ne preostaje drugo nego da primijene više porezne stope. Tako se npr. porezna stopa za la taxe professionnelle između pojedinih komuna kreće u rasponu od 1 : 13, za la taxe d'habitation 1 : 6, za le foncièr bâti 1 : 11, a za le foncièr non bâti 1 : 37 ³⁹

Lokalni kolektiviteti u usporedbi s državom troše relativno sve više sredstava. Od 1967. do 1972. godine civilni rashodi Francuske povećali su se za 60 %, dok su se u istom razdoblju rashodi lokalnih kolektiviteta povećali za 82 posto.⁴⁰ To znači da je godišnje prosječno povećanje rashoda u lokalnim kolektivitetima iznosilo 12 posto. Ni taj problem reformom do sada nije u potpunosti riješen.

Postupnost i oprez u reformiranju neposrednih lokalnih poreza u Francuskoj su svakako put kojim je jedino trebalo ići u rješavanju nagomilanih problema financiranja lokalnih kolektiviteta, a time i njihove autonomije. No, čini se po svemu da bez reforme i ostalih izvora prihoda lokalnih kolektiviteta, a to su posredni porezi i, naročito, državne subvencije, neće moći biti govora o njihovoj stvarnoj autonomiji.

³⁹ Alain Delorme, o. c. str. 40.

⁴⁰ R. Muzellec, o. c. str. 98.

Reform of Local Indirect Taxes in France

Dr Ladislav HORVAT

Local taxation in France dates back to the eighteenth century. The most important source of local tax revenue, mainly departmental and commune, were four indirect taxes which were bound to the same kind of state taxes by the so-called *centimes additionnels*. Namely, one or more hundreds was added to the amount of the state tax for the benefit of the local collectivities. In addition to this indirect revenue, they also had their own revenue in the form of direct taxes and non-fiscal revenue; however, their financial significance was minor. Thus, this was not enough and the State had to subsidize the local collectivities, which, however in turn restricted their autonomy to a great degree.

In view of the growing function of the local collectivities as well as the expiration of taxes which had been repartitioned with inadequate tax bases, the difference between revenue and expenditures became all the greater. Consequently, as early as the end of the nineteenth century, efforts were made to reform local finances, the most important result being the separation of local and state taxes. The main reform of the local indirect taxes, however, did not begin until the beginning of 1959. The taxes were renamed, their tax bases were readjusted on the basis of the results of evaluations of the new values of taxable objects which had otherwise remained the same. In addition, the *centimes additionnels* were abolished and the character of the taxes was changed from repartition to quota. During this long period of reform (which still has not been completed), individual improvements have been made. For example, the tax bases for professional taxes are now being investigated, the results of which can be expected in 1981 or 1982.

Although some of the goals of the reform have been reached, the difference in the tax burden on the poor and rich communes has still not been abolished. In the same token, the degree of their autonomy has not been increased very much. Namely, state subsidies have remained the same as before, totaling approximately just as much as the local collectivities' own fiscal revenue. If they wish to obtain a greater degree of autonomy and be able to satisfy their needs with their own means, it is necessary to reform the local finances in their entirety, and not just the indirect taxes.

Prevela doc. dr Susan SARČEVIC

Riforma delle imposte locali indirette in Francia

Dr Ladislav HORVAT

L'imposizione locale in Francia arriva fino al XVIII sec. La principale fonte delle entrate tributarie delle collettività locali, cioè, in primo luogo, dei dipartimenti e dei comuni, sono quattro imposte indirette che, con l'aiuto delle cosiddette «centimes additionnels», erano collegate con le stesse imposte statali. Ciò significa che all'imposta statale venivano aggiunte alcune centinaia che erano state incassate a favore delle collettività locali. Accanto alle imposte indirette, come entrate

proprie, esistono pure le imposte dirette e le entrate non fiscali, ma la loro importanza finanziaria è modesta. Poiché queste entrate non sono sufficienti, lo stato concede dotazioni alle collettività locali, diminuendo così la loro autonomia.

A causa dell'aumentata funzione delle collettività locali, ma anche per la prescrizione delle imposte che erano ripartite con imponibili non adeguati, si è giunti ad una sempre maggiore divaricazione fra entrate ed uscite. Per questo motivo, già dalla fine del secolo scorso si cerca di riformare le finanze locali. Il risultato maggiore ottenuto finora è quello di aver separato le imposte locali da quelle statali. Appena all'inizio del 1959 è iniziata la riforma sistematica delle imposte locali indirette. Le tasse hanno preso nuove denominazioni, il loro importo è stato adeguato ai risultati della valutazione dei nuovi imponibili che, del resto, sono rimasti invariati. Altro cambiamento è dato dalla soppressione delle «centimes additionnels» e dal cambiamento del carattere delle imposte da ripartire in quote. In tutto questo lungo periodo di riforma (ancora non è ultimato) sono state migliorate alcune soluzioni. Così si sta esaminando l'imponibile sul reddito di lavoro (tassa professionale). I risultati sono attesi per il 1981 o per il 1982.

Sebbene con la riforma si siano raggiunti alcuni scopi, ancora non è stata eliminata la differenza del gravame tributario fra comuni poveri e comuni ricchi, come pure non è aumentato di molto il grado della loro autonomia. Le dotazioni che concede lo stato sono rimaste, infatti, le stesse di prima e sono circa come le entrate fiscali proprie delle collettività locali. Se si vuole realizzare una maggiore autonomia e permettere di far fronte ai bisogni con mezzi propri, è necessario riformare radicalmente le finanze locali e non solo le imposte indirette.

Preveo prof. Aldo LUPPI

SPOSOBNOST PRAVNIH OSOBA

U teoriji se često raspravlja o odnosu između sposobnosti fizičkih i pravnih osoba. Objema vrstama priznaje se sposobnost pravnog subjekta. Stvarni subjekt su svakako samo fizičke osobe, dok pravne osobe u pravnom prometu nastupaju samo kao fikcije. Do izvjesne transformacije dolazi samo u društvenih pravnih osoba.¹

Pravna osoba je tvorevina izrazito klasnog karaktera. Pravo priznaje tu osobinu samo tvorevinama koje odgovaraju stupnju razvoja proizvodnih odnosa u društvu. Od toga stupnja ovisna je i kvaliteta njihove sposobnosti. U nastavku ćemo pokušati ukazati na pojedine značajke i razlikovanja u odnosu na fizičke osobe u našem pravnom uređenju. Posebnu pažnju ćemo posvetiti društvenim pravnim osobama.

1. Pravna sposobnost

Ustav i zakon ne određuju u cjelini opseg pravne sposobnosti pravnih osoba. Njihova prava, obveze i odgovornosti su određene i aktom same pravne osobe. Iz toga proizlazi da se pravna sposobnost pravnih osoba međusobno razlikuje. Sposobnost pravne osobe je određena konkretno, osim ustavom i zakonom, i internim aktom. Govorimo, dakle, o konkretnoj, odnosno nepotpunoj pravnoj sposobnosti pravnih osoba, za razliku od potpune (ona je ujedno opća, apstraktna i neograničena) koja predstavlja asimilaciju pravnih i fizičkih osoba. Sposobnost pravne osobe može biti određena već svrhom organizacije i društvenih sredstava koja u njenom okviru radnici koriste pri radu. Takav zaključak proizlazi iz 231. člana ZUP-a, koji određuje da radnici u udruženom radu imaju pravo i obvezu koristiti društvena sredstva i njima raspolagati u skladu s njihovom prirodom i funkcijom. Takva sposobnost je još uvijek određena uopćeno i predstavlja oblik apstraktne spo-

¹ Vidi: A. Berden, Družbenolastninska in premoženjska razmerja (splošni del), Uradni list SRS, Ljubljana, 1982; B. Savojic, O družbenih pravnih osebah (temeljno o pravni naravi), Pravni fakultet u Ljubljani, Ljubljana, 1978; A. Finžgar, Pravno lice, Enciklopedija imovinskog prava i prava udruženog rada, Službeni list SFRJ, Beograd, 1978, tom drugi, sv. 1089—1112; B. Zabel, Opšti pogledi na pravne ličnosti i OUR kao pravna lica, Pravni fakultet u Novom Sadu, Institut privredno-pravnih i ekonomskih nauka, Novi Sad, 1976.

sobnosti.² Ne radi se o potpunoj sličnosti s fizičkim osobama, već ta sposobnost uzima kao razgraničavajuće mjerilo ciljeve i društvenu funkciju pravne osobe.³

Osim o konkretnoj, neki autori govore i o specijalnoj pravnoj sposobnosti pravnih osoba.⁴ To pitanje određenja prirode sposobnosti je uopće teško s obzirom na teškoću tumačenja novih instituta sa starima. Specijalna sposobnost se uglavnom određuje po svrsi organizacije. Tako određena sposobnost je još uvijek globalna i totalna sposobnost. Pravna sposobnost, iako je u cijelosti određena konkretno i individualno, može sadržavati samo određeni opseg prava i obveza ili samo određena prava i obveze i to predstavlja specijalnu pravnu sposobnost.⁵

Pravni promet društvenim sredstvima je samo posljedica i odraz prava rada društvenim sredstvima i zbog toga pravna sposobnost društvenih pravnih osoba nije u cjelini određena u Ustavu i zakonu. Radnici u okviru toga prava općim aktom konkretiziraju pravnu sposobnost društvene pravne osobe. Tako su društvene pravne osobe samo pravno-tehničke tvorevine, pomoću kojih radnici koji rade društvenim sredstvima nastupaju u pravnom prometu. Pravna osoba je organizacija ili zajednica koja kao cjelina ulazi u pravni odnos s drugima i to naročito u pravnom prometu.⁶ Takvo određenje društvenih pravnih osoba je i uvjet za sporazumnu raspodjelu i prijenos pravne sposobnosti u okvirima različitih oblika udruživanja. Radnici, u skladu sa svojim pravima i ovlaštenjima, prenose određenu pravnu sposobnost na neke od organizacija — pravnih osoba.⁷

² Apstraktna sposobnost omogućava subjektu da bude nosilac svih prava i dužnosti koje mu pravni poredak dopušta. To je, dakle, apstraktna mogućnost, s time da su pojedina prava i dužnosti već ex constitutione vezana za pojedine vrste osoba.

³ B. Zabel, Dejavnost organizacij združenega dela, Združeno delo, (25), br. 2/80, str. 178.

⁴ St. Cigoj, Razlike in sorodnosti med pravnimi institucijami in pojmi združenega dela in obligacij (interpretacija različitih rešitev ter dopolnjevanje praznin v obeh sistemih), Združeno delo (posebni zvezek), 1981, str. 334.

⁵ A. Finžgar, op. cit., toč. 108, str. 1107; St. Cigoj, Pravna sposobnost v združenem delu, Združeno delo, br. 4/79, str. 404. i 405. Cigoj ovdje piše o ograničenoj sposobnosti. U teoriji se ne zastupaju jedinstveni stavovi o optšoj i posebnoj, potpunoj i djelomičnoj, ograničenoj i drugim oblicima sposobnosti. Vidi o tome i B. Zabel, op. cit. (u prim. 3), str. 178—180.

U ovom članku Zabel konstatira: »Za potpunu sposobnost mogli bi okarakterizirati onu koja omogućava pravnoj osobi da neograničeno pridobiva prava i obveze građanskog prava osim naravno onih koje predstavljaju specifične čovekove osobine... značila bi naime potpunu asimilaciju pravne osobe fizičkim... u literaturi se češće označava kao opća, apstraktna ili neograničena... Svaku sposobnost koja nije potpuna možemo označiti kao nepotpunu... Može biti određena namjenama (ciljevima)... Takva sposobnost je još uvijek opća... ne radi se o potpunoj asimilaciji... Konkretna sposobnost je ograničena na radnje koje su više ili manje točno određene... Nepotpuna sposobnost može biti djelomična... ograničena samo na jedno područje... Poseban oblik je podijeljena sposobnost«. A za pravnu sposobnost društvenih pravnih osoba B. Zabel ustanavlja da ju ne možemo potpuno svrstati u nijednu od ovih kategorija.

⁶ A. Finžgar, op. cit., toč. 15, str. 1091.

⁷ Tako npr. B. Sajovic, op. cit., str. 25, upozorava da prirode društvenih pravnih osoba u našem pravnom sistemu nije moguće razumjeti bez razjašnjenih pojmova ovlaštenja na društvenim sredstvima.

Konkretizaciju pravne sposobnosti pravnih osoba zahtijeva i njihov pluralizam. U okviru te konkretizacije potrebno je prije svega razdijeliti prava i obveze, treba razgraničiti kompetencije. Ali takvo razgraničenje nije zadovoljavajuće jer treba odrediti da kompetencija ujedno predstavlja i pravnu sposobnost.⁸

Supstrat pravne sposobnosti u društvenih pravnih osoba je problematičan s obzirom na sam koncept društvenog vlasništva. Pojavljuju se mišljenja da bi to trebao biti udruženi živi rad.⁹ Pitanje supstrata i imovinske samostalnosti postaje naročito problematično kod oblika udruživanja u organizacije koje predstavljaju pravne osobe, a originalno ne raspolažu nikakvim sredstvima; npr. udruživanje osnovnih organizacija udruženog rada u radne ili složene organizacije. Cjelokupna konstrukcija odgovornosti za obveze, kao element pravne osobe, zasnovana je na oblicima odgovornosti osnovnih organizacija koje su određene u samoupravnim sporazumima o udruživanju.

Logička posljedica razvijanja udruženog rada kao oblika društvene reprodukcije je pluralizam oblika društvenih pravnih osoba, što ima za posljedicu razgraničenje kompetencija među njima i individualizaciju pravne sposobnosti. Osim kod organizacija udruženog rada, koje se udružuju u niz organizacijskih oblika, koji imaju status pravnih osoba, s tom vrstom razgraničavanja kompetencija se susrećemo i kod samoupravnih interesnih zajednica te kod njihovih sastavnih cjelina i zajednica, kao i kod niza drugih organizacija i zajednica (npr. zadruga, organizacija kooperanata, bankovnih organizacija itd.). Razgraničenje prava, dužnosti i odgovornosti između pojedinih subjekata je u tim slučajevima zadatak samoupravnog sporazuma o udruživanju.

Među organizacijama udruženog rada je samo osnovna organizacija originarni nosilac prava raspolaganja (244/1 ZUR). Radna organizacija, koja u svome sastavu ima osnovne organizacije, ima pravo raspolaganja društvenim sredstvima samo u granicama ovlaštenja koja je dobila od osnovnih organizacija iz njenog sastava ili koja određuje zakon (244/2 ZUR).¹⁰

U okviru pojedinog oblika udruživanja, radnici u organizaciji zadovoljavaju određenu vrstu interesa kojima je podređen i opseg prava, dužnosti i odgovornosti pojedine organizacije. Nije jasno da li je osnovna organizacija, koja je samoupravnim sporazumom o udruživanju prenijela na radnu organizaciju ovlaštenje za sklapanje određenih pravnih poslova, time izgubila pravo da sama sklapa takve poslove. Osnovna organizacija koja prenese ovlaštenja za raspolaganje društvenim sredstvima na radnu organizaciju, može uvijek zahtijevati izmjenu samoupravnog sporazuma o udruživanju i drukčije uređenje toga pitanja. Mislimo da to ne može biti sporno.

U nastavku rasprave potrebno je najprije razlikovati pravo upravljanja od prava raspolaganja društvenim sredstvima. Iz člana 244. ZUR-a proizlazi da se samoupravnim sporazumom o udruživanju mogu na radnu organizaciju

⁸ St. Cigoj, op. cit. (u prim. 5), str. 404.

⁹ M. Vedriš, Osnove imovinskog prava, Opći dio imovinskog prava, stvarno, obvezno i nasljedno pravo, III izdanje, Informator, Zagreb, 1977, str. 385.

¹⁰ St. Cigoj razgraničuje originalnu i izvedenu pravnu sposobnost (op. cit. u prim. 4, str. 343–344). O originalnosti prava raspolaganja osnovne organizacije udruženog rada vidi i Ž. Latinović, Izvršenje sudskih odluka protiv radne organizacije koja u svom sastavu ima OOUR-e, Privreda i pravo, br. 12/80, str. 11.

prenijeti ovlaštenja za raspolaganje društvenim sredstvima, koja inače pripadaju osnovnoj organizaciji. To je odraz ostvarivanja prava rada društvenim sredstvima.

I u raspravi o prijenosu ovlaštenja za raspolaganje društvenim sredstvima ne možemo mimoći osnovni problem složenih pravnih osoba, tj. lokacije društvenih sredstava. Taj problem je posebno aktualan na relaciji između osnovne i radne organizacije. Iz toga odnosa proizlazi pitanje: da li prijenos prava raspolaganja s jednog subjekta na drugi znači i prijenos sredstava, ili ne? Profesor Cigoj je mišljenja da prijenos prava raspolaganja znači, odnosno mora značiti, i prijenos društvenih sredstava. Nikakvo pravo raspolaganja određenim sredstvima ne može se prenijeti a da društvena pravna osoba, koja to pravo dobije, nema određena sredstva i da ne odgovara tim sredstvima.¹¹ Teorija se u ovom slučaju zauzima za stav da se, upravo zbog toga, u slučajevima iz 244. člana ZUR-a ne radi o prijenosu ovlaštenja već o prijenosu prava raspolaganja, pri čemu očito to pravo shvaća isto kao i u Zakonu o obveznim odnosima, u njegovom 454. članu.¹²

Budući da smo tome pitanju već namijenili opsežnu raspravu,¹³ nećemo u cjelini ponavljati naše stavove. Sredstva se uvijek nalaze u osnovnim organizacijama, a ne u radnim organizacijama, a dohodak u udruženom radu, i bez obzira u kojem obliku udruživanja rada i sredstava se stvara, stječe se samo kao dohodak osnovne organizacije i obvezno se prikazuje kao njen dohodak (5. stav 14. člana ZUR-a),¹⁴ Stav da radna organizacija, koja u svom sastavu ima osnovne organizacije, nema sredstava, bio je u cjelini potvrđen i u Zakonu o sanaciji i ukidanju organizacija udruženog rada (Sl. l. SFRJ br. 41/80). Predsanacijski postupak i sanacija mogu se provoditi samo u osnovnoj organizaciji i radnoj organizaciji koja u svome sastavu nema osnovnih organizacija (član 4/1). Isto tako i stečaj (član 6/1). Izričitu odredbu sadrži i prvi stav 7. člana, koji određuje da se ne može izvršiti stečaj nad radnom organizacijom koja u svom sastavu ima osnovne organizacije. U predsanacijskom i sanacijskom postupku mogu samo osnovne organizacije ekonomski pomagati odnosno pokrivati gubitke osnovnim organizacijama koje imaju teškoće ili gubitke (vidi čl. 14/1, 32/ i 35). U tom smislu treba shvatiti i odredbu 155. člana ZUR-a.

Upravo su osnovne organizacije te koje moraju u okviru radne organizacije dati pomoć onoj osnovnoj organizaciji u kojoj su nastale teškoće pri poslovanju, odnosno koja posluje sa gubitkom.¹⁵ Formiranje zajedničkoga rezervnog fonda na nivou radne organizacije kojim ona raspolaže nikako ne znači otuđenje tih sredstava iz sfere osnovne organizacije koja sredstva udružuje. Dakle, postaje jasno da ne smijemo uvjetovati i povezivati prijenos raspolaganja s prijenosom sredstava kada govorimo o prijenosu ovlaštenja iz osnovne na radnu organizaciju.

¹¹ St. Cigoj, op. cit. (u prim. 4), str. 344.

¹² Vidi Pravnik, br. 7—9/80; Arhiv, br. 4/81.

odnosno pravo vlasništva postavljaju usporedo pravu raspolaganja.

¹³ Vidi Pravnik, br. 7—9/80.

¹⁴ Vidi i Z. Latinović, op. cit., str. 11; E. Kardelj, Svobodno združeno delo, brionske diskusije, Cankarjeva založba, Ljubljana 1978, str. 243; Z. Rihtman, Upravljanje društvenim sredstvima prema glavi VI Zakona o udruženom radu, Privreda i pravo br. 1/77; isti, Pravo rada društvenim sredstvima — prava, obaveze i odgovornosti organizacija udruženog rada, Naša zakonitost, br. 5/76, str. 23.

¹⁵ Suprotno St. Cigoj, op. cit. (u prim. 4), str. 338.

Tu našu tezu potvrđuje činjenica da radna organizacija na osnovi zakonske odredbe, prema kojoj društvena pravna osoba odgovara za obveze sredstvima kojima raspolaže (član 251/1 ZUR-a), može biti stranka u izvršnom postupku. Na to ne utječe činjenica da nema sredstava. Važno je, dakle, tko sredstvima raspolaže, a ne čija su sredstva. Izvršenje se može dopustiti i u slučaju kad radna organizacija nema žiro-računa i to na račun izdvojenih sredstava.¹⁶ Pravo raspolaganja koje ima radna organizacija a ne vlastita imovina je, dakle, pretpostavka parnične sposobnosti.¹⁷

Iz činjenice da društvena pravna osoba može raspolagati a ujedno i odgovara sredstvima koja nisu u društvenom već u privatnom vlasništvu potrebno je raspolaganje razumjeti u spomenutom smislu i shvatiti da pravo raspolaganja ne znači ujedno i prijenos sredstava. Na tim sredstvima društvena pravna osoba nema nikakvih »vlasničkih« ovlaštenja a ima pravo raspolaganja. S takvim slučajevima se susrećemo kada se u okviru seljačke zadruge, osnovne zadružne organizacije, zadruge, koje osnivaju radni ljudi koji samostalno obavljaju djelatnost osobnim radom i sredstvima za rad koja su vlasništvo građana (obrtničke i druge zadruge), ili pak kad ugovorne organizacije udruženog rada udružuju društvena sredstva i sredstva koja su vlasništvo radnih ljudi. Iz članova 287/4, 302, 308. i 317. ZUR-a proizlazi da društvena pravna osoba u takvom slučaju odgovara sredstvima kojima raspolaže bez obzira na vlasničko porijeklo pojedinih sredstava.¹⁸

U spomenutim okvirima sada nam se nameće pitanje interpretacije odredbe 272. člana ZUR-a, koji određuje da osnovne organizacije moraju u samoupravnom sporazumu o udruživanju u radnu organizaciju odrediti i oblike kao i uvjet za ostvarenje odgovornosti radne organizacije. Budući da su upravo bili kritizirani naši stavovi o interpretaciji tog člana ZUR-a, normalno je da im posvetimo nešto više pažnje. S klasičnih civilističkih koncepta mogao bi se prihvatiti stav da iz tih odredbi proizlazi da zakon govori i o vlastitim kompetencijama radne organizacije.¹⁹ Profesor Cigoj, doduše, u nastavku tvrdi da zakon dopušta da se kod obveze razlikuje obveza sama od odgovornosti za tu obvezu, ali ipak apelira na praksu da nastoji kako bi pravna osoba, koja se obvezuje u svoje ime, imala ujedno i pravo raspolaganja posebnim sredstvima iz kojih se može isplatiti vjerovnika.²⁰

Osnovno pitanje u gore navedenom problemu je ono što ga postavlja već profesor Sajovic: da li je civilistički »lik« pravne osobe uopće spojiv s upravljanjem društvenim sredstvima ako je zasnovan na pravu rada društvenim sredstvima.²¹ Iz prvog stava 254. člana ZUR-a, koji meritorno uređuje odgovornost, proizlazi da iz odredbi 372. člana ZUR-a o odgovornosti radne organizacije ne možemo zaključiti da se radi o vlastitim kompetencijama te organizacije: »Za obaveze radne organizacije koja u svom sastavu ima osnovne organizacije odgovaraju te osnovne organizacije kako je predviđeno samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju.« Mislimo da interpretacija toga člana ne može biti sporna. Radnoj organizaciji, u samo-

¹⁶ Z. Latinović, op. cit., str. 19—21.

¹⁷ Suprotno St. Cigoj, op. cit. (u prim. 4), str. 345.

¹⁸ Vidi Komentar zakona o združenem delu, Delo, I. dio, 1. knjiga, Ljubljana, 1978, str. 714.

¹⁹ St. Cigoj, op. cit. (u prim. 4), str. 339.

²⁰ Ibidem, str. 344.

²¹ B. Sajovic, op. cit., str. 1.

upravnom sporazumu o udruživanju, nije moguće dodijeliti vlastitu odgovornost nego je potrebno, u tom samoupravnom sporazumu, dogovoriti samo oblike i uvjete odgovornosti osnovnih organizacija i za obveze koje za njih u pravnom prometu preuzme radna organizacija. No budući da se, po već citiranom mišljenju, vlastite kompetencije radne organizacije ne formiraju samo odgovornošću nego i ovlaštenjima u pravnom prometu za poslove koje vrši za osnovne organizacije, moramo upozoriti na naš stav da radna organizacija može nastupati samo u ime i za račun osnovnih organizacija koje su u njenom sastavu ili pak u svoje ime a za račun osnovnih organizacija u njenom sastavu.²²

U praksi je običaj da i kada se radna organizacija obvezuje za osnovne organizacije u svom sastavu ove direktno izvršavaju svoje obveze vjerovnicima i vrlo rijetko formiraju poseban račun izdvojenih sredstava. Jasno je da u navedenoj konstrukciji ne smijemo zanemariti zaštitu trećih osoba. Primjena klasičnih pravnih postupaka dovela bi do apsurdnih situacija, te bi praktično bilo nemoguće utužiti obveze koje su radne organizacije prihvatile u ime osnovnih organizacija u svom sastavu.²³ Spomenuta situacija morala je dovesti do preformuliranja instituta supsidijarne odgovornosti. Na XI zajedničkoj sjednici Saveznog suda, republičkih vrhovnih sudova, pokrajinskih vrhovnih sudova i Vojnog vrhovnog suda koja je održana 25. 1. 1979. u Beogradu prihvaćen je ovaj stav: »Ako glavni dužnik ne ispuni svoje obaveze ni u roku koji je određen u vjerovnikovoj pismenoj opomeni, vjerovnik može zahtijevati ispunjenje od organizacije udruženog rada na osnovi njene supsidijarne odgovornosti, koja je određena samoupravnim sporazumom i upisana u sudski registar.«²⁴ Naše mišljenje je da su na taj način zaštićeni zakoniti interesi trećih osoba, te da je osnivanje takvih organizacija, za čije obveze odgovaraju samo supsidijarno organizacije — društvene pravne osobe — u njihovom sastavu, u skladu s ciljevima našeg sistema.²⁵ Normalno je da se slažemo s protivnim mišljenjem ukoliko taj pravni sistem nije sposoban izgrađivati svoje vlastite institute umjesto već ustaljenih — klasičnih. Odgovornost osnovnih organizacija za obveze radne organizacije u čijem su sastavu, bila ona solidarna ili supsidijarna, ograničena ili neograničena, mora biti u neposrednoj zavisnosti od opsega i kvaliteta ovlaštenja za raspolaganje, koja su te osnovne organizacije prenijele na radnu organizaciju. Pitanje što bi nam u ovom slučaju pokazala konkretna analiza ostaje, dakako, otvoreno. Iz već izvršenih analiza²⁶ izgleda da se i pravna praksa kao i teorija tek prilagođavaju novonastalim odnosima. Vjerojatno bi se ista situacija pojavila i pri analizi nastavnih programa jugoslavenskih pravnih fakulteta.

Slijedeće pitanje je pitanje razgraničenja kompetencija. Zakon nam tu ne daje jasan odgovor. Recimo da su osnovne organizacije prenijele ovlašte-

²² Vidi u op. 13. cit. djelo.

²³ Vidi cit. primjere kod *I. Lekić*, Problemi istupanja na tržištu radne organizacije koja u svom sastavu ima osnovne organizacije udruženog rada, Privreda i pravo, br. 4/80.

²⁴ Načelni stav br. 2/79 objavljen u Poročilu o sodni praksi Vrhovnega sodišča SR Slovenije, br. III/79, str. 7.

²⁵ U suprotnom slučaju kad bi se radilo jedino o prijenosu ovlaštenja ovi pravni poslovi bili bi valjani. Vidi *N. Srečković*, Utvrđivanje i registrovanje organizacija udruženog rada, Pravni život, br. 4/78, str. 51.

²⁶ Vidi već spomenutu analizu *I. Lekić*.

nja za sklapanje kreditnih ugovora na radnu organizaciju. Da li mogu i same, u tom slučaju, sklapati takve ugovore, te zbog međusobne odgovornosti osnovnih organizacija dovesti te druge osnovne organizacije u nepovoljan položaj zbog vlastitog prevelikog zaduživanja? Mislimo da, naročito zbog jasnoće pravnog položaja i pravne uređenosti, ne možemo dopustiti da ponašanje jedne pravne osobe dolazi u suprotnost s ponašanjem druge, ako je jedna u sastavu druge, bez obzira na to da li se pri prijenosu ovlaštenja za raspolaganje radilo o prijenosu prava ili samo ovlaštenja. Razgraničenje kompetencija bi, dakle, moralo značiti rješenje konfliktnih situacija i ujedno specijalnu pravnu sposobnost. Pravni poslovi, koji bi bili sklopljeni uz prekoračenje tako određene sposobnosti, bili bi nevažeći.²⁷

2. Valjanost pravnih poslova sklopljenih prekoračenjem pravne sposobnosti

Zakon o udruženom radu ostavlja otvoreno pitanje valjanosti pravnih poslova sklopljenih prekoračenjem pravne sposobnosti. U 6. točki prvog stava 650. člana propisuje da se organizacija udruženog rada, koja obavlja poslove izvan okvira djelatnosti koje su upisane u sudski registar, kažnjava zbog privrednog prekršaja. Takvo rješenje je argument onima koji misle da zbog zaštite pravnog prometa mora pravni posao u svakom slučaju ostati na snazi i da se za promjenu stanja, koje se bazira na članu 159. bivšeg Osnovnog zakona o preduzećima, a nakon njega ga je preuzeo i bivši Zakon o konstituiranju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada (čl. 74), te ga sada sadrži član 415. Zakona o udruženom radu, na tom području, do kojeg bi došlo primjenom odredbe člana 54. Zakona o obveznim odnosima, ne može navesti nijedan ozbiljan razlog.²⁸

Po našem mišljenju iz Zakona o udruženom radu, ako ga gledamo sistemski, proizlazi suprotan stav. Institut društvene pravne osobe ne može se upoređivati s pravnom osobom civilnog prava. Sva prava, koja proizlaze iz upotrebe, upravljanja i raspolaganja društvenim sredstvima u našem samoupravnom sistemu temelje se na pravu rada društvenim sredstvima i njihov jedini subjekt je radnik u udruženom radu. Radnici u udruženom radu, na osnovi prava rada društvenim sredstvima, zajedno i ravnopravno odlučuju o udruživanju rada i sredstava. U tom okviru radnici određuju i djelatnost i ovlaštenja svakog organizacijskog oblika udruživanja rada i sredstava. Ako je u njihovoj nadležnosti da određuju ovlaštenja organizacija ili zajednica u pravnom prometu, nelogično je i izvan koncepta da bi mogli sklapati pravni posao izvan okvira kojeg su sami postavili. U raspravi o tom

²⁷ Tako i *St. Cigoj*, op. cit.

²⁸ Ovi autori pozivaju se na sudsku praksu koja bi trebala zauzeti ovakav stav. U argumentaciju svog stajališta citiraju odluku Višeg privrednog suda u Ljubljani br. Sl-325/68 donesenu dana 15. XI 1969. i objavljenu u Zbirki sudskih odluka, knjiga XIII, sveska 4, br. 506. Ovu odluku možemo naći kao argument i u novijim djelima. Vidi npr. *J. Barbić*, Zakon o obveznim odnosima i položaj organizacija udruženog rada u pravnom prometu, u knjizi *Obvezno pravo*, redakcija A. Goldštajn, Informator, Zagreb, 1979, drugo izdanje, str. 120. Po našem mišljenju ova odluka zbog promjene zakonskog uređenja ne može biti više relevantna.

pitanju potrebno je imati u vidu da novo zakonsko uređenje razlikuje djelatnost i pravnu sposobnost organizacije i za njihovo prekoračenje veže različite posljedice.

Slažemo se s mišljenjem da je odredba člana 262. ZUR-a djelomično nejasna. Po samom zakonu, kako proizlazi iz tog člana, ne može postojati odgovornost osnovne ili radne organizacije za obveze druge organizacije udruženog rada koje proistječu iz poslova što nisu u vezi s djelatnošću te druge organizacije udruženog rada. Takva odgovornost se ne može preuzeti samoupravnim sporazumom, pa se postavlja pitanje da li se može ugovorom.²⁹ Po Zakonu o udruženom radu je organiziranost udruženog rada i u tom opsegu, tj. samoupravnim sporazumima, i preuzimanje odgovornosti za obveze, predmet samoupravnog odlučivanja radnika.

Obveze i odgovornosti iz 262. člana ZUR-a su dakle predmet unutrašnjeg normiranja samoupravnim sporazumima. U 262. članu ZUR-a se ne uređuje ugovorno preuzimanje obveza. Pravno uređivanje klasičnih ugovornih odnosa, pri čemu se susrećemo s bitno različitom kvalitetom, nije predmet Zakona o udruženom radu, a isto tako ni predmet izgradnje sistema udruženog rada.³⁰

Ograničenje iz 262. člana ZUR-a odnosi se isključivo na odgovornost za obveze koje su preuzete samoupravnim sporazumom, a ne na zakonsku odgovornost koja je određena u slučajevima statusnih promjena organizacija udruženog rada (257, 258, 259. i 261. član ZUR-a).

Pitanje ništavosti odredbi o preuzimanju odgovornosti za obveze drugih organizacija udruženog rada, ako izviru iz poslova koji predstavljaju prekoračenje sposobnosti organizacije, još je značajnije kod radnih organizacija koje u svom sastavu imaju osnovne organizacije, a i u drugim sličnim oblicima organiziranosti udruženog rada. Odgovornost osnovnih organizacija udruženog rada za obveze radne organizacije, u kojoj su udružene, predstavlja materijalni supstrat radne organizacije. Ako, dakle, radna organizacija sklopi pravni posao izvan ovlaštenja koja su joj dale osnovne organizacije udruženog rada koje su u njenom sastavu, odnosno izvan svoje pravne sposobnosti, te ako takav posao prihvatimo kao valjan, ni jedna od osnovnih organizacija nije dužna takav posao izvršiti. Radna organizacija je kao društvena pravna osoba preuzela obvezu na području gdje ne postoji. Iz 262. člana ZUR-a proizlazi, po našem mišljenju, da u naš pravni sistem uvodimo doktrinu **ultra vires**. U teoriji je to pitanje sporno i neriješeno.³¹

²⁹ Z. Rihtman, Upravljanje, str. 10.

³⁰ O mogućnosti preuzimanja odgovornosti jedne organizacije udruženog rada za drugu organizaciju udruženog rada na osnovi ugovora o poručanstvu vidi detaljnije Komentar zakona o udruženom radu, cit. u op. 18, str. 737—738.

³¹ Stav da u našem pravnom sistemu važi doktrina *ultra vires* zastupaju: R. Busarac, Razvoj samoupravljanja i promene u svojstvu pravnog lica, Pravni život, br. 6—7/80, str. 80; St. Cigoj, Obligacijska razmjera — zakon s komentarjem, CZ Uradni list SRS, Ljubljana, 1978, str. 50; isti, op. cit. (u prim. 4), str. 328; A. Finžgar, op. cit., str. 1107; isti, Pravna in poslovna sposobnost pravne osebe, Pravnik, br. 1—3/79, str. 28/29; Z. Polič, Nekaj vprašanj s pravno osebnostjo in pravno sposobnostjo organizacij združenega dela, njihovimi pooblastili, njihovim zastopanjem in predstavljanjem, Pravnik, br. 7—9/80; D. Pop-Georgijev u Komentarju Zakona o obligacionim odnosima, Kulturni centar Gornji Milanovac i Pravni fakultet Kragujevac, 1980, str. 247—248; B. Zabel u knjizi B. Zabel i Š. Ivanjko, Statusno pravo, str. 266; isti, Dejavnost organizacij združenega dela, Zdr-

U teoriji pitanje ostaje neriješeno i po donošenju Zakona o obveznim odnosima. Taj zakon, u svom 54.članu, određuje da pravna osoba može sklapati pravne poslove u pravnom prometu samo u granicama svoje pravne sposobnosti. Takvo uređenje je logička posljedica dužnosti očuvanja društvenih fondova. Budući da pravna osoba nije sposobna sklapati pravne poslove izvan spomenutog okvira, a sposobnost je pretpostavka valjano nastalog pravnog posla, jasno je da su poslovi izvan toga okvira ništavni. Srećemo još rigorozniji stav: ti poslovi su nepostojeći, »negotium non existens«. Pravni akti su nevažeći ako se subjekt, koji ih je donio, ne može računati za postojećega na području na kojem su akta donešena. Tamo gdje pravna osoba nije sposobna, tamo ona ni ne postoji.³² Takva koncepcija proizlazi iz pluralizma pravnih osoba i razgraničenja kompetencija, što je nužna posljedica pluralizma. Kompetencija istovremeno predstavlja i pravnu sposobnost.³³ Odnosi među udruženim organizacijama mogu pravilno funkcionirati samo u slučaju ako je nevažeći pravni posao (akt) pravne osobe sklopljen izvan granica dogovorene pravne sposobnosti. Zbog toga je jedan od osnovnih zadataka društvenih pravnih osoba, pri međusobnom udruživanju, da odrede svoje odnose i razgraniče kompetencije.

Pravni poslovi, sklopljeni izvan pravne sposobnosti pravnih osoba, su ništavi. Time mijenjamo naš prijašnji stav da su nepostojeći.³⁴ Ništavnost a ne nepostojanje određuje i drugi stav 262. člana ZUR-a. Između nepostojanja i apsolutne nevaljanosti — ništavnosti — nije jasna razlika. Mišljenja smo da nepostojeći pravni poslovi ne uzrokuju nikakve, čak ni ograničene pravne posljedice. Nepostojeći pravni poslovi se ne mogu pojaviti, to nisu poslovi, kratko, ne postoje. Među ograničene pravne efekte ništavnih pravnih poslova ubrajamo povratak u prijašnje stanje i odgovornost za nastalu štetu. Odgovornost za štetu koju je, zbog sklapanja ugovora koji nema pravnog učinka, dakle ugovora koji je sklopljen izvan pravne sposobnosti pravne osobe, pretrpjela poštena stranka, uređuje Zakon o obveznim odnosima (čl. 54/3).

Što se tiče uvođenja doktrine »ultra vires« u naš pravni sistem, srećemo se, kao spomenuto i sa suprotnim stavovima. Ti stavovi zastupaju tezu da odredbe o ovlaštenjima organizacije udruženog rada u pravnom prometu iz Zakona o obveznim odnosima ne bi smjele poprimiti karakter ograničenja pravne sposobnosti radi interesa pravne sigurnosti.³⁵

Predlaže se da, radi sigurnosti pravnog prometa, odredba 415. člana ZUR-a treba imati karakter jednostrane zabrane koja je namijenjena samo

ženo delo, br. 2/80, str. 180; isti stav je zastupan i u stavovima o izvođenju Zakona o udruženom radu delegata Vrhovnih sudova Crne Gore, Slovenije, Kosova i Vojvodine, Viših privrednih sudova Hrvatske i Srbije i Privrednog suda Makedonije uz prisustvo delegata sudova udruženog rada Bosne i Hercegovine i Vojvodine i predstavnika Saveznog suda i Vrhovnog suda Srbije donijetim na svom XIII. sastanku 6. i 7. studenoga 1980. u Krupnju (stavovi su objavljeni u Gospodarskem vestniku, Ljubljana, br. 50/80).

Suprotni stav zastupaju: J. Barbić, op. cit., str. 122; M. Vedriš, Opći dio građanskog prava po Zakonu o obveznim odnosima, u knjizi Obvezno pravo, prva knjiga, prvo izdanje, redakcija A. Goldštajn, Informator, Zagreb, 1978, str. 211; B. Vizner u svom Komentaru Zakona o obveznim odnosima (komentar 54. člana, knjiga prva), gdje u cjelini preuzima stavove J. Barbića.

³² Št. Cigoj, op. cit. (u prim. 5), str. 404.

³³ Ibidem.

³⁴ Vidi naš rad u Pravniku, op. cit.

³⁵ J. Barbić, op. cit, str. 114.

organizaciji udruženog rada na čiju djelatnost se odredba odnosi, a ne i za ostale suugovornike. U skladu s tim predlaže se i da posljedice te zabrane pogode samo onog pravnog subjekta koji je prekršio tu jednostranu zabranu, a to znači da bi zbog prekoračenja djelatnosti trebalo primijeniti odredbu iz drugog stava 103. člana Zakona o obveznim odnosima a ne odredbu iz drugog stava 54. člana toga zakona.³⁶ Kao osnova takvom stavu služi već spomenuta, djelomično nejasna odredba 262. člana ZUR-a. Tu odredbu koju treba, po nekim autorima, shvatiti kao »lex specialis« za organizacije udruženog rada, po mišljenju istih autora treba razumjeti tako da organizaciju udruženog rada, koja je sklopila posao koji je izvan njene djelatnosti, takav ugovor obvezuje (po 262. članu ZUR-a, samo nije samoupravnim sporazumom moguće odrediti da je i druga organizacija udruženog rada odgovorna za takve obveze).³⁷ »Ako, naime, prema citiranoj odredbi, organizacija udruženog rada stječe obveze iz 'poslova koji nisu u vezi s djelatnošću', to je moguće samo onda ako ugovor iz kojeg one nastaju ima pravni učinak. Prema tome, organizacija udruženog rada može valjano stjecati obveze (dakle i prava) i izvan okvira svoje djelatnosti.«³⁸

Iz zakona o obveznim odnosima, nasuprot tom mišljenju, možemo zaključiti da sigurnost pravnog prometa treba tražiti na odštetnom a ne na ugovornom području. Nas u daljnjoj raspravi naročito zanima interpretacija 262. člana Zakona o udruženom radu.

Ako se vratimo već započetoj analizi te odredbe na primjeru radne i složene organizacije udruženog rada, na koje se uglavnom i odnosi (moguća je još odgovornost jedne osnovne organizacije za obveze druge osnovne organizacije udruženog rada), možemo ustanoviti slijedeće: ako radna ili sastavljena organizacija udruženog rada sklopi pravni posao izvan svoje djelatnosti, a za njene obveze odgovaraju isključivo osnovne organizacije udruženog rada ili jedinstvene radne organizacije u njenom sastavu, onda takav pravni posao nema više »materijalni supstrat«. Jedino osnovne i jedinstvene radne organizacije imaju sredstva, kojima i odgovaraju za preuzete obveze. U slučaju prekoračenja pravne sposobnosti te organizacije zbog izričitih zakonskih odredbi, za takav pravni posao ne mogu preuzeti odgovornost. Radna i složena organizacija udruženog rada, znači, u takvim slučajevima nemaju čim ispuniti preuzete obveze. Osnovno ishodište u rješavanju i tog pitanja mora biti režim društvenih sredstava.

Akti organizacije udruženog rada, koji su sklopljeni izvan pravne sposobnosti, tretiraju se isto kao i akti koji su u suprotnosti s 12. članom ZUR-a.³⁹ Akti kojima se dobije vlasničko pravo na društvenim sredstvima, koja su uvjet za rad, nemaju pravnog učinka. Zaključak koji se odnosi na taj primjer je da granice pravne sposobnosti društvene pravne osobe mogu biti određene već i samom svrhom društvenih sredstava kojima raspolaže. Radnici u udruženom radu imaju pravo i obvezu da upotrebljavaju društvena sredstva i njima raspolažu u skladu s njihovom prirodom i namjenom.

³⁶ Ibidem, str. 121.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem. Vidi i B. Zabel, op. cit. (u prim. 3), str. 180.

³⁹ St. Cigoj, op. cit. (u prim. 5), str. 405.

Iz svih navedenih razloga isto tako nije prihvatljiv stav da su pravni poslovi, koji su sklopljeni izvan pravne sposobnosti organizacija udruženog rada (pravni poslovi sklopljeni »in excessu«) inače valjani, a da organizacija udruženog rada, koja je taj posao sklopila, odgovara za privredni prekršaj.⁴⁰

3. Pravna sposobnost i djelatnost

Već u prošlom poglavlju smo se sreli s pitanjem da li djelatnost i pravna sposobnost organizacije znače isto, odnosno da li je određenje djelatnosti istovremeno i određenje pravne sposobnosti. Ujedno smo se sreli s problemom da li prekoračenje djelatnosti znači i istovremeno prekoračenje sposobnosti ili pak samo nedopustiv čin. Rješenje tih problema je posebno značajno jer dobar dio teorije, samo na osnovi interpretacije članova 262, 415. i 6. točke prvog stava 650. člana Zakona o udruženom radu, u kojima se govori samo o prekoračenju djelatnosti pravne osobe, negira postojanje teorije »ultra vires« u našem sistemu.

Pogledajmo nekoliko konkretnih primjera. Osnovna organizacija udruženog rada smije se baviti samo jednom osnovnom djelatnošću, a pod posebnim uvjetima (određuje ih 411. član ZUR-a) može obavljati i sporedne djelatnosti (prvi stavak 410. člana ZUR-a). Odmah nam se nameće pitanje što je s pravnim poslovima koje osnovna organizacija obavlja na ime društvenog standarda svojih radnika. Drugi primjer je radna organizacija čija djelatnost su glavne djelatnosti osnovnih organizacija u njenom sastavu (treći stav 410. člana ZUR-a). Postavlja se pitanje: da li za sporednu djelatnost svojih osnovnih organizacija radna organizacija smije sklapati pravne poslove, iako je za to ovlaštena samoupravnim sporazumom o udruživanju? Zar pravnu sposobnost radne organizacije ne određuju osnovne organizacije, koje su u njenom sastavu, samoupravnim sporazumom o udruživanju tako da na nju prenesu dio pravne sposobnosti (pravo raspolaganja) koju posjeduju same. Nailazimo i na druge primjere gdje prekoračenje djelatnosti ne znači i prekoračenje sposobnosti. To je slučaj s nabavljanjem stvari koje su potrebne samoj radnoj organizaciji. Profesor Cigoj upozorava i na slučaj kad zakon govori o otuđenju društvenog sredstva iz društvenog vlasništva, ili prijenosu u društvena sredstva druge organizacije, pri čemu to otuđenje nije pravni posao u okviru redovnog poslovanja. U tom slučaju zakon predviđa poseban postupak: u slučajevima koji su određeni u samoupravnom sporazumu prav-

⁴⁰ Tako i A. Finžgar, op. cit. (u prim. 31), str. 28. Finžgar ovdje navodi: »Ni moguće šteti, da bi zakon o združenem delu v pogledu veljavnosti pravnih poslov, sklenjenih izven okvira dejavnosti pravne osebe, odstopil od osnovnih postavk o novem pravnem položaju pravnih oseb v našem pravu, tj. da je pravna oseba samo predstavnik delovnih ljudi, združenih v določeni organizaciji ali skupnosti za uveljavanje njihovih pravic, obveznosti in odgovornosti, ki ji jih poleg ustave in zakona oni dajo s temeljnim aktom organizacije ali skupnosti, ki ga sprejemajo delovnih ljudje, združeni v tej organizaciji ali skupnosti. Negolično bi tudi bilo, da velja za zastopanje doktrina 'ultra vires', ne velja pa za pravne posle, sklenjene zunaj dejavnosti pravne osebe, zlasti če se upošteva, da je pravna oseba sama 'pravni reprezentant'.«

na osoba je dužna ponuditi sredstvo drugim osnovnim organizacijama koje su u sastavu iste radne organizacije (1. stav 250. člana ZUR-a).⁴¹

Teoretski razlikujemo tri primjera: a) djelatnost i pravna sposobnost se pokrivaju; b) djelatnost je šira od pravne sposobnosti; c) djelatnost je uža od pravne sposobnosti. Nije nemoguće da je pravna sposobnost po jednoj strani uža, a po drugoj šira od djelatnosti. Profesor Zabel za takve slučajeve tvrdi da djelatnost organizacije i pravna sposobnost nisu identične kategorije i da izviru iz različitih ishodišta. Radi se o sličnom razlikovanju kao što je i u anglo-američkom pravu između »powers« i »objects«. Važeće je načelo »ultra vires«, ali ne na osnovi djelatnosti (»objects«), već na osnovi ovlaštenja u pravnom prometu (»powers«).⁴² Iz svega toga postaje jasno da ne možemo odredbe Zakona o udruženom radu, koje se odnose na djelatnost organizacija udruženog rada (262, 415. član i 6. točka prvog stava 650. člana), interpretirati kao *lex specialis* odredbama 54. člana Zakona o obveznim odnosima, koji govore samo o pravnoj sposobnosti.⁴³

Funkcija pravne sposobnosti je samo pravna — biti subjekt prava i dužnosti, nastupati u pravnom prometu i sl., dok je određivanje djelatnosti oblik stvarnog organiziranja i raspodjele u proizvodnji. Iz tog razlikovanja proizlazi i razlika u sankcijama koje pogađaju pravni posao sklopljen izvan pravne sposobnosti, kao i onaj sklopljen izvan djelatnosti pravne osobe. Ali, dok se u prvom slučaju primjenjuju odredbe 54. člana Zakona o obveznim odnosima, u drugom se primjenjuju odredbe drugog stava 103. člana istog zakona. Određivanje djelatnosti bi trebalo imati karakter jednostrane zabrane, a njeno prekoračenje bi značilo samo prekoračenje dopustivosti a ne sposobnosti, te bi takav pravni posao u tom slučaju bio valjan. Tako bi trebalo i tumačiti zabranu koju sadrži 415. član Zakona o udruženom radu.⁴⁴ Profesor Cigoj se zauzima da bi u aktu o osnivanju moralo biti rečeno da određenje djelovanja (kompetencije), prava i dužnosti ne predstavlja ujedno i određenje sposobnosti.⁴⁵

4. Deliktna sposobnost

O sposobnosti pravnih osoba posebno se raspravlja u slučajevima odštete i odgovornosti. Pravna osoba odgovara za delikte i kvazidelikte. Prevažden je stav koji je negirao deliktnu sposobnost pravnih osoba (*universitas non delinquit*).⁴⁶ Pravne osobe odgovaraju za postupke svojih organa isto kao i za svoje. Kada organ pravne osobe svojim nedopuštenim ponašanjem pro-

⁴¹ *St. Cigoj*, op. cit. (u prim. 4), str. 331. Cigoj ovdje navodi da bi odredbe 262. člana ZUR-a u svakom primjeru bile nepotrebne ako bi bila djelatnost identična s pravnom sposobnošću, jer bi odredbe samoupravnog sporazuma, kojima bi osnovne organizacije ili radne organizacije preuzele obveze za pravne poslove koji nisu povezani s djelatnošću druge organizacije, bile nevažeće. Argumentom a contrario možemo i ovdje zaključiti da se djelatnost i pravna sposobnost ne pokrivaju.

⁴² *B. Zabel*, op. cit. (u prim. 31), str. 180.

⁴³ Već spomenuti stav *J. Barbića*.

⁴⁴ Ovaj stav zastupa i *B. Zabel*.

⁴⁵ *St. Cigoj*, op. cit. (u prim. 4), str. 332.

⁴⁶ *A. Finžgar*, op. cit. (u prim. 1), str. 1109; *Z. Šeparović*, Sustav odgovornosti subjekata udruženog rada, Naša zakonitost, br. 7—7/77, str. 87.

uzrokuje štetu, pravna osoba je ta koja je dužna pokriti nastalu štetu. Pravna osoba odgovara zato jer njen organ nastupa kao pravna osoba (ego), a ne kao zastupnik (alter ego).⁴⁷ Pravna osoba je odgovorna i u slučaju kod protupravni čin njenog organa nije u vezi s njenim poslovnim predmetom.

Pravne osobe odgovaraju za štetu koju njih radnici ili službenici, pri radu ili u vezi s radom, prouzrokuju trećoj osobi. Tu se ne radi o odgovornosti za vlastite postupke, već o odgovornosti za drugoga. Pravne osobe su deliktno neograničeno sposobne, iako imaju samo ograničenu pravnu sposobnost.

5. Poslovna sposobnost

Poslovna sposobnost pravnih osoba se određuje po sposobnosti njenih organa. Pravna osoba je poslovno nesposobna ako njen organ nije odlučivao u propisanom sastavu ili nije imao propisane većine («kvoruma»). Unatoč teoretskoj mogućnosti, teško zamišljamo da bi pravna osoba bila nesposobna zbog smetnji u svijesti njenog organa.

Poseban slučaj poslovne nesposobnosti pravne osobe nastupa onda kada je za određeni pravni posao, osim pristanka kojeg u ime pravne osobe daje za to ovlašteni organ, potrebna i suglasnost nekog drugog organa.

U našem pravnom uređenju poslovna sposobnost ne može postojati ako istovremeno ne postoji pravna sposobnost. Za pravne osobe je prihvaćen stav da je njihova poslovna sposobnost u načelu jednaka pravnoj sposobnosti. Tako je i zastupnik pravne osobe vezan za opseg njene pravne sposobnosti, pa i za zastupanje važi teorija »ultra vires«. Ako, dakle, pravna osoba ima ograničenu pravnu sposobnost, u istom okviru je onda ograničena i njena poslovna sposobnost.

⁴⁷ *St. Cigoj*, odškodninsko pravo Jugoslavije, Uradni list SRS, Ljubljana 1972, str. 255.

Capacity of Legal Persons

Mr Andrej BERDEN

In the article the author attempts to present the main characteristics of the capacities of legal persons in social ownership from the point of view of modern legal theory on this subject matter. Although views are held in literature that it is no longer possible to discuss the various capacities of legal persons in social ownership separately, the author deals with the problems of legal capacity, business and delict capacities separately. In his discussion on legal persons in social ownership, the author proceeds from social resources and the inseparable question of material substratum as the *conditio sine qua non* of legal persons. In the article the author attempts to answer the following questions: how social resources influence the various forms of capacity, what about the theory *ultra vires*, how activities influence capacity, etc.

Prevela doc. dr Susan ŠARČEVIC

Capacità delle persone giuridiche

Mr Andrej BERDEN

L'autore, sotto l'aspetto della moderna teoria giuridica sulle persone giuridiche sociali, cerca di dimostrare le principali caratteristiche della loro capacità. Anche se, nella letteratura, esistono posizioni che, in generale, non possono essere più discusse separatamente dalle diverse capacità delle persone giuridiche sociali, l'autore presenta separatamente i problemi delle capacità giuridiche, di affari e di delitto. Il punto di partenza per la discussione sulla capacità delle persone giuridiche è dato dal regime dei mezzi sociali e a questo è indissolubilmente collegata la questione del sostrato materiale, quale condizione «sine qua non» delle persone giuridiche. L'autore cerca di dare una risposta a come il regime dei mezzi sociali influisca sulle diverse forme di capacità, come viene interpretata la teoria «ultra vires», quale è l'influenza del lavoro sulla capacità ed altre ancora.

Preveo prof. Aldo LUPPI

NEIMOVINSKA (NEMATERIJALNA) ŠTETA PO ZOO-u

1. Uvod

Problemi neimovinske štete, kao možda najatraktivniji dijelovi građanskog prava, zaokupljali su i zaokupljaju pažnju naše pravničke javnosti, kako brojnošću pitanja i uskom vezom s drugim pravnim disciplinama i uopće s načelima ustavnopravnog uređenja, tako i pojedinim pozitivnopravnim i pravnotehničkim rješenjima.

Poznato je da su pravna pravila predratnog prava (pravno pravilo iz paragrafa 1325—1331. Općeg građanskog zakonika, paragraf 65, 71. i 81. Srpskog građanskog zakonika, čl. 56. Crnogorskog imovinskog zakonika) imala ne baš opsežne, ali prilično određene odredbe o neimovinskoj šteti i njezinoj (prije svega) novčanoj naknadi.

Prijeratna pravna literatura također je zauzimala afirmativan stav u odnosu na neimovinsku štetu i mogućnost njene novčane naknade.¹ Kratko vrijeme poslije drugog svjetskog rata, naši su sudovi, pozivom na čl. 4. Zakona o nevažnosti, otklanjali primjenu pravnih pravila predratnog prava u pitanjima neimovinske štete, posebno u pogledu davanja novčanih reparacija za takve štete, smatrajući da bi to bilo u suprotnosti s novim, socijalističkim društvenim uređenjem.

Ovakvo stanje trajalo je, međutim, relativno kratko,² pa su i naši sudovi počeli oštećenim osobama priznavati pravo na novčanu naknadu zbog pretrpljene neimovinske štete.

¹ Činjenica da su se međutim, o novčanoj naknadi neimovinske štete negativno odnosile tako renomirana imena naše pravne teorije kao što su bili prof. Ivan Maurović i prof. Čeda Marković, dovoljan je razlog za zaključak da je ovdje riječ o određenim problemima, koje su oni možda prenaglašavali, ali bez sumnje o njima je potrebno i te kako voditi računa u konstrukciji neimovinske štete.

² Iz tog perioda datiraju npr. presude Vrhovnog suda NR BiH br. GZZ 254/50 i Vrhovnog suda NR Srbije br. GŽ 353/51 koje, među prvima, priznaju oštećenim osobama pravo na novčanu naknadu neimovinske štete. Interesantno je, međutim da je Vrhovni sud Slovenije i prije toga konstantno zauzimao stajalište da je dopuštena novčana naknada neimovinske štete.

Otada se razvila vrlo bogata i raznolika sudska praksa, pozdravljena³ kao priznavanje vrijednosti ljudske ličnosti i izraz humanih načela zaštite čovjeka.

S druge strane valja istaći da su naši sudovi, pokazujući i na ovom području zavidan stupanj pravne kreativnosti i društvene odgovornosti, uspješno odolijevali i realno prisutnoj opasnosti da se davanje novčane naknade za pretrpljene neimovinske štete izrodi u negaciju razloga zbog kojih je taj institut uopće i konstruiran (mislimo tu prije svega na opasnost komercijalizacije ljudske ličnosti i mogućnost da u određenim slučajevima u ostvarivanju prava na neimovinsku štetu prevagnu lukrativni nad humanim ciljevima).

Dragocjen doprinos svemu tome dala je i naša poslijeratna pravna literatura.⁴

Može se stoga reći da su redaktori Zakona o obveznim odnosima, čime je po prvi put u našoj zemlji jednim pozitivnim pravnim propisom regulirana i materija neimovinske štete, imali pred sobom vrlo bogatu baštinu u ovoj pravnoj oblasti, pa je svakako, u osnovi gledano, ZOO i na ovom području prihvatio i sankcionirao već izgrađena stajališta u judikaturi.

Pokušat ćemo u okviru ovog rada istaći najvažnije odredbe Zakona o obveznim odnosima, kad je riječ o neimovinskoj šteti, time što ćemo poseban naglasak dati pitanjima popravljivanja⁵ te štete.

2. Definicija neimovinske štete u ZOO-u

ZOO daje u čl. 155. definiciju štete.⁶ Između ostalog (dakle, uz definiciju imovinske štete) navodi se da štetu predstavlja »... i nanošenje drugom fizičkom ili psihičkom bola ili straha (nematerijalna šteta)«.

Može li se osnovom ove zakonske odredbe uzeti da je neimovinska šteta svaka duševna ili fizička bol koju štetnik nanosi oštećenom?⁷

³ Prof. B. Perić: *Struktura prava*, Zagreb, 1980, str. 45, 46; prof. M. Vuković: *Odgovornost za štete*, Zagreb, 1971, str. 100.

⁴ Na ovom mjestu navest ćemo samo neke značajnije radove iz ove oblasti. M. Kalogjera: *Naknada neimovinske štete u nacrtu Zakona o naknadi štete*, *Odvjetnik*, 1952/2; V. Spaić: *Pitanje naknade neimovinske štete u našem pravu*, *Arhiv I—2/53*; O. Stanković: *Novčana naknada neimovinske štete, posebnim osvrtom na jugoslavensku praksu*, Beograd, 1963; M. Vuković: *Odgovornost za štete*, Zagreb, 1971; S. Cigoj: *Nepremoženjska škola*, Ljubljana — *Odškodninsko pravo Jugoslavije*, 4, 72., str. 466—490.

⁵ Prof. M. Vuković je naročito inzistirao na terminu »popravljanje štete« kao generičnom pojmu koji u sebi uključuje: restituciju, naknadu štete i satisfakciju. Pravilno razlikovanje ovih pojmova je od velikog značaja za ispravno razumijevanje instituta neimovinske štete.

⁶ Prof. M. Vedriš je vrlo ilustrativno pokazao da je naš zakonodavac na ovom mjestu pomiješao objekte štete sa štetnom radnjom (opći dio građanskog prava po Zakonu o obveznim odnosima, »Obvezno pravo«, *Informator*, Zagreb, 1978, str. 196). Nama se čini da ZOO zapravo u spomenutom čl. i nije pokušao izaći iz okvira pojma štete datog u paragrafu 1293. OGZ-a, mada je pokušaj drukčije formulacije završio dosta neuspješno.

⁷ U sudskoj praksi bilo je više primjera da su sudovi, gotovo bez raspravljivanja odbijali tužbene zahtjeve u kojima su oštećeni tražili naknadu neimovinske štete zbog duševnih bolova pretrpljenih uslijed uginuća psa skrivljenog krivnjom treće osobe. Dato je obrazloženje da šteta na stvari (jer životinja se u pravu tretira kao stvar) ne može biti osnova za dosuđenje neimovinske štete. Po našoj ocje-

Potvrđan odgovor na ovo pitanje, ma koliko bi se on nametao slovom citiranog zakonskog teksta, odveo bi nas na vrlo nesiguran i pravno sasvim neodređen teren zaključivanja.

S druge strane npr. ZOO govori o časti kao osnovi za novčanu naknadu neimovinske štete. Da li osjećaj povrijeđene časti predstavlja bol ili strah?⁸ Očito je da povreda časti može, ali ne mora da izazove i duševnu bol. Je li onda takva povreda časti bez izazivanja duševnog bola također neimovinska šteta?

Po našem mišljenju čl. 200. ZOO ima u vidu samo slučajeve kada se zbog neimovinske štete daje novčana naknada (bolje bi bilo reći: satisfakcija u novcu, o čemu ćemo u nastavku ovog rada posebno govoriti). Sam Zakon novčanu reparaciju neimovinske štete ne poznaje kao jedini oblik popravljivanja takve štete, pa bi u takvim okolnostima bilo moguće uspješno braniti stajalište da bi po čl. 155. Zakona neimovinsku štetu predstavljalo svako izazivanje boli ili straha, pod pretpostavkom da je to, kako mi gledamo na cijeli problem, rezultat povrede prava ličnosti.

Za pohvaliti je namjera našeg zakonodavca da dađe pozitivnu definiciju neimovinske štete, s obzirom da se u pravilu takva definicija daje u njenom negativnom sadržaju, ali nam se čini da pokušaj nije ispio naročito uspješno, posebno ako se ima u vidu da formulacija o neimovinskoj šteti iz čl. 155. nije na adekvatan način povezana s pitanjem prava ličnosti, što je po našem mišljenju konstitutivan element ove građanskopravne kategorije.

Želimo stoga posebno naglasiti naš stav da su duševna ili fizička bol ili strah, koje u nekom konkretnom pravnom odnosu odgovornosti za štetu oštećenik trpi uslijed štetne radnje štetnika, samo vanjske manifestacije neimovinske štete, ali ne i njen esencijalan sadržaj.

Pravna osnova čitavog problema leži u izvršenoj povredi prava ličnosti. Da je tome tako govori i činjenica da bi u protivnom primjerice kao relevantna duševna bol mogla biti i bol koju neki sportski navijač osjeća zbog toga što je njegova momčad izgubila utakmicu.

U pravnom pravilu iz paragrafa 1293. Općeg građanskog zakonika neimovinska šteta se definira kao šteta »na osobi«. Ovakav izraz može se sresti također u sudskoj praksi i pravnoj literaturi.⁹

ni radilo se, u pravilu, o ispravnim odlukama sudova. Međutim, moguće je zamišljati situaciju slijepog oštećenika kome je uginuli pas bio jedino i najbolje društvo. U takvom slučaju ne radi se o oštećenju psa kao stvari, nego o povredi prava ličnosti odnosno oštećenika na tzv. privatni život (ili je možda u pitanju pravo na zaštitu psihičkog integriteta, što i nije tako bitno), i te bi situacije očito trebalo razmatrati kao neimovinske štete.

⁸ Mi ćemo u toku ovog rada izložiti i braniti našu tezu da je osnova prava na popravljivanje neimovinske štete u povredi prava ličnosti. Međutim, pravo ličnosti ima, osim toga, još i svoje specifično područje. Pravo na zaštitu privatnog života i pravo na zaštitu prava tvorca autorskog djela treba očito rješavati i mehanizmom širim od odgovornosti za štetu.

⁹ U presudi Vrhovnog suda NRH br. GŽ 222/58 od 19. 11. 1958. govori se o šteti koju oštećenik »... trpi u njegovoj ličnosti«.

Prof. Vuković op. cit. str. 100. govori o šteti »na osobi«.

Rušnov—Posilović, u Tumaču GZ-u, knjiga II, str. 620, također govore o šteti »... u njegovoj osobi«, misleći tu naravno na osobu oštećenog.

Po našem mišljenju ni ovakav pristup problemu neimovinske štete ne može u potpunosti zadovoljiti promatra li se čitava ova problematika u svjetlu suvremenih društvenih uvjeta život. Naime, tvorci OGZ-a imali su u svoje vrijeme u vidu samo ili prije svega protupravni napadaj na fizički integritet čovjeka. Otuda i formulacija da je objekt neimovinske štete čovjek u svojoj fizičkoj datosti.

Suprotno tome danas prvenstvenu opasnost čini poplava mogućih atentata na psihički, duhovni integritet ličnosti. Ovakvu sociološku situaciju bilo bi stoga adekvatnije izraziti odredbom da je neimovinska šteta »šteta prouzročena ličnosti uslijed povrede prava ličnosti«.

I u teoriji i u praksi miješaju se nazivi »moralna šteta«, »nematerijalna šteta«, »neimovinska šteta«. Prva od spomenutih ne bi mogla biti prihvatljiva jer pokriva samo dio sadržaja, a druga asocira na nekakav netjelesni aspekt, pa se u takvim uvjetima ukazuje još uvijek najboljim govoriti o »neimovinskoj šteti«.

3. Konceptija neimovinske štete u ZOO-u

U pravnoj teoriji otvorena su brojna pitanja kada je riječ o neimovinskoj šteti; problemi se kreću od načelnog pitanja je li to uopće šteta i ima li smisla za to izracati građansko-pravne sankcije, pa do vezivanja ove štete u ovisnost o raznim drugim činiocima.

Zaštita ljudske ličnosti u građanskom pravu predstavlja nesumnjiv doprinos jačanju humanih društvenih vrijednosti. Saznanje da će svaki nasrtaj na njegovu ličnost biti sankcioniran ne samo normama javnog nego i privatnog prava gdje realizacija prava leži u vlastitoj dispoziciji, rađa u očima svakog pravnog subjekta osjećaj veće društvene valorizacije i jače pravne sigurnosti.

Moramo ovdje istaći da se ovo zalaganje za društveno i pravno priznavanje neimovinske štete ne odnosi samo na problem novčane reparacije takve štete. Štoviše, mi se prvenstveno zalažemo da se, koliko je god po prirodi stvari to moguće u svakom konkretnom slučaju, neimovinska šteta popravlja neimovinskim, dakle nenovčanim sredstvima. No, bez obzira na način na koji će se u pojedinom slučaju izricati građansko-pravna sankcija za nanesenu neimovinsku štetu, ta sankcija mora postići slijedeću svrhu:¹⁰ za oštećenog je ona satisfakcija, zadovoljenje, koje ima za cilj da, pružanjem određenog moralnog ili materijalnog osjećaja zadovoljstva, ublaži težinu bola koji su mu štetnom radnjom prouzrokovani.

ZOO govori o »svrsi«, »prirodi« i »društvenoj svrsi« naknade nematerijalne štete (čl. 199. i čl. 200. st. 2), ali pobliže ne određuje stvarni sadržaj ovih pojmova.

Rezultati dosadašnje prakse u našoj zemlji govore o naprijed spomenutoj svrsi popravljivanja neimovinske štete i čini nam se da to pitanje ne može biti sporno.

¹⁰ Mislimo da je ovakav jedinstven stav jugoslavenske pravne teorije i da u stvari nema dilema.

Otuda ujedno rezultira i jedan drugi zaključak: svaki slučaj iz stvarnog života treba promatrati u svjetlu njegovih individualnih karakteristika, jer je stupanj povrede ljudske ličnosti tako podložan suptilnim razlikama i nijansama da nikako nije moguće stvaranje određenih mjerila i »tarifa«¹¹ za sve slučajeve ili grupe slučajeva.

Naš ZOO ne uvjetuje popravljane neimovinske štete činjenicom da je ona izazvana krivičnim djelom.¹² Činjenica je da svaka šteta, pa tako i ona pričinjena čovjekovoj ličnosti, može biti izvršena i radnjama koje nemaju karakter krivičnog djela. Uostalom, naša pravna teorija i sudska praksa već odavno poznaju razlikovanje između građanskog i krivičnog delikta, što ima za posljedicu samostalnu širinu i domet krivične, odnosno građanske odgovornosti.

Također, ZOO izričito priznaje postojanje neimovinske štete, bez obzira na to da li je ona praćena istovremenom imovinskom štetom (čl. 200. st. 1).¹³

Nije, međutim, jasno da li ZOO ima u vidu neimovinsku štetu i kod ugovorne odgovornosti za štetu. Naime, ugovorna ili kontraktna odštetna odgovornost je inače zasebno normirana (čl. 262—269).

Na prvi pogled čini se da ZOO ovdje ima u vidu samo imovinske štete. No, ne smije se izgubiti iz vida da u čl. 269. Zakon određuje da se u zoni kontraktno-odštetne odgovornosti »shodno« primjenjuju odredbe ZOO-a o naknadi izvanugovorne štete. Prema tome, po našem mišljenju, nema zapreke da se primjereno priznaju i primjenjuju odredbe o neimovinskoj šteti.¹⁴

¹¹ Interesantno je napomenuti da npr. francuska i talijanska sudska praksa, kao i dio tamošnje pravne teorije, upravo teže ka stvaranju sistema tzv. tabela kojima bi se mjerila šteta o nekakvim kriterijima procjene (vidi o tome G. Alpa: *Danni alla persona e alla personalita, Responsabilita civile e providenza*, Milano 1/79. No, nemojmo zaboraviti da se u većini zapadnih zemalja neimovinska šteta u suštini promatra kao imovinska šteta, pa je zato i razumljivo stvaranje spomenutih tabela. Za pravne teoretičare buržoaskog svijeta neimovinsku štetu predstavlja samo ona šteta koja se, iznimno, ne može procijeniti u novcu (tako F. Busnelli: *Il diritto alla salute e tutela risarcitoria*, Milano 1978). U našoj sudskoj praksi su suci viših sudova, uz stalno ponavljanje tvrdnji da nikakvih tarifa nema i ne može biti, »u povjerenju« saopćavali mladim kolegama kako od prilike može ići nekakvo rangiranje pojava u tom pravcu. Ovaj problem je u nas i inače otvoren jer, kao što s jedne strane nije moguće postavljanje nikakvih tarifa, tako je s druge strane neophodno potrebno ujednačavati sudska praksa.

¹² Još je Vrhovni sud Hrvatske u presudi br. 385/53 od 4. 5. 1953. god. izrazio mišljenje da neimovinska šteta postoji neovisno o tome da li je štetna radnja ujedno i krivično djelo. Isto stajalište zauzimaju i autori Rušnov-Posilović, op. cit. str. 658. Interesantno je npr. da talijansko pravo priznaje pravo na popravljane neimovinske štete samo pod pretpostavkom da je šteta počinjena krivičnim djelom. Talijanska pravna teorija, međutim, zalaže se za suprotno rješenje (vidi o tome P. Trimarch: *Istituzioni di diritto privato*, Milano 1978, str. 174).

¹³ Ovaj problem otvoren je u Francuskoj pravnoj teoriji (O. Stanković, op. cit. str. 73—74).

¹⁴ Poznato je da naši sudovi u pravilu ne priznaju neimovinsku štetu zbog nekoritštenja automobila ili propalog godišnjeg odmora. U našu sudska praksu nikako da prodre saznanje da čovjek ne nabavlja određene imovinske stvari samo radi toga da bi imao nekakav »kapital«, već da vrlo često ima u vidu i druge ciljeve (ne kupuje se stan u nekom primorskom mjestu samo zbog njegove imovinske vrijednosti, nego i radi toga da isti posluži čovjeku za neophodni odmor i rasonodu, što su svakako određene vrijednosti koje i pravo mora štiti).

4. Popravljanje neimovinske štete po ZOO-u

Građansko-pravna sankcija za nanesenu neimovinsku štetu ne može ni u kom slučaju imati svojstvo naknade štete,¹⁵ jer se radi o pitanjima gdje takva sankcija niti ima za cilj niti može uspostaviti prijašnje stanje ili stanje ekonomski jednakomjerno ovome.

Pravna pravila predratnog prava spominju »pravo zadovoljenja«,¹⁶ mada sam problem inače jedva dotiču. U OGZ-u, čini se, nije jasno da li tzv. bolnina, koju oštećeniku »... valja platiti za pretrpljene bolove«, također ulazi u istovrsni pravni pojam sa zadovoljenjem koje oštećeniku, povrijeđenom u »slobodi osobnoj« (paragraf 13229) i »poštenju« (paragraf 1330), ili se pak radi o različitim oblicima popravljanja neimovinske štete.

Držimo da je tu osnovano praviti razliku na koju je ukazao još prof. Vuković,¹⁷ te razlikovati materijalnu od nematerijalne satisfakcije; prva se daje u novcu i, čini se, pokrivala bi situacije koje predviđa pravno pravilo iz paragrafa 1325. OGZ-a, a druga bi se mogla sastojati u kajanju, opozivu uvrede, objavljivanju presude i sličnom.

Prof. Vuković slijedom toga navodi da se kao satisfakcija priznaje: opoziv uvrede, pokajanje, javno objavljivanje presude, ali i novčani iznos koji se daje ili oštećenom ili u koju društvenu svrhu.

Mi se jedino ne slažemo s ovom posljednjom mogućnošću,¹⁸ tj. da se štetniku nalaže da određenu novčanu svotu mora platiti u društvene svrhe; u civilu treba, koliko je god moguće, izbjegavati sankcije koje imaju karakter kazne, odnosno moguće ih je tolerirati samo u izračito predviđenim slučajevima.¹⁹

U čl. 199. ZOO-a navodi se da u slučaju povrede pravačnosti sud može narediti, na trošak štetnika, objavljivanje presude, odnosno ispravke, ili narediti da štetnik povuče izjavu kojom je povreda učinjena, ili što drugo, čime se može ostvariti svrha koju se postiže naknadom.

Zakon ovu odredbu donosi u dijelu gdje govori o »naknadi nematerijalne štete«, spominjući odmah iza toga »objavljivanje presude ili ispravka«.

U čl. 200—202. ZOO govori o davanju određene novčane svote oštećenim osobama.

Zanemarimo li spominjanje neadekvatnog izraza »naknada« (koji se uostalom nekako više iz inercije zadržava) i ako kritički označimo sasvim neprikladan izraz o »pravičnoj naknadi« u čl. 200. (koji asocira na prava

¹⁵ Izraz »naknada« koriste i autori koji su dali najveće doprinose razvitku učenja o neimovinskoj šteti (Kalodjera, Stankovića). Nije stoga čudo što se tako izražava i ZOO. Međutim, čini nam se da se spomenuti naziv zadržava nekakvom snagom inercije ljudske misli, jer i navedeni autori zapravo misle na drugi značaj u odnosu na u pravu uobičajen značaj pojma naknada.

¹⁶ Određena nezgoda postoji u tome što pravna pravila OG-a u paragrafima govore o »punom zadovoljenju« (paragraf 1329. i 1330). Očito se tu izražava nešto što bi današnjim pravnim rječnikom mogli izraziti kao »integralna naknada štete«. U svakom slučaju izrazi u OGZ-u »puno zadovoljenje« i »zadovoljenje« nisu sinonimi.

¹⁷ M. Vuković, op. cit., str. 245.

¹⁸ O. Stanković, op. cit., str. 533. i M. Vedriš: Osnove imovinskog prava, Zagreb, 1977, str. 315, ne spominju mogućnost ostvarenja satisfakcije u korist treće osobe ili u društvene svrhe.

¹⁹ Jedna je iznimka izričito predviđena u čl. 104. st. 2. ZOO-a, u smislu rimske maksime »nemo auditur turpitudinem propiam allegans«.

bivših vlasnika u slučajevima eksproprijacije nekretnina, s čime problem neimovinske štete naravno nije ni u kakvoj vezi), ostaje činjenica da i ZOO u osnovi razlikuje davanje satisfakcije u novcu (to bi bila materijalna satisfakcija, iako Zakon taj izraz izričito ne spominje), odnosno u nenovčanim oblicima (nematerijalna, neimovinska satisfakcija).

Možemo označiti apsolutno ispravnim što ZOO na prvo mjesto, vjerojatno ne slučajno i ne bez razloga, postavlja upravo princip neimovinske satisfakcije. Želimo još jednom naglasiti i ponoviti naše zalaganje za načelni pristup da se neimovinska šteta, prije svega i gdje je to moguće, popravlja neimovinskim sredstvima, a da se tek u odsustvu ovih mogućnosti primjenjuje kriterij imovinske satisfakcije.

I na kraju, ovdje se nezaobilazno postavlja ovo pitanje: da li je moguće kombinirano, dakle istovremeno izricanje imovinske i neimovinske satisfakcije? Nama se čini da, bez obzira što ZOO to ne spominje, nema zapreka da sud tako postupi, ukoliko je u nekom konkretnom slučaju upravo samo na taj način moguće postići željenu svrhu.

No, odredba iz čl. 199. ZOO-a ima, po našem mišljenju, i više nedostataka.

ZOO govori o »pravu ličnosti«; nigdje, međutim, ni u spomenutom čl. 199. a niti u čl. 157. (gdje govori o zahtjevu da se »prestane s povredom prava ličnosti«) ne određuje ni što su, ni koja su to prava ličnosti.²⁰

Osim toga, »prava ličnosti« spominju se i u čl. 200, gdje se govori o pravu oštećenog na imovinsku satisfakciju, pa nije jasno jesu li to ista »prava ličnosti« koja se spominju u čl. 199, odnosno u čemu bi trebala biti eventualna razlika.²¹

²⁰ Ni u drugim propisima jugoslavensko pravo ne otuđuje koja su to prava ličnosti. Interesantno je da je određeni pokušaj definicije tih prava dat u Tezama na Građanski zakonik (Naša zakonitost, br. 7/70) koji, kao što je poznato, zbog naknadnih ustavnih promjena nikad nije donesen, te je tako u nacrtu čl. 18. rečeno slijedeće: »Povreda života, tijela, slobode kretanja, imena, časti, dostojanstva, privatnosti osobnog života i drugih prava ličnosti, daje povrijeđenom pravo da zahtjeva da se s povredom prestane, da mu se da zadovoljština i da mu odgovorna osoba naknadi štetu koju je povredom pretrpio.«

U svijetu je problem prava ličnosti naprosto »eksplodirao« u posljednjih tri-desetak godina, bez sumnje i kao reakcija pravne misli čovječanstva na ogromne grozote kojima je ljudska ličnost bila izložena u posljednjem svjetskom ratu. Da spomenemo samo neke fundamentalne radove na tom području: Hubnamm, Das Persönlichkeitsrecht, Münster—Köln, 1953; R. Lindon, Les droits de la personnalité, Paris, 1974; Adriano De Cupis, I diritti della personalità, Milano, 1950, 1959, 1982.

Prof De Cupis kao prava ličnosti navodi: pravo na život, pravo na fizički integritet, pravo na odvojene dijelove ljudskog tijela i pravo na leš, pravo na slobodu, pravo na seksualnu slobodu, pravo na zaštitu moralnih prava tvorca autorskog djela.

U nas su o pravima ličnosti pisali prof. A. Finžgar, prof. S. Krneta i V. Vodinić. Prof. Finžgar (Arhiv 1—2/64) navodi kao prava ličnosti: pravo na život, zdravlje i tjelesni integritet, pravo na slobodu, pravo na čast i ugled, pravo na ime i pravo na vlastitu sliku.

Interesantno je da poajm »prava ličnosti« poznaje podavno i naša sudska praksa. Tako se npr. u presudi Vrhovnog suda Hrvatske br. GŽ 2999/68 od 13. 11. 1968. protupravno objavljivanju tuđe slike označava kao povreda prava ličnosti.

Možemo u osnovi reći da nam nedostaje jedan cjelokupni pristup problematici prava ličnosti, pa otuda vjerojatno rezultira i činejnica da naši pozitivni propisi, pa tako ni ZOO, o tome ništa ne govore.

²¹ Po našoj ocjeni i uvjerenju radi se o istim pravima ličnosti, a o pojedinom konkretnom slučaju ovisi kako će se obavljati popravlanje neimovinske štete.

ZOO govori kako sud »može narediti« da se na trošak štetnika objavi presuda ili ispravak, ili povlačenje izjave. Formulacija je zapravo pretjerana, jer — osim pod pretpostavkama propisa o sredstvima javnog informiranja²² — ni sud ni partične stranke nemaju mogućnosti prisiliti neko sredstvo javnih informacija da objavi određenu izjavu koja bi u konkretnom slučaju predstavljala satisfakciju za oštećenog.

Mogući nedostatak može predstavljati i dosta neodređena formulacija »... ili što drugo«, mada bi se možda mogla naći i osnova za suprotan zaključak, tj. da se time omogućuje sudu fleksibilnije postupanje u svakom pojedinom slučaju.

Završna formulacija čl. 199. da to »što drugo« valja biti nešto »... čime se može ostvariti svrha koja se postiže naknadom« treba biti interpretirana tako da se radi o svrsi koja se inače postiže popravljanjem neimovinske štete, s obzirom da ZOO i inače na ovom mjestu pogrešno govori o »naknadi«, mada očito govori, odnosno ima u vidu satisfakciju kao način popravljanja neimovinske štete.

5. Zakonske pretpostavke za dosuđenje satisfakcije u novčanom obliku

Problemi imovinske satisfakcije su u sudskoj praksi mnogo prisutniji, pa ćemo tim pitanjima na ovom mjestu posvetiti zasebnu pažnju.

ZOO obvezuje sud da oštećeniku dosudi određenu novčanu svotu ako okolnosti opisane u čl. 200. to dopuštaju.

Smatramo da formulacija citiranog zakonskog člana opravdava našu tezu da je pravna osnova popravljanja neimovinske štete povreda prava ličnosti koja se manifestira u osjećaju bola ili straha.

Sve okolnosti konkretnog slučaja,²³ a također i društvena svrha (stav 2. čl. 200) moraju opravdavati dosuđenje materijalne satisfakcije.

Zakon ne kaže ništa pobliže o tome koje su, osim jačine bola i straha i njihovog trajanja, »... moguće okolnosti...« od kojih zavisi odluka suda.²⁴

²² Vidjeti o tome: Odgovornost u informativnoj djelatnosti, Naša zakonitost, br. 7—8/79. i posebno izdanje o tome Centra za stručno usavršavanje i suradnju sa udruženim radom Pravnog fakulteta u aZgrebu. Sudionici odnosno savjetovanja u diskusiji razmatrali su, pored ostalog, i problem prava odoovora na informaciju, odnosno ispravka pogrešno date informacije u sredstvima javnih komunikacija. iČni nam se da je jedino A. Berden dotakao i problem prava na davanje izvorne informacije koje kod nas može postojati samo kao pitanje de lege ferenda, time što bi se ostvarenje takvog prava moglo očekivati u procesu sve značajnijeg područstvljenja sredstava javnih komunikacija.

²³ V. Mihajlović, Naknada štete zbog pretrpljenog fizičkog bola, Pravni život 5/79, je vrlo analitički dokazao da manji bolovi, a posebice tzv. trivijalni slučajevi, ne bi ni trebali biti uzimani u ozbiljno razmatranje kao zahtjevi za popravljanje neimovinske štete, jer se ne radi o ostvarenju svrhe koja je predviđena za ovaj pravni institut.

²⁴ U sudskoj praksi poseban problem predstavlja neimovinska šteta zbog povrede časti. Još su autori Rušnov—Posilović (op. cit. str. 660) citirali stare rješidbe u kojima se neimovinska šteta zbog povrede časti nije priznavala. Interesantno je da je Vrhovni sud Hrvatske u presudi br. GŽ 775/74 od 26. 3. 1975. priznao pravo na novčanu naknadu zbog povrede časti. U svakom slučaju radilo es pritom o izuzetnoj teškoj povredi prava ličnosti na čast i ugled.

U pravnoj literaturi je prof. O. Stanković²⁵ analizirao moguće reperkusije imovinskih prilika subjekata odštetne odgovornosti i stupnja krivnje oštećenog.

U svakom slučaju stupanj krivnje štetnika ima određenog utjecaja na visinu novčanog davanja kojeg će sud oštećenoj osobi priznati na ime popravljanja neimovinske štete u vidu materijalne satisfakcije.²⁶ Agresivnije ponašanje štetnika u svakom konkretnom slučaju svakako izaziva veći stupanj povrede prava ličnosti s različitim intenzitetom straha ili boli, pa i reparacija mora biti razmjerna tim okolnostima.

Imovinske prilike oštećenog mogu imati u određenom smislu sasvim neobičan utjecaj. Imućnijem čovjeku, koji je pretrpio određenu neimovinsku štetu, teško da će predstavljati satisfakciju dobivanje nekog skromnog novčanog iznosa; slabije stojeći građani će radi tog istog iznosa »poludjeti od sreće«. Jedna očito skolastička interpretacija dovela bi nas ovdje do upravo apsurdnih konsekvenci — da bogatijem oštećeniku treba dati veću, a siromašnijem manju novčanu naknadu! Zaključak bi trebao biti ipak bitno suprotan: izrazito imućnom oštećeniku nije ni potrebna materijalna satisfakcija! No, u stvarnom životu se naši sudovi ne sreću pretežno ni s ekstremno bogatim ni s ekstremno siromašnim parničnim strankama, pa će moći s puno trezvenosti analizirati značaj imovinskih prilika oštećenog i štetnika, sve u cilju da materijalna satisfakcija za tužitelja ne bude prilika za ostvarenje nekakvih lukrativnih ciljeva, baš kao što ne smije biti ni privatna kazna za tuženu stranku.

Iz teksta ZOO-a jasno proizlazi da pravo na materijalnu satisfakciju imaju samo oni oštećenici koji u svakom pojedinom slučaju stvarno osjete fizičku ili duševnu bol ili strah. Stoga ne bi bio osnovan zahtjev za dobivanje određenog novčanog iznosa ako oštećenik u konkretnom slučaju iz nekog određenog razloga nije bio u stanju da osjeća spomenute posljedice kao manifestacije povrede njegovog prava ličnosti.²⁷

ZOO je u čl. 200. unio određen red u slučaju kada se može davati materijalna satisfakcija. Sudska praksa je u tom pogledu ranije prilično lutala.²⁸ Smatramo da je Zakon na tim mjestima jasno naznačio da se pod točno opisanim pretpostavkama novčana naknada daje za bolove ili strah kao posljedice povrede navedenih sfera prava ličnosti, pa da tako primjerice nagrađenje osobe, koje nije praćeno osjećajem psihičkog bola, ne može ni u kom slučaju predstavljati osnovu za dobivanje materijalne satisfakcije.

Zakon nigdje ne kaže kolike novčane iznose treba dosuđivati oštećenim osobama. Date pravne direktive trebale bi biti vrlo solidni i elastični okvir, unutar kojih će se kretati sud, ovisno o prilikama svakog pojedinog slučaja.

²⁵ O. Stanković, op. cit. str. 42—50.

²⁶ Ne može se ni u kom slučaju reći da ZOO stupanj krivnje u materiji odgovornosti za štetu limitira samo na slučajeve predviđene u čl. 189. st. 4. i čl. 191. st. 1; ovakav zaključak mogao bi se uostalom odnositi samo na imovinske štete.

²⁷ U prvom redu mislimo na duševne bolesnike. Interesantna je stoga odluka Vrhovnog suda Hrvatske br. GŽ 634/72. od 11. 6. 1973. u kojoj se, u određenom okviru, pravo na neimovinsku štetu priznaje i psihički defektnoj osobi (u pitanju je bio bolesnik od shizofrenije).

²⁸ Prof. O. Stanković je u svom radu »Naknada za pojačane napore i umanjenje životne aktivnosti« (izdanje Sl. lista, Beograd, 1972) prikazao kao sudska praksa upotrebljava gotovo dvadesetak naziva za jedan te isti pojam, što je nerijetko izazivalo multipliciranje naknade, iako se radilo samo o jednoj šteti.

Ipak, čini nam se da je određeno izjednačavanje sudske prakse u tim pitanjima i potrebno i moguće, kako bi se izbjegle neželjene posljedice da visina novčanog iznosa kojeg dobiva oštećenik zapravo ne zavisi od prilika konkretnog slučaja, kako traži ZOO, nego zavisi od područja, pa možda čak i od subjektivnih osobina suca koji je vodio građansku parnicu.

6. Osobe koje imaju pravo na satisfakciju

Pravna osnova prava na popravljjanje neimovinske štete je, kao što smo vidjeli, povreda prava ličnosti manifestirana u osjećaju bola ili straha oštećenika.

Kako je pravo ličnosti strogo osobno svojstvo određene osobe, očito je da se samo ta osoba može pojaviti kao subjekt prava na popravljjanje neimovinske štete.

Iznimka se može tolerirati samo pod pretpostavkom da povreda prava ličnosti jedne osobe istovremeno izazove i povredu prava ličnosti druge osobe (npr. od trećeg skrivljena smrt jedne osobe predstavlja povredu prava na život te osobe, ali istovremeno i povredu prava na psihički integritet osoba bliskih poginulom).

Izvan ovakvog teoretskog okvira ne bi se mogao tolerirati bilo kakav drugi izuzetak od spomenutog pravila da nosilac prava na popravljjanje neimovinske štete može biti samo ona osoba koja je pretrpjela povredu svog prava ličnosti.

Čini nam se da ovakvo razmišljanje slijedi i ZOO, kada u čl. 201. spominje »osobe koje imaju pravo na naknadu u slučaju smrti ili teškog tjelesnog invaliditeta« druge osobe, čime se mogućnost pojave tzv. posredne žrtve (koja trpi zbog štetnih posljedica na inicijalnoj žrtvi) daje odnosno dopušta samo uz tako teške povrede prava ličnosti kao što su povreda prava na život i teška povreda prava na fizički ili psihički integritet bliske osobe.

Teoretski gledano ovakva posredna žrtva može biti titular prava na dobivanje i imovinske i neimovinske satisfakcije; stvar je konkretnog slučaja kakav će oblik popravljjanja neimovinske štete sud odrediti.

Međutim, u čl. 201. ZOO govori o tome da sud može posrednoj žrtvi dosuditi »...novčanu naknadu...«. Da li je to svjesno opredjeljenje našeg zakonodavca za stajalište da posredna žrtva može biti korisnik samo imovinske ali ne i neimovinske satisfakcije, ili je to vrlo nezgodna posljedica činjenice što Zakon stalno pogrešno govori o »naknadi« i onda kad stvarno misli na »popravljjanje« neimovinske štete u njegovom generičnom smislu?

Možemo upravo ovdje ustvrditi da pojmovi »naknada« i »popravljjanje« neimovinske štete nisu samo stvar pukog teoretskog nominiranja i da pogrešna upotreba izraza »naknada« na označenom mjestu nije baš naivna greška.

Držimo ipak da, s obzirom na to što ZOO tamo gdje govori o naknadi zapravo misli na popravljjanje neimovinske štete, postoji mogućnost interpretacije da posredna žrtva može biti nosilac i prava na neimovinsku satisfakciju.

ZOO među osobama koje imaju pravo na satisfakciju uopće ne spominje pravne osobe koje također mogu biti, na jedan specifičan način, nosioci pra-

va ličnosti.²⁹ U nedostatku izričitih propisa sudska praksa bi, po našem mišljenju, trebala analogno primjenjivati odredbe o zaštiti prava ličnosti fizičkih osoba:

U st. 1. i 3. čl. 201. ZOO kao posredne žrtve spominje članove uže porodice inicijalne žrtve, te navodi da su to: bračni drug, djeca i roditelji. U st. 2. istog čl. navodi se da pravo na dobivanje određene novčane svote imaju i braća i sestre ako je između njih i umrlog postojala trajnija zajednica života. Vanbračni drug izjednačen je s ovim osobama, ako je između njega i umrlog, odnosno povrijeđenog, postojala trajnija zajednica života (st. 4. čl. 201).

Valja naglasiti da se u ovakvim slučajevima ne radi o nikakvom nasljednom pravu spomenutih osoba, te da će one svoja prava po rečenoj osnovi ostvarivati pod pretpostavkom propisa obveznog a ne nasljednog prava. Ako bi primjerice neka od opisanih osoba u konkretnom slučaju bila nedostojna za nasljeđivanje umrlog, to samo po sebi ne može biti razlog za uskraćivanje prava na satisfakciju, ukoliko postoje svi potrebni uvjeti, odnosno pretpostavke predviđene po Zakonu o obveznim odnosima.

Iz navedenih odredaba ZOO-a vidljivo je da se pravo na satisfakciju ne priznaje slijedećim osobama:

— bakama i djedovima umrlog ili povrijeđenog, bez obzira na to što oni i te kako intenzivno osjećaju posljedice povrede prav ličnosti svojih unuka,

— nije jasno kako u tom svjetlu tretirati pravni odnos usvojenja,³⁰

— osoba koja je uzdržavala inicijalnu žrtvu nema nikakvih prava po ovoj osnovi,

— braća i sestre, čak i uz postojanje zajednice života s inicijalnom žrtvom, očito nemaju nikakvih prava u slučaju teškog invaliditeta inicijalne žrtve.³¹

Što se tiče osoba, kojima Zakon priznaje pravo na satisfakciju, može se u njihovu korist konstruirati presumpcija da osjećaju bol ili strah, mada je protudokaz svakako dopustiv, ovisno dakako o dokaznim okolnostima svakog konkretnog slučaja.

Zakonsku kvalifikaciju iz st. 3. čl. 201. o »naročito« teškom invaliditetu treba ipak tumačiti dosta restriktivno, ali i neovisno o sličnim kriterijima iz oblasti socijalnog osiguranja.

Trajnija zajednica života između inicijalne i posredne žrtve može, po našem mišljenju, biti i prekinuta kada su u pitanju braća i sestre ako se radi o manifestacijama koje ne znače prekid njihovih dobrih odnosa i atmosfere međusobne ljubavi (npr. sestra ode iz kuće jer se udaje i odlazi živjeti u drugo mjesto). Određene teškoće u interpretaciji mogu nastati kod van-

²⁹ Vidi o tome: S. Krneta, Lična prava pravnih lica, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu za 1977.

³⁰ Poznato je da propisi o braku i porodičnim odnosima pojedinih naših republika poznaju i potpuno i nepotpuno usvojenje (u SR Sloveniji postoji samo mogućnost potpunog usvojenja). Ako se usvojenik u režimu potpunog usvojenja u pravnom smislu potpuno izjednačava s bračnim djetetom, onda ga kao takvog treba tretirati i u odštetnom pravu.

³¹ Čini se da je riječ o gotovo očitoj redakcijskoj grešci koja se sada ne može popraviti nikakvom interpretacijom.

bračnih drugova ako je u trenutku štetnog događaja njihova zajednica života samo privremeno prekinuta.³²

Nije jasno zašto ZOO u čl. 200. kaže »...sud će...«, a u čl. 201. »...sud može dosuditi...«. S obzirom da se i u čl. 200. i u čl. 201. spominju i inicijalne i posredne žrtve neimovinske štete, smatramo da se ovdje radi o različitim formulacijama nastalim nepažnjom bez kakvog bitnog značaja.

7. Prijenos i nasljeđivanje prava na popravlanje neimovinske štete

Ako je pravna osnova prava na popravlanje neimovinske štete u povredi prava ličnosti manifestiranoj u osjećaju bola ili straha, i ako su ta prava ličnosti strogo osobno svojstvo njenog nosioca, onda iz toga proizlazi i daljnja posljedica da se pravo na popravlanje neimovinske štete ne bi moglo prenositi na treće osobe, ni poslovima inter vivos, ni poslovima mortis causa.

Ako bi se i dopustila iznimka od ovog pravila, onda bi ona mogla biti tolerirana samo pod pretpostavkom da je pravo na popravlanje neimovinske štete već realizirano, odnosno priznato na pravno relevantan način i tim putem ušlo u imovinu oštećene osobe. Mada priznato pravo nije istovremeno i ostvareno pravo, mislimo da im na razmatranom pravnom području možemo dati značaj juridičkog sinonima.

Eventualna mogućnost takvog odstupanja od rečenog pravila aktualna je i u slučaju imovinske i neimovinske satisfakcije, ali pod bitno različitim pretpostavkama. Naime, u slučaju neimovinske satisfakcije, kad je ostvareno pravo na popravlanje neimovinske štete, ne može doći do ekonomskog povećanja imovine oštećenog, pa on ne može bilo što od toga prenositi na treću osobu. Problem, međutim, predstavlja tzv. postmortalna zaštita prava ličnosti. Radi se ovdje o tome da se izvjesna prava ličnosti štite i nakon smrti njihovog nosioca. Pri tom postoje teoretski dvije mogućnosti: prva bi bila u tome da je nosilac prava na postmortalnu zaštitu sama umrla osoba, čime se odstupa od pravila da se prava ličnosti gase smrću osobe, ali se ujedno nalazi izlaz iz poteškoće što u protivnom pravo na spomenutu zaštitu zapravo ostvaruju osobe kojima odnosno pravo ličnosti nije nikada pripadalo, a po drugoj soluciji nosilac prava na postmortalnu zaštitu prava ličnosti bili bi nasljednici te osobe.³³

U odnosu na prienos i nasljeđivanje prava na imovinsku saatisfakciju, načelno gledano, dolaze u obzir također dvije mogućnosti: prva bi bila u tome ako je prethodno oštećenik sporazumno sa štetnikom realizirao, odnosno postigao priznatim, pravo na odštetu ili je barem utužio potraživanje po ovoj osnovi; drugo je rješenje da bi to bilo moguće ako je oštećeniku pravo na dobivanje novčane naknade priznato pravomoćnom sudskom odlukom (pri čemu, naravno, i u ovoj varijanti ostaje valjana mogućnost da je isto pravo priznato ili ostvareno u sporazumu sa štetnikom).

³² Sociološka je činjenica da i u brakovima znade biti privremenih »kvarova«, no bez ikakve štetne posljedice radi ostvarenja prava na popravlanje neimovinske štete. Ne vidimo razloga da se na takav način ne gleda i na izvanbračnu zajednicu.

³³ Vidi o tome S. Krneta: Pravna priroda postmortalne zaštite prava ličnosti, Godišnjak pravnog fakulteta u Sarajevu za 1979. god.

Prvo rješenje favorizira položaj nasljednika oštećenog kao, u pravilu, njemu bliskih osoba, u čiji se prilog uvijek može reći da su i stvarno najčešće pogođeni nesretnim udesom oštećene osobe. Činjenica što je oštećenik prije svoje smrti podnio tužbu tražeći određenu satisfakciju, predstavlja moguću oblik konzumacije samog prava na popravljajući neimovinske štete i njegovo pretvaranje u vlastitu novčanu — imovinsku sferu.³⁴

Druga varijanta jače naglašava činjenicu strogo osobnog karaktera prava na popravljajući neimovinske štete. Doista, nasljednici oštećenog nisu povrijeđeni u svom pravu ličnosti i teško se može braniti teza da imaju pravo na dobivanje određene novčane svote zbog toga što je određene povrede pretrpio njihov pravni prednik.³⁵

Naš ZOO u čl. 204. usvaja ovo drugo, strože rješenje.

Naravno, analogan problem ne postoji na strani štetnika; nasljednici štetnika uvijek ostaju u obvezi da oštećeniku ili njegovim nasljednicima (pod rečenim uvjetima) isplate određeni novčani iznos na ime materijalne satisfakcije.

Usvajeno rješenje iz čl. 204. ZOO izazivat će određene poteškoće u primjeni, pogotovo s obzirom na problem nastanka i karakter pravomoćnosti sudskih odluka.³⁶

8. Neki procesnopravni problemi u ostvarivanju prava na popravljajući neimovinske štete

Na ovom mjestu analizirat ćemo neke specifične procesnopravne probleme u ostvarivanju prava na popravljajući neimovinske štete.

a) Razgraničenje nadležnosti između redovnih i samoupravnih sudova

Poznato je da, osnovom odredbe iz čl. 217. Ustava SFRJ, u nas postoje dvije vrste sudova — redovni i samoupravni.

Prema postojećoj praksi i jedni i drugi sudovi raspravljaju o neimovinskim štetama. Ovakva situacija nama se čini neprihvatljivom.

Naime, osim već postojećih nejasnoća u razgraničenju nadležnosti između redovnih i samoupravnih sudova u imovinskim pitanjima, smatramo da samoupravni sudovi (pri čemu u prvom redu mislimo na sudove udruženog rada kao najvažniji oblik samoupravnih sudova) načelno nisu nadležni da raspravljaju zahtjeve usmjerene na popravljajući neimovinske štete. Smatramo, mada smo svjesni da se radi o stajalištu koje treba znanstveno produbiti i razjasniti, da su pitanja prava ličnosti, koja čine pravnu osnovu popravljajući neimovinske štete, strogo u domeni građanskog prava i građanskog

³⁴ Autori Rušnov—Posilović (op. cit., str. 655) poizvaju se na ugledne stare pravne pisce Ungera i Pfaffa; isto rješenje predlagao je i prof. M. Konstantinović u Skici za Nacrt Zakonika o obligacijama i ugovorima.

³⁵ Ovakvo stajalište zauzeto je i na savjetovanju sudaca-predstavnika građanskih odjela vrhovnih sudova, održanom u Vrhovnoj sudu Jugoslavije 18. i 19. svibnja 1968. godine. Prof. M. Vuković (po. cit., str. 263) navodi da su takvo stajalište zauzimali Randa i Maurović, te da je takvo rješenje ušlo i u paragraf 847. BGB-a.

³⁶ U praksi problemi će naročito nastajati u slučajevima kada oštećenik umre neznatno prije pravomoćnosti sudske odluke.

sudovanja, pa ga ne mogu rješavati samoupravni sudovi, pa niti sudovi udruženog rada, jer radnik ni onda kada je na radu pretrpio neimovinsku štetu, nije svoja prava iz zone prava ličnosti prenio u zonu udruživanja rada.

b) Tužbeni zahtjev i mogućnost realizacije nekih kondemnatornih odluka

Zakon o parničnom postupku (čl. 2) traži apsolutnu preciznost tužbenog zahtjeva; bez tog sadržajnog elementa tužbe, sud nije dužan, a niti bi smio, da raspravlja o iniciranoj parnici.

Radi toga mogu nastati određeni problemi u primjeni čl. 199. ZOO gdje oštećenik, osim prava na objavu presude ili ispravka ili prava na naredbu da štetnik povuče izjavu kojom je povreda učinjena, može tražiti i »... što drugo...«. Može biti dosta nejasnoća u formulaciji tog »drugog«.

U dosuđivanju oštećeniku prava iz čl. 199. ZOO sud bi posebno morao paziti na stvarnu mogućnost realizacije izreke presude kojom se usvaja tužbeni zahtjev, jer — s obzirom na naše propise o štampi i ostalim sredstvima informacija — sasvim je iznimno moguće »naređivati« da se određeni sadržaj objavi u tim sredstvima javnih komunikacija. Takve tužbene zahtjeve trebao bi, po našem mišljenju, parnični sud odbijati, bez obzira što bi inače bili u skladu sa čl. 199. ZOO-a.

c) Buduće i eventualne štete

Budućom štetom može se označiti ona šteta koja još nije nastala, ali je sigurno da će nastati; eventualna je pak ona šteta koja ne samo da još nije nastala nego nije ni stvarno da će nastati, mada je to moguće.³⁷

O budućoj šteti ZOO govori u čl. 203, gdje kaže da će sud na zahtjev oštećenika dosuditi naknadu i za buduću nematerijalnu štetu, ako je po redovnom toku stvari izvjesno da će ona trajati i u budućnosti.

O eventualnoj šteti ZOO zasebno ne govori.

Nama se, štoviše, čini da, osim buduće i eventualne štete, treba ovdje imati u vidu i, recimo to samo uvjetno, »čisto« buduću štetu, za koju prema redovnom toku stvari nije izvjesno da će se pojaviti u budućnosti, a ipak se pojavi.

U sudskoj praksi, u pravilu na zahtjev zajednica osiguranja, prilikom sklapanja nagodbe oštećenici se, pored ostalog, obvezuju na odricanje od bilo kakvih zahtjeva ukoliko bi se naknadno pojavio neki drugi oblik neimovinske štete. Vrhovni sud SRH se u više navrata³⁸ izjasnio da je nagodbom o naknadi štete, koju oštećenik trpi zbog tjelesne povrede, obuhvaćena samo odšteta za one štetne posljedice koje su za stranke bile predvidive u vrijeme sklapanja nagodbe i da, ako je nakon toga došlo do nepredvidivog pogoršanja zdravstvenog stanja oštećenog, on može tražiti naknadu štete koju zbog toga trpi, bez obzira na to što se nagodbom odrekao prava da traži daljnju odštetu radi istog štetnog događaja.

Ukoliko se u nekom konkretnom slučaju radilo o izvansudskoj nagodbi, novi tužbeni zahtjev (zahtjev za popravljanjem novonastale štete) zapravo

³⁷ Prof. M. Vuković, op. cit., str. 79.

³⁸ GŽ 179/68. od 26. 9. 1978. odnosno GŽ 3086/77. od 8. 11. 1977. Ovakva praksa bila je u skladu s pravnim pravilom iz paragrafa 1389. OGZ-a. Držimo da nema zapreke da se sa takvom praksom nastavi i poslije stupanja na snagu ZOO-a koji glede tog pitanja nema posebne odredbe.

sadrži u sebi incidentalan zahtjev za utvrđenje nevaljanom ranije sklopljene nagodbe, pa zapravo i nije potrebna posebna deklaracija nuliteta takve nagodbe. Složenija je situacija ako se prethodno radilo o sudskoj nagodbi; ne ulazeći ovdje u zamršenu problematiku pobijanja sudske nagodbe,³⁹ čini nam se da bi ipak u takvom slučaju posebnom točkom izreke sudske presude, sa svim potrebnim procesnim konzekvencama, trebalo iz rečenog razloga utvrditi nevaljanost ranije sklopljene nagodbe.

d) Stjecanje bez osnove i revizijski postupak u parnici

Prema našem ZPP iz 1977. god revizija nije redovni pravni lijek, što znači da je presuda pravomoćna istekom mogućnosti ulaganja žalbe.

Oštećenici sa svojstvom tužitelja u pravomoćno dobivenoj parnici, odmah iza nastupa pravomoćnosti sudske odluke u pravilu i efektivno dobivaju dosuđenu svotu (ako se radi o materijalnoj satisfakciji), bilo da će tuženici isplatu izvršiti dobrovoljno ili će za to biti potreban izvršni postupak.

No, što će biti ako tuženik naknadno s uspjehom uloži reviziju? Hoće li tužitelj morati vratiti ono što je primio prema ranijoj pravomoćnoj sudskoj odluci u istom predmetu?

U čl. 216. ZOO izričito se kaže da se ne može tražiti vraćanje neosnovano plaćenih iznosa na ime naknade štete zbog povrede tijela, narušenja zdravlja ili smrti, ako je isplata izvršena savjesnom pribaviocu.

Mislimo da ne bi moglo biti sporno da se oštećenik koji je određenu novčanu svotu primio na ime materijalne satisfakcije osnovom pravomoćne sudske odluke može u svakom slučaju smatrati »savjesnim pribaviocem«.

Slijedom toga mi smatramo da neće biti osnovan zahtjev ranije tuženog na vraćanje novčanih iznosa ranije isplaćenih prema odluci suda, izmijenjenoj nakon uspješnog ulaganja revizije.

No, čemu onda uopće ulagati reviziju i koje koristi od toga ako ona i bude usvojena?!

Čini se da teoretsko objašnjenje za izneseni stav u prilog oštećenicima možemo potražiti u analognoj primjeni odredbi krivičnog postupka u slučajevima kada viši sud, u slučaju neizjavljivanja žalbe javnog tužioca, nađe i konstatira da je povrijeđen zakon u korist okrivljenog, ali ne mijenja odluku nižeg suda, ili pak odredbe o učinku revizije u brakorazvodnoj parnici, gdje novopostignuti parnični uspjeh ne može »oživjeti« stari brak ako je jedan od već bivših supruga stupio u novu bračnu zajednicu.

Valja primijetiti da čl. 216. ZOO-a ima u vidu samo materijalnu satisfakciju datu zbog povrede tijela, narušenja zdravlja ili smrti, a ne i ostale slučajevne predviđene u čl. 199—202. kao osnova za dosuđenje određene novčane svote.

³⁹ U našoj teoriji i praksi sporno je pitanje pobijanje sudske nagodbe. Jedni autori (Zuglia, Triva, Poznić) se zalažu za rješenje da se to može činiti samo procesnim sredstvima, dok drugi (Bazala, Vorgić) tvrde da se isti cilj može polučiti samo primjenom materijalnog prava. Nije, međutim, sporno da je sudska nagodba mješovit institut, dakle da u sebi objedinjava elemente i procesnog i materijalnog prava. Iz toga mi izvlačimo zaključak da svaka sudska nagodba mora istovremeno udovoljavati zahtjevima i procesnog i materijalnog prava i da nedostatak makar jednog od ovih »stupova« izaziva njen nulitet.

9. Zaključak

Zakon o obveznim odnosima je u našoj zemlji po prvi put, u formi zakonskog propisa, regulirao materiju neimovinske štete.

Uvodno smo istakli da su redaktori Zakona raspolagali nastalom bogatom i vrlo kreativnom sudskom praksom, koja je zasigurno predstavljala osnovu za usvojena rješenja.

Ne treba sumnjati da će naši sudovi i nadalje pokazivati sve potrebne osobine vlastite pravne kreativnosti koja donošenjem Zakona ne samo da nije prestala biti potrebnom, nego je još i važnija.

Ako bismo mogli dati i određene kritičke primjedbe sudskoj praksi u oblasti neimovinske štete, onda bi one bile u slijedećem: u građanskom pravu i građanskom sudovanju još uvijek se preferira imovinski od neimovinskog dijela; pa i u samom popravljaju neimovinske štete, naglasak se u pravilu daje na materijalnu a ne na imovinsku satisfakciju; ne pravi se bitna razlika između neimovinske štete koja će ipak prestati i one gdje se oštećena situacija ne može nikad sanirati; ne vidi se nužan razmjer u priznavanju prava inicijalnoj u odnosu na posrednu žrtvu; prevelika je neujednačenost odluka, ne samo u pojedinim republikama nego i u pojedinim sudskim okruzima itd.

U ovom radu pokušali smo analizirati neke posebne pretpostavke u ostvarenju prava na popravljaju neimovinske štete. Razumljivo je da je u svakom konkretnom slučaju potrebno da su ispunjene i tzv. opće pretpostavke odštetne odgovornosti (šteta, štetna radnja, kauzalni neksus, protupravnost, subjekti), što nije bio predmet našeg razmatranja u ovoj prilici.

Damages to Intangible Property according to the Act of Obligations

Mr Aldo RADOLOVIC

The new Act of Obligations (referred to as: the Act) which came into force October 1, 1978 regulates *inter alia* the subject matter of damages to intangible property for the first time on the level of positive statute law. For a long time after the liberation, the legal rules of the prewar law were applied in judicature in cases involving damages to intangible property under the conditions prescribed in Art. 4 of the Law of Invalidity of 1946. Thus, an extensive court practice developed over the years which in turn served as a guideline for the legislators of the new Act.

In Art. 155 of the Act, damage to intangible property is defined as «... inflicting a person with physical or mental pain or fear.» According to the author, the real essence of the problem is not expressed in this definition, i.e. the violation of the personal rights of the aggrieved, manifesting in him the feeling of pain or fear.

In the article the author discusses the two types of compensation for damages to intangible property prescribed by the Act: material and immaterial satisfaction. Furthermore, the questions arise as to which persons are eligible to claim compensation for damages to intangible property and under which conditions the same right can be transferred and inherited. Some specific procedural problems are also discussed.

In all cases involving damages to intangible property, our courts are faced with the task of honoring the personal rights of individuals (which represents one of the most important legal values of our socialistic society). At the same time, however, they must take care to prevent the institution from being used as a mean for lucrative measures and other reasons contrary to the generally recognized purpose of law in awarding compensation for damages to intangible property.

This purpose is always the same: awarding the aggrieved some moral or material satisfaction with the intention of reducing, in a social sense, the effects suffered by having his personal rights violated.

Prevela doc. dr Susan ŠARČEVIC

Il danno non patrimoniale nella Legge sulle obbligazioni

Mr Aldo RADOLOVIC

La nuova Legge sulle obbligazioni, entrata in vigore il 1. ottobre 1978, regola, per la prima volta positivamente anche la materia del danno non patrimoniale.

Per un lungo periodo, dopo la Liberazione, la pratica giudiziaria applicava le vecchie norme del precedente diritto civile, tutto sotto le presupposizioni previste dall'art. 4 della Legge sulla non validità, del 1946.

Durante quel periodo si era formata una ricchissima pratica giudiziaria, che venne anche sfruttata dagli autori della nuova Legge, quale base per la creazione di nuove soluzioni.

Nell'art. 155, la Legge sulle obbligazioni definisce, insieme al danno patrimoniale, anche il danno non patrimoniale come «... cagionare ad altrui il dolore fisico o psichico o la paura».

Secondo l'opinione dell'autore, questa formulazione nasconde la vera sostanza del problema, che consiste nelle lesioni dei diritti della personalità di un certo danneggiato, manifestata nel suo sentimento di dolore o di paura.

La Legge conosce due tipi di riparazione del danno non patrimoniale: la soddisfazione materiale e la soddisfazione non materiale.

Nel corso del saggio vengono esaminate anche le seguenti questioni: chi ha il diritto alla riparazione del danno non patrimoniale e sotto quali presupposti sia possibile effettuare il trasferimento e la successione del diritto stesso.

Vengono trattati pure alcuni specifici problemi processuali.

In ogni caso i nostri tribunali hanno un grande compito: quello di dare un maggior contributo al rispetto della persona umana (ciò che rappresenta uno dei valori etico-giuridici più importanti, sui quali si fonda la nostra società socialista), facendo attenzione, nel contempo, d'impedire ogni possibile tentativo per ottenere scopi di lucro o qualsiasi altro, in contrasto con lo scopo generale del diritto alla riparazione del danno non patrimoniale.

Questo scopo ha sempre il seguente contenuto: dare al danneggiato qualche soddisfazione morale o materiale, onde diminuire in senso sociale le conseguenze riportate dall'infrazione del diritto della personalità.

Preveo prof. Aldo LUPPI

IZVORI PRAVA ZA UGOVOR O ŠPEDICIJI

I. NACIONALNO REGULIRANJE UGOVORA O ŠPEDICIJI

1. Jugoslavenska pravna vrela

a) Zakonski propisi

U predratnoj Jugoslaviji je špediterski posao bio normiran u svih pet trgovačkih zakonika koji su vrijedili na raznim državnim područjima.¹

Poslije oslobođenja na temelju Zakona o nevažnosti pravnih propisa, donesenih prije 6. travnja 1941. godine i za vrijeme neprijateljske okupacije, mogle su se odredbe ovih zakonika obazrivo i kritički primjenjivati, ali samo kao pravna pravila. Oni su, dakle, predstavljali uvjetne izvore prava koje sud uzima u obzir po svojoj ocjeni ne pozivajući se u pravilu na njih. U slučaju da takva pravna pravila nisu pružala prihvatljivo rješenje konkretnog slučaja, sud je trebao sam pronaći takvo rješenje koje odgovara načelima i duhu pravnog poretka. U tom smislu sud je mogao pomoću usporedno-pravne metode posegnuti i za rješenjima inozemnog prava ukoliko ona pružaju modernu i prihvatljivu soluciju, koja nije u protivnosti s načelima ordre publica.²

¹ — Na području Hrvatske i Slovenije vrijedio je Hrvatski trgovački zakonik iz 1875. godine, a on se primjenjivao i na području Vojvodine i Međimurje kao zakonski članak XXXVII;

— Na području Dalmacije i Slovenije vrijedio je Austrijski trgovački zakonik iz 1862.;

— Na području Bosne i Hercegovine vrijedio je Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu iz 1883. god.;

— Na području Crne Gore vrijedio je Trgovački zakon Crne Gore iz 1910. godine;

— Na području Srbije i Makedonije vrijedio je Srpski trgovački zakon iz 1860. godine.

Hrvatski trgovački zakonik, Trgovački zakonik za Bosnu i Hercegovinu i Austrijski trgovački zakon izrađeni su po ugledu na njemački *Alloemeines Handelsgesetzbuch*, a srpski i crnogorski trgovački zakonici po uzorku na francuski *Code de commerce*.

Trgovački zakonici koji su rađeni po njemačkom uzoru bili su moderniji od onih koji su se oslanjali na francuski izvor, već zbog same činjenice što je *Code de commerce* nastao u vrijeme kada prometna tehnika nije bila razvijena.

² Goldštajn A.: *Privredno ugovorno pravo*, Zagreb, 1967. godina, str. 25.

Glavna državna arbitraža se u pogledu odgovornosti špeditera najprije priklonila zastarjelom francuskom sustavu, ali je odmah nakon toga zauzela moderni sustav odgovornosti špeditera po njemačkom pravu.³

Savezna privredna komora je 1955. i 1961. godine izradila nacрте Zakona o špediciji, ali oni nisu nikada prošli legislativnu proceduru.

O špediterskoj djelatnosti bilo je doneseno malo propisa.

Sasvim šturo o špediciji govorio je Osnovni zakon o prometu robe (Sl. list SFRJ 1/67. i 30/68). U članu 2. tog Zakona bile su svrstane otpremničke usluge među tipske usluge u prometu robe. Član 40. smatrao je otpremničkim uslugama otpremanje i dopremanje robe u svoje ime, a za račun komitenta, kao i obavljanje drugih poslova i radnji koje se uobičajeno obavljaju uz otpremanje i dopremanje robe.

A. Zakonom o osnovama poslovanja organizacija udruženog rada u području prometa robe i usluga u prometu robe i o sistemu mjera kojima se sprečava narušavanje jedinstva jugoslavenskog tržišta u tome području (Sl. list SFRJ 43/76 i 23/79) ukinute su između ostalog i odredbe čl. 2. i 40. Osnovnog zakona o prometu robe.

U čl. 3. tog Zakona su u nabrojanju usluga u prometu robe spomenute i »usluge otpreme i dopreme robe«.

Zakon o unutarnjem prometu robe i o uslugama u prometu robe (Narodne novine 32/77) određuje u čl. 83. da se uslugama otpreme i dopreme smatraju otpremničke usluge u vlastito ime i za račun komitenta, kao i drugi poslovi i radnje koji se uobičajeno obavljaju uz otpremu i dopremu robe.

Zakon o prometu robe i usluga s inozemstvom (Sl. list SFRJ 45/77) u članu 55. razumijeva pod poslovima međunarodne špedicije poslove organiziranja otpremanja i dopremanja robe u međunarodnom prometu koji obavlja organizacija udruženog rada u svoje ime, a po nalogu i za račun komitenta, te obavljanje propisanih ili uobičajenih sporednih poslova vezanih uz te poslove. Sporednim poslovima Zakon smatra osobito: sklapanje ugovora o prijevozu, otpremanje robe do prijevoznog sredstva i obratno, ispostavljanje ili pribavljanje tovarnih listova, teretnica i slično, sklapanje ugovora o osiguranju i uskladištenju robe, radnje radi carinjenja robe i kontrolu obračunavanja troškova prijevoza.

B. Ovako oskudno zakonsko reguliranje ugovora o špediciji postalo je stvar prošlosti donošenjem Zakona o obveznim odnosima koji je stupio na snagu 1. listopada 1978. (Sl. list SFRJ 29/78). Donošenjem tog Zakona ukinut je dualizam u tehnici reguliranja obveznih odnosa. Nadalje je prestala primjena pravnih pravila bivših građanskih i trgovačkih zakona.

Zakon o obveznim odnosima je prvi zakon u nas koji sustavno regulira ugovor o špediciji, on to čini u XXII glavi (čl. 827—846).

U čl. 827. st. 1. Zakona je određeno da se ugovorom o otpremanju obvezuje otpremnik da radi prijevoza određene stvari sklapa u svoje ime i za račun nalogodavca ugovor o prijevozu i druge ugovore potrebne za izvršenje prijevoza, te da obavi ostale uobičajene poslove i radnje, a nalogodavac se obvezuje da mu isplati određenu naknadu. Ako je ugovorom predviđeno, otpremnik može sklapati ugovor o prijevozu i poduzimati druge pravne radnje u ime i za račun nalogodavca.

³ Zbirka odluka Glavne državne arbitraže, svezak VI, broj 340.

b) Autonomno pravo

Autonomna pravila su u modernom prometu od velikog značaja. Ona su adaptibilnija i elastičnija od zakonskih normi, pa u tom smislu predstavljaju realniju sliku o potrebama, stremljenjima i razvoju privrednog prometa.⁴

Poslovni običaji predstavljaju tako raširenu trgovačku praksu da sudionici trgovačkog prometa obično već pretpostavljaju njenu primjenu u privredno-pravnim poslovima.⁵

Glavna državna arbitraža je donijela Opće uzance za promet robom (Sl. list SFRJ 15/54), koje su se primjenjivale kao pretpostavljena volja stranaka. Uzance predstavljaju selektivno odabrane dobre poslovne običaje, koji su djelomično i modificirani radi stvaranja kodifikacione cjeline. U njih su bila uključena i temeljna pravila obveznog prava, pa su stoga Opće uzance predstavljale potpuni i jedinstveni dispozitivni regulativ. One se, doduše, u prvom redu odnose na kupoprodaju, ali pod određenim uvjetima i na ostale poslove robnog prometa između kojih je i špedicija posebno navedena. Na špediciju se odnose one uzance koje se izričito ne odnose samo na kupoprodaju. One uzance koje vrijede samo za kupoprodaju ipak se mogu razmjerno primijeniti i na špediciju, ukoliko to priroda špedicijskog posla dopušta. Na špediciju su se posebno odnosile uzance 76, 97, 124 i 125.

C. Član 1107. Zakona o obveznim odnosima je odredio da se poslije 1. 10. 1978. neće više smatrati da su stranke pristale na primjenu općih i posebnih uzanci, ako ih nisu ugovorom isključile. Od tada će se uzance primjenjivati samo ako su stranke ugovorile njihovu primjenu ili ako iz okolnosti proizlazi da su njihovu primjenu htjele.

Opće uzance za promet robom se poslije stupanja na snagu Zakona o obveznim odnosima neće primjenjivati u pitanjima koja su regulirana tim Zakonom.

Konačno, ako su opće i posebne uzance, te trgovinski poslovni običaji, suprotni dispozitivnim normama Zakona o obveznim odnosima, primjenjivat će se odredbe tog Zakona, osim ako su stranke izričito drugačije ugovorile.

Posebne uzance donose opća udruženja uz suglasnost Privredne komore Jugoslavije. One predstavljaju kodifikaciju utvrđenih dobrih poslovnih običaja u određenoj privrednoj grani ili struci. Od posebnih uzanci za špediciju su od značaja Lučke uzance (Sl. list SFRJ 2/51), koje je donijela Glavna državna arbitraža.

Opće uzance za promet robom i Lučke uzance su dispozitivni pravni izvori, pa stranke mogu svoje odnose, koji su regulirani u tim uzancama, ugovorom riješiti i na drugi način. Opće uzance se primjenjuju kada su stranke ugovorile njihovu primjenu ili ako iz okolnosti proizlazi da su htjele njihovu primjenu. Lučke se uzance primjenjuju također na slučajeve koji zakonom ili ugovorom nisu drugačije regulirani. Stranke mogu ugovarati primjenu Lučkih uzanci u cjelini ili samo djelomično.

Osim Lučkih uzanci za poslove špedicije su od značaja i posebne uzance za trgovinu povrćem, rižom, grahom, krumpirom i žitaricama. Svaku od ovih posebnih uzanci donio je Upravni odbor Saveza trgovačkih komora

⁴ Goldštajn A.: Privredno ugovorno pravo, Zagreb, 1967, strana 26.

⁵ Goldštajn A.: Privredno ugovorno pravo, Zagreb, 1967, strana 26.

Jugoslavije.⁶ U ovim posebnim uzancama postoje odredbe o transportu i preuzimanju, pa ih špediter koji se bavi otpremom ovih roba mora dobro poznavati.

Među autonomnim izvorima za pravo špedicije posebno mjesto zauzimaju opći uvjeti špeditera. Uvjeti rada špeditera bili su inkorporirani u tarifi za špeditorske usluge pojedinih špeditorskih poduzeća.⁷ Godine 1953. donijela je Zajednica poduzeća za međunarodnu špediciju iz Beograda »Opće uslove rada međunarodnih špeditera FNRJ«. Ti opći uvjeti upotrebljavali su se do 1958. godine kada je Savezna vanjskotrgovačka komora donijela »Opće uslove špeditorskih usluga u međunarodnom saobraćaju u Jugoslaviji«. Godine 1970. je Grupacija za međunarodnu špediciju Savezne privredne komore donijela »Opće uvjete poslovanja međunarodnih špeditera Jugoslavije«, koje je dopunila 1979. godine.

Opći uvjeti spadaju u okvir ugovornog prava. Oni predstavljaju generalnu ponudu, koju druga ugovorena stranka mora prihvatiti da bi oni postali dio ugovora.⁸ Opći uvjeti poslovanja nisu poslovni običaji. Oni su pravni izraz tipizacije u ugovornom pravu, te utječu na stvaranje takve ugovorne tehnike, koja sadržaj ugovora regulira na formulirani, tipizirani način.⁹

Uzanca 32 Općih uzanci utvrđuje da opći uvjeti obvezuju stranku koja pristupa samo ako su joj bili poznati u času zaključenja ugovora. Kako se Opće uzance odnose na subjekte koji su podvrgnuti sudbenosti privrednih sudova, dakle, na profesionalne privredne organizacije, to je i ovaj element poznavanja općih uvjeta dobio i posebnu kvalifikaciju. Stoga Opće uzance utvrđuju da se ima smatrati da su opći uvjeti bili poznati stranci koja pristupa, ako su joj prije zaključenja ugovora bili predani ili su bili objavljeni na propisani ili uobičajeni način. Ova uzanca nije, međutim, odredila način na koji opći uvjeti moraju biti objavljeni da bi se imalo smatrati da ih je druga stranka trebala poznavati. Špeditorski opći uvjeti se obično ne nalaze u kontekstu ugovora, a niti se tiskaju na njegovoj poleđini. Špediteri imaju obično na svom dopisnom papiru i forumularu dispozicije koju komitent potpisuje, takvu klauzulu kojom izjavljuju da rade isključivo na temelju Općih uvjeta poslovanja međunarodnih špeditera Jugoslavije. Na taj način ugovor jasno upućuje na određene Opće uvjete, koji su inače svima pristupačni, pa stoga moraju biti poznati svim profesionalnim pravnim subjektima.

D. Član 142. Zakona o obveznim odnosima utvrđuje pravnu narav općih uvjeta. Zakon smatra da opći uvjeti koje odredi jedan ugovaratelj, bilo da su sadržani u ugovoru ili se on na njih poziva, dopunjuju posebne pogodbe ugovora. Nadalje, Zakon određuje da se opći uvjeti moraju objaviti na uobičajeni način, a obvezuju ugovornu stranku ako su joj bili ili morali biti poznati u času sklapanja ugovora. Sud može odlučivati o valjanosti pojedinih odredaba općih uvjeta bez obzira što su odobreni od nadležnog organa.

Opći uvjeti iz 1958. godine su određivali da se ima smatrati da su stranke prihvatile njihovu primjenu ako ih nisu isključile ili izmijenile izričitim pismenim sporazumom. Na taj način bi se Opći uvjeti primjenjivali na isti

⁶ Službeni list SFRJ 25/60.

⁷ Tarifa za špeditorske usluge u međunarodnom saobraćaju i opći uvjeti rada poduzeća »Transjug«, Rijeka, 1952.

⁸ Goldštajn A.: Privredno ugovorno pravo, Zagreb, 1967, strana 142.

⁹ Goldštajn A.: Opći uvjeti poslovanja, Zagreb, 1970, strana 16.

način kao tada i Opće uzance. Jasno je da ova odredba, koja je uostalom i protivna Općoj uzanci 32, a i Zakonu o obveznim odnosima, ne bi mogla ustanoviti drugačije pravni značaj općih uvjeta od onih koji im je priznao pravni poredak. Zbog toga su redaktori novih općih uvjeta poslovanja međunarodnih špeditera Jugoslavije iz 1970. i 1979. godine uveli u član 1. opće-prihvaćeno stajalište prema kojem se smatra da su se ugovorne stranke sporazumjele o primjeni općih uvjeta ako je špediter pismeno saopćio svom komitentu da posluje po tim općim uvjetima, a komitent nije izričito i pismeno isključio njihovu primjenu. Smatramo potrebnim i posebno istaknuti da je primjena novih Općih uvjeta proširena, jer više nije vezana samo na one špediterske usluge koje se pružaju u međunarodnom prometu, iako bi to moglo proizlaziti iz njihovog naziva.

Opće uvjete špediterskih usluga u Jugoslaviji donosi Privredna komora Jugoslavije, utvrđujući na taj način poslovne običaje koji vladaju u špediterskoj struci. Ove Opće uvjete ne odobrava neki posebni državni organ. Ustavni sudovi ne mogu ocjenjivati suglasnost općih uvjeta s Ustavom i zakonima i to zbog toga što opći uvjeti ne predstavljaju opći akt privredne organizacije, koji inače može biti predmetom sudovanja ustavnih sudova.¹⁰ Odredbama općih uvjeta sankciju daje sudska praksa u redovnom postupku. Ona može uskratiti pravnu zaštitu pojedinoj odredbi općih uvjeta, smatrajući da se ona protivi načelu poštenja i savjesnosti u prometu ili zbog toga što je protivna nekoj prisilnoj normi. Sud bi također mogao odbiti sankciju pojedinoj odredbi općih uvjeta ako dođe do uvjerenja da se njome stvaraju bitniji neravnopravni odnosi u poslovanju, da oni lišavaju drugu stranu prava da stavi prigovore ili njima gubi prava iz ugovora ili gubi rokove ili je inače nepravilna ili pretjerano stroga prema drugoj stranci (čl. 143. Zakona o obveznim odnosima).

Dakle, iako sudska praksa nije u nas formalni izvor prava, ona ima nesumnjivo odlučujuću ulogu, barem pri izboru pravnog vrela koje će sud primijeniti na sporni slučaj. Na taj se način, sudskom praksom, odredbe općih uvjeta postupno pretvaraju u formalna pravna vrela, te se tako smanjuje krug onih odredaba općih uvjeta koji sudsku sankciju još nisu dobili i koji za presuđenje konkretnog pravnog odnosa moraju vojevati snagom predmnijevane volje ugovornih stranaka. Na taj način formularno pravo pomaže stvaranju novih dobrih poslovnih običaja i pomaže zakonodavcu u stvaranju suvremene kodifikacije na određenom području.

Iz ovog razlaganja proizlazi da je potrebno, s obzirom na temelj primjene općih uvjeta, razlikovati one njihove odredbe koje su postale poslovnim običajima od onih koje to još nisu. Javno objavljivanje općih uvjeta je temelj za primjenu samo onih njihovih odredbi koje su postale poslovnim običajima; za druge odredbe potrebno je da se stranke sporazume o njihovoj primjeni. U slučaju kad se dvije stranke u svojim poslovnim odnosima duže vrijeme služe Općim uvjetima, onda je temelj njihove primjene običaj tih stranaka, bez obzira da li su u pojedinom poslu njihovu primjenu kasnije izričito ugovorile.¹¹

¹⁰ Goldštajn A.: Opći uvjeti poslovanja II dio, Zagreb, 1970, str. 13.

¹¹ Goldštajn A.: Opći uvjeti poslovanja II dio, Zagreb, 1970, str. 18. Carić S.: op. cit., str. 49.

U praksi se često pojavljuje slučaj da jedan špediter izdaje nalog drugom inozemnom špediteru, a svaki od njih ima svoje posebne nacionalne opće uvjete poslovanja. U tim slučajevima primjenjuju se opći uvjeti onog špeditera koji izvršava nalog. U ovoj je situaciji potrebno da je špediter koji izdaje nalog imao razumnu mogućnost upoznavanja s općim uvjetima špeditera koji nalog izvršava.¹² One odredbe općih uvjeta, koje su postale dobri poslovni običaji, tumače se kao objektivno pravo, dakle, po pravilima za tumačenje pravnih normi. One odredbe općih uvjeta, koje nemaju značaj poslovnog običaja, već im temelj primjene leži u sporazumu stranaka, valja u slučaju dvojbe tumačiti na štetu špeditera, a na najpovoljniji način za komitenta; to stoga što opći špediterski uvjeti predstavljaju unaprijed fiksirane interese špeditera, koji je imao mogućnost da ih precizno i nedvosmisleno izrazi.¹³

2. Inozemna pravna vrela

a) Zakonski propisi

Iako je francuski Code de commerce iz 1808. godine prvi izričito normirao špeditersku djelatnost, ipak je nije smatrao samostalnim trgovačkim poslom, već podvrstom komisije. Odredbe o »komisionarima za transport po moru i kopnu« nalaze se u članovima 96. do 102, a na njih se odnose i opće odredbe o komisionarima iz članova 94. i 95.¹⁴

Njemački trgovački zakonik iz 1897. godine (HGB), smatra špediciju posebnim trgovačkim poslom. Odredbe o špediciji nalaze se u §§ 407. do 415. zakonika; u slučaju da ovi propisi nemaju posebnu odredbu o pojedinim pravima i dužnostima špeditera, imaju se primijeniti odredbe o komisionom poslu iz §§ 383. do 405. HGB, te supsidijarno i odredbe o mandatu i ugovoru o službi iz HGB.

U Švicarskoj se trgovačko pravo ne odvajava od općeg obveznog prava, pa u toj zemlji niti ne postoji posebni trgovački zakonik. Odredbe o špediciji se nalaze u glavi XV Zakona o obveznom pravu iz 1911. godine, koji se uklapa u sustav građanskog prava. Iako se odredbe članova 425—439. odnose na komisioni posao, ipak član 439. posebno određuje da se komisionar-pošiljalac, odnosno špediter, izjednačuje s komisionarom. Odredbe o mandatu u članovima 394. do 406. tog Zakona primjenjuje se na komisioni, pa slijedom toga i na špediterski posao, ukoliko posebnim odredbama o komisionom poslu nije drugačije određeno. Za špediterski posao vrijede u pogledu prijevoza robe i pravila tog Zakona koja se odnose na vozara, a nalaze se u članovima 440. do 457.

U ČSSR je špediterska djelatnost normirana u tri posebna zakonika: Građanskom zakoniku iz 1964. godine gdje su regulirani građansko-pravni odnosi između građana i socijalističkih organizacija, Privrednom zakoniku iz 1964. godine kojim su regulirani građansko-pravni odnosi između socijalističkih organizacija i Zakonikom međunarodne trgovine ČSSR iz 1964. godine

¹² Goldštajn A.: Jugoslavenske uzance, Zagreb, str. 27.

¹³ Carić S.: op. cit., str. 53.

¹⁴ Rastovčan P.: Komparativno trgovačko pravo, Zagreb 1954., str. 77.

u kojem su regulirani odnosi između čehoslovačkih privrednih organizacija i njihovi hinozemnih partnera. Svaki od ovih zakonika na jedinstven i sve-obuhvatan način regulira svoju materiju, te jedan drugoga ne nadopunjuje, pa jedan drugome niti ne služe kao supsidijarna pravna vrela.¹⁵ U sistematici Zakonika međunarodne trgovine je ugovor o špediciji obrađen u paragrafu 536. do 547, što se nalaze u glavi XVI, koja sadrži ugovore o prijevozu.

U Poljskoj se odnosi iz ugovora o špediciji reguliraju u članovima 794. do 804. Građanskog zakonika iz 1964. godine. Ove se odredbe primjenjuju samo u slučaju da ta materija nije drugačije regulirana posebnim propisima. Na ugovor o špediciji sukladno će se primjenjivati i odredbe iz članova 734—751. koje važe za ugovor o punomoćstvu, ukoliko nije odredbama o špediciji ili posebnim propisima drugačije određeno.

U Italiji je materija ugovora o špediciji regulirana u odredbama IX glave Građanskog zakonika iz 1942. godine koja normira pravne odnose nastale iz naloga. U ovoj se glavi osim općih odredaba o nalogu sadržanih u članovima 1703—1730, nalaze i odredbe o ugovoru o špediciji u članovima 1731—1741. i odredbe o ugovoru o komisiji u članovima 1731—1736. Prema tome će se i ovdje na ugovor o špediciji razmjerno primjenjivati opće odredbe o nalogu i komisiji. U procjeni urednog izvršenja naloga iz ugovora o špediciji moraju se uzeti u obzir i odredbe o ugovoru o prijevozu, sadržane u članovima 1678—1702.

U Mađarskoj je špediterski posao reguliran u Građanskom zakoniku iz 1959. godine i to u paragrafima 514—521. Ukoliko iz tih odredaba ne proizlazi što drugo, imaju se na ugovor i druge radnje špeditera primijeniti i na odgovarajući način pravila koja vrijede za komisiju, dok se na odnose iz održavanja, čuvanja i otpremanja robe primjenjuju pravila koja vrijede za prijevozne poslove.

Špediterskom djelatnošću u Engleskoj se bave forwarding agenti, koji pojmovno imaju drugo značenje od špeditera u kontinentalnom pravu. U Engleskoj ne postoji trgovačko pravo obuhvaćeno trgovačkom ili građanskom kodifikacijom, kao što je to slučaj u kontinentalnoj Evropi. To je i jedan od najvažnijih razloga što se u Engleskoj nije razvilo posebno pravo špedicije. Pravni izvori za trgovačke poslove, pa prema tome i poslove špedicije, nalaze se u Common Law koje predstavlja običaje kraljevine utvrđene sudskim rješidbama kraljevskih sudova. Daljnji izvori prava za trgovačke odnose nalaze se u sustavu Equity koji je proistekao iz sudovanja Kancelarovog suda na temelju poštenja i savjesnosti u prometu. Pomorsko pravo se također razvijalo u praksi posebne sudbenosti pomorskih sudova.

Nakon pravosudne reforme od 1873. do 1875. godine kojom je došlo do sjedinjenja sudova u jedan High Court of Justice s odjeljenjima između kojih postoji i Odjel kancelarije i Pomorski odjel, mogu svi suci rješavati o zahtjevima utemeljenim bilo na Common Law, bilo na Equity.¹⁶

Trgovačko pravo koje je u XVIII stoljeću uklopljeno u Common Law nije se nikada razvilo kao posebna grana prava, upravo zbog toga što nije bilo posebnog trgovačkog suda. Trgovačkim pravom u Engleskoj smatraju skup

¹⁵ Krulj V.: Predgovor prijevoda Zakonika međunarodne trgovine ČSSR, Institut za uporedno pravo, Beograd, 1965, str. 4.

¹⁶ Halsbury's, Statutes of England, II svezak, 2. izd., London, 1948, str. 804.

običaja koji postoje među trgovima i osobama angažiranim u trgovačkim poslovima u čitavom civiliziranom svijetu i koji su u tom krugu poznati, pa ih sudovi Engleske moraju primjenjivati i o njima voditi računa po službenoj dužnosti.¹⁷

Englesko pomorsko pravo je danas velikim dijelom kodificirano (Statutory Law) zakonom (Act of Parliament). Za špediciju je od posebne važnosti The Carrier's Act od 1830. u redakciji od 1865. Veći broj zakona, koji se odnose na unutrašnje transportno pravo, predstavljaju u stvari prilagođavanje Carrier's Acta novom razvoju unutrašnjeg transportnog prava.¹⁸

Engleski sustav Common Law primjenjuje se s izvjesnim odstupanjima danas u SAD (osim Luisiane), Kanadi (osim pokrajne Quebec), Australiji i Novom Zelandu. Kodifikacije Indije, Pakistana i niza novih afričkih država temelje se na doktrini Common Law.

b) Autonomno pravo

Među autonomnim regulativima prava špedicije dominantnu ulogu svakako imaju opći uvjeti poslovanja. Udruženja špeditera u mnogim evropskim zemljama izdala su nacionalne opće uvjete poslovanja. Odredbe tih općih uvjeta podvrgnute su češćim izmjenama od izmjena zakonskih propisa. Takve se izmjene obavljaju prema stavovima koje, u odnosu na pojedine odredbe općih uvjeta, zauzima sudska praksa. Temeljem sankcija dobivenih od sudova, odredbe općih uvjeta postaju u prometu prihvaćeni trgovački običaji, pa time ujedno stvaraju pravnu sigurnost da će se razumne stranke držati takvih rješenja. Vladajuće je stajalište da su opći uvjeti ugovorno pravo, pa stoga moraju biti i prihvaćeni od strane špediterovog komitenta, da bi predstavljali valjani ugovorni regulativ.

Nacionalni opći uvjeti poslovanja imaju veliko značenje u stvaranju međunarodnih poslovnih običaja unutar jedne struke. Prihvaćanjem vladajućih rješenja iz stranih općih uvjeta u vlastite nacionalne opće uvjete, izjednačuje se praksa poslovanja u međunarodnoj trgovini. Usvajanjem takve široko prihvaćene prakse od strane nadležnih nacionalnih organa nastaje ujedno izjednačavanje pravnih vrela u toj struci. Sve to, naravno, pridonosi unificiranju pravila u vanjskoj trgovini, a time i njenom pojednostavljenju u praksi. Tipska rješenja koja se preuzimaju u nacionalne opće uvjete stvaraju i nameću u međunarodnoj poslovnoj praksi velike kompanije zahvaljujući svom monopolskom položaju. Osim toga, poslovanje na svjetskom tržištu zahtijeva usklađivanje vlastitih nacionalnih općih uvjeta onim rješenjima koja dominiraju u određenoj struci međunarodne trgovine. Time se, pogotovo na području transporta, a u posljednje vrijeme i na području špedicije, koja se bavi organizacijom transporta, napuštaju tradicionalna rješenja iz nacionalnih prava i ustupaju svoje mjesto praktičnijim rješenjima koja stvaraju snažni subjekti u određenoj struci na svjetskom tržištu. Iako je ovaj način rješavanja dopušten upravo dispozitivnim odredbama nacionalnih pravnih sustava, dakle slobodi ugovaranja, ipak se mora ustanoviti da se na taj način

¹⁷ Halsbury's Laws of England, III izdanje, Svezak 11, London, 1955, str. 189.

¹⁸ Kahn — Fround: The Law of Carriage by Inland Transport, III izdanje, London, 1956, str. 187.

sloboda ugovaranja u praksi sve više ograničuje i dolazi pod kontrolu određenih jakih krugova suvremenog poslovnog života.¹⁹

Pravni sustavi zapadnoevropskih država ne rješavaju na sukladan način pravilo o predmnijevanoj primjeni općih uvjeta za slučaj da ugovorne stranke nisu izričito ugovorile njihovu primjenu.

Slično, kao i naša Opća uzanca 32, ovo pitanje rješava i talijanski Codice civile u članu 1341. Ovdje je određeno da opći uvjeti, ustanovljeni od jedne ugovorne stranke, obvezuju i drugu ugovornu stranku samo pod uvjetom ako je ona bila ili je morala biti s njima upoznata da je postupala s uobičajenom pažnjom. Ova pažnja ide tako daleko da će se na ugovorni odnos primijeniti opći uvjeti i u slučaju kad ugovor na njih ne upućuje, ali je komitent iz ranijih poslovnih odnosa sa špediterom morao znati da su svoje ugovore vezivali uz te opće uvjete ili je upotreba tih općih uvjeta na tržištu uobičajena. Međutim, one odredbe općih uvjeta koje ograničavaju odgovornost ponudioaca, pravo odustanka od ugovora ili obustavljanja njegovog izvršenja, odnosno kojima se na teret komitenta utvrđuju gubici, ograničava pravo stavljanja prigovora, ograničava sloboda ugovaranja u odnosu na treće osobe, prešutno produžuje ili obnavlja ugovor, utvrđuju uglavci o arbitraži ili odstupanju s obzirom na sudsku nadležnost, moraju biti od komitenta posebno pismeno odobrene.²⁰ U Italiji nema nacionalnih općih špediterskih uvjeta iako postoji nacionalno udruženje špeditera, ali ipak postoje mjesni špediterski uvjeti u velikim lukama i u Milanu.

U SR Njemačkoj su mjesna špediterska udruženja izdavala poslovne uvjete kojima je glavna svrha bila ograničenje zakonske odgovornosti. Budući da su opasnosti vezane s ratnim rizicima u vrijeme I svjetskog rata bile za špeditere preteške, to su klauzule takvih uvjeta išle sve do oslobođenja od odgovornosti. Sudska praksa je takve klauzule proglasila nevažećim pozivom na pravno načelo, po kojem je svaki posao koji se protivi dobrim običajima ništav. Novija judikatura zasniva sudsku kontrolu ugovornih odredaba iz općih uvjeta na pravilu iz § 242. BGB prema kojem je dužnik obavezan ispuniti samo činidbu koja je u skladu s načelom poštenja i savjesnosti u prometu, uzimajući u obzir trgovačke običaje.

Ugovorna klauzula koja se protivi tom načelu neće biti priznata, a umjesto nje će se primijeniti po komitenta povoljnija odredba iz dispozitivnog zakonodavstva.²¹ Na taj način je sudska praksa dovela odredbe općih uvjeta u razumne granice, pa je time stvorena i osnovica za izradu nacionalnih špediterskih uvjeta. Godine 1927. je Udruženje njemačkih špeditera u suradnji s ostalim srodnim privrednim udruženjima, donijelo Opće njemačke špediterske uvjete (ADSp), koji su naredbom Ministarstva prometa od 1939. proglašeni obveznim za sve otpreme, osim slučaja otpreme robe cestovnim vozilom i slučaja kad špediter istupa samostalno (Selbsteintritt). Danas se primjenjuje tekst ADSp iz 1939. godine s uvjetima špediterske isprave o osiguranju (SVS) i uvjetima isprave o osiguranju cestovnog prijevoza (RVS), te

¹⁹ Goldštajn A.: Opći uvjeti poslovanja u međunarodnoj i unutrašnjoj trgovini, Zagreb, 1970, str. 13. i 14.

²⁰ Goldštajn A.: Opći uvjeti poslovanja u međunarodnoj i unutrašnjoj trgovini, Zagreb, 1970, str. 40.

²¹ Goldštajn A.: Opći uvjeti poslovanja u međunarodnoj i unutrašnjoj trgovini, Zagreb, 1970, str. 28. i 29.

odgovarajućim uvjetima o proširenju odgovornosti za obje isprave. U njemačkoj pravosudnoj praksi smatra se da ADSp postaju sastavnim dijelom ugovora o špediciji pod uvjetom da su se ugovorne stranke izričito ili prešutno suglasile o njihovoj primjeni. Pretpostavlja se da je nalogodavac takav pristanak dao prešutno, ako je znao ili je morao znati da špediter posluje na temelju ADSp.

Ova je činjenica nalogodavcu trebala biti poznata, ako se — s obzirom na njegovo životno i poslovno iskustvo u trgovačkom prometu — takvo njegovo znanje trebalo opravdano očekivati; naravno da pri tome odlučujuće značenje ima profesionalno trgovačko svojstvo nalogodavca. Moderna njemačka judikatura smatra stoga da će se opći uvjeti koji su u prometu uobičajeni moći primjenjivati i bez izričitog pozivanja na njih. Dosljedno tome se ovdje i ne traži da opći uvjeti budu komitentu posebno dostavljeni, pa se zbog toga ADSp razlikuju od općih uvjeta u drugim zemljama. One se u pravilu uvijek primjenjuju ako stranke nisu suprotno ugovorile.²²

Austrijski Opći uvjeti špeditera slični su po svom sadržaju njemačkim Općim uvjetima. Ovi Opći uvjeti se primjenjuju na odnose među strankama kad su ugovoreni. Velikim dijelom su postali poslovnim običajima.

U švicarskoj se primjenjuju Opći uvjeti špeditera iz 1932. godine, koje je utvrdilo švicarsko Udruženje špeditera. U svakom slučaju se mora primjena Općih uvjeta posebno ugovoriti. Ugovorne stranke mogu pojedine odredbe Općih uvjeta sporazumno izmijeniti.²³

Budući da se ugovori o špediciji u švicarskoj zaključuju u pravilu na temelju Općih uvjeta, smatra se dovoljnim da se u pismenoj potvrdi ugovora pozove na Opće uvjete. Ovo stajalište se izvodi iz člana 6. Zakona o obvezama, koje govore o prešutnom prihvatu ponude. Prema tim odredbama smatra se da je komitent trebao znati za Opće uvjete, bez obzira da li mu je poznat njihov sadržaj, pa je stoga morao računati s time da špediter uključuje Opće uvjete u sadržaj ugovora. Najznačajnije odredbe Općih uvjeta su naravno one koje ublažuju ili isključuju strogu zakonsku odgovornost špeditera. Ovi se Opći uvjeti primjenjuju za sve slučajeve otpreme, bez obzira na pitanje kojim će se transportnim sredstvom ispuniti špediterski nalog.²⁴

Ni zakonodavac, a niti sudska praksa, nisu se posebno bavili pravnom naravi Općih uvjeta. Ipak se zaštita suugovarača omogućuje odredbom o ograničenju slobode ugovaranja iz Zakona o obvezama, koja predviđa da ugovor ne može biti protivan prinudnim propisima, javnom poretku, dobrim običajima, osobnim pravima, te da njegovo ispunjenje mora biti moguće. Posizanje za ovakvom zaštitom je u praksi vrlo rijetko, jer su Opći uvjeti špeditera toliko provjereni u praksi da im komitenti redovito ne stavljaju ozbiljnije primjedbe.²⁵

²² Krien-Schmid—Lossberg: Allgemeine Deutsche Spediteurbedingungen und Speditions — und Rollfuhrversicherungsschein, Berlin, 1956, str. 47.

Krien—Hay: Kommentar zu dem ADSp, Berlin, 1959, str. 15—25.

Capelle K. H.: Handelsrecht, München, 1967, str. 111.

Carić S.: op. cit., str. 50.

²³ Oser—Schönenberger: Kommentar zum schweizerischen Zivilgesetzbuch, V. Band, Zürich, 1945, str. 48.

²⁴ Ochse J.: Der Speditionsvertrag im Schweizerischen Recht, Zürich, 1933, str. 59.

²⁵ Goldštajn A.: Opći uvjeti poslovanja u međunarodnoj trgovini i unutrašnjoj trgovini, Zagreb, 1970, str. 37. i 38.

Francuski Code de commerce donesen je još za vrijeme Napoleona, pa su njegove odredbe zastarjele u odnosu na suvremena kretanja trgovačkog prava. Stoga u Francuskoj nema zakonskih propisa koji bi općenito regulirali primjenu općih uvjeta poslovanja. Nacionalni savez posrednika u međunarodnom robnom prometu izdao je 1948. godine svoje Opće uvjete (Les conditions générales de la Fédération Nationale des Commissionnaires de Transports), koji špediciji pružaju mnogo modernija rješenja od onih koje pruža zastarjelo zakonodavstvo. Kako ovdje nije zakonom regulirana primjena Općih uvjeta, tako i ne postoji metodična sudska kontrola njihovih odredaba. Sudska kontrola Općih uvjeta jednaka je onoj kod individualnih ugovora. Spediter mora dokazati da je primjena Općih uvjeta ugovorena, ili barem da je njegov komitent bio u mogućnosti prije zaključenja ugovora upoznati se s njima, jer se u protivnom neće moći utvrditi da su Opći uvjeti postali sastavnim dijelom ugovora. U slučaju da je komitent imao mogućnosti upoznati se s Općim uvjetima, morat će se pridržavati njihovih odredaba, bez obzira što bi one eventualno bile i nepravične, jer se smatra da onaj koji nemarno zaključuje ugovore mora zbog toga trpjeti i posljedice. Opći uvjeti u Francuskoj su često sastavni dijelovi tipiziranih i formuliranih ugovora.²⁶

U Engleskoj ne postoje jedinstveni nacionalni opći uvjeti za poslovanje špeditera (Forwarding agent), već samo nekoliko općih uvjeta izdanih od strane raznih institucija. Najrašireniji su Standard Trading Conditions (STC) iz 1956. godine, koje je izdao The Institute of Shipping and Forwarding Agents. S ovim Općim uvjetima su usklađeni i oni koje je izradio The Institute of Freight Forwarders 1970. godine. Ovi Opći uvjeti sadrže takva pravna rješenja koje je prihvatila sudska praksa i običajno pravo.

Budući da je slobodna ugovaranja u engleskom pravu jače naglašena nego je to slučaj u kontinentalnim pravima, to i Opći uvjeti imaju ovdje osobito veliko značenje. Po The Carrier's Act špediter može ograničiti svoju odgovornost, ali samo do one granice koja ne prelazi pravila o socijalno-političkim temeljima društva, niti predstavlja zloupotrebu monopolskog položaja.²⁷ Kao za primjenu Općih uvjeta, tako i za primjenu ograničenja odgovornosti, mora postojati izričiti ugovorni uglavak.²⁸ U tom smislu nije dovoljno da je špediter javno objavio svoje opće uvjete i pozvao se na njihovu primjenu. Jedan engleski sud je odlučio da se korisnik ne može pozivati na primjenu svojih poslovnih uvjeta samo zato što ih on mjesečno objavljuje u jednom časopisu, koji njegov ugovorni partner već tri godine prima; sud nije smatrao dokaznim da je poslovni partner čitao i oglase tog korisnika.²⁹ Sudska praksa također smatra da poslani Opći uvjeti ne čine sadržaj ugovora samim time što su odštampani na poslovnim formularima špeditera ili zbog toga što su izvješeni u njegovim poslovnim prostorijama. Sve ove slučajeve engleska sudska praksa smatra jednostranim izjavama volje, koji sami po

²⁶ Goldštajn A.: Opći uvjeti poslovanja u međunarodnoj i unutrašnjoj trgovini, Zagreb, 1970, str. 26.

Eismein P.: Traité pratique de droit civil français Paris, 1952, str. 136—141.

²⁷ Häwert P.: Die Ansprüche des Auftraggebers gegen den Spediteur nach deutschen, schweizerischem und englischen Speditionsrecht, Berlin, 1960, str. 83.

²⁸ Lloyd's List Law Reports 1955. volume 1, str. 554. Queens Bench Division, presuda od 2/3 5. 1955.

²⁹ Kahn—Freund: The Law of Carriage by Inland Transport, London, 1956, str. 188.

sebi ne mogu vezivati drugu ugovornu stranku. Zbog ovakvog stava se smatra da je njihova primjena nedvojbeno samo u slučaju kada su stranke izričito klauzulom ugovorile primjenu općih uvjeta.³⁰

U slučaju spora špediter mora dokazati da su njegovi uvjeti bili poslovnim partneru poznati u vrijeme zaključenja ugovora, a što znači da je poslovni partner bio u mogućnosti upoznati se s njihovim sadržajem. Pri tome, naravno, nije bitno da li ih je on zaista i pročitao, već je važno da ih je on mogao pročitati radi konkretnog poslovnog odnosa.

Uobičajena praksa među strankama (course of dealing) ima u engleskom pravu istu vrijednost kao ugovor. Na temelju tog instituta mogu se u nove poslove uključiti i klauzule koje su stranse do tada u svojim odnosima ugovarale, iako u ovom poslu nema izričitog utanačenja o primjeni te klauzule.³¹

Federacija špediterskih saveza Danske, Finske, Norveške i Švedske (Nordiskt Speditörförbundet) izdala je 1919. godine Opće uvjete o poslovanju špeditera, koji se u praksi popularno nazivaju »Uvjeti grupe Nord«. Oni sadrže 18 članova, revidirani su 1937. godine u Göteborgu, a 1946. godine u Helsinkiju.

Zakoni o ugovorima skandinavskih zemalja su istovjetni. Oni nemaju posebnih odredaba o općim uvjetima poslovanja. Kako se sudska praksa ovih zemalja striktno ne pridržava pravila o nužnoj sukladnosti ponude i prihvata, to se uzima da Opći uvjeti mogu postati sastavnim dijelom ugovora i tek u pismenoj potvrdi sadržaja ugovora ili čak u računu. Međutim, nije dovoljno da se Opći uvjeti općenito primjenjuju i da su poznati. Ipak, ako su se u ranijim ugovorima stranke izričito sporazumjele o primjeni Općih uvjeta poslovanja, oni će se primijeniti i u novom ugovoru među tim strankama, iako u tom ugovoru nisu posebno spomenuti. Načelno Opći uvjeti moraju biti izričito preuzeti u ugovor ili mora postojati poslovni običaj o njihovoj primjeni. U protivnom se neće moći uzeti da su Opći uvjeti ušli u sadržaj ugovora.³²

U Nizozemskoj se primjenjuju Opći uvjeti Udruženja nizozemskih špediterskih saveza, koji su utvrdili okružni sudovi iz Amsterdama, Arnheima, Brede i Rotterdama 1956. godine. Oni se primjenjuju samo ako je to izričito ugovoreno.

U Belgiji su u upotrebi Opći uvjeti belgijskih špeditera iz 1962. godine, za čiju se primjenu traži izričiti sporazum stranaka.

Socijalističke države istočne Evrope imaju svoje specifične privredne sustave. U svakoj od tih zemalja postoji samo po jedno špeditersko poduzeće, koje samim time ima i monopolski položaj. Već zbog toga razloga ne može biti govora o jedinstvenim nacionalnim uvjetima poslovanja špeditera, u smislu značaja tih općih uvjeta u državama gdje postoji veliki broj samostalnih špediterskih organizacija. U zemljama planske privrede služe se špediterske organizacije općim tipiziranim ugovorima pri zaključci-

³⁰ Lloyd's list Law Reports 1951. volume 2, str. 462. Court of Appeal, presuda od 21/22. 11. 1951.

³¹ Goldštajn A.: Opći uvjeti poslovanja u međunarodnoj i unutrašnjoj trgovini, Zagreb, 1970, str. 25.

³² Goldštajn A.: Opći uvjeti poslovanja u međunarodnoj i unutrašnjoj trgovini, Zagreb, 1970, str. 33.

vanju poslova s domaćim partnerima. Poslovni odnos među međunarodnim špediterskim organizacijama država članica SEV-a regulirani su Ugovorom o utvrđivanju jedinstvenih uvjeta suradnje, što su ga državna špediterska poduzeća zaključila 31. srpnja 1956. godine u Varšavi. Stranke mogu izmijeniti pojedine odredbe ovog ugovora samo ako takva izmjena nije u suprotnosti s temeljnim odredbama tog ugovora. U odnosima s inozemnim partnerima koji ne pripadaju krugu SEV-a ove se organizacije drže vladajućih običaja na svjetskom tržištu.

II. MEĐUNARODNO REGULIRANJE UGOVORA O ŠPEDICIJI

1. Projekt konvencije o radu i odgovornosti špeditera

UNIDROIT je 1966. godine na inicijativu Ekonomske komisije Ujedinjenih nacija za Evropu izradio projekt ove konvencije koja u redakciji na francuskom jeziku nosi naslov: »Projekt konvencije o ugovoru o komisiji u pogledu međunarodnog transporta robe«.

Projekt sadrži bitno poboljšanje položaja špeditera, jer bi špediter — slično kao i vozar — odgovarao svom komitentu samo do određene limitirane svote.

Najvažniji dio Projekta konvencije svakako predstavlja odgovornost špeditera za djela i propuste svojih suugovarača s kojima on u izvršenju špediterskog naloga ulazi u ugovorne odnose. U tom pogledu Projekt sadrži određeni dualitet u pogledu opsega špediterove odgovornosti. Projekt zadržava odgovornost špeditera za krivnju u izboru suugovarača (*culpa in eligendo*), ali predviđa i slučajeve kada špediter odgovara za djela i propuste svojih suugovarača, no u granicama njihove odgovornosti po pravnim pravilima koja vrijede za njihovu djelatnost.

Ovakva posebna odgovornost postoji prema Projektu konvencije u slučaju posebnog utanačenja, špedicije po forfaitnom stavu, zbirnog prometa i izdavanja posebnog špediterskog dokumenta tzv. »špediterske teretnice«.

Izdavanje posebne špediterske teretnice bez sumnje dovodi do direktne odgovornosti špeditera. Uvođenje u život špediterske teretnice znači znatno povećanje uloge špeditera i pojačanje njegovog ekonomskog položaja u transportu i robnoj razmjeni. Špediter bi izdavao teretnicu za čitavu transportnu relaciju od prodavaoca do kupca, a sam bi ulazio u ugovorne odnose s pojedinim partnerima u cilju izvršenja transporta robe, uskladištenja robe i ostalih usluga u prometu. U tim slučajevima špediter odgovara svom komitentu samo onoliko koliko odnosni vozar ili druga organizacija odgovara njemu prema pravilima svoje djelatnosti. Time se sadašnja situacija ne bi bitno izmijenila, jer se već i sada špediter sve manje služi svojim ovlaštenjima da jednostavno cedira svome komitentu prava koja ima prema suugovaraču, pa time prepusti komitentu da vodi spor direktno sa špediterovim suugovaračem.

Ideja i koncepcija špediterske teretnice omogućuje robnim komisio- nima da se isključivo koncentriraju na svoje specifične trgovačke zadatke, a svu brigu oko transporta prepuste špediteru.³³

³³ Manojlović M.: Projekt međunarodne konvencije o špediciji, Međunarodni transport 3/68, str. 53.

Grupacija za međunarodnu špediciju Privredne komore Jugoslavije izjavnila se u prilog održavanja diplomatske konferencije radi usvajanja i razmatranja projekta ove konvencije.³⁴

Ideja uvođenja špeditorske teretnice ima i svoje protivnike. Oni se zastavljaju na određenim tehničkim problemima i iz njih izvode zaključak o nemogućnosti prihvaćanja ovakve odgovornosti. Tako oni tvrde da bi pri izdavanju špeditorske teretnice špediter trebao provjeriti stanje robe i njene ambalaže, što bi mu bilo praktički nemoguće, jer bi za izvršenje takvog zadatka morao imati mrežu organizacije u svim mjestima iz kojih se obavlja otprema. Ako bi se špediter, radi izdavanja čisto špeditorske teretnice, zadovoljio primanjem garantnog pisma, to bi se imalo smatrati zloupotrebom povjerenja, a time i diskreditiranjem same struke.³⁵

Međutim, svi ovi tehnički problemi pojavljuju se i kod brodarka, pa stoga već postoji iskustvo o njihovom praktičnom rješavanju.

2. Međunarodni špeditorski dokumenti

a) Međunarodne špeditorske potvrde

Dokumenti kojima špediteri potvrđuju primitak robe poznati su u praksi već više decenija. Takve su potvrde bile obično priznanice kojima je špediter potvrđivao svom komitentu — u pravilu kupcu — da je robu preuzeo od prodavaoca.

Budući da su ove potvrde bile različite po obliku i sadržaju, to je Udruženje hamburških špeditera 1952. godine preporučilo svojim članovima upotrebu jedinstvenog formulara, kojeg su kasnije bečki špediteri usavršili tako da su se njime mogli jednako služiti špediteri kupca i prodavaoca.

FIATA (Federation Internationale des Association de Transitaires et Assimiles) je na temelju bečkog formulara izradila precizne jedinstvene formulare koje su preuzele sve njene članice, a njima se služe i špediteri koji nisu članovi FIATA, pa se može reći da su ti formulari danas u stalnoj upotrebi u međunarodnoj trgovini. FIATA formulari se u Jugoslaviji primjenjuju od 1962. godine.

Jednoobrazna pravila i običaji za dokumentarne akreditivne nisu preuzeli propis iz marginalne note uz član 27. ovih pravila, koji je predviđao da banke kad se radi o zbirnim pošiljkama mogu, umjesto duplikata željezničkog tovarnog lista, prihvatiti i recepis špeditera koji označava primaoca robe zajedno s otpremnim certifikatom snabdjevenim žigom željeznice.³⁶ Međutim, banke u praksi priznaju špeditorskim potvrdama svojstvo akreditivnog dookumenta pod uvjetom da su se nalogodavac i korisnik akreditiva s time suglasili. Pravo tiskanja jedinstvenih špeditorskih potvrda FIATA je prenijela na svoje članice, s time da na svim formularima moraju biti utisnuti vodeni žigovi FIATA i Nacionalnog udruženja špeditera, te da sve špeditorske potvrde

³⁴ Kocijan Z.: Položaj i uloga špeditera u svjetskoj privredi, Informativni list Transjug Rijeka 1/68, str. 16.

³⁵ Stakić M.: Osvrt na Projekt konvencije o međunarodnoj špediciji, Međunarodni transport 5/68, str. 53.

³⁶ Prenter L.: Inostrani dokumentarni akreditivi u teoriji i praksi, Zagreb, 1965, str. 201.

moraju biti numerirane registarskim brojevima. Na poleđini špediterskih potvrda tiskani su nacionalni Opći uvjeti o poslovanju špeditera.

FIATA je izradila dvije vrste špediterskih potvrda, i to:

aa) Forwarding Agent's Certificate of Receipt (FCR), koja predstavlja prijemnu potvrdu, na temelju koje špediter potvrđuje da je od određenog nalogodavca u određenom mjestu preuzeo točno određenu pošiljku u naizgled dobrom stanju s neopozivim nalogom da je otpremi ili stavi na raspolaganje određenoj osobi. U tekstu potvrde se upisuje i nalog u pogledu frankiranja i troškova, kao i mjesto za posebna uputstva.

Nalog za otpremu može se opozvati ili izmijeniti jedino uz povrat originalne špediterske potvrde, a to samo utoliko i dotle, dok špediter koji je ispostavio potvrdu još ima pravo raspolaganja pošiljkom.

Nalog da se pošiljka stavi na raspolaganje trećoj osobi može se opozvati ili izmijeniti povratom originalne FCR potvrde, i to samo dotle dok još nije stigao nalog ovlaštene treće osobe špediteru koji je ispostavio ovu potvrdu.

FCR potvrdu potpisuje ovlaštena osoba špediterske organizacije uz žig i datum izdavanja. Na poleđini potvrde tiskani su nacionalni opći uvjeti poslovanja špeditera, koji predstavljaju sastavni dio potvrde.

FCR potvrda se obično izdaje odmah po zaključenju ugovora o špediciji.

ab) Forwarding Agent's Certificate of Transport (FCT) predstavlja transportnu potvrdu. Ona se izdaje obično nakon što je špediter zaključio ugovor o prijevozu.

FCT potvrdom špediter potvrđuje da je po nalogu svog komitenta preuzeo u potvrdi opisanu robu u dobrom vanjskom stanju radi otpreme iz jednog određenog mjesta u drugo i to prijevoznim putem određenim u potvrdi. U potvrdi se nadalje određuje da će se roba predati u određenom mjestu za točno određenu osobu uz povrat originala propisno indosirane potvrde. Nadalje se u potvrdi određuje do kojeg mjesta su plaćeni vozarina i troškovi, s time da dalje od tog mjesta svi troškovi terete robu bilo da ona propadne ili ne propadne.

U posebnim napomenama FCT potvrde nalazi se izjava o tome da li je roba osigurana ili ne.

Konačno ova potvrda sadrži klauzulu prema kojoj prihvaćanje potvrde, ili pozivanje na prava koja iz nje proistječu, predstavlja priznanje valjanosti uvjeta, propisa i izuzetaka, kao i nacionalnih općih uvjeta tiskanih na poleđini potvrde, izuzev slučaja kada su oni proturječni posebnim uvjetima koji su fiksirani u šest točaka na samoj potvrdi.

Na dnu potvrde se upisuje adresa osobe na koju se treba obratiti radi preuzimanja robe, te datum, pečat i potpis špeditera.

b) FIATA teretnica za kombinirani transport (FIATA UNIFORM B/L)

FIATA je prvobitno zauzela negativni stav prema uvođenju jedinstvenog špediterskog dokumenta za kombinirani prijevoz polazeći sa stajališta da špediteri ne bi trebali prihvatiti odgovornost prema komitentu za djela i propuste vozara na čitavoj relaciji od mjesta ukrcaja do mjesta iskrcaja

robe. Ovo s razloga što u postojećim uvjetima na tržištu špediteri ne bi mogli očekivati od komitenta ekvivalentnu kompenzaciju za takvu povećanu odgovornost.

Međutim, kako su brodari u kombiniranom transportu počeli proširivati svoje poslovne jedinice na kopnu i baviti se poslovima kojima su se do tada isključivo bavili špediteri, FIATA je uočila da treba mijenjati pravni i ekonomski status špeditera, pa i uz cijenu povećane odgovornosti. FIATA je stoga izmijenila svoj stav, te čak i donijela svoj vlastiti standardizirani transportni dokument FIATA teretnicu, koja je 1. srpnja 1970. godine stavljena u upotrebu.

FIATA teretnicu su poslovni krugovi dobro prihvatili.

Formular FIATA teretnice izrađen je na modrom papiru s bijelo-modrim amblemom FIATA, a sadrži skraćenu oznaku FBL i punu oznaku »FIATA Combined Transport Bill of Lading« kao i amblem odgovarajućeg nacionalnog udruženja.

Dokument u glavi sadrži i oznaku krcatelja, primaoca, »notify« adresu, mjesto prijema robe, oznaku plaćene vozarine, te oznaku broja izdanih originala teretnice.

Dokument predviđa također oznaku markacija i brojeva, broj koleta i način pakiranja, opis robe, težinu, odnosno volumen robe, sve to prema deklaraciji osobe koja predaje robu špediteru.

Teretnica sadrži i formulaciju: »preuzeto u mjestu prijema robe na transport i isporuku, kao što je označeno u dokumentu, u prividno dobrom stanju, ukoliko na dokumentu nije drugačije označeno«.

Teretnica posebno sadrži klauzulu o osiguranju, i to alternativno ili oznaku da roba nije pokrivena osiguranjem, ili oznaku da je roba pokrivena osiguranjem na osnovi police priključene teretnici.

Konačno, teretnica predviđa oznaku mjesta i datuma izdavanja, te potpis i pečat ovlaštene osobe.

Teretnica se izričito poziva na standardne uvjete, koji su utisnuti na njenoj poleđini i tvore njen sastavni dio.

Uvjeti sadrže odredbu da se teretnica i uvjeti, kao njen sastavni dio, unatoč naziva »Combined Transport Bill of Lading«, primjenjuje i u slučaju ako se prijevoz naveden u teretnici obavlja samo jednim transportnim sredstvom.

Izdavanjem ove teretnice špediter preuzima obvezu da će izvršiti čitav transport ili pribaviti izvršenje čitavog transporta iz mjesta u kojemu je roba preuzeta u mjesto koje je u teretnici označeno kao mjesto odredišta, te preuzima obveze navedene u uvjetima teretnice.

Špediter je odgovoran za djela i propuste osoba čije usluge koristi za izvršenje ugovora navedenog u teretnici.

Ukoliko teretnica ne bude izričito označena kao »non-negotiable«, ona će se smatrati negocijabilnom.

Prihvatom teretnice špediterov partner, odnosno osoba na koju je taj partner prenio svoja prava, utanačuje da će u teretnici — ukoliko nije na njoj označeno »non-negotiable« — biti inkorporirana prava na robu, tako da će njen držalac biti na temelju indosamenta ovlašten primiti robu, odnosno dalje prenijeti pravo na robu.

Međutim, teretnica će stvarati samo predmnijevu da je špediter primio robu u količini i u stanju koje je u njoj označeno. Moći će se, dakle, dokazivati i protiv navoda teretnice. Ipak, takav dokaz neće biti dopušten ukoliko su prava iz teretnice bila pravovaljano prenesena na treću osobu, koja je postupala u dobroj vjeri.

Slično odredbi Haških pravila smatra se da je špediterov partner garantirao špediteru da su opis robe, markacija, količine, broj koleta ili težine, kako ih je partner dao u vrijeme preuzimanja robe od strane špeditera, bili točni. Partner je dužan nadoknaditi špediteru svaki gubitak, štetu ili troškove, koji bi nastali, odnosno koji su posljedica netočnosti ili neadekvatnosti takvih podataka.

Špediterov partner snosit će odgovornost za svaki gubitak, štetu ili oštećenje koji su nastali uslijed pogrešnog ili nedovoljnog pakiranja robe ili pogrešnog utovara, odnosno pakiranja robe u kontejnere, ukoliko je takav utovar, odnosno pakiranje robe izvršio špediterov partner ili osobe u službi toga partnera.

U pogledu opsega odgovornosti, uvjeti teretnice propisuju da će špediter biti odgovoran za gubitak ili štetu na robi koja bi nastala u vrijeme između preuzimanja robe i isporuke robe. Međutim, špediter će biti oslobođen odgovornosti za gubitak ili za štetu na robi ukoliko je ona nastala ili je rezultat:

- protupravnog djela ili nemarnosti krcatelja, odnosno primaoca;
- pridržavanja uputa osobe koja ih je bila ovlaštena dati špediteru;
- nedostatka ili neispravnosti pakiranja, ukoliko se radi o robi koja po svojoj prirodi podliježe rasturu ili oštećenju, ako nije pakirana, odnosno ako nije ispravno pakirana;
- manipulacija krcanja, slaganja ili iskrcaja robe od strane krcatelja, primaoca ili bilo koje osobe koja nastupa u ime krcatelja ili primaoca;
- prirodnih mana robe;
- nedovoljnih ili neadekvatnih markacija ili brojeva na robi, zavojima ili koletima;
- štrajkova, lock-outa, odnosno prekida ili smanjenja rada, iz bilo kojih razloga, djelomičnih ili općih;
- iz bilo kojeg drugog uzroka ili događaja koga špediter nije mogao izbjeći i čije posljedice nije mogao spriječiti razumnom pažnjom.

Uvjeti reguliraju i vrlo važno pitanje tereta dokaza, koji je u svojim praktičnim posljedicama često od odlučujućeg značenja u pitanju tko će snositi ovu ili onu štetu.

Prema uvjetima teretnice na špediteru leži teret dokaza da je gubitak ili oštećenje robe posljedica jednog ili više navedenih uzroka ili događaja koji isključuju njegovu odgovornost.

Međutim, teret dokaza je vrlo suptilno postavljen, jer je trebalo voditi računa o realnim uvjetima transporta. Teretnica, naime, propisuje dovoljnim da špediter dokaže kako se u uvjetima konkretnog slučaja gubitak ili šteta može pripisati jednom od navedenih uzroka ili događaja. Ako mu to uspije, onda onaj tko postavlja zahtjev za naknadu štete prema špediteru mora dokazati da gubitak ili šteta nisu posljedica tih uzroka ili događaja.

Sva ova načela postavljaju samo generalnu odgovornost špeditera, te vrijede u slučajevima kad se ne može dokazati gdje je zapravo došlo do gubitka ili štete na robi. Ukoliko se može identificirati mjesto nastanka gubitka

ili štete, špediter i njegov partner moći će u pogledu odgovornosti špeditera zahtijevati da se ona prosuđuje po odredbama međunarodne konvencije ili nacionalnog zakonodavstva koje predstavljaju prinudno pravo, te koje bi došle do primjene da je špediterov partner bio direktno sklopio ugovor u pogledu onog dijela transporta na kojem je došlo do gubitka, odnosno štete.

Ova odredba predstavlja ključno pitanje nove teretnice. Pored generalne, osnovne odgovornosti, dolazit će — a to će biti česti slučaj — do primjene ove specijalne odgovornosti po tzv. »principu mreže« (network-principle). Ukupna transportna relacija raščlanjuje se na pojedine relacije, kao dije-love »mreže« i špediter će — u većini slučajeva — odgovarati po propisima koji vrijede za taj dio »mreže« (CIM, Varšavska konvencija, CMR, Bruxelleska konvencija o teretnici itd.).

Teretnica sadrži i ograničenje odgovornosti špeditera, te propisuje da ta odgovornost ni u kojem slučaju neće prekoračiti 30 franaka po 1 kg brutto težine izgubljene ili oštećene robe. Pod izrazom »franak« teretnica podrazu-mijeva jedinicu koja se sastoji od 65,5 miligrama zlata finoće 900.

Špediter će imati založno pravo na robi za sve iznose koji mu pripadaju po teretnici, uključivši troškove uskladištenja robe.

Od posebnog je interesa pitanje protesta špediteru zbog šteta na robi utvrđenih u mjestu odredišta. Ukoliko obavijest o gubitku ili šteti na robi i općoj prirodi gubitka ili štete ne bude pismeno dana u mjestu isporuka robe špediteru ili osobi čije usluge on koristi radi izvršenja ovog ugovora, i to u času predaje robe ovlaštenom primaocu, a u slučaju da gubitak ili oštećenje nisu vidljivi, onda u roku od daljnjih 6 dana će nastati pravna predmnijeva da je špediter isporučio robu u onakvom stanju kako je ona opisana u teretnici.

U pogledu zastare potraživanja teretnica propisuje rok od 9 mjeseci, računajući od dana kad je roba bila isporučena, odnosno trebala biti isporu-čena. To je učinjeno zbog toga da bi špediter sa svoje strane mogao održati zastarni rok za svoj regresni zahtjev prema vozaru.

Konačno, uvjeti teretnice propisuju da će se tužba protiv špeditera moći podići u zemlji gdje se nalazi njegovo glavno poslovno sjedište, te da će se primjenjivati pravo te zemlje.³⁷

3. Rezolucija o ugovoru o špediciji u međunarodnom privatnom pravu

Na 55. zasjedanju Instituta za međunarodno pravo održanom u Zagrebu rujna 1971. godine, dvanaesta komisija tog Instituta prihvatila je Rezoluciju o ugovoru o špediciji u međunarodnom privatnom pravu.

U Rezoluciji se uvodno utvrđuje da sadašnji razvoj međunarodne trgovine sve više ukazuje na potrebu postojanja jedinstvenog sustava pravila o među-narodnom ugovoru o špediciji, upravo zbog velike važnosti špediterske djelat-nosti za nesmetano odvijanje međunarodne razmjene dobara. Radi toga se nameće potreba za određivanjem pravila o izboru mjerodavnog prava za

³⁷ Kocian Z.: Novi transportni dokument, Informativni list Transjug Rijeka 10—11/70, str. 23.

ugovor o špediciji i to kako zbog nepostojanja jedinstvenih supstancijalnih pravila za taj ugovor, kojima bi se izjednačila razna nacionalna prava, tako i zbog znatne razlike u reguliranju odnosa stranaka tog ugovora u pojedinim grupama pravnih sustava.

Članovi Instituta iznose u ovoj Rezoluciji mišljenje da bi za ocjenu prava i obveza iz ugovora o špediciji trebalo u prvom redu biti mjerodavno pravo koje su stranke izabrale. Prihvaćajući autonomiju stranaka u izboru mjerodavnog prava kao primarni statut, Institut je usvojio prvu koncepciju autonomije prema kojoj stranke nisu ograničene pri izboru mjerodavnog prava na zakon zemlje koji s ugovorom ima neku stvarnu vezu.

U slučaju da stranke same ne izaberu pravo, koje treba biti mjerodavno za njihov odnos, treba se primijeniti — prema mišljenju Instituta — pravo one stranke koja obavlja »karakterističnu radnju«, a to je u ovom ugovoru špediter. Pod pravom špeditera ima se smatrati pravo njegovog mjesta poslovanja (établissement), koje je u pravilu poznato komitentu, a može se i lako utvrditi.

Iz primjene prava špediterovog mjesta poslovanja kao nadoveznog statuta izuzeti su neki oblici špediterovog odnosa s vozarom, te je određeno da će za te odnose biti mjerodavno pravo mjesta gdje se te radnje obavljaju. Za stvarna prava koja nastaju na temelju ugovora o špediciji mjerodavno se pravo ima odrediti u skladu s odredbama legis rei sitae.

Budući da je Institut za međunarodno pravo privatno znanstveno udruženje, a ne međudržavna organizacija, to su i odredbe ove Rezolucije samo mišljenja najistaknutijih svjetskih stručnjaka s područja međunarodnog privatnog prava. Radi toga tekst ove Rezolucije spada u pravnu doktrinu, koja — iako nije oficijelni izvor prava — ipak ima u međunarodnom pravu značajnu ulogu, a u Statutu Međunarodnog suda je pravnoj znanosti i formalno priznat status supsidijarnog izvora prava.

Sources of the Law of Forwarding Contracts

Mr Boris KANDARE

In this article on sources of the law for forwarding contracts, the author first of all presents the historical development of the sources of Yugoslav law, commenting separately on the sources of statute law and the autonomous sources for this significant commercial transaction.

In the second part, the sources of foreign law are presented in the same manner: first those of statute law, then the autonomous sources.

By using this comparative approach to the subject, the author presents a survey not only of the sources but also of various definitions of the forwarding contract.

In the third part of the article, the author refers to attempts that have been made on the international level to regulate this subject matter as well as to documents used in international commerce.

Prevela doc. dr Susan ŠARCEVIC

Il contratto di spedizione — Le fonti del diritto

Mr Boris KANDARE

L'autore riporta le fonti del diritto che regolano il contratto di spedizione cominciando, nella prima parte dello scritto con quelle jugoslave, nel loro sviluppo storico fino al giorno d'oggi. Egli le suddivide in due gruppi principali: le leggi e le norme del diritto autonomo (gli usi, le raccolte ufficiali degli usi e le condizioni generali di contratto).

Nella seconda parte, l'autore fa riferimento alle fonti del diritto in alcuni paesi, facendo dei raffronti con quelle nazionali.

In ultimo, nella terza parte dello scritto, l'autore fa un cenno ai tentativi di regolamentazione internazionale della materia, aggiungendovi una raccolta illustrativa dei documenti diffusi nel commercio internazionale.

L'articolo del Mr Boris Kandare offre una utile raccolta di fonti del diritto nazionale e straniero in materia di spedizione accompagnata da considerazioni che invitano a compiere ulteriori sforzi volti a superare le varie incertezze che appaiono nella teoria e nella vita dinamica degli affari.

Preveo prof. dr Zoran KOMPANJET

KRIMINALITET U JUGOSLAVIJI

OSVRT NA OPSEG, STRUKTURU I DINAMIKU U TOKU DESETGODISNJEG RAZDOBLJA (OD 1971. DO 1980. GODINE)

1. Uvodne napomene

Bez obzira na neke razlike u shvaćanju pojma kriminaliteta uopće i u određenom društvu (o čemu će detaljnije biti riječi u narednom dijelu ovog rada), ponašanja kojima se ostvaruju opisi bića krivičnih djela iz kataloga inkriminacija pozitivnog krivičnog zakona, nalaze se, ili bi se morala nalaziti u središtu pažnje pojedinaca koji obavljaju razne društvene funkcije i tijela koja su odgovorna za stanje i razvoj društvenih, privrednih i političkih prilika u svakoj, pa i našoj zemlji. Kažnjiva ponašanja nisu samo događaji u životu pojedinaca, članova društvene zajednice, učinilaca, žrtava i njihove uže okoline, zbog kojih se aktivira mehanizam krivičnog pravosuđa i slučajevi koji zahtijevaju primjenu prava, i kriminalitet nije samo statistički prikaz tih ponašanja, nego se prvenstveno radi o veoma važnom segmentu društvenog života. Zbog toga i podaci o tome što se i kako ostvaruje od ponašanja opisanih u katalogu inkriminacija važećih zakona u nekoj zemlji i u svijetu u nekom razdoblju, te kakva se kretanja i tendencije mogu zapaziti uspoređivanjem dvaju ili više razdoblja, nisu samo pokazatelji kojima se služe stručnjaci iz oblasti krivičnih znanosti, već se radi o takvim podacima bez kojih nije moguća realna i potpuna ocjena stanja u nekoj društvenoj zajednici, u nekom razdoblju. Usprkos tome, ipak se može zapaziti da se vrlo često u raspravama i odlučivanju o važnim pitanjima društvenog života ne vodi dovoljno računa o kriminalitetu ili se barata s premalo podataka, koji ne omogućavaju donošenje valjanih zaključaka. Ni javnost nije dovoljno potpuno obaviještena o stanju kriminaliteta u društvu. Sredstva javnog informiranja obavještavaju o pojedinim slučajevima za koje po njihovoj ocjeni postoji u javnosti zanimanje, izostavljajući pri tome bilo kakav komentar iz kojeg bi se moglo zaključiti kako su ti slučajevi »smješteni« u ukupnosti društvenih zbivanja. Vijest o nekom monstruoznom ubojstvu, o pljački ili sudskom postupku zbog pronevjere ograničena je samo na slučaj o kojem se radi, pa se iz nje ne može dobiti prava slika o kriminalitetu te vrste u određenom društvu.

O opsegu, strukturi i dinamici kriminaliteta kao društvenoj pojavi općenito se manje zna, nego o većem broju drugih društvenih pojava, unatoč

tome što se u nekim zemljama problem kriminaliteta nalazi u svijesti ljudi među najvažnijim problemima društvenog života.¹

Naši radni ljudi i građani, naša javnost, koja je u našim prilikama baza samoupravnog odlučivanja, uglavnom je dobro obaviještena o svim podacima i pokazateljima koji se odnose na stanje našeg društveno-političkog i društveno-ekonomskog sistema i njegovog funkcioniranja. Opći podaci o kriminalitetu iznose se povremeno, ali i barem jednom godišnje dosta iscrpno prilikom rasprava o radu pravosudnih organa u proteklom razdoblju. Kontinuirana provjera političko-sigurnosne situacije i koncepcija društvene samozaštite u nas pretpostavljaju i istovremeno omogućavaju saznanja o svim oblicima društveno negativnih pojava, u prvom redu kriminaliteta i ostalih kažnjivih ponašanja. Ipak, mišljenja sam da je, usprkos tome, daleko veći broj onih ljudi koji nisu u stanju približno odgovoriti na pitanje o stanju u nizu oblasti društvenog života, od onih koji imaju barem osnovnu orijentaciju o tome koliko se u našoj zemlji godišnje dogodi ubojstava, silovanja ili krađa, te koliko imamo npr. svih krivičnih djela na svakih 100.000 stanovnika, i konačno kakav je u nas opseg kriminaliteta u komparaciji sa stanjem u drugim zemljama. O tome mislim da nedovoljno znaju i neki od onih koji se bave teoretskim i praktičnim pitanjima koja su neposredno povezana sa kriminalitetom i drugim kažnjivim ponašnjima.

Imajući na umu prethodno rečeno, nema sumnje da su podaci o opsegu, strukturi i dinamici kriminaliteta *conditio sine qua non* za svako ozbiljnije izučavanje bilo kojeg problema ili pitanja iz oblasti krivičnih znanosti, za odlučivanje o brojnim pitanjima iz svakodnevnog funkcioniranja krivičnog pravosuđa i za trasiranje daljnjih pravaca djelovanja operative u društvenim djelatnostima i zakonodavnim intervencijama. Stoga ću u ovom radu iznijeti dostupne mi podatke uz potreban komentar, i u tako sistematiziranom obliku koji će, vjerujem, poslužiti i koristiti onima kojima su podaci o kriminalitetu u Jugoslaviji potrebni, a to su prije svega oni koji se u svom stručnom ili društvenom radu bave kriminalitetom kao individualnom i socijalnom pojavom.

2. Općenito o pojmu kriminaliteta

Oni koji se, na bilo koji način, bave kažnjivim ponašnjima dobro znaju da se pod pojmom kriminaliteta ne podrazumijeva uvijek isto. Smatram da na ovom mjestu nije potrebno opisati sve razlike u shvaćanjima o pojmu kriminaliteta i definicijama te pojave, no kada već analiziramo kriminalitet u Jugoslaviji, potrebno je sasvim kratko podsjetiti na glavne razlike u određivanju tog pojma i nedvojbeno utvrditi što sačinjava kriminalitet o kojem je riječ u ovom radu. Pojmom kriminaliteta najčešće su obuhvaćena ona ponašanja koja se nalaze u katalogu inkriminacija važećeg krivičnog zakona. Prema tom shvaćanju kriminalitetom se smatraju sva ostvarena ponašanja koja su krivičnim zakonom određena kao krivična djela i za učinioce kojih

¹ Tako npr. rezultati ispitivanja javnog mnjenja po Gallupu, Harrisu, Fieldu i drugim u SAD pokazuju da je problem kriminaliteta u svijesti ljudi po važnosti na četvrtom mjestu iza problema inflacije, energetske krize i nezaposlenosti. Vidi o tome R. L. Dukes i G. P. Alpert: *Criminal Victimization from a Police Perspectives*, *Journal of Police Science and Administration*, Vol. 8, No 1/1980.

su propisane kazne. Ta zakonska, pravna definicija kriminaliteta, budući da

je ograničena samo na norme materijalnog krivičnog prava, je u biti pravno-dogmatska i formalistička. Čini se da prihvaćanjem takve definicije oduzimamo kriminalitetu njegovu socijalnu dimenziju i priklanjamo se već davno napuštenoj hipertrofiji normativnog označavanja društvenih pojava u sferi socioloških znanosti. Zbog toga, u kriminologiji postoji i jedna realnija, šira, sociološka definicija kriminaliteta kojom su obuhvaćena sva društveno opasna, asocijalna ponašanja pojedinaca i grupa, kojima se ugrožavaju ili povređuju, odnosno narušavaju, osnovne vrijednosti određene društvene zajednice, neovisno od toga da li su ta ponašanja sadržana u važećem krivičnom zakonu.² S obzirom na princip legaliteta, funkcioniranje pravosudnog mehanizma i način statističkog evidentiranja, više praktični nego teoretski opravdani razlozi govore u prilog pravne definicije kriminaliteta. No, ni prihvaćanjem te definicije nismo se sasvim riješili svih problema pri određivanju pojma kriminaliteta i posebno kada vršimo usporedbe, bilo na području jedne države za razdoblja u kojima je došlo do promjena zakona, ili, tim više, kada uspoređujemo kriminalitet u jednoj zemlji s kriminalitetom u nekoj drugoj zemlji ili zemljama. Ako smo, naime, prihvatili da pod pojmom kriminaliteta smatramo sva ostvarena ponašanja koja su predviđena krivičnim zakonom, onda se suočavamo s činjenicom da se promjenama zakona (a one mogu biti i vrlo česte), neka ponašanja izostavljaju iz kataloga inkriminacija a neka nova unose. Pojam kriminaliteta je dakle promjenljiv, i o tome valja voditi računa. (Da pitanje o kojem je riječ nije samo teoretske prirode, najbolje pokazuje primjer koji nas izravno »pogađa«. Mi u ovom radu pokušavamo prikazati kriminalitet u Jugoslaviji za desetogodišnje razdoblje, a upravo u trećoj trećini tog razdoblja došlo je do vrlo značajne promjene pozitivnog krivičnog zakona.) No, pojam kriminaliteta nije samo promjenljiv, već može biti i vrlo različit. ovisno o stavu zakonodavca, o prihvaćenom sistemu raspodjele kažnjivih ponašanja, najčešće na krivična djela i prekršaje. I da ne duljimo, navodeći razne primjere različitih sistema, pojam je kriminaliteta vrlo različit ovisno o tome da li su prekršaji sadržani u krivičnom zakonu ili ne. U našem sistemu prekršaji nisu sadržani u krivičnom zakonu i oni, dakle, nisu obuhvaćeni zakonskim pojmom kriminaliteta. No u nas postoje i privredni prijestupi kao posebna vrsta kažnjivih ponašanja. Dakle, kad govorimo o kriminalitetu u Jugoslaviji, onda smo ograničeni samo na krivična djela. To je ono što analiziramo u predmetu ovoga rada. Ipak, nećemo propustiti priliku da se u posebnim dijelovima ne osvrnemo i na opseg, strukturu i kretanje ostalih dviju vrsti kažnjivih ponašanja. Time ćemo, manje-više, obuhvatiti najveći dio delinkvencije, jer manjkaju samo disciplinska djela za koja ni uz najbolju volju nismo mogli dobiti podatke. (Svi kojima sam se obratio, a opravdano sam pretpostavljao da bi morali znati o tome bar nešto, nisu upoznati da li uopće netko evidentira podatke, barem za područje SR Hrvatske.) Na kraju ovih napomena, da spomenem još i ovo: Ni najuži pojam kriminaliteta, kojim su obuhvaćena sva ponašanja iz kataloga inkriminacija pozitivnog krivičnog zakona, ne podudara se s općom predodžbom o kriminalitetu. Tim katalogom, naime, obuhvaćena su i ona krivična djela koja u svijesti najvećeg broja ljudi ne znače kriminalno ponašanje i učinilac tih djela ne smatra se kriminalcem. Riječ je o nekim najlakšim krivičnim dje-

² Vidi o tome nešto opširnije u mojoj knjizi: Elementarna kriminologija, Rijeka, 1981, str. 16. i dr.

lima koja se svakodnevno, vrlo često čine, ali samo u nekim od tih slučajeva dolazi do optužbe i kažnjavanja, kao i o nekim krivičnim djelima učinjenim iz nehata. Najveći broj najlakših krivičnih djela, zbog toga što uopće ne dolazi do procesuiranja, spadaju u nepoznati kriminalitet (tzv. tamna brojka), o čijem značaju i veličini nećemo na ovom mjestu raspravljati, već kasnije, komentirajući podatke o kriminalitetu. Taj dio krivičnih djela, koji ulazi u statistiku kriminaliteta, općenito se u javnosti ne smatra kriminalitetom, i učinioci tih krivičnih djela nisu kriminalci. Isto se odnosi i na nehatna krivična djela, gdje se najveći broj slučajeva smatra nesretnim događajima. Prema tome, kad govorimo o kriminalitetu u stručnom smislu, kada opisujemo kriminalitet u nekoj zemlji za određeno razdoblje, iako smo se opredijelili za zakonski kriterij za određivanje njegovog pojma, valja imati na umu i napomene koje se odnose na kriminološko-sociološki pojam kriminaliteta, na laičko shvaćanje u javnosti (koje se zbog brojnosti ne može ignorirati) i na razlike u sistemu određivanja kažnjivih ponašanja.

3. Kriminalitet u suvremenom svijetu

Sadržaj pod ovim naslovom mogao bi predstavljati zaseban rad. Zbog toga ćemo na ovom mjestu spomenuti samo najbitnije karakteristike neophodne za komparativni pristup kriminalitetu u Jugoslaviji. Pored općih napomena na ovom mjestu, gdje god to bude moguće zbog dostupnosti istovjetnim ili barem odgovarajućim podacima, taj će komparativni pristup biti prisutan i u daljnjem tekstu komentara podataka o kriminalitetu u Jugoslaviji.

Od svih karakteristika kriminaliteta u suvremenom svijetu svakako je najmarkantnija ona koja se odnosi na njegov stalni porast. U izvještaju generalnog sekretara OUN još prije deset godina konstatira se između ostalog da je »društvo duboko uznemireno problemom kriminaliteta...« jer je »u mnogim zemljama fenomen kriminaliteta porastao do nenormalnih proporcija i spada u najozbiljnije neriješene probleme koji uznemiravaju narode i njihove vlade. Usprkos materijalnog progresa, ljudski život nije bio nikada nesigurniji nego danas.« U jednoj od najbogatijih zemalja, porast opasnih krivičnih djela od 1960. do 1970. g. iznosio je 176 %, dok je u istom razdoblju stanovništvo poraslo za 13 %. (Podaci se odnose na SAD.)³ U SR Njemačkoj u dvadeset godina (od 1955—1974. g.) broj osuđenih osoba za krivična djela na 100.000 stanovnika porastao je od 1.331 na 1.419, a u istom razdoblju broj utvrđenih krivičnih djela, prema policijskim statistikama, porastao je od 3.018 na 4.419 na svakih 100.000 stanovnika (od 1963. god. nisu u tu statistiku uključeni delikti iz prometa).⁴ Broj ubojstava u toj zemlji porastao je u posljednjih sedamnaest godina za 110,9 %, a teških tjelesnih povreda za 74,2 posto. U Francuskoj samo provale u stanove i poslovne prostorije od 1976. do 1980. godine porasle su za oko 15 puta (od 12.968 na 200.000). U Engleskoj je za posljednjih dvadesetak godina broj imovinskih delikata po-

³ Izvještaj Gen. sekretara OUN na 27. zasjedanju 1972. g. »Sprečavanje i suzbijanje kriminaliteta, »Prijevod iz Jugoslavenske revije za kriminologiju i krivično pravo, br. 1/1973. g.

⁴ Hans Göppinger, *Kriminologie*, 3. Auf. Munchen, 1976, str. 350, 351.

rastao od 167 na 787 na svakih 100.000 stanovnika itd.⁵ Na VI kongresu UN o prevenciji kriminaliteta i tretmanu prijestupnika, održanom od 25. VIII do 5. IX 1980. u Caracasu, mogao se iz svih izlaganja sudionika izvući zaključak da kriminalitet u svim zemljama, naročito u svojim težim oblicima, koji su praćeni nasiljem, stalno raste. Rijetke su zemlje (npr. Japan), naročito u kapitalističkom sistemu, u kojima kriminalitet stagnira ili opada. Posebno su u ekspanziji određene vrste delinkventnih ponašanja i to krivična djela zloupotrebe političke ili ekonomske vlasti, djela terorizma, kao i ekonomski kriminalitet koji dobiva karakter organiziranog kriminaliteta međunarodnog značaja.⁶

Druga karakteristika kriminaliteta u suvremenom svijetu je pojava novih oblika konvencionalnih krivičnih djela i sasvim novih kriminalnih ponašanja. Ova posljednja uvrstavaju se u katalog inkriminacija kao nova krivična djela tek kad njihova društvena opasnost na međunarodnom ili nacionalnom planu postane očigledna. Pored već spomenutog, u opisu rada VI kongresa UN o prevenciji kriminaliteta i tretmanu prijestupnika (krivična djela zloupotrebom vlasti, terorizam i ekonomska krivična djela) jasno se i nedvojbeno uočava ekspanzija krivičnih djela korištenjem motornih vozila.

Ne upuštajući se ovom prilikom u detaljnu analizu ove karakteristike kriminaliteta u suvremenom svijetu, dovoljno je ukazati na slijedeće: Terorizam u svijetu, uključujući i otmice, dobrim je dijelom konvencionalnog karaktera, jer terorističke akcije ne predstavljaju drugo do grupno izvršavanje konvencionalnih delikata nasilja. Ono što im daje značaj suvremenosti je intenzivan porast terorističkih grupa, njihov međunarodni karakter po sastavu, mjestu akcija i obuhvaćenim žrtvama i što se radi o antidržavnim aktima koji izazivaju uznemirenje relativno širokog kruga građana i međunarodne javnosti. Imovinski delikti su također manje-više konvencionalni, ali ono što im pored stalnog povećanja daje karakter suvremenosti, su krađe motornih vozila na nacionalnom i međunarodnom planu organiziranosti, krađe u robnim kućama i samoposlugama, krađe u crkvama i galerijama, prevare raznih novih pojava (npr. simulirane štete na motornim vozilima — tzv. »papirnate nezgode«, krupne pronevjere, utaje poreza i sl.). U suvremenom kriminalitetu stalno se sve više ističe delinkvencija proizvodnje, rasturanja i drugih manipuliranja drogom. Razvijaju se i novi oblici kriminaliteta »bijelog ovratnika«, ili krivičnih djela u privredi za koje postoje posebno povoljne prilike, uz velike poteškoće njihova otkrivanja (po Horoszowskom to su »ESOC« delikti — economic special opportunity conduct). Konačno, delikti u prometu pored toga što su u velikom porastu, predstavljaju suvremeni kriminalitet i po svojoj posebnosti, koja se očituje u katastrofalnom broju žrtava u svim vrstama prometa i što su rezultat najčešće nehatnog oblika krivnje. U suvremenom kriminalitetu još valja spomenuti i krivična djela kojima se ugrožavaju uvjeti života u prirodnoj sredini, zagađivanje čovjekove okoline, s nerijetko katastrofalnim posljedicama.⁷

⁵ V. op. cit., u bilj. 2, str. 72.

⁶ D. Čotič, V. Kambovski, VI kongres UN o prevenciji kriminaliteta i tretmanu prestupnika »Prevencija kriminaliteta i kvalitet života«, JRKKP 1/1981.

⁷ O konvencionalnom i novom kriminalitetu v. i rad pod istim naslovom W. Middendorfa koji je u prijevodu objavljen u JRKKP br. 1/1979. i u materijalima sa X međunarodnog kongresa za društvenu obranu, Solun, X/1981.

Slijedeća karakteristika kriminaliteta u suvremenom svijetu je stalan porast udjela žena u ukupnom broju učinilaca krivičnih djela. Tako npr. u Engleskoj i Walesu 1930. g. od ukupnog broja osuđenih osoba samo 11 % bile su žene, 1960. g. bilo je 12 %, 1970. 13 % i 1975. g. bilo je već 15 % žena u ukupnom broju osuđenih osoba. U SR Njemačkoj 1964. g. žene su sudjelovale u ukupnom broju osuđenih osoba sa 11,5 %, a deset godina kasnije već sa 13,5 %. U SAD samo za deset godina broj žena osuđenih za krivična djela krađe porastao je za 465 %, što je daleko više od općeg porasta broja osuđenih za to krivično djelo. U terorističkim grupama također se opaža sve veći udio žena. (Od 16 urgentno traženih terorista 1977. g. čak se na spisku nalazilo 10 žena u SR Njemačkoj.)⁸

Porast ne samo apsolutnog broja maloljetnih delinkvenata, već i sve veći relativni udio djece i maloljetnika u ukupnom kriminalitetu, također je jedna od karakteristika suvremenog kriminaliteta u svijetu. Dok npr. u SAD imovinski delikti odraslih učinilaca u deset godina pokazuju porast od 52 %, maloljetnički kriminalitet ove vrste porastao je za 72 posto. Kod ubojstva taj je žalosni trend još uočljiviji: u odraslih porast ubojstva iznosi 94 %, a u maloljetnika čak 203 posto! U SR Njemačkoj na 100.000 stanovnika 1955. osuđeno je ili prijavljeno 2.279 maloljetnika, a 1974. g. 3.953, što je procentualno veći porast od porasta cjelokupnog broja osuđenih za 43 %, a u odnosu na punoljetne osobe za čak 61 posto. Slična je situacija i u drugim zemljama kapitalističkog sistema s manjim ili većim razlikama, a o porastu maloljetničkog kriminaliteta govore i statistike iz SSSR-a, Poljske i DDR-a.⁹

Za stanje kriminaliteta u nekoj zemlji od važnosti je i podatak o recidivizmu. No, ne samo to. Recidivizam je u svijetu općenito promatrajući dosta visok i u mnogim zemljama je u porastu. To je i posljednja po redu od najvažnijih karakteristika kriminaliteta u suvremenom svijetu koje za potrebe komparacije s kriminalitetom u Jugoslaviji ovdje iznosim. U SAD postotak recidivista kreće se oko 63 do 68 % svih osuđenih, time da se posljednjih godina taj postotak povećava pa, kako tvrdi Ramsey Clarc, na svakih deset kažnjenih u toj zemlji samo dvojica se nalaze prvi puta pred sudom kao učinioci krivičnih djela. U Poljskoj, prema Lernellu, 1959. g. bilo je 22 % recidivista, a 1979. g. već 34,4 posto. Ova karakteristika suvremenog kriminaliteta vrlo ozbiljno upozorava na potrebu revalorizacija kriminalne politike i kaznenog sistema i to je jedna od glavnih preokupacija suvremene kriminologije, ali i krivičnog prava.¹⁰

4. O izvorima podataka za kriminalitet u Jugoslaviji

Osnovni podaci koji omogućavaju analizu opsega, strukture i dinamike kriminaliteta prikupljaju se i objavljuju prema odlukama nadležnih državnih organa. Prve poteškoće svakom istraživaču u korištenju tih podataka predstavlja činjenica što ne može unaprijed utjecati na to kakvi su mu podaci

⁸ A. Austin: Liberation and female criminality in England and Wales, The British Journal of Criminology, Vol. 21 No 4/1981.

⁹ Goppinger, op. cit., u bilj. 4, str. 354. i dr.

¹⁰ O recidivizmu v. i Hurwitz, Criminology, London, 1952. i Keiser, Kriminologie, Heidelberg, 1979.

potrebni za određeno istraživanje. On se mora zadovoljiti onim statističkim podacima koji su mu dostupni, tj. ne može postavljati pitanja na koja bi mogao dobiti odgovor, ukoliko taj odgovor nije sadržan u objavljenim podacima. Istraživač nije u stanju ni utjecati unaprijed na odluku vlasti o tome koji će se podaci sakupljati, kako će se oni obrađivati i u kojoj formi objavljivati, osim ukoliko se ne radi o nekim dugoročnijim i posebnim projektima. Zbog toga se u posebnim istraživanjima uglavnom organiziraju i povremena namjenska prikupljanja podataka pomoću raznih anketa i slično. Za ovaj rad služio sam se službenim podacima Saveznog sekretarijata za pravosuđe i organizaciju savezne uprave, objavljivanim u Statističkim izvještajima za svaku kalendarsku godinu. To je bio glavni izvor podataka. Pored toga iz svjestava javnih informacija, iz pregleda sudske prakse i pojedinih stručnih i znanstvenih radova, koji su u nas objavljeni posljednjih deset godina, mogu se steći saznanja koja upotpunjavaju i obogaćuju sliku o tom kriminalitetu, naročito o njegovim realiziranim pojavnim oblicima.

U pogledu statističkih izvještaja samo nekoliko napomena: Prije svega, iako su ti izvještaji rezultat statistički prikupljenih podataka o radu pravosudnih organa u kojem je kriminalitet samo jedan fragment u njihovoj aktivnosti, o kriminalitetu postoje dosta iscrpni podaci koji ukazuju na visok stručan nivo sastavljača programa. Ono što nedostaje, to su već detalji koji bi vjerojatno opteretili obrađivače daleko više nego što bi rezultati takvog rada mogli pridonijeti boljem sagledavanju opsega, strukture i dinamike kriminaliteta u Jugoslaviji. Ono što relativno uski krug stručnjaka može još zanimati, može se doznati i provođenjem istraživanja samo za neko manje područje ili na unaprijed odabranom modelu. Tako se uostalom i radi. Ipak, ono što u izvjesnoj mjeri otežava analizu i komentar podataka je nedosljednost u iznošenju podataka u toku promatranog razdoblja. Tako npr. smatram za ocjenu težine društvene opasnosti kriminaliteta u nas dosta važnim podatak o osuđenim osobama prema vrsti i visini predviđene kazne za izvršena krivična djela. Taj podatak sadržavaju statistički izvještaji od 1971. do 1976. godine, a zatim ga u narednim izvještajima više nema. Tako nam on nedostaje za desetogodišnji pregled. (Mislim da ne griješim u zaključivanju da je do toga došlo zbog promjene od jednog krivičnog zakona na devet, pa je obrada tih podataka postala znatno teža, ako ne i nemoguća.) Podaci o starosnoj strukturi učinilaca krivičnih djela (osim kada se radi o maloljetnicima) i o spolu nisu detalji koji bi iz jednog takvog biltena trebali biti izostavljeni, ali je to ipak učinjeno. Uvjerenja sam da bi republički i pokrajinski organi pravosudne uprave mogli ubuduće, u njihovim okvirima, ići s više detalja u prikupljanje i obradu podataka na osnovi republičkih i pokrajinskih krivičnih zakona i već postojećih anketnih listova. Savezna statistika orijentirala bi se tada na najvažnije skupne podatke za cijelu zemlju (po prilici na način kao i do sada), ali bi bilteni federalnih jedinica bili detaljniji. Sagledavanje stanja u cijeloj zemlji, i za te detalje koji nisu sadržani u saveznom biltenu, omogućilo bi se dogovorom o jednoobraznom prikupljanju podataka i njihovom objavljivanju. (Osobno mi je poznato da je do prije nekoliko godina Republički zavod za statistiku izdavao svoj bilten s više obrađenih podataka o kriminalitetu, ali da je do prestanka izdavanja došlo zbog pomanjkanja materijalnih sredstava u samom zavodu, a naručioca koji bi to financirao nema.)

5. Opseg i dinamika kriminaliteta u Jugoslaviji

Pod opsegom kriminaliteta podrazumijevam sva ostvarena krivična djela iz kataloga inkriminacija u važećem krivičnom zakonu u određenom razdoblju (u našem slučaju u toku jedne kalendarske godine), koja su prijavljena. Radi se, dakle, o ponašanjima koja sadržavaju sve opće elemente krivičnog djela i u redovnom sudskom postupku je utvrđeno da su se ona doista realizirala (da se ne radi o lažnoj prijavi, da se ne radi o okolnostima koje isključuju postojanje krivičnog djela, kao npr. neznatna društvena opasnost, nužna obrana, krajnja nužda, drugi slučajevi isključenja protupravnosti, i sl.). Radi se i o ponašanjima koja su prijavljena (i zatim je utvrđeno da je prijava istinita i opravdana kako sam netom naveo), što znači da u opseg kriminaliteta ne ulaze ona ponašanja koja su, doduše, ostvarena ali se za njih ne zna jer nisu prijavljena. To je ona razlika između poznatog i nepoznatog kriminaliteta, između prividnog i stvarnog kriminaliteta. Poznati kriminalitet je prividni kriminalitet, a poznati i nepoznati (poznata i »tamna« brojka ostvarenih kažnjivih ponašanja) kriminalitet zajedno čine stvarni, realni, ostvareni opseg kriminaliteta. O »tamnoj« brojci mnogo je pisano, posebno u kriminološkoj znanosti, o njoj se mnogo nagađa i još uvijek premalo zna. Poznati i stvarni kriminalitet na više mjesta u toj literaturi običava se prikazivati kao santa leđa kojoj samo vrh, dakle njen manji dio, viri iz mora, i samo to je onaj kriminalitet koji se vodi u statistikama. Ostatak, koji je u stvari najveći, i dodao bih, najopasniji dio (jer je teško uočljiv, jer se ne zna koliko je velik itd.), nedostupan je našem pogledu, njega nema u statistikama. Ne upuštajući se na ovom mjestu ni u približnu procjenu na koliko prijavljenih krivičnih djela u nas može približno biti ostvareno neprijavljenih djela po pojedinim vrstama i u totalu,¹¹ moramo konstatirati da ne raspoložemo ni točnim podacima o **broju izvršenih krivičnih djela**, dakle o onome što smo nazvali opsegom kriminaliteta. Statistički podaci, kojima se služim, naime, sadržavaju pokazatelje na bazi **pravomoćno osuđenih učinilaca krivičnih djela**. Ovakav, nazovimo ga, »sistem zločinca«, slabije pokazuje pravo stanje stvari od »sistema zločina«. Ne kazuje nam mnogo podatak o npr. jednom osuđenom učiniocu krivičnog djela, koji je uzmimo učinio dva ubojstva i tri silovanja u stjecaju, ako se on statistički prikazuje kao jedan učinilac, jednako kao i ostali koji su učinili samo po jedno krivično djelo. Kriminalitet je individualna i društvena pojava. Kao društvena pojava on se između ostalog manifestira kao broj učinjenih krivičnih djela u određenom razdoblju i od velike je važnosti za prvenstveni dojam o dimenziji njegove masovnosti **koliko se puta** u društvu ostvarilo ponašanje za koje zakonodavac predviđa kaznu, a za ocjenu o tome kako treba postupati prema učiniocima, imajući u vidu masovnost pojave, prvenstveno je važno da li je određeni učinilac samo jednom ili više puta bio realizator nekog od zabranjenih ponašanja. Bilo kako bilo, pravog podatka o onome što analiziramo nemamo, ali ćemo se pomoći podatkom o broju osuđenih osoba za krivična djela u stjecaju, što će barem djelomično ukazati na mogući odnos broja osuđenih osoba

¹¹ Procjene u literaturi kreću se od 1:2 do 1:1000 odnosa poznatih i nepoznatih djela ovisno o vrsti (Wehner), tvrdi se da se u prosjeku samo 15% ukupno izvršenih djela prijavljuje (Radzinowitz) ili čak samo 5% (Dotzauer), prema Goppinger op. cit u bilj 4 str. 380 i Keiser, op. cit., u bilj. 10.

prema broju realiziranih krivičnih djela. Druga važna okolnost, kada nastojimo utvrditi opseg kriminaliteta u jednoj kalendarskoj godini, je činjenica da se statistički podaci odnose na broj osuđenih osoba u određenoj kalendarskoj godini, **bez obzira na vrijeme kada su učinili krivično djelo**. Moglo bi se smatrati da to i nije jako važno kada se promatra jedan duži period, kao što mi činimo, jer se zapravo vrši neko »prelijevanje« iz godine u godinu, tako da svake godine imamo, unatoč »zaostatka« od vremena kada je djelo učinjeno do pravomoćnosti presude kojom je učinilac osuđen, približno jednak broj osuđenih osoba kao i u godini kada su doista učinili krivično djelo. To, ipak, nije dovoljno da bi mogli tvrditi kako je podatak kojim raspolažemo točan za opseg kriminaliteta. Ipak, unatoč ovim nedostacima statistike, podaci su dovoljno informativni za dobivanje približne slike i dosta točnog dojma o opsegu kriminaliteta u Jugoslaviji i dinamike tog opsega u promatranom desetogodišnjem razdoblju.

Da bi se mogao lakše pratiti komentar statističkih podataka u narednoj tabeli 1, prikazujemo sumarno po godinama ukupan broj pravomoćno osuđenih osoba za sva krivična djela iz Krivičnog zakonika iz 1951. g. i novih krivičnih zakona od 1. VII 1977. (Krivični zakon SFRJ i krivični zakoni socijalističkih republika i autonomnih pokrajina) i drugih zakona.

TABELA 1

PRAVOMOĆNO OSUĐENE OSOBE U SFRJ

Godina	Ukupan broj	Od toga osuđeni za stjecaj
		dva ili više djela
1971.	106.642	nema podataka
1972.	110.533	nema podataka
1973.	95.072	nema podataka
1974.	113.890	8.771 — 7,7%
1975.	122.845	9.086 — 7,4%
1976.	120.849	8.358 — 7,0%
1977.	114.231	8.416 — 7,4%
1978.	99.146	7.782 — 7,9%
1979.	99.702	7.600 — 7,6%
1980.	104.960	8.543 — 8,1%

U narednoj tabeli prenosimo podatke o ukupnom broju osuđenih osoba na svakih 100.000 stanovnika u našoj zemlji. Ti podaci će nam omogućiti nešto točniji zaključak o opsegu kriminaliteta u svakoj od navedenih godina.

TABELA 2

PRAVOMOĆNO OSUĐENE OSOBE U SFRJ NA 100.000 STANOVNIŠTVA

Godina:	1971.	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
	806	738	637	755	837	822	777	679	683	631

Napomena uz tabelu 2: Podaci o broju stanovništva od 1971. do 1979. godine stalno su isti: »prema popisu stanovništva od 31. III 1971«. Tek za 1980. g. uzeta je kao baza za izračunavanje koeficijenta »procjena Saveznog zavoda za statistiku za tu godinu«. Lako se iz toga daje zaključiti da koeficijenti nisu realni. Oni su iz godine u godinu nakon 1971. g., osim eventualno 1980. g., sve viši prema stvarnom stanju. (Stanovništvo je stvarno raslo, ali se broj osuđenih uzimao u omjeru prema manjem broju stanovništva — onom iz 1971. g.)

I konačno prije komentara i naredna tabela:

TABELA 3

KRIVIČNE PRIJAVE KOD JAVNOG TUŽILAŠTVA —
UČINILAC OSTAO NEPOZNAT

Godina:	1971.	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
Broj: nema podataka		79.480	85.680	81.408	83.400	74.755	63.690	57.228	62.514	
% od svih prijava:		27,8	27,4	27,3	28,3	29,7	30,5	27,2	28,3	

Napomena uz tabelu 3: Smatra se da je učinilac ostao nepoznat ukoliko je od primitka prijave protekla godina dana.

Prema podacima iz prethodnih tabela može se zaključiti slijedeće:

Godišnje, u prosjeku na području SFRJ nakon provedenog krivičnog postupka, pravomoćno se utvrđuje da je 108.787 osoba učinilo krivično djelo (zbroy osuđenih za deset godina podijeljen sa 10). Tom prosječnom broju valja dodati i procjenu koja se dobiva iz podatka o broju osoba koje su osuđene za dva ili više krivičnih djela učinjenih u stjecaju. Tih je godišnje prosječno 8.365 osuđenih. Ako je svaka od njih učinila najmanje dva djela, broj ukupno učinjenih djela je za 8.365 veći od broja osuđenih osoba. No, budući da je sasvim realan prosjek kod stjecaja barem tri krivična djela, broju od 108.787 osuđenih krivičnih djela valja pribrojiti još 16.730 krivičnih djela.

Broj nepoznatih učinilaca vrlo je indikativan za utvrđenje opsega kriminaliteta. Prosječno godišnje u SFRJ od ukupno prijavljenih krivičnih djela za 28,3 % učinilac ostaje barem privremeno nepoznat (nije utvrđen ni jednu godinu nakon prijema prijave). Ako se i kasnije pronađe i bude pravomoćno osuđen, time se neće opća statistička slika promijeniti, jer se ona iz godine u godinu bez velikih promjena ponavlja. Zbog toga valja i svake godine taj

broj ili barem dio od njega dodati ranijim brojevima i tako se upotpunjuje predodžba o stvarnom opsegu kriminaliteta. Pretvorimo li prosječan postotak krivičnih djela za koje je učinilac u promatranoj godini ostao nepoznat u apsolutne brojke, dobivamo rezultat od prosječno 73.519 prijava za krivična djela kod javnog tužilaštva, učinilac kojih je ostao nepoznat.

Za cjelovitiju predodžbu o opsegu kriminaliteta u toku jedne kalendar-ske godine, smatram da treba imati u vidu još jedan podatak: Zbog mogućnosti da se već jednom započeti krivični postupak obustavi i kada postoji velika vjerojatnost da će doći do osuđujuće presude u predmetima kod kojih je gonjenje prepušteno privatnom tužiocu ili (prema ranijim procesnim propisima) po prijedlogu oštećenog, postoji određeni broj učinjenih krivičnih djela koja nisu evidentirana u statistici o broju osuđenih osoba ni u prijavljenim krivičnim djelima učinilac kojih je ostao nepoznat. Približni podatak o tome koliko je takvih krivičnih djela možemo dobiti na slijedeći način: U 1971. g. bilo je u postupcima pred sudovima 98.282 optužene osobe po privatnim tužbama i po prijedlogu. Od toga je u samo 32 % došlo do okončanja postupka, dok je prema 64.584 optužena postupak obustavljen voljom privatnog tužioca i oštećenog ovlaštenog za prijedlog. (Iz pravosudne prakse je poznato da se u najvećem broju tih slučajeva radi o izmirenju stranaka, opraštanju, nedolasku na raspravu i time automatskom obustavom postupka i sl., a ne zbog toga što nema krivičnog djela.) Prema podacima o odnosu osuđujućih i oslobađajućih presuda uopće, izuzev opisanih slučajeva obustave postupka, može se kao vrlo vjerojatno procijeniti da se od 64.584 slučaja vjerojatno radilo o krivičnim djelima (što bi u sudskom postupku bilo nedvojbeno utvrđeno), u barem 60 % slučajeva. To znači da bi za 1971. godinu (a za tu godinu jedino raspoložemo ovim podatkom) valjalo smatrati da je pored broja osuđenih osoba i nepoznatih učinilaca bilo barem 38.750 učinilaca makar i jednog krivičnog djela. Istom metodom procjenjivanja, a osnovom na različite podatke o ukupnom broju osuđenih osoba, može se zaključiti da je broj takvih krivičnih djela u prosjeku godišnje u SFRJ — 34.218.

Svemu do sada procjenjivanom valja dodati i desetogodišnji prosjek oslobađajućih presuda isključivo zbog toga što nije bilo dokaza da je optužena osoba izvršila neko krivično djelo. (Krivično djelo egzistira, samo je ostalo nedokazano da ga je izvršila osoba protiv koje je postupak vođen. Riječ je o slučaju nepoznatog učinioaca i nakon dovršenog krivičnog postupka.) Radi se o brojci od 13.658.

Prema tome, da zaključimo: Godišnje se u prosjeku u desetogodišnjem razdoblju u SFRJ, procjenjujući prema broju osuđenih osoba, prema broju tih osoba osuđenih za krivična djela u stjecaju, prema broju nepoznatih učinilaca prijavljenih krivičnih djela, prema broju obustavljenih postupaka voljom privatnog tužioca ili oštećenog na čiji se prijedlog poduzimalo gonjenje, te oslobađajućih presuda zbog pomanjkanja dokaza da je upravo određeni optuženi učinio krivično djelo, ostvarilo 246.912 registriranih krivičnih djela. (Govorimo o **registriranim** krivičnim djelima, iako je u taj broj uključena i procjena, jer je taj termin općeprihvaćen u svijetu i njime se jasno određuje granica prema »neregistriranom«, nepoznatom kriminalitetu — »tamnoj« brojci.)

O brojkama kojima se označavaju koeficijenti osuđenih stanovnika prema ukupnom stanovništvu već je nešto rečeno u napomeni uz tabelu 2. Ta je brojka za svaku od promatranih godina, osim za 1971. i 1980. g., previsoka, ali je istovremeno i preniska jer u nju nisu uključene procjene koje smo netom opisali. Ako baratamo s brojem realiziranih krivičnih djela na ukupan broj procijenjenog stanovništva u desetogodišnjem razdoblju, tada se u SFRJ u prosjeku godišnje najvjerojatnije dogodilo 1.511 krivičnih djela na 100.000 stanovnika.

Takav opseg kriminaliteta u cjelini znatno je niži od registriranog kriminaliteta u razvijenim zemljama kapitalističkog sistema i nešto je niži od kriminaliteta u socijalističkim zemljama za koje su nam podaci dostupni.

Dinamika opsega kriminaliteta u SFRJ karakteristična je po tome da cjelokupni kriminalitet uglavnom stagnira uz uočljivu tendenciju blagog opadanja u apsolutnim brojkama, a da se u promatranih deset godina uz neznatne oscilacije u razdoblju od 1971. do 1975. g. uočava kontinuirani trend smanjenja ukupnog broja krivičnih djela u odnosu na broj stanovništva. Konačni zaključak je nedvojbni: U SFRJ totalitet kriminaliteta je u opadanju.¹² Radi se, jasno, o kriminalitetu u njegovom kvantitativnom pojavnom obliku. No, o tome samo i raspravljamo na ovom mjestu, uz konstataciju da je i taj podatak od izvanredne važnosti za ocjenu stanja u našem društvu, tim više kada smo ranije konstatairali da je osnovna i najmarkantnija karakteristika kriminaliteta u suvremenom svijetu njegov stalni, upravo kvantitativni porast. Kontinuirani pad broja registriranih ponašanja, koja se nalaze u katalogu inkriminacija važećeg krivičnog zakona, a da u međuvremenu nije došlo do značajnijeg dekriminaliziranja, predstavlja društveni uspjeh od prvorazredne važnosti. Dok se ne dokaže suprotno, valja smatrati da je jednaki ili manji broj krivičnih djela u društvu, koje stalno povećava broj stanovništva, rezultat uspješnijeg funkcioniranja društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema, odnosno društvene samozaštite.

6. Struktura i dinamika strukture kriminaliteta u Jugoslaviji

Razmotrivši opseg i dinamiku kriminaliteta u prethodnom dijelu, samo smo zakročili na put saznanja o tome kakva je situacija s kriminalitetom u nas. Daljnji je korak pred nama. Valja nam utvrditi koja se od ponašanja iz kataloga inkriminacija više, a koja manje ostvaruju, koja se zaštićena dobra i vrijednosti napadaju, kojim intenzitetom i učestalošću, i kakav se razvoj u kvantitativnom pogledu pojedinih vrsta kažnjivih ponašanja može uočiti iz dostupnih statističkih podataka.

Prije svega o strukturi kriminaliteta u SFRJ pomoću tabelarnog prikaza na početku i na kraju promatranog desetogodišnjeg razdoblja:

¹² Sada bi se valjalo baviti ocjenjivanjem da li je to smanjenje kriminaliteta prividno ili stvarno. Da li je u porastu tamna brojka ili ne. No, za to su potrebna vrlo opsežna ispitivanja, koja bi bez sumnje bila od velike koristi.

TABELA 4

PRAVOMOĆNO OSUĐENE OSOBE U SFRJ PREMA VRSTI KRIVIČNIH DJELA

Krivična djela protiv:	Broj osuđenih i % prema ukupnom broju	
	1971. god.	1980. god.
naroda i države, odnosno, osnova socijalist. samoupravnog uređenja i sigurnosti SFRJ	181 (0,2)	179 (0,17)
čovječnosti i međunarodnog prava	2 (0,0)	2 (0,0)
života i tijela	24.574 (23,1)	15.867 (15,8)
slobode i prava građana	3.127 (2,9)	2.109 (2,1)
samoupravljanja		15
radnih odnosa	43 (0,0)	60 (0,0)
časti i ugleda	20.209 (19,0)	10.435 (10,5)
dostojanstva ličnosti i morala	1.075 (1,0)	1.047 (0,99)
braka i obitelji	2.183 (2,0)	2.344 (2,4)
zdravlja ljudi	124 (0,1)	285 (0,3)
privrede	6.362 (6,0)	7.838 (7,9)
imovine	26.071 (24,5)	28.496 (23,4)
opće sigurnosti ljudi i imovine	15.673 (14,7)	1.348
sigurnost prometa		+ 25.163
		26.511 (20,6)
pravosuđa	473 (0,4)	545 (0,5)
javnog reda i pravnog saobraćaja	4.040 (3,8)	5.135 (5,1)
službene dužnosti	2.473 (2,3)	4.040 (4,1)
oružanih snaga	1 (0,0)	4 (0,0)
ostala kriv. djela prema posebnim propisima	31 (0,0)	10 (0,0)
UKUPNO:	106.642 (100)	104.960 (100)

Analiza strukture kriminaliteta u obje promatrane godine, bez usporedbe, daje na prvi pogled identičan rezultat. U ukupnom kriminalitetu prevladavaju krivična djela protiv života i tijela, časti i ugleda, imovine i sigurnosti prometa (po KZ iz 1951. uključena u opću sigurnost ljudi i imovine). U 1971. godini ona čine zajedno 81,3 % svih krivičnih djela za koja su njihovi učinioci pravomoćno osuđeni. (Ovom prilikom se ograničavamo samo na statističke pokazatelje prema broju osuđenih, jer ne raspolazemo s dovoljno podataka za procjene te strukture, kao što smo to činili kod opsega kriminaliteta.) U 1980. g. ta krivična djela sudjeluju u totalu sa 76,3 posto. U obje promatrane godine jasno je uočljivo da je u ukupnom kriminalitetu kvantitativno beznačajno malo krivičnih djela protiv naroda i države, odnosno osnova socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja, kako se ta glava zakona naziva od 1. VII 1977, protiv čovječnosti i međunarodnog prava, radnih odnosa, dostojanstva ličnosti i morala, zdravlja ljudi, pravosuđa, oružanih snaga i krivičnih djela predviđenih drugim zakonima (sve do 1 % udjela u cjelokupnom kriminalitetu). Od preostalih krivičnih djela samo su krivična djela protiv privrede nešto više zastupljena (6, odnosno 7,9 %). Iz ovih podataka, kao uostalom i onih o ukupnosti krivičnih djela, ne može se saznati više od sa-

svim grubih kontura fenomenologije kriminaliteta u Jugoslaviji. U tim se podacima »kriju« teška krivična djela ubojstva na svirep i podmukao način, višestruki ubojice, pljačkaši banaka, prometni delikti s velikim brojem žrtava itd. O tim pojavnim oblicima saznajemo pomoću javnih sredstava informiranja i iz sudskih spisa. Mala ili velika brojka samo je izvjesna orijentacija. Jedan osuđeni za svega jedno krivično djelo može predstavljati po društvenoj opasnosti tog djela, kako je ono izraženo u realizaciji, značajan društveni problem, a više drugih krivičnih djela ne. Opći je dojam da ni mi ne »oskudijevamo« u vrlo različitim oblicima konvencionalnog i suvremenog kriminaliteta. Samo jedna stranica nasumce odabranih dnevnih novina, upravo današnjeg datuma kada pišem ovaj rad, daje dosta dobar prikaz. Citiram naslove s 41. stranice »Večernjeg lista« od 23. i 24. I 1982: »Kupci s nadgrobnih ploča« (Kolor televizori na kredit pomoću krivotvorenih ugovora), »Ponovno o ubojstvu samoborskog krojača Franje Vranekovića«, »Suđenje 'čovjeku-krtici' koji je dva mjeseca kopao tunel do prodavaonice 'Krzno' u Beogradu«, »Završena afera s mirisom droge«, »Vilama i mecima na braću«, »Poginuo biciklist« itd. Ima dakle u nas i precizno planiranih provalnih krađa, organiziranih prevara i falsifikata, ubojstava i prometnih delikata sa smrtnim posljedicama, rasturanja droge i sl., i to sve iz vijesti jednog izdanja dnevnih novina. A prisjetimo se teške zrakoplovne nesreće nad Vrbovcem, željezničke nesreće na zagrebačkom kolodvoru (s velikim brojem žrtava), ubojstava iz koristoljublja taksiste i ubojstava organa sigurnosti, afera u radnim organizacijama kada se otkrivaju višegodišnje pronevjere i falsifikati s milijunskim štetama. Također, nailazimo na razvijen kriminalitet »bijelog ovratnika«, koji se realizira u krupnim malverzacijama, svakodnevne krađe automobila i iz automobila, u većim gradovima, nedavno i otmica zrakoplova na domaćoj liniji, itd. No, ipak sa zadovoljstvom moramo konstatirati da se atmosfera u našem društvu, ne samo po opsegu kriminaliteta već i po njegovoj strukturi, bitno razlikuje od atmosfere straha i nesigurnosti u mnogim zemljama suvremenog svijeta. U nas nema terorizma, delikti nasilja ne predstavljaju aktualan društveni problem od posebnog značaja, prosječan čovjek nije svakodnevno potencijalna žrtva razbojničke krađe, provale u stanove nisu ni približno česte kao u nekim susjednim zemljama itd. U strukturi kriminaliteta u Jugoslaviji prevladavaju lakša krivična djela. Ako se uopće i može govoriti o nekoj masovnosti, onda je najlakši kriminalitet »masovan« a teži kriminalitet sporadičan u ukupnosti društvenog života. Da je ta konstatacija točna vidi se npr. iz ovog podatka: 1976. g. (a tako je bilo i ranijih godina i vjerojatno kasnije, samo što u statistici za 1977. i dalje tih podataka više nema), od ukupnog broja osuđenih osoba, čak 89,6 % osuđeno je za ona krivična djela za koja su u zakonu propisane najviše kazne od pet godina lišenja slobode ili niži posebni maksimumi. Za više od jedne četvrtine svih krivičnih djela zbog kojih su učinioi osuđeni (26 %), zakonodavac je propisao novčanu kaznu ili kaznu zatvora do najviše jedne godine. Da se u najvećem broju realiziranih krivičnih djela radi o lakim i manje društveno opasnim ponašanjima, ne samo po propisanoj kazni u zakonu već i prema izrečenoj sankciji, pokazuje i ovaj podatak: Od ukupnog broja osuđenih osoba npr. u 1980. g. novčana kazna izrečena je kao glavna kazna u 37,39 % slučajeva, od čega je uvjetno izrečeno 13,3 %. Od ukupno izrečenih kazni zatvora čak 64,4 % izrečeno je u formi uvjetne osude. Od ukupno 98.865 osuđenih punoljetnih osoba, u tri slučaja je izrečena smrtna kazna, na kaznu zatvora

od 20 godina osuđene su 23 osobe i na kaznu zatvora od 10 do 15 godina 149 osoba, što zajedno s ove tri najteže kazne čini svega 0,17 % od ukupnog broja osuđenih. No, i sve to čini samo jedan fragment za sagledavanje strukture kriminaliteta u SFRJ, ali ipak dovoljan za eventualna daljnja izučavanja i komparacije. Ovime se barem daju okvirne naznake na tu temu.

Što se tiče dinamike strukture kriminaliteta u Jugoslaviji, s većom se sigurnošću mogu konstatirati neke nedvojbene činjenice:

Najznačajnije promjene u strukturi kriminaliteta u posljednjih deset godina dogodile su se kod krivičnih djela protiv života i tijela i kod krivičnih djela protiv sigurnosti prometa. Kod prvih se iz godine u godinu smanjuje ne samo apsolutan broj osuđenih već i udio te vrste krivičnih djela u ukupnom kriminalitetu, kako je to vidljivo iz naredne tabele.

TABELA 5

PRAVOMOCNO OSUĐENE OSOBE ZA KRIVIČNA DJELA
PROTIV ŽIVOTA I TIJELA

Godina, broj osuđenih i % udjela u ukupnom broju osuđenih:									
1971.	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
24.574	23.704	18.834	22.498	23.333	21.871	20.038	16.793	15.936	15.867
(23,1)	(21,5)	(20,7)	(20,7)	(19,8)	(18,9)	(18,3)	(17,6)	(16,6)	(15,8)

Krivična djela protiv sigurnosti prometa, koja su do 1. VII 1977. bila uključena u djela protiv opće sigurnosti ljudi i imovine, kretala su se kako je vidljivo iz naredne tabele.

TABELA 6

KRIVIČNA DJELA PROTIV OPĆE SIGURNOSTI LJUDI I IMOVINE I
KRIVIČNA DJELA PROTIV SIGURNOSTI PROMETA

Godina, broj osuđenih i % udjela u ukupnom broju osuđenih:									
1971.	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
15.673	16.945	15.824	19.992	21.479	21.265	21.603	1.142	1.241	1.348
(14,7)	(15,3)	(17,7)	(18,6)	(18,4)	(18,5)	(19,9)	20.637	23.154	25.163
							(22,9)	(25,7)	(26,6)

Porast delikata u prometu, i to osobito u cestovnom prometu, do sada je prva zajednička karakteristika kriminaliteta u suvremenom svijetu i kriminaliteta u Jugoslaviji. U tome se ne uočavaju neke značajnije razlike. Ostaje, međutim, da se odredi prava društvena dimenzija ovoj pojavi. Stanje je bez sumnje alarmantno, ali ne toliko u zoni krivičnog prava, kriminalne politike i kriminologije, koliko uopće u društvu. Ne radi se, naime, kod prometnih delikata o kriminalitetu koji sadržava sve negativne komponente neprilagođenog i asocijalnog ponašanja, već se najčešće radi o ponašanjima koja su nehatna i to tako da se radi o nesvjesnom nehatu koji je i onako

vrlo diskutabilan oblik krivnje.¹³ Porast te delinkvencije i nije porast kriminalnog ponašanja, već u najvećoj mjeri popratna pojava naglog porasta broja automobila i ostalih motornih vozila na cestama. O pravom porastu radi se samo onda kada je broj prometnih delikata znatno veći u određenom razdoblju od porasta broja vozila i sudionika u prometu koji sjede za upravljačem motornih vozila.

U strukturi je prije deset godina privredni kriminalitet bio manje zastupljen nego 1980. To su prije svega krivična djela iz glave protiv privrede i ona protiv službene dužnosti. Kako je vidljivo iz tabele 4, udio prvih porastao je od 6% na 7,9% (i to samo prema osuđenim osobama). Prema poznatoj mi judikaturi ovdje se radi o vrlo uočljivom primjeru kada je jedna osoba optužena i osuđena za više krivičnih djela u stjecaju, od kojih su neka i produžena krivična djela. Prema tome, porast broja osuđenih automatski povlači za sobom i daleko veći porast krivičnih djela. Udio krivičnih djela protiv službene dužnosti porastao je od 2,3% na 4,1% i smatram da u analizi dinamike strukture kriminaliteta u nas ove promjene zaslužuju najveću pažnju, ne samo zbog provođenja privredne stabilizacije, već i zbog toga što se u najvećem broju slučajeva radi o našim specifičnim uvjetima funkcioniranja društvene samozaštite u organizacijama udruženog rada, o kriminogenim faktorima unutarnjeg djelovanja jednog ili više članova radnog kolektiva, o zloupotrebi povjerenja u udruženom radu i o kriminalnom djelovanju koje ima šire reperkusije na stanje u cjelokupnom društvu.

Ostale vrste kriminaliteta, promatrane u sveukupnom kriminalitetu, ne pokazuju prema statistici dinamiku koja bi bila uočljiva i koju bih, smatram, trebao komentirati u ovom kontekstu.

7. Kriminalitet žena i maloljetnika u Jugoslaviji

Budući da je za kriminalitet u suvremenom svijetu, između ostalog, karakterističan porast udjela ženskih učinilaca i maloljetnika, valja nam razmotriti kakvo je u tom pogledu stanje u nas.

Što se kriminaliteta žena u Jugoslaviji tiče, u izvorima podataka kojima se služimo on nije posebno evidentiran. Ipak, opći dojam je slijedeći: U ukupnom kriminalitetu udio žena, prema podacima za razdoblje od 1971. do 1975. godine, kreće se od najviše 17,6% na početku, do najmanje 15,6% na kraju.¹⁴ To ujedno opravdava zaključak da je udio žena u ukupnom kriminalitetu pokazivao tendenciju opadanja. Za stanje nakon 1975. g., odnosno za cijelo desetogodišnje razdoblje, mogao bi nam pomoći dostupan podatak o udjelu žena u ukupnoj populaciji osuđenih na izdržavanju kazne lišenja slobode, koji također ukazuje na blagu tendenciju opadanja. (31. XII 1971. izdržavalo je kaznu lišenja slobode 5,5%, a 31. XII 1980. g. 4,6% žena od ukupne populacije osuđenih u KPD i zatvorima.)

¹³ O problematici nehatne i posebno prometne delinkvencije u suvremenom krivičnom pravu v. moje radove: O nekim spornim pitanjima u suvremenom krivičnom pravu koja se odnose na nehatne delikte. Naša zakonitost, br. 11—12/1979. i Delikti iz nehata, osvrt na rad I. sekcije XII međunarodnog kongresa za krivično pravo, Hamburg, 1979, JRKKP 1/80.

¹⁴ Podatak iz: S. Ostojić, Kriminalitet u Jugoslaviji od 1971. do 1975. godine, Jugoslavenska revija za kriminologiju i krivično pravo, br. 3/76.

Ovi podaci daju, prema tome, naslutiti da se u Jugoslaviji proces porasta udjela žena u ukupnom kriminalitetu, što je jedna od karakteristika kriminaliteta u suvremenom svijetu, ne odvija, već da naprotiv ide u suprotnom pravcu. To je ujedno i ozbiljan poticaj da se navedeni zaključak egzaktno provjeri i da se analiziraju stvarni razlozi za takvo stanje.

Udio omladine u ukupnom broju osuđenih osoba možemo pratiti iz podataka u narednoj tabeli.

TABELA 7

OSUĐENE MALOLJETNE OSOBE U SFRJ

Godina, apsolutni broj i postotak udjela prema ukupnom broju osuđenih:									
1971.	1972.	1973.	1975.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
7.563	8.568	6.988	7.859	7.196	7.273	6.833	5.266	5.307	6.095
(7,1)	(7,7)	(7,4)	(7,0)	(5,9)	(6,0)	(6,0)	(5,3)	(5,3)	(5,8)

Napomena: kao osuđene maloljetne osobe smatraju se i one prema kojima su primijenjene odgojne mjere.

U apsolutnim brojkama maloljetnički kriminalitet, uz neznatne oscilacije, ukazuje na smanjenje. Ono je tim izraženije ako se ima u vidu opći porast stanovništva u promatranom razdoblju i, uglavnom, ne bitno promijenjen apsolutan broj osuđenih osoba u istom razdoblju. Također, uz neznatne oscilacije, udio maloljetničkog kriminala u ukupnom kriminalitetu pokazuje očiglednu tendenciju smanjenja. Takvo stanje i tendencije razlikuju se od općih kretanja u suvremenom svijetu, i to je bez sumnje pozitivno. Unatoč toga, valja upozoriti da opseg maloljetničkog kriminaliteta ne treba zbog relativno malih apsolutnih brojki osuđenih učinilaca potcjenjivati. I ovdje se radi samo o dijelu registriranog kriminaliteta iz istih razloga o kojima smo raspravljali kod općeg opsega kriminaliteta. No, kod kriminaliteta maloljetnih osoba postoje još barem dvije okolnosti koje su specifične. To je prije svega okolnost da se u krivičnom postupku protiv maloljetnika češće nego kod odraslih osoba, unatoč nedvojbivosti da je učinjeno krivično djelo, odustaje od primjene krivičnih sankcija. A ti slučajevi, kojih je npr. u 1980. g. bilo u SFRJ 4.191, nisu obuhvaćeni podacima koje smo prethodno iznijeli. Druga, za maloljetnički kriminalitet posebna okolnost, je ta da je stjecaj krivičnih djela kod maloljetnika gotovo tri puta veći od stjecaja kod punoljetnih učinilaca krivičnih djela. To prema ranije usvojenoj metodi procjenjivanja znači da se broju osuđenih može dodati, npr. za 1980. godinu, još 2.820 krivičnih djela (6.095 osuđenih od kojih je 1.410 /23,1 %/ osuđeno za stjecaj; ako je svaki od njih učinio bar tri krivična djela, dva od tih nisu obuhvaćena metodom: $1 \times$ osuđeni = $1 \times$ krivično djelo). Još je jedna okolnost koja maloljetničkom kriminalitetu daje posebnost: grupni je kriminalitet omladine dva puta češći od saučesništva punoljetnih delinkvenata. (Tako je npr. u 1980. g. od ukupnog broja punoljetnih osuđenih osoba 20,8 % osuđeno za krivična djela izvršena u saučesništvu a kod maloljetnih je to čak 50,3 %.)

8. Recidivizam u Jugoslaviji

Za stvaranje nešto cjelovitije predodžbe o kriminalitetu mogu djelomično pridonijeti i podaci o tome o kakvim se učiniocima krivičnih djela radi. Osim podataka o dobi i spolu, o socijalnoj strukturi i sl., smatra se da je veoma značajan i podatak o tome da li se radi o primarnim delinkventima ili onima koji ponovljeno dolaze »u sukob« s krivičnim zakonom. Podatak o recidivizmu od prvenstvene je važnosti za ocjenu uspješnosti funkcioniranja strategije kriminalne politike, izbora vrste i mjere kazne od strane sudova, tretmana osuđenih na izdržavanju kazne lišenja slobode i uopće uspješnosti djelovanja krivičnog prava. No, o tome ne raspravljamo u ovom kontekstu. Zbog toga ćemo navesti osnovne podatke o povratništvu u nas. Međutim, ne samo radi dopunjavanja predodžbe o kriminalitetu u Jugoslaviji, već i radi toga što je jedna od karakteristika kriminaliteta u suvremenom svijetu i ta da su učinioci krivičnih djela u dosta visokom postotku recidivisti, te da je recidivizam općenito u nekim zemljama u izrazitom i stalnom porastu.

TABELA 8

OSUĐENE OSOBE U SFRJ KOJE SU VEĆ RANIJE OSUĐIVANE — RECIDIVISTI

Postotak po godinama, prema ukupnom broju osuđenih osoba:									
1971.	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
18,8	12,2	14,9	14,9	15,2	15,9	16,2	16,4	16,4	17,7
		8,3	8,6	8,3	8,1	7,3	8,9	8,4	7,4

Napomena: za prve dvije godine podatak se odnosi na punoljetne i maloljetne osuđene osobe. U narednim godinama gornja brojka se odnosi na % kod punoljetnih, a donja brojka na % kod maloljetnih osuđenih osoba.

Iz podataka u tabeli 8 vidljivo je da je postotak recidivizma u Jugoslaviji znatno niži od recidivizma u većini zemalja. Istovremeno u očiglednom je porastu, iako taj porast nije intenzivan, recidivizam punoljetnih osoba. Po tome se stanje u našoj zemlji, barem prema općem trendu, ne razlikuje od stanja u suvremenom svijetu. No, na sreću, ta se konstatacija ne može, sudeći prema iznesenim pokazateljima, odnositi i na recidivizam maloljetnika, koji uglavnom stagnira.

9. Privredni prijestupi u Jugoslaviji

Ograničiti prikaz kriminaliteta u Jugoslaviji samo na krivična djela u klasičnom smislu ne smatram korektnim. O tome je već bilo riječi u uvodnim napomenama. Prikazati u nekom zbroju krivična djela i privredne prijestupe, bilo bi nemoguće, ili bi znatno otežalo preglednost podataka i jasnoću komentara. Zbog toga, na odvojenom mjestu uz najnužniji osvrt, samo osnovni podaci o toj vrsti kažnjivih ponašanja.

TABELA 9

OSUĐENE OSOBE U SFRJ ZA PRIVREDNE PRIJESTUPE

1971.	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
4.475	5.756	5.647	5.794	5.848	7.193	9.330	9.526	8.663	8.684
6.121	7.985	7.972	8.102	8.063	10.402	12.592	12.936	12.055	10.878

Napomena: u gornjoj koloni nalaze se podaci o osuđenim *pravnim osobama*, a u gornjoj koloni o *odgovornim osobama*.

U promatranom desetogodišnjem razdoblju, unatoč izvjesne stagnacije ili čak smanjenja u posljednjih dvije godine, znatno je porastao broj osuđenih osoba za privredne prijestupe, i to pravnih i odgovornih osoba. Nećemo mnogo pogriješiti ako konstatiramo da se u tom razdoblju broj podvostručio. To je s jedne strane rezultat porasta broja inkriminacija u tom razdoblju, ali i očito učestalijih zabranjenih ponašanja u toj oblasti. Ne ulazeći u detalje ove problematike, ipak ne možemo izostaviti podatak o pojavi koja je bez sumnje izvanredno značajna i koja upućuje na potrebu daljnjih istraživanja i eventualne zakonodavne intervencije ili barem ispitivanje i eventualnu korekciju kaznene politike. Naime, recidivizam pravnih osoba vrlo je visok i u značajnom je porastu, tako da je gotovo bez izuzetka u prosjeku godišnje svaka druga pravna osoba već ranije osuđivana za privredni prijestup, a da je 1977. samo 17 od 100 pravnih osoba ranije bilo neosuđivano. No eto i pregledne tabele s tim podacima, uz žalosnu činjenicu da za posljednje tri godine tih podataka nema.

TABELA 10

OSUĐENE OSOBE U SFRJ ZA PRIVREDNE PRIJESTUPE KOJE SU RANIJE OSUĐIVANE — RECIDIVIZAM

1971.	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
51,1	50,2	64,4	68,8	63,0	59,7	83,4	nema podataka		
14,8	13,1	15,2	16,1	16,5	16,1	15,4	nema podataka		

Napomena: gornja kolona se odnosi na postotak recidivista osuđenih *pravnih osoba*, a donja kolona na *odgovorne osobe*.

10. Prekršaji u Jugoslaviji

Prekršaji su kažnjiva ponašanja koja se u svijetu, pa i u nas, masovno čine. U najvećem broju slučajeva radi se o povredama propisa iz oblasti javnog reda i mira, sigurnosti prometa i drugih oblasti. Iz podataka koje ćemo prikazati izostavljeni su prekršaji za koje su učinioi kažnjeni mandatom, na licu mjesta bez posebnog postupka. Ti prekršaji su također vrlo brojni, i to valja imati u vidu pri ocjenjivanju opsega tih kažnjivih ponašanja za koje su predviđene novčane kazne i kratkotrajne kazne zatvora (u nas do najviše dva mjeseca).

TABELA 11

OSOBE KAŽNJENE PO SUCIMA ZA PREKRŠAJE U SFRJ

Godina	Broj pravnih osoba	Broj fizičkih osoba	Od toga za prekršaje u oblasti sigurnosti prometa
1971.	26.454	1,017.127	535.486
1972.	26.542	1,066.102	571.175
1973. /	29.318	1,049.657	527.067
1974.	25.155	999.733	519.180
1975.	22.755	1,035.937	541.222
1976.	26.510	1,168.729	646.685
1977.	28.543	1,221.659	731.429
1978.	29.568	1,280.263	795.330
1979.	30.201	1,276.125	813.986

Sudeći prema porastu broja osuđenih osoba, u promatranom razdoblju, prekršaji su u osjetnom porastu i to posebno oni koje čine fizičke osobe. Pri tome je lako uočiti da je osnovni razlog za taj porast u stalnom povećanju prekršaja iz oblasti prometa. Valja obratiti pažnju na podatak da je razlika u broju kažnjenih osoba za prekršaje svih vrsta između 1971. i 1980. godine **manja** od razlike broja osoba koje su kažnjene radi prekršaja u oblasti sigurnosti prometa. (Ukupno je 1980. g. kažnjeno 312.454 osobe, a samo za prometne prekršaje 339.132 osobe više nego deset godina ranije.) Iz toga slijedi i nedvojbeni zaključak da nisu u porastu prekršaji fizičkih osoba uopće, već da su u porastu prekršaji u oblasti sigurnosti prometa. Radi se dakle o općem trendu porasta prometne delinkvencije, o čemu je već ranije bilo riječi. (Ne radi se o povećanju nediscipline i asocijalnih ponašanja građana, već jednostavno zbog povećanja broja vozila i osoba uključenih u promet, veći broj osoba dolazi u mogućnost da se tako ponaša itd.) Problem je, međutim, bez obzira na njegovu genezu i razne faktore, velik i radi se o socijalnom problemu od najveće važnosti. Ogromna brojka o kažnjenim osobama za prekršaje ove vrste kod sudaca za prekršaje, plus svi oni koji su mandatno kažnjeni uz izvanredno visoki postotak recidivizma, krije u sebi i brojna krivična djela protiv sigurnosti prometa. Nerijetko, naime, ostvaruju se svi elementi bića nekog od tih djela, ali samo zbog diskrecione ocjene organa javne sigurnosti slučaj završava kod suca za prekršaje a ne kod javnog tužioca, koji bi vjerojatno po načelu legaliteta poduzeo gonjenje. To je, međutim, već tema o stvarnom kriminalitetu koji se manje ili više razlikuje od prekršajne delinkvencije po tome da li je opis ponašanja smješten u krivični zakon ili van njega u formalnom smislu, a u svakodnevnom životu često je odlučujući kriterij realni stjecaj okolnosti zbog kojih se neko ponašanje ukazuje manje ili više društveno opasno.

11. Umjesto zaključka

Pređeni statistički materijal poslužio mi je samo za najneophodnije i najmanje diskutabilne konstatacije. On otvara više pitanja, od kojih svako za sebe zasluđuje raspravu barem veličine ovoga rada. Kriminalitet u Jugoslaviji (opseg, struktura i dinamika) prikazan je manje-više kao informacija o statističkim pokazateljima. Zaključak o tim pokazateljima u cjelini nije potreban. On može biti vrlo različit, ovisno o tome kako se ti pokazatelji promatraju i tumače. One konstatacije koje se odnose na pojedine dijelove podataka, što čine izvjesnu cjelinu, svakako nisu nedvojbene, ali uvjetno se mogu prihvatiti dok se ne dokaže suprotno. Utoliko smatram da su one više poticaj za daljnja izučavanja kriminaliteta u nas, no definitivna ocjena njegova opsega, strukture i dinamike, makar i za desetogodišnje razdoblje.

Criminality in Yugoslavia (Survey of its Extent, Structure and Dynamics during the ten-years Period 1971—80)

Dr Željko HORVATIĆ

Generally speaking, criminality is constantly on the rise throughout the world today; new forms of conventional criminality are evident as well as completely new types of criminal conduct. The percentage of women among the total number of offenders is steadily increasing, as is that of underaged delinquents. Finally, one of the most noticeable trends in criminality today is the rather high percentage of recidivism which is continually increasing in some countries and for some particular criminal offenses.

When analyzing the general state of criminality in Yugoslavia in order to determine to what extent it coincides with the trends mentioned above, we are reminded of the relative value of statistical data. In spite of these reservations, it can still be ascertained with a high degree of certainty that the extent of criminality in Yugoslavia (the absolute number of persons sentenced compared to the entire population) is significantly less than that in the majority of other countries and that criminality is decreasing on the whole. For example, in 1971 the number of persons sentenced without appeal totaled 106,642, in 1980 104,960. Since the population has steadily increased, this means that for every 100,000 inhabitants in 1971, 738 were sentenced, in 1980 631 persons.

Data on the structure of criminality in Yugoslavia shows that delicts against life and body, honor and reputation, safety in traffic and property prevail among the total number of delicts, constituting over 80% of all criminal offenses. In the structure of criminality, lesser and minor offenses prevail, while the highest offenses are committed sporadically in society as a whole. (Of all the offenses committed, 90% of them are punishable by law with sentences of five years or less).

As for the dynamics of the structure of criminality in Yugoslavia, the following observations can be made. Criminal offenses against life and body are constantly declining, while traffic offenses are constantly on the rise. Contrary to the general tendencies in the world, the percentage of women among the total number of delinquents is decreasing in Yugoslavia, as is underaged delinquency. Recidivism is relatively low (over the analyzed 10-year period: 12—17.7%), however, in crimes committed by adults it is continually on the rise. By analyzing these important trends, it is easy to conclude in which ways criminality in Yugoslavia differs from or is the same as criminality in the world today.

Prevela doc. dr Susan SARČEVIC

Criminalità in Iugoslavia
(Sguardo retrospettivo sul volume, la struttura e la dinamica
nel decennio 1971—80)

Dr Željko HORVATĀC

In generale, nel mondo moderno, la criminalità è in aumento; si manifestano nuove forme di criminalità convenzionale e comportamenti criminali del tutto nuovi; si nota un aumento delle donne nel numero complessivo degli autori di crimini, come pure aumenta costantemente la delinquenza minorile. Una delle caratteristiche più specifiche della criminalità del mondo moderno è la percentuale, abbastanza alta, dei recidivi che, in certi paesi e per certi crimini, è in costante aumento. Analizzando, in generale, la situazione della criminalità in Iugoslavia e, onde accertare in quale misura le citate caratteristiche criminali del mondo moderno trovino qui la loro realizzazione, si è fatto ricorso ai dati statistici che, come è ben noto, non sono sempre convincenti. Con tutte le riserve derivanti da questi dati, si può constatare, con assoluta sicurezza, che il volume della criminalità in Iugoslavia (il numero assoluto delle persone condannate e il loro numero, in rapporto al totale della popolazione) è sensibilmente minore al volume della maggior parte degli altri paesi, mentre il totale della criminalità è in diminuzione. Per fare un esempio, nel 1971, sono state condannate in Iugoslavia 106.642 persone, mentre, nel 1980, 104.960. Poiché la popolazione è in costante aumento, su 100.000 abitanti, nel 1971, ne sono stati condannati 738, mentre, nel 1980, 631. I dati sulla struttura della criminalità in Iugoslavia dimostrano che nel numero complessivo dei delitti prevalgono quelli contro la vita e la persona, l'onore e la reputazione, la sicurezza del traffico e la proprietà. Questi crimini rappresentano oltre l'80%. Nella struttura della criminalità prevalgono i delitti comuni e le semplici azioni criminali, mentre i crimini più gravi si manifestano sporadicamente. (Del totale dei crimini compiuti, il 90% è rappresentato da quelli per i quali la legge fissa una condanna detentiva fino a un massimo di 5 anni). Per quanto concerne la dinamica della struttura della criminalità in Iugoslavia, si nota quanto segue: una diminuzione dei crimini contro la vita e la persona e un aumento di quelli contro la sicurezza del traffico. Contrariamente alle tendenze generali esistenti nel mondo, in Iugoslavia si nota una diminuzione della partecipazione delle donne nel numero complessivo dei delinquenti e una diminuzione della delinquenza minorile. La recidività è relativamente bassa (nel periodo preso in esame è del 12—17,7%), ma è in costante aumento quando si tratta di maggiorenni. Da questi dati si può facilmente concludere quali siano le differenze e le caratteristiche comuni della criminalità in Iugoslavia e della criminalità nel mondo contemporaneo.

Preveo prof. Aldo LUPPI

KRIVIČNA SUDBENOST SFRJ U PREDMETIMA NEZGODA U POMORSKOJ I UNUTRAŠNJOJ PLOVIDBI

Uvod

Rasprava koja slijedi posvećena je razmatranju pravnog uređenja sudbenosti (jurisdikcije) SFRJ za krivična djela u predmetima nezgoda u pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi. To je tema iz predmetne cjeline plovidbenog krivičnog procesnog zakonodavstva.¹ Pažnja je usmjerena isključivo na slučajeve krivičnih djela nezgoda u plovidbi. Pitanja o ostalim kažnjivim djelima nisu obrađena.

Rad je ograničen na iznošenje najvažnijih problema i isticanje momenata koji su bitni za spoznaju osnovnih značajki uređenja krivične sudbenosti SFRJ u posebnoj oblasti kriminaliteta. Postavljeni zadatak nastojao se riješiti istraživanjem izvora unutrašnjeg i međunarodnog prava uz korištenje dostignuća strane i domaće teorije. Opširnije obrade problematizirane teme u domaćoj krivičnoprocesnoj teoriji nije bilo. Postojeći radovi tom su problemu pristupali uglavnom sa stajališta međunarodnog ili plovidbenog prava.

Cjelina, koja je označena terminom plovidbeno krivično procesno zakonodavstvo, bitno je obilježena prožimanjem elemenata krivičnog (materijalnog i procesnog), međunarodnog i plovidbenog prava (u užem smislu riječi). Zbog toga je za cjelovitu obradu razmatranog problema prijeko potrebno uvažavanje prisutnosti stanja interferencije koje se bezuvjetno mora odraziti i pri analizi pitanja iz oblasti krivičnog procesnog prava.

Za razliku od drugih vidova prometa u plovidbi je značenje specifičnih problema krivičnog procesnog prava jednako važno kao i postojanje osobitosti u sferi plovidbenog materijalnog krivičnog prava. To proizlazi iz bitnih osobina plovidbe po moru i unutrašnjim vodama kao osobitog vida prometa.

¹ Terminom plovidbeno krivičnoprocesno zakonodavstvo označavamo propise krivičnog postupka koji kao *lex specijalis* uređuju taj postupak u oblasti pomorske i unutrašnje plovidbe. T. Vasiljević, str. 25, spominje pomorsko krivičnoprocesno pravo kao specijalno pravo. Izvori za tu oblast nalaze se u ZOPIUP (npr. član 2. i 142), te u većem broju odredbi međunarodnih ugovora, a u tu kategoriju ulaze i neke odredbe ZKP. Plovidbeno krivičnoprocesno pravo koristi se u inozemstvu u legislativnom i doktrinarnom smislu (npr. u talijanskoj književnosti *diritto processuale penale della navigazione*). Sadržano je u Plovidbenom zakoniku (član 1235 do 1248). Neki time obuhvaćaju propise o jurisdikciji i nadležnosti (C. Smeesters, str. 364; N. Latour, str. 81; P. R. Schmitz, str. 14).

Među njima se ističu: 1. trajna izdvojenost subjekata na plovnim objektima, 2. formiranje posebnih organizacijskih struktura, 3. postojanje posebnih prava i obveza sudionika plovidbe i 4. karakteristike prostora plovnog puta.²

Zapostavljanje materije, koja se razmatra u domaćoj teoriji, upućuje na potrebu šireg osvrtu na važna pitanja dogmatike materijalnog krivičnog prava. Uz to smo smatrali nužnim izložiti najosnovnije elemente za fenomenološku determinaciju pojma nezgode u plovidbi.³

Nezgodu u plovidbi krivično djelo

Preduvjet za obradu predmetne teme je pojmovno određenje krivičnog djela nezgode u plovidbi. Polaznu osnovu za to čini pojam nezgode u plovidbi i pojam krivičnog djela. Nezgodu u plovidbi je izvanredni događaj u plovidbi u kojem je sudjelovalo barem jedno plovilo (plovidbeni objekt), a koji je za posljedicu imao smrt, tjelesnu povredu ili materijalnu štetu. Bitni dijelovi nezgode u plovidbi su prema tome: 1. plovidbeni objekt, 2. ambijent plovnog puta (u najširem smislu), 3. posebna dinamika i 4. svojstva sudionika nezgode.⁴ Pojmom nezgode u plovidbi izražavaju se tipične osobine skupine nižih pojmova. Riječ je, dakle, o tipološkom pojmu koji pretpostavlja izvođenje daljnjih klasifikacija. Njih je moguće provesti na temelju više kriterija. Dvije podjele su posebno značajne. Prva je utemeljena na obliku i svojstvima dinamike,⁵ a druga na vrsti uzroka.⁶ Obje su podjele značajne upravo za nezgode u plovidbi, koje su rezultat ljudskog ponašanja.⁷

Od općeg pojma nezgode u plovidbi izvodi se pojam krivičnog djela nezgode u plovidbi. To je nezgodu u plovidbi koja je izazvana zakonom predviđenim, protupravnim, skrivljenim i kažnjivim ponašanjem čovjeka. Krivič-

² Postoje još neke osobitosti (v. B. Pavišić, *Pojave ugrožavanja sigurnosti plovidbe, Naša zakonitost*, br. 7—8/74; W. Hasche, *Die Untersuchung von Seeunfällen*, Hansa 1962).

³ Najstarije djelo iz područja plovidbenog krivičnog prava je rad Joh. Vincent Kleist, *Diss. iur. de delictis maritimis*. Gedani, 1724. Zatim slijedi rasprava J. G. Falck, *Diss. iur. inaug. de delictis maritimis eorumque poenis etc.* Traj. ad Rhein, 1756. i Zbirka Willenberga, *Tract. de eo quod justum est circa excursionis marittimis*, Gedani, 1726, itd.

⁴ Neki poriču veće značenje preciznog određenja pojma nezgode u plovidbi. Tako npr. B. Jakaša, 2, str. 310. T. Testa, 2, str. 14, definira nezgodu u plovidbi kao »un evento straordinario che cagiona grave pregiudizio... ad un gallegiante mobile«. U CG-200 to je »any occurrence involving a vessel which results in damage by or to the vessel... or loss of life«. Usp. W. Hasche, c. d.; D. Rother, str. 3; G. Leone, c. d.

⁵ Oblik dinamike ishodište je klasifikacije tih pojava. Pojmovno određenje pojedinih tipova nije uvijek dosljedno. Organi sigurnosti plovidbe u SRH i Jugoslavenski registar brodova koriste: nasukanje, potonuće, lom i deformaciju, požar, eksploziju, sudar, udar i ostalo. V. za strane tipologije CG-200, CG-495, zatim statistike Lloyds-a. Pretežni dio tih klasifikacija nije dovoljno selektivan za kriminalističku analizu. Smatramo da bi kriminalistička klasifikacija dinamičkih tipova nezgoda u plovidbi trebala obuhvaćati: nasukanje, sudar, udar, potonuće, prevrtanje, prodor vode, lom i deformaciju, eksploziju, požar, pad, udar dijelom opreme, vijkom ili drugim sredstvom odriava. V. D. Rother, c. d.

⁶ Često se uzrok konfundira s oblikom dinamike. V. npr. CG-200. Općenita podjela nezgoda u plovidbi s obzirom na uzrok je ona na nezgode u plovidbi uzrokovane ljudskim ponašanjem, višom silom ili slučajem.

⁷ Ponašanje kojim je izazvana nezgodu u plovidbi nazivamo ugrožavanjem sigurnosti plovidbe.

no djelo nezgoda u plovidbi postoji samo u vezi konkretne inkriminacije. Zbog toga je bitna pozicija tog entiteta u zakonskom biću djela. Osnovno je utvrditi o kakvom se krivičnom djelu radi (opće⁹ ili specijalno⁹ krivično djelo, osnovni¹⁰ ili kvalificirani¹¹ delikt, inkriminacija povrede ili ugrožavanja).¹² Nezgoda u plovidbi situirana je u pravilu u posljedicu krivičnog djela.¹³ Međutim, kad je u zakonskom opisu radnja određena posljedično, ona je uključena već u opis ponašanja.¹⁴ Modaliteti radnje često nose specifične karakteristike vezane uz plovidbu, što prije svega važi za krivična djela u posebnom krivičnom zakonodavstvu (mjesto izvršenja,¹⁵ vrijeme,¹⁶ prostor¹⁷ i sredstvo¹⁸).

U zakonodavstvu SFRJ nezgoda u plovidbi obuhvaćena je većim brojem zakonskih opisa. To vrijedi za opće i posebno krivično zakonodavstvo.¹⁹ Termin nezgoda u plovidbi nije nigdje izričito uvršten. U posebnom krivičnom zakonodavstvu uvršteni su pojedini dinamički tipovi (sudar, nasukanje, potonuće). Izravno najrodniji pojmu nezgode u plovidbi je termin prometna nezgoda iz člana 165. KZ SRH.

Za analizu problema krivične sudbenosti najvažnija je pozicija nezgode u plovidbi unutar zakonskih bića krivičnih djela protiv sigurnosti prometa koja su u SFRJ sustavno određena u općem krivičnom zakonodavstvu. Analiza tih inkriminacija pokazuje da su stanoviti slučajevi nezgoda u plovidbi uključeni već u osnovno krivično djelo iz člana 163. st. 2. KZ SRH, koje je konstruirano kao delikt konkretne opasnosti. To su nezgode u plovidbi s posljedicom lake tjelesne povrede i imovinske štete koja nije velikih razmjera. Nezgode s težim posljedicama (smrt, teška tjelesna povreda, imovinska šteta velikih razmjera) čine kvalifikatorni element odgovornosti za težu posljedicu (a smrt i za osobito težak slučaj), predviđene u članu 168. KZ SRH. Zbog tih, vrlo širokih granica zone krivične represije, postoji velik broj slučajeva konkurencije krivičnih djela te pomorskih i prekršaja unutrašnje plovidbe (npr. čl. 163. st. 2. KZ SRH i čl. 1029 ZOPIUP).

S obzirom na posljedicu važno je imati u vidu da se ovdje nezgoda u plovidbi bitno ne povezuje s uvjetom propasti plovnog objekta i gubitka svojstva **res**, kao ni svojstva **navis**. U pretežnom broju slučajeva nezgoda u plovidbi reflektira se kao događaj **ab extra navis**, a manji je broj primjera gdje efekti ostaju **ab intra navis**. To je bitno za lokalizaciju krivičnog djela u čijoj se strukturi pojavljuje nezgoda u plovidbi, o čemu se govori u nastavku izlaganja.

⁸ Npr. član 163. st. 2. KZ SRH, član 428. KZ Italije, član 315. KZ SRNJ, član 287. Alžirskog pomorskog zakonika, član 79. C. D. P.

⁹ Npr. član 1114. Plovidbenog zakonika Italije.

¹⁰ F. Bačić, Krivično pravo. Opći dio, Zagreb 1978, str. 153.

¹¹ V. bilješku 10.

¹² M. Vella, c. d.

¹³ Usp. član 428. KZ Italije, član 79. i 80. C. D. P.

¹⁴ V. član 81. C. D. P., član 1121. Plovidbenog zakonika Italije.

¹⁵ Član 89. C. D. P., član 1115. Plovidbenog zakonika Italije.

¹⁶ V. čl. 137. 20—165 CG-200, član 116. Plovidbenog zakonika Italije, čl. 83. C. D. P.

¹⁷ Čl. 80. C. D. P.

¹⁸ V. bilj. 15—17.

¹⁹ Nezgoda u plovidbi obuhvaćena je čl. 163. st. 2. i 3. KZ SRH, čl. 165. KZ SRH, čl. 166. KZ SRH, čl. 167. KZ SRH, čl. 168. KZ SRH, zatim čl. 160. KZ SRH, čl. 169. KZ SRH (kao i u odgovarajućim članovima krivičnih zakona drugih republika i pokrajina), te u čl. 1020. i 1021. ZOPIUP.

Nezgodu u plovidbi kao sastojak zakonskog bića krivičnog djela može znatno divergirati u odnosu na opći pojam nezgode u plovidbi. Razlike se mogu odražavati u kvalitativnom (predviđanje samo određenog tipa, oduzimanje ili pridruživanje posebnih elemenata) ili u kvantitativnom smislu, kad se uz pojam nezgode u plovidbi vezuju i drugi događaji srodne ali bitno različite strukture, kao npr. povrede na radu na plovnom objektu.

Za raspravljanje pitanja krivične sudbenosti posebno je značenje slučaja nezgoda s više plovniha objekata, u prvom redu kategorije kolizijskih nezgoda, pretežno obuhvaćenih pojmom sudara. U inozemnoj literaturi postoje stajališta koja sudar na otvorenom moru tretiraju kao međunarodno krivično djelo. To stajalište očito favorizira svrhu zaštite sigurnosti plovidbe u prostorima izvan teritorijalnog suvereniteta država protivno tendencijama ispoljenim u članu 11. Konvencije o otvorenom moru koji je utemeljen na principu zakona zastave broda (alternativno i na principu aktivnog personaliteta). Nema sumnje da se takav pogled *de lege ferenda* može prihvatiti. Pitanje je međutim da li je opravdano ograničenje samo na slučaj sudara. Međutim, *de lege condendo* nema legalnog uporišta za prihvaćanje tog stajališta. Osnovni razlog za to je činjenica značajnih razlika u određivanju zakonskih elemenata bića krivičnih djela u raznim nacionalnim zakonodavstvima. Na današnjem stupnju razvoja nema govora o postojanju jedinstva zakonskih obilježja, pa čak ni o njihovoj podudarnosti. Događaj, koji bi u izloženom smislu trebao predstavljati međunarodni zločin, teško je sam po sebi, bez preciznijeg određenja, kvalitete ponašanja, tretirati kao krivično djelo. Očigledno je postojanje bitnih razlika u odnosu prema piratstvu, prijevozu roblja, kidanju kabela, a u posljednje vrijeme i prema radnjama zagađivanja prirodne okoline.

Zbivanje, ovdje je označeno kao nezgoda u pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi, može biti uzrokovano skrivljenim ponašanjem jednog ili više subjekata (*sinistro colposo, ambiguo*) ili pak potjecati od uzroka izvan svijesti i volje učinioca (*sinistro fortuito*). Zbog toga u slučajevima složenih nezgoda u plovidbi, a posebno onih s progresijom,²⁰ pravno značenje fizički istog događaja može biti vrlo različito u pojedinim od konkurirajućih nacionalnih zakonodavstava. Zbog toga je i naglašena važnost pravilnog postavljanja pitanja krivične sudbenosti. Prije svega treba imati u vidu da nije uvijek u pitanju konkurencija specifičnih »plovidbenih« (resp. prometnih) krivičnih djela. Tu se, naime, pojavljuju inkriminacije protiv opće sigurnosti, protiv života i tijela i sl.

Upravo zato problem djeljivosti krivičnog djela nezgode u plovidbi ostaje predmet nacionalnog zakonodavstva. Činjenica da to stajalište uključuje pluralitet represivne vlasti i krivične sudbenosti, sa stajališta međunarodnog krivičnog prava, nije nedostatak, već naprotiv garancija veće izvjesnosti kažnjavanja učinioca tog krivičnog djela.²¹

²⁰ Pojedini dinamički tipovi sadrže uvjet prisutnosti više jedinica (plovniha objekata ili subjekata). Tu je moguće da se događaj ostvaruje kao složena nezgoda (npr. sudar i potonuće, udar i nasukanje). U tim situacijama javlja se problem djeljivosti nezgode u plovidbi. To je važno u slučaju da konkurirajuća zakonodavstva sadrže bitno različite inkriminacije naročito u odnosu na zonu obuhvata opisa djela (npr. delikt povrede u užem smislu — delikt konkretne opasnosti).

²¹ V. B. Zlatarić (Z. Šeparović) str. 65—70, M. Oddini, str. 17.

U rješavanju pitanja postojanja krivične sudbenosti izuzetno je značenje pravilne lokalizacije krivičnog djela. Nju se može shvatiti u dva smisla. Prvi je vezan uz smještanje događaja u velike prostorne oblasti, vodeći računa o pravom statusu pojedinog geografskog područja. To je jedno od istaknutih pitanja međunarodnog krivičnog prava. Drugi, uži smisao lokalizacije krivičnog djela odnosi se na utvrđivanje mjesta izvršenja krivičnog djela, kako je određeno krivičnim zakonom i kako taj problem rješava doktrina. Mjesto izvršenja krivičnog djela je ili mjesto radnje (**ubi agitur**) ili mjesto nastupanja posljedice (**ubi effectus extenditur**), po čemu se dijele teorije djelatnosti i rezultata (uspjeha).²² Jugoslavensko zakonodavstvo utemeljeno je na teoriji ubikviteta (član 32. st. 1. KZ SFRJ). U projekciji na propis člana 163. st. 2. i člana 168. KZ SRH to znači da se mjesto izvršenja krivičnog djela određuje na temelju: a) mjesta gdje je učinilac radio ili bio dužan raditi, b) gdje je nastupila osnovna posljedica (npr. u čl. 163. st. 2. KZ SRH konkretna opasnost) i c) mjesto gdje je nastupila (teža) posljedica.

Za lokalizaciju krivičnog djela nezgode u plovidbi naročito su važni uvjeti određenja predviđeni zakonskim opisom. U pravilu njih otkriva dogmatska analiza zakonskog bića. U primjeru čl. 163. st. 2. KZ SRH djelo je moguće samo u prostoru gdje se odvija brodski promet,²³ u članu 165. KZ SRH na mjestu gdje je učinilac bio dužan pružiti pomoć itd. Krivično djelo iz člana 1020. ZOPIUP, kao i druga **delicta ommissiva**, može biti izvršeno samo na brodu kojim zapovijeda učinilac i samo u određenom predjelu plovnog puta. Posebni uvjeti lokalizacije zapažaju se i u zakonskim opisima krivičnih djela iz člana 1021. i 1022. ZOPIUP. Ponekad lokalizacija krivičnog djela ovisi o svojstvima subjekta i to učinioca (**qui fecit**) i žrtve (**qui passus est**). Riječ je o propisima člana 106. i 107. KZ SFRJ koji se na taj način transponiraju u obilježja pojedinog krivičnog djela. Isto značenje ima propis člana 104. st. 1. i 2. KZ SFRJ, gdje je uvjet lokalizacije državna pripadnost plovnog objekta. No, u oba spomenuta slučaja prvenstveno je riječ o prvom smislu lokalizacije, tj. o smještanju krivičnog djela u veće geografske prostore.

Osnovne značajke uređenja krivične sudbenosti SFRJ u predmetima nezgoda u plovidbi po unutrašnjem i međunarodnom pravu

Krivična sudbenost (jurisdikcija) je »...ovlaštenje države da njezini sudovi presude jednu krivičnu stvar«.²⁴ Ovdje taj institut ispituujemo u posebnoj oblasti jugoslavenskog krivičnog zakonodavstva (član 113. st. 3. KZ SFRJ) analizom odredbi o krivičnim djelima koja obuhvaćaju pojave nezgoda u plovidbi.

²² B. Zlatarić (Z. Šeparović) ibidem i tamo cit. literatura; A. Carić, c. d.; E. Dreher, str. 45; Komentar KZ SFRJ str. 163—165. O tome iscrpno H. Donnedieu de Vabres, str. 144; L. Perels, str. 4, 15. i 26.

²³ Termin brodski promet treba interpretirati kao promet plovnih objekata. V. Z. Šeparović, Krivično pravo, Posebni dio, II, Zagreb, 1979, str. Protivno stajalište zastupa D. Atanacković, Krivično pravo, Posebni dio, Beograd, 1979, str. 273. Prostor izvršenja tog djela širi je od prostora plovnog puta iz člana 9—11. ZOPIUP i člana 6. ZSPNMIUV SRH.

²⁴ B. Zlatarić (Z. Šeparović) str. 67; L. Scotti, c. d.

Za analizu pitanja postojanja krivične sudbenosti bitno je ispunjenje dva osnovna preduvjeta povezana s krivičnim djelom nezgode u plovidbi. Prvi se sastoji u zahtjevu da je ponašanje iz kojeg rezultira nezgoda u plovidbi predviđeno kao krivično djelo, a drugi se odnosi na prisutnost elementa inozemnosti u krivičnom predmetu (*causa criminalis*), koji se vodi u povodu tog događaja.²⁵ Element inozemnosti (*elemento di estraneita, foreign element*), uz manifestacije kojima se izražava u drugim područjima, ovdje je obilježen specifičnim momentima (posebni međunarodnopravni status plovnog objekta, državna pripadnost plovnog objekta, teritorijalni suverenitet nad prostorom plovnog puta itd.).

Za razmatranje pitanja krivične sudbenosti bitno je raspraviti pitanje sadržaja pojma vođenje krivičnog postupka. Uvažavajući razlike u uređenju krivične procedure između pojedinih država, pojam krivičnog postupka u kontekstu razmatrane teme treba shvatiti tako da su njime obuhvaćene radnje poduzete radi gonjenja učinioca zbog učinjenog krivičnog djela, analogno kako se to uzima kod zastare (čl. 96. st. 3. KZ SFRJ). Dakle, u taj pojam ne ulaze radnje koje poduzimaju organi unutrašnjih poslova u cilju otkrivanja krivičnog djela i pronalazjenja njegovog učinioca, a to u projekciji na prilike u SFRJ vrijedi i za postupak organa sigurnosti plovidbe usmjeren utvrđivanju okolnosti nastupanja nezgode u plovidbi.²⁶

U zemljama gdje je posebnim propisima uređena djelatnost istraživanja nezgoda u plovidbi precizno je određeno u kojem trenutku te radnje dobivaju kakvoću radnji krivičnog postupka.²⁷ Budući da' u SFRJ (što vrijedi za savezno kao i za zakonodavstva federalnih jedinica) takvih propisa nema, jedino osnovanim čini se upravo izloženo stajalište.

Slučajevi konkurirajućeg odnosa krivične sudbenosti mogući su u različitim primjerima. Njih se može klasificirati u tri veće skupine s obzirom na osnovu na kojoj se temelji nacionalna jurisdikcija. U prvoj skupini takva je osnova teritorijalni suverenitet, u drugoj državna pripadnost plovnog objekta, a u trećoj državljanstvo učinioca ili žrtve. Iz te tri osnove izvedeni su principi rasprostiranja represivne vlasti države: princip teritorijaliteta i njegov derivat, ekstenzija, princip zakona zastave broda, te princip aktivnog i pasivnog personaliteta. Problem postojanja krivične sudbenosti pojavljuje se u slučaju kad najmanje dvije države svojataju ovlaštenje na vođenje krivičnog postupka za isti događaj u plovidbi. Dakako, utvrđivanje postojanja krivične sudbenosti nije motivirano u iznalaženju mjerodavnog, jedinstvenog i isključivog poretka nadležnosti. Njemu je cilj osiguranje što veće izvjesnosti krivičnog progona učinioca pri čemu konkurirajući odnos više država čak može biti koristan i predstavljati veću garanciju efektuiranja krivičnog progona.

²⁵ Za pojam krivične stvari (predmeta) v. D. Dimitrijević, str. 11; T. Vasiljević, str. 191. i 197; V. Manzini, *Trattato di diritto processuale penale*. Torino 1932, v. II, str. 65. V. još B. Zlatarić (Z. Šeparović) str. 6.

²⁶ S obzirom na to ukazuje se važnim rješenje pitanja postojanja elemenata kriminalnog događaja u kriminalističkom smislu. Organi sigurnosti plovidbe u SFRJ ispituju nezgode u plovidbi u okviru ostalih ovlaštenja jer o toj djelatnosti nema posebnih propisa. Tehničke momente nezgoda u plovidbi analizira Jugoslavenski registar brodova.

²⁷ U tom smislu precizno je zakonodavstvo SAD. V. CG-200 i CG-495. V. još čl. 26. C. D. P., član 1235. Plovidbenog zakonika Italije i *Seeunfälle B—131*.

U cilju što veće preglednosti slučajeva konkurirajućeg odnosa država, koji impliciraju postavljanje pitanja postojanja krivične sudbenosti, razmotrit ćemo, s obzirom na okolnost u kom je prostoru nezgoda uslijedila, o kakvom se plovnom objektu radi, uvažavajući državljanstvo učinioca i žrtve.

Za nezgode u plovidbi, koje su uslijedile u obalnom moru SFRJ, njenim lukama, te u unutrašnjim vodama bez obzira da li je riječ o međunarodnoj ili međudržavnoj rijeci ili pak o plovnom putu koji nema međunarodni status, postoji krivična sudbenost SFRJ. To slijedi iz člana 104. st. 1. KZ SFRJ u odnosu na član 113. st. 1. i 3. KZ SFRJ. Opće međunarodno pravo za te slučajeve postavlja, doduše, stanovita ograničenja krivične sudbenosti obalne države. Riječ je o krivičnoprocesnim imunitetima po međunarodnom pravu (1. status učinioca: šef države,²⁸ diplomatski agent, pripadnik stranih oružanih snaga, međunarodni službenik, 2. status plovnog objekta: ratni i s njim izjednačeni brod, brod osobe koja uživa krivičnoprocesni imunitet po međunarodnom pravu).²⁹

Neka ograničenja predviđena su u međunarodnom ugovornom pravu. Riječ je u prvom redu o članu 1, 3. i 4. Konvencije iz 1952. godine. Međutim, ta Konvencija ne ograničava krivičnu sudbenost SFRJ. Naime, Konvencija se ne primjenjuje na nezgode »... koje se dogode u granicama pristaništa ili u unutrašnjim morskim vodama« (čl. 4. st. 1), a SFRJ je istakla rezervu u smislu čl. 4. st. 2. Konvencije čime je osigurana isključiva sudbenost za krivična djela u obalnom moru. Prema tome, Konvencija iz 1952. godine ne sužava područje krivične sudbenosti SFRJ za nezgode u plovidbi.

Konvencija o teritorijalnom moru u članu 19, za razliku od upravo spomenute, sadrži stanovita ograničenja krivične sudbenosti. Ta se Konvencija odnosi samo na »krivična djela učinjena na brodu prilikom prolaska teritorijalnim morem«: a) ako se posljedice djela protežu na obalnu državu, b) ako je djelo takve prirode da remeti javni mir zemlje ili red u teritorijalnom moru, c) da je konzul ili zapovjednik broda zatražio intervenciju vlasti obalne države i u drugim slučajevima, koji se ne odnose na nezgode u plovidbi. Uvjeti pod a) do c) postavljeni su međusobno alternativno. Za primjenu člana 19. Konvencije o teritorijalnom moru uvjeti su da je nezgoda u plovidbi uslijedila za prolaska broda teritorijalnim morem i da je uz to ispunjen jedan od uvjeta pod a) do c). No, to s obzirom na propis člana 104. st. 1. i člana 113. st. 1. KZ SFRJ ne predstavlja širenje područja krivične sudbenosti SFRJ, već naprotiv sužavanje tog područja. Naime, krivična sudbenost SFRJ isključena je u slučajevima nezgoda u plovidbi brodova strane zastave, koje su nastupile u teritorijalnom moru, ako se posljedice djela ne protežu na SFRJ, ako djelo nije takve prirode da remeti javni mir ili red u teritorijalnom moru SFRJ, ili ako zapovjednik broda ili konzul države čiju zastavu brod vije nije zatražio pomoć organa SFRJ. To se pravilo izvodi inverzijom uvjeta za postojanje krivične sudbenosti obalne države određenih u čl. 19. Konven-

²⁸ V. B. Jakaša, 1, str. 164; N. Katičić, 1, str. 190; M. Zoričić, str. 175.

²⁹ M. Oddini, c. d., B. Jakaša, 1, str. 164, F. R. Torrepadula, c. d. Najpoznatiji slučajevi u vezi s tim pitanjem su: l'Ange — Schiaffino, Ekbatana — West Hinder, Ortigia — Onclé — Joseph, iz kojih slijedi stajalište u prilog usvajanja pasivnog personaliteta kao principa zasnivanja represivne vlasti i jurisdikcije te još znamenitiji Franconia — Stratchlyde i Ortigia — Onclé — Joseph (pred Haškim sudom), te ssLotus — Boz Kourt.

cije o teritorijalnom moru. Međutim, ta ograničenja krivične sudbenosti ne vrijede za brod koji prolazi teritorijalnim morem dolazeći iz unutrašnjih voda. S druge strane, isključena je krivična sudbenost za događaje koji su nastupili prije ulaska u teritorijalno more ako strani brod samo prolazi teritorijalnim morem ne ulazeći u unutrašnje morske vode SFRJ.

Što se tiče prostora otvorenog mora, član 11. Konvencije o otvorenom moru objektivno također ne znači poseban slučaj proširenja područja krivične sudbenosti SFRJ, jer ona za primjere nezgode u plovidbi jugoslavenskog broda postoji na osnovi člana 104. st. 2. KZ SFRJ, u odnosu na član 2. ZOPIUP, a u odnosu na državljana SFRJ pod uvjetima iz člana 106. KZ SFRJ.

Imajući u vidu to što je upravo izloženo u sumarnom prikazu odgovarajućih odredbi međunarodnih multilateralnih sporazuma, moguće je zaključiti da su donekle značajna samo ograničenja Konvencije o teritorijalnom moru i to samo za događaje koji se odnose na brodove strane zastave u pojasu teritorijalnog mora. Naprotiv, zbog istaknute rezerve u smislu člana 4. Konvencije iz 1952. godine, taj međunarodni ugovor ni u kom pogledu ne predstavlja osnovu ograničenja krivične sudbenosti SFRJ za nezgode u plovidbi.³⁰

U međunarodnoj praksi ograničenja krivične sudbenosti često se predviđaju dvostranim sporazumima. Zbog toga je značajno ispitati postojanje takvih odredbi u sporazumima koji obvezuju SFRJ. Ugovori što ih je zaključila nova Jugoslavija ili ranije državne tvorevine, a koji obvezuju SFRJ, rijetko sadrže posebne uglavke o materiji krivične sudbenosti u području koje je ovdje predmet razmatranja.³¹ To vrijedi za sve ugovore Kraljevine Jugoslavije ili još ranije Kraljevine Srbije, a u ugovorima koje je zaključila FNRJ znatno su češće uređena pitanja obavljanja konzularnih poslova u slučaju nezgoda u plovidbi. Međutim, ni u tim primjerima nema uglavka na temelju kojeg bi se isključivala krivična sudbenost na način kako to izražava npr. Konvencija iz 1952. godine.³²

Pošto su izloženi osnovni legislativni izvori, koji u međunarodnom i unutrašnjem pravu uređuju pitanja krivične sudbenosti SFRJ za nezgodu u plovidbi, moguće je utvrditi da je ta oblast državne jurisdikcije očuvana u vrlo širokim granicama i pored činjenice da SFRJ obvezuju međunarodni višestranu sporazumi čiji je osnovni smisao uspostavljanje krivičnoprocesnog imuniteta za članove posada plovnih objekata u slučajevima nezgoda u plovidbi u prostoru pod teritorijalnim suverenitetom strane države.³³

Iz toga proizlazi važna posljedica koja se sastoji u zaključku da je pravno situacija tih krivičnih predmeta, osim izričito predviđenih slučajeva (npr. ranije spomenuta kategorija slučajeva isključenja krivične sudbenosti prema članu 19. Konvencije o teritorijalnom moru), jednaka onoj kod ostalih krivičnih djela protiv sigurnosti prometa. To olakšava odgovor na pitanje ima li mjesta de lege lata uvođenju principa oportuniteta za slučajeve nezgoda u plovidbi izvan uskog kruga predviđenih slučajeva isključenja krivične sudbenosti SFRJ. Smatramo da ne postoje uvjeti ni opravdanje za odstupanje od

³⁰ V. npr. Ugovor o trgovini u plovidbi između FNRJ i Japana iz 1958.

³¹ V. Konzularnu konvenciju između FNRJ i NR Poljske iz 1958. (član 36. do 40), Konzularnu konvenciju između FNRJ i SSSR iz 1960. (član 24. i 25).

³² H. Donnedieu de Vabres, str. 158, M. Oddini, str. 26.

³³ B. Jakaša, 1, str. 169. oslanja se na stajalište S. Franka.

načela legaliteta krivičnog progona iako u domaćoj literaturi ima protivnih stajališta.³⁴ Drugim riječima, za nezgodu u plovidbi nema u domaćem zakonodavstvu, osim slučajeva iz člana 19. Konvencije o teritorijalnom moru, posebnih razloga isključenja krivične sudbenosti iz čega proizlazi da osim tih slučajeva načelo legaliteta ne vrijedi samo u okvirima predviđenim članom 139. i 522. ZKP. Daljnja, za praksu izvanredno važna, posljedica sadržana je u okolnosti da postupci ispitivanja okolnosti nastupanja nezgode u plovidbi, koje provode organi sigurnosti plovidbe, nemaju značenje radnji krivičnog postupka i da utoliko više za te radnje ne vrijede ograničenja ustanovljena međunarodnim pravom a koja se isključivo odnose na krivični postupak. To je djelatnost nadzora nad sigurnošću plovidbe koju je svaka obalna država ovlaštena i dužna ostvarivati u području svog suvereniteta.

Završavajući razmatranje osnovnih momenata promatranog instituta dat je u zaključku pregled najvažnijih slučajeva u kojima se postavlja pitanje krivične sudbenosti SFRJ u predmetima nezgoda u plovidbi. Opći uvjet za ustanovljenje krivične sudbenosti SFRJ je da nezgoda u plovidbi mora biti krivično djelo po zakonu SFRJ. Uz to u pregled su uvrštene okolnosti osnove zasnivanja krivične sudbenosti, posebni uvjeti za krivično gonjenje te slučajevi isključenja krivične sudbenosti.

I. Nezgode na unutrašnjem plovnom putu i drugim vodama izvan granica plovnog puta (čl. 11. ZOPIUP i čl. 11. ZSPNMIUV SRH)

— Osnova krivične sudbenosti SFRJ: čl. 104. st. 1. KZ SFRJ.

Posebni uvjeti: odobrenje nadležnog javnog tužioca ako je u stranoj državi pokrenut ili dovršen krivični postupak: čl. 108. st. 1. KZ SFRJ.

Državljanstvo učinioca, državljanstvo žrtve, državna pripadnost broda i vrsta nezgode nemaju bitno značenje za krivičnu sudbenost SFRJ, ali strana država može na tim okolnostima temeljiti vlastitu krivičnu sudbenost.

Krivična sudbenost je isključena: 1. kad je učinilac osoba koja uživa krivičnoprocesni imunitet po općem međunarodnom pravu, 2. kad je krivično gonjenje ustupljeno stranoj državi (čl. 522. ZKP).

II. Nezgode u lukama i unutrašnjim morskim vodama SFRJ (čl. 7. i 15. ZOPIUP)

Osnova krivične sudbenosti: kao pod I.

Posebni uvjeti: kao pod I.

Državljanstvo učinioca, žrtve, državna pripadnost broda i vrsta nezgode nemaju bitno značenje (kao pod I).

Krivična sudbenost SFRJ je isključena u slučajevima kao pod I.

³⁴ Nepostojanje propisima uređenog postupka istraživanja nezgoda u plovidbi i nedovoljno poznavanje međunarodnih propisa o toj materiji kao i nedovoljna koordiniranost između organa sigurnosti plovidbe i organa krivičnog postupka ima za posljedicu da se rijetko poduzima ispitivanje nezgoda plovinih objekata strane državne pripadnosti koje su uslijedile u obalnim vodama SFRJ.

³⁵ Usp. V. Bayer, I str. 155. i 161.

III. Nezgode u području teritorijalnog mora (Zakon o obalnom moru i epikontinentalnom pojasu SFRJ)

Osnova krivične sudbenosti: kao pod I.

Posebni uvjeti: kao pod I.

Državna pripadnost plovnog objekta bitna je zbog ograničenja krivične sudbenosti SFRJ koja slijede na temelju člana 19. Konvencije o teritorijalnom moru.

Krivična sudbenost SFRJ uz to isključena je u slučajevima kao pod I i II.

IV. Nezgode na otvorenom moru

Osnova krivične sudbenosti SFRJ: 1. da je krivično djelo učinjeno na domaćem brodu (čl. 104. st. 2. KZ SFRJ), ili 2. da je učinilac državljanin SFRJ (čl. 106. KZ SFRJ) ili 3. da je krivično djelo učinjeno prema državljaninu SFRJ ili prema SFRJ (čl. 107. st. 1. KZ SFRJ) ili 4. da je krivično djelo učinio stranac pod uvjetima člana 107. st. 2. KZ SFRJ.

Posebni uvjeti: u odnosu na član 104. st. 2. KZ SFRJ: član 108. st. 1. KZ SFRJ. U odnosu na član 106. i 107: član 108. st. 2, 3. i 4. KZ SFRJ.

Krivična sudbenost je isključena u svim ostalim slučajevima nezgoda kao i kad je u pitanju osoba s krivičnoprocesnim imunitetom po općem međunarodnom pravu.

V. Nezgode u obalnom moru strane države, unutrašnjim morskim vodama i lukama strane države

Osnova krivične sudbenosti SFRJ: 1. da je krivično djelo učinjeno na domaćem brodu (član 104. st. 2. KZ SFRJ), 2. da je učinilac državljanin SFRJ (čl. 106. KZ SFRJ) ili 3. da je krivično djelo učinio stranac prema državljaninu SFRJ ili prema SFRJ (član 107. st. 1. KZ SFRJ) ili 4. da je krivično djelo učinio stranac u inozemstvu (član 107. st. 2. KZ SFRJ).

Posebni uvjeti: kao pod IV.

Krivična sudbenost je isključena: kao pod IV.

VI. Nezgode u unutrašnjim vodama strane države

Osnova krivične sudbenosti SFRJ: 1. da je krivično djelo učinjeno na domaćem brodu (član 104. st. 2. KZ SFRJ) ili 2. da je učinilac državljanin SFRJ (član 106. KZ SFRJ) ili 3. da je krivično djelo učinio stranac prema državljaninu SFRJ ili prema SFRJ (član 107. st. 1. KZ SFRJ) ili 4. da je krivično djelo učinio stranac u inozemstvu (član 107. st. 2. KZ SFRJ).

Posebni uvjeti: kao pod IV i V.

Krivična sudbenost je isključena: kao pod IV i V.

Iz pregleda najvažnijih slučajeva u kojima se postavlja pitanje krivične sudbenosti slijedi da je jurisdikcija SFRJ u toj oblasti vrlo širokog obuhvata, iako je SFRJ potpisnica najvažnijih međunarodnih sporazuma koji uređuju tu materiju. Pitanje je, međutim, koliko se u praksi ostvaruju široke mogućnosti što ih pruža postojeće uređenje. Taj bi problem trebalo posebno istražiti, što je ostavljeno za drugu priliku.

PREGLED KORIŠTENIH ZAKONSKIH IZVORA

A) Domaći propisi

Zakon o krivičnom postupku. Službeni list SFRJ, br. 4/77. (ZKP)

Zakon o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi. Službeni list SFRJ, broj 22/77. (ZOPIUP)

Zakon o sigurnosti plovidbe na moru i unutrašnjim vodama, Narodne novine SRH broj 40/77. (ZSPNMIUV SRH)

Krivični zakon SFRJ. Službeni list SFRJ, broj 44/76. (KZ SFRJ)

Krivični zakon SRH. Narodne novine SRH, broj 25/77. (KZ SRH)

Zakon o izmjenama Zakona o obalnom moru, vanjskom morskom pojasu i epikontinentalnom pojasu. Službeni list SFRJ, broj 13/79.

B) Međunarodni ugovori

Međunarodna konvencija za unifikaciju izvjesnih pravila u pogledu kaznene nadležnosti u materiji sudara i drugih plovidbenih udesa. Službeni list SFRJ, broj 3/1955. (Konvencija iz 1952)

Konvencija o teritorijalnom moru i vanjskom morskom pojasu. Službeni list SFRJ, broj 4/65. (Konvencija o teritorijalnom moru)

Konvencija o otvorenom moru. Službeni list SFRJ, broj 4/65).

C) Propisi stranih zakonodavstava

Alžir

Code maritime, 1976.

Francuska

Code disciplinaire et pénal de la marine marchande, 1926. (C. D. P.)

Italija

Codice della navigazione. 1942. (Plovidbeni zakonik Italije)

Codice di procedura penale. 1930. (Talijanski ZKP)

Codice penale 1930. (Talijanski KZ)

SR Njemačka

Gesetz über die Unterschung von Seeunfällen. (Seeunfälle B 131)

Revidierten Rheinschiffahrtsakte. (Mannheimer Akte) 1969.

SAD

Marine Investigation Regulations. Subchapter K. (CG-200)

Marine Safety Manual. Chapter 72 — Marine Casualty Investigations. (CG-495)

BIBLIOGRAFIJA

I. Djela i članci na stranim jezicima

- Albano, R.: Cause marittime. Enciclopedia forense v. I.
- Artz, K. F.: Marine Laws. Navigation and Safety. Washington, 1955.
- Cashman, P. J.: Analysis of World Merchant Ship Losses 1967—1975. London, 1976.
- Chéron, A.: A propos du naufrage du Titanic. Annales de droit commercial, 1913.
- De Vincentins, C.: Diritto della navigazione (Competenza penale). Noviss. dig. it. v. III.
- Donnedieu de Vabres, H.: L'affaire du Lotus et le droit international pénal. Revue de droit international, t. II/1928.
- Dreher, E.: Strafgesetzbuch und Nebengesetze. München, 1977.
- D'Ovidio, A. L. — Pescatore, G.: Manuale di diritto della navigazione, Milano, 1969.
- Feinber, R. K.: Extraterritorial jurisdiction and the proposed Federal Criminal Code. The Journal of Criminal Law etc. 2/1982.
- Giannini, A.: La convenzione di Bruxelles 1952. Riv. dir. nav. 1952.
- Grammig, J. R.: The Yoron Jima Submarine Incident of August 1980. A Soviet Violation of the Law of the Sea. Harvard International Law Journal 2/81.
- Kleinkencht, T.: Strafprozessordnuna. München 1979.
- Latour, N.: Code disciplinaire et pénal de la marine marchande. Paris, 1929.
- Leone, G.: Problemi penalistici in tema di naufragio doloso. Riv. dir. nav. 1936. (2).
- Manca, P.: Cause marittime e aeronautiche. Encicl. del diritto, v. VI.
- Oddini, M.: La Convenzione di Bruxelles del 10. Maggio 1952. della competenza penale in materia di urto di navi. Diritto marittimo, 1952.
- Papu, L.: Cause marittime. Noviss. Dig. it. v. III.
- Perels, L.: Strandungsdelikte im Deutschen Recht. Breslau 1898.
- Rother, D.: Ship Casualties — an analysis of causes and circumstances. Bremen 1978.
- Salvioli, G.: Il caso »Lotus«. Riv. dir. internazionale, 1927.
- Scialoja, A.: Naufragio. Nuovo dig. it. v. VIII.
- Schmitz, P. R.: Code disciplinaire et pénal. Paris, 1974.
- Scotti, L.: Giurisdizione penale marittima e aerea mercantile. Encicl. for. v. III.
- Smeesters, C.: Le droit pénal de la marine marchande. Revue internationale de droit maritime. v. XXVIII.
- Testa, T.: Giurisdizione penale dei comandanti di porto. Riv. dir. nav. 1952. (1)
Le inchieste sui sinistri della navigazione. Torino, 1958. (2)
- Torrepadula, R. F.: La giurisdizione tra gli Stati nel caso di urto di navi. Diritto marittimo, 1951.
- Vidali, D.: Diritto penale della navigazione. Noviss. dig. it. v. V. (1)
Sinistri di mare. Nuovo dig. it. v. IX (2).
- Wache, G.: Polizeilichen Einschreiten auf See. Die Polizei, Nr 7/1963.
- Walther, H.: L'affaire du Lotus. Paris, 1928.

Werzijl, J. H.: *The International Law in historical Perspectives*. Leiden, 1971.
Wijngaert, V. C.: »L'Espace Judiciaire Européen«: Vers une fissure au sein du Conseil de l'Europe? *Revue de droit pénal et de criminologie*. 6/1981.

II. Djela i članci na jezicima SFRJ

- Andrassy J.: *Otvoreno more*. Pomorska enciklopedija JLZ, I izdanje, sv. 5.
Bayer, V.: *Jugoslavensko krivično procesno pravo*. Knjiga I. Zagreb, 1980. Knjiga II, Zagreb 1978.
Brajković, V.: *Brodolom*. Pomorska enciklopedija JLZ, II izdanje, sv. 1. (1).
Brod, pravni pojam. Pomorska enciklopedija JLZ, II izdanje, sv. 1. (2).
Carić, A.: *Brod u krivičnom pravu*. Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu, XVI/1979.
Čolović, I.: *Zapovjednik broda*. Pomorska enciklopedija JLZ, I izdanje, sv. 8.
Dimitrijević, D.: *Krivično procesno pravo*. Beograd, 1981.
Ibler, V.: *Sloboda mora*. Zagreb, 1965. (1).
Uz pitanje granica nacionalne jurisdikcije na moru. *Naša zakonitost*, br. 7—8/1974. (2).
Vanjski morski pojas. Zbornik za pomorsko pravo, Zagreb, 1955. (3).
Jakaša, B.: *Međunarodni režim morskih luka*. Zagreb, 1965. (1)
Nezgoda pomorska. Pomorska enciklopedija JLZ I izdanje, sv. 5. (2).
Udžbenik plovidbenog prava. Zagreb 1979. (3).
Jankovec, I.: *Pomorske havarije*. Beograd, 1965.
Katičić, N.: *More i vlast obalne države*. Zagreb 1953.
Nerlović, N.: *Dužnosti i ovlašćenja patrolnih čamaca*. Priručnik br. 1/64.
Vasiljević, T.: *Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ*. Beograd, 1981.
Zlatarić, B.:
(Šeparović, Z.): *Međunarodno krivično pravo*. Zagreb, 1979.
Zoričić, M.: *Teritorijalno more*. Zagreb, 1953.

Penal Jurisdiction in the SFR of Yugoslavia in Cases involving Accidents in Maritime and Inland Navigation

Dr Berislav PAVIŠIĆ

Penal jurisdiction over accidents in maritime and inland navigation caused by the conduct of a person that, according to law, is illegal, culpable and liable to persecution (accidents in navigation, criminal offenses) requires special regulation. In the SFR of Yugoslavia, these questions are regulated in international agreements and domestic law. A structural and comparative analysis of the provisions of the International Convention for the Unification of Certain Rules relating to Penal Jurisdiction in matters of Collision or other Incidents of Navigation of 1952, the Convention on Territorial Waters and the Contiguous Zone of 1958 and the Convention on the High Seas of 1958 as well as the Criminal Law of the SFR of Yugoslavia, the Criminal Law of the SR of Croatia, the Law on Maritime and Inland Navigation and other agreements show that the scope of penal jurisdiction in the SFR of Yugoslavia is very broad in this field. Provided that the principle of legality of criminal persecution be observed consistently (exceptions are strictly limited), provisions of the material penal legislation of the SFR of Yugoslavia are applicable to practically all cases of criminal offenses involving accidents of navigation in which public interest favors that repressive measures be taken by the SFR of Yugoslavia.

Preveleda doc. dr Susan SARČEVIĆ

Sommario

Giurisdizione penale della Repubblica Socialista Federativa di Jugoslavia in materia di sinistri nella navigazione marittima ed interna

Dr Berislav PAVIŠIĆ

I sinistri nella navigazione marittima ed interna, provocati dal comportamento illegale, occulto e criminoso dell'uomo (infortuni di navigazione con responsabilità penale) richiedono un particolare ordinamento della giurisdizione penale. In Jugoslavia tale questione viene regolata da accordi internazionali e dal diritto interno. L'analisi strutturale e comparativa delle norme della Convenzione internazionale per l'unificazione di certe norme, circa la competenza penale in materia di collisione e di altre avversità del 1952, della Convenzione sulla territorialità del mare e della fascia marittima esterna del 1958 e della Convenzione sul mare aperto dello stesso anno, come pure della Legge penale della Jugoslavia, della Legge penale croata, e della Legge sulla navigazione marittima ed interna, come pure anche altre prescrizioni, stanno ad indicare che la giurisdizione penale della Jugoslavia, in questo settore, è ampiamente rappresentata. Allo scopo di attenersi coerentemente ai principi della legalità nella persecuzione penale, di cui esistono solo pochissime eccezioni, le norme della legislazione materiale e penale della Jugoslavia si possono praticamente applicare a tutti i casi di sinistri di navigazione con responsabilità penale, dove siano presenti gli interessi sociali per l'applicazione di misure repressive da parte della Repubblica Socialista Federativa di Jugoslavia.

Preveo prof. Aldo LUPPI

REFORMA KRIVIČNOG ZAKONODAVSTVA U POLJSKOJ

I. Od 1. siječnja 1970. god. u Poljskoj je na snazi Krivični zakonik od travnja 1969. godine. Nakon desetogodišnjice primjene ovog Zakonika, kao i primjene Zakonika o krivičnom postupku i Zakonika o izvršenju kazni, svi oni postali su predmet diskusija u kojima se kritički ocjenjuje njihova vrijednost i time su poduzeti koraci za reformu našeg krivičnog sistema.¹

Reforma krivičnog zakonodavstva je u svom kretanju dobila novi poticaj nakon dramatičnog protesta poljske radničke klase u mjesecu kolovozu 1980. god., što je dalo snažan impuls za poboljšanje našeg društvenog i političkog sistema, uključujući krivično zakonodavstvo i pravosudni sistem koji su u proteklim godinama bili također obuhvaćeni mnogim nastranostima. Naravno, i ranije su poduzimani napor radi krivično-pravne reforme, posebno od 1975—1976. god., kada je službena kriminalna politika bila službeno ozbiljno kritizirana² i pala u nemilost znanstvenika i nezavisnih intelektualaca, ali samo je radnička klasa protestirala otvorivši tako vrata reformi. Svi ti napor znanstvenika bili su blokirani od strane vlasti koja je inzistirala i dalje na oštroj kaznenoj politici za sprečavanje kriminaliteta ne obazirući se na mišljenje kriminologa koji su zahtijevali preorijentaciju takve kriminalne politike.

Prije iznošenja i rasprave o osnovnim tendencijama i određenim prijedlozima u reformi krivičnog prava, smatram da je prethodno potrebno ukratko prikazati karakteristike poljskog krivično-pravnog sistema, njegove izvore

¹ Reforma krivičnog prava je započeta Manifestom od 30. listopada 1980. kojeg je potpisalo 100 poljskih znanstvenika i pravnih praktičara. Tekst Manifesta je objavljen u »Palestri«, br. 11—12, 1980.

² Vidi: Realizacja w praktyce kodyfikacji karnych z 1969 r., Materiały Konferencji naukowej (Realizacja krivične kodifikacije iz 1969. godine u praksi, Zabilježske sa rada znanstvene konferencije), »Zeszyty Naukowe Instytutu Badania Prawa Sadowego«, No. 9, 1978.

i razvoj. Pri tom ćemo, naravno, našu raspravu ograničiti na osnovne značajke krivično-pravne reforme u Poljskoj.

II. Sve do 1. siječnja 1970. god. bio je na snazi Krivični zakonik iz 1932. god. usprkos tome što je nakon drugog svjetskog rata utemeljen novi društveni i politički sistem u Poljskoj. Zadržavanje Zakonika iz 1932. god. bilo je moguće zbog mnogih razloga, kao što su:

Prvo, taj Zakonik je bio simbol ponovnog uspostavljanja nezavisnosti Poljske nakon 120-godišnje podijeljenosti (Poljska je uspostavila nezavisnost 1918. god., kao rezultat I svjetskog rata).

Drugo, Zakonik iz 1932. god. je bio veoma kvalitetan tako da je obično smatran kao neosporno jedan od najistaknutijih zakonodavnih spomenika razdoblja često nazivanog »krivično zakonodavstvo tridesetih godina«. ³ Naravno, se mora naglasiti visoki stupanj legislativne tehnike Zakonika iz 1932. god., njegova progresivnost kao rezultat primjene ideja moderne »sociološke škole« prava u kojoj je jedan od njezinih prvih stvaralaca bio prof. Juliusz Makarewicz, glavni izvjestilac Komisije za izradu Zakonika (prof. Makarewicz je bio šef Odjeljenja krivičnog prava Univerziteta u Lwowu; on je bio također suosnivač Međunarodnog kriminalističkog udruženja /IKV/, s Nijemcem prof. Lisztom, Nizozemcem van Hammelom i Belgijancem Prinsom).

Treći razlog koji je omogućio da Zakonik iz 1932. god. ostane na snazi do 1970. god. povezan je s postojanjem mnogih zakona koji su obuhvaćali materiju problema kriminaliteta sa socijalističkog stajališta, a koji su bili doneseni i primjenjivani kao dodatak Krivičnom zakoniku iz 1932. god. Između ostalog, to su bili: Dekret o naročito opasnim krivičnim djelima u periodu obnove države od 13. lipnja 1946. god., kojeg se često smatralo kao »Mali krivični zakonik«; Vojni krivični zakonik Poljske iz 1944. god. i Vojni zakonik o krivičnom postupku; zakoni iz 1953. god. i kasniji zakoni od 1958—1959. god. za suzbijanje krivičnih djela protiv društvenog vlasništva; Zakon iz 1958. god. sadržava krivična djela huliganskog karaktera, i mnogi ostali.

Četvrti razlog je povezan s promjenama u sudskoj praksi u tumačenju odredaba Zakonika iz 1932. god. da bi ga se u stanovitom smislu učinilo adekvatnim u pravcu njegovog prilagođavanja društvenim i političkim zahtjevima socijalističke države. Tako je npr. Vrhovni sud utvrdio da se čl. 84, koji je predviđao ograničenje slobode u specijalnim ustanovama za nepopravljive zločince nakon odsluženja kazne, kao mjera sigurnosti relativno neodređenog trajanja, ne može primjenjivati, jer je suprotan principima socijalističkog humanizma. Vrhovni sud je također odredio da se nekoliko članova ne može primjenjivati, iako oni formalno nisu bili stavljeni izvan snage, npr. nagovaranje osobe istog spola za vršenje bludnih radnji (čl. 207), ubojstvo u dvoboju (čl. 238).

Vrhovni sud je bio također aktivan u davanju smjernica postupku pri donošenju presude, često tražeći teže kazne za krivična djela protiv ekonom-

³ Vidi: La Réforme Pénale Polonaise, »Revue Internationale de Droit Comparé«, No. 2, 1971 : 453.

skog socijalističkog sistema, osobito kada je društveno vlasništvo bilo grupno prisvojeno, ukradeno ili mu je pričinjena šteta i za krivična djela protiv javnog reda i funkcioniranja države i državnih institucija. Neke od tih smjernica Vrhovnog suda su bile podvrgnute kritici znanstvenika i javnog mišljenja, kao nametanje i tendencija da se ograniči nezavisnost nižih sudova u postupku donošenja odluke.

III. Zakonik iz 1969. god. je usvojen nakon 19-godišnjeg kodifikacijskog rada. Mora se spomenuti da je rad na nacrtu novog socijalističkog Krivičnog zakonika započeo 1950. god. i nekoliko nacрта je pažljivo bilo izrađeno, ali nakon javne rasprave nisu bili prihvaćeni. To su bili nacrti iz 1951, 1956, 1963. i 1966. godine. Konačno je poljski parlament — Sejm usvojio nacrt iz 1968. god. koji je nakon jednoipogodišnje rasprave bio usvojen s mnogim amandmanima. Kao što se smatra da borba protiv kriminaliteta zahtijeva koordinaciju materijalnog i procesnog prava s pravom koje određuje izvršenje kazni, novi Zakonik o krivičnom postupku i Zakonik o izvršenju krivičnih sankcija stupili su na snagu istog dana kad i Krivični zakonik — 1. siječnja 1970. godine.

Krivični zakonik se sastoji od 331 člana i podijeljen je u 3 dijela: Opći dio, Posebni dio i Vojni dio.⁴ Naporan je zadatak bio sintetizirati u 331 članu ono što je ranije bilo normirano i primjenjivano u 635 članova i to: 295 članova iz Krivičnog zakonika iz 1932. god., 172 člana iz Vojnog krivičnog zakonika Poljske i 168 članova uzetih iz drugih posebnih prava.

Smanjenje broja članova ranijeg Zakonika je bilo moguće preformuliranjem mnogih kaznenih odredbi i primjenom politike dekriminalizacije što je sasvim sigurno eliminiralo neka ranija krivična djela i neka manje opasna krivična djela premjestilo u Zakon o prekršajima i na taj način stavili ih u nadležnost prekršajno-administrativnog postupka umjesto ranijeg sudskog postupka. Tu se uključuje sitna krađa (do 500 zlota), sitna prevara kupca prilikom prodaje robe ili prilikom pružanja usluga, navođenje na prostituciju, kršenje prometnih propisa uključujući i krivično djelo upravljanja motornim vozilom pod utjecajem alkohola ili ostalih omamljujućih sredstava.

Opći dio Krivičnog zakonika određuje slijedeće: osnove krivične odgovornosti, način izvršenja krivičnih djela, isključenje krivične odgovornosti, uvjetan prekid postupka, kazne, vrste i određivanje kazni, odredbe o izvršenju kazni, preventivne mjere, uvjetni otpust prije roka izdržane kazne zatvora, period ograničenja pravnih posljedica osude, zastaru, zakonsko značenje izraza upotrijebljenih u Zakoniku i odnos ovog Zakonika prema posebnim zakonima.

⁴ Engleski tekst Krivičnog zakonika Poljske od 1969. godine s uvodom od William S. Kenney, objavljenog od Fred B. Rothman and Co., South Hackensack, N. J., and Sweet and Maxwell Ltd., London, 1973. Pokrovitelj je bio: Criminal Law Education and Research Center, New York University School of Law, kojom rukovodi Gerhard O. W. Mueller.

Mora se dodati da su one odredbe Krivičnog zakonika iz 1932. god. koje se odnose na preventivne i odgojne mjere što se primjenjuju prema maloljetnicima ostale na snazi (čl.69—78) do novog Zakona o prevenciji i kontroli maloljetničke delinkvencije koji će biti donesen (čl. 1. Zakona od 22. 12. 1969. god.). Bilo je određeno da je prevencija i kontrola maloljetničke delinkvencije predmet posebnog zakona za kojeg se očekivalo da će ubrzo biti donesen. Međutim, unatoč proteka perioda od gotovo 11 godina, nova regulacija kojom se taj problem rješava još uvijek nije uspješno dovršena.

Posebni dio Krivičnog zakonika sastoji se od 18 poglavlja koja sadrže odredbe o krivičnim djelima protiv osnovnih političkih i privrednih interesa Narodne Republike Poljske; protiv života i tijela, protiv slobode i protiv društvene i privatne imovine; protiv osnovnih prava građana; protiv pravosudnog sistema i djelatnosti državnih i društvenih ustanova. Ovaj opis je vrlo koncizan i daje samo opće karakteristike sadržaja poljskog Krivičnog zakonika.

IV. Postoje mnoge sličnosti između poljskog i jugoslavenskog krivičnog zakonodavstva, što se naročito odnosi na Opći dio. Osnova krivične odgovornosti, način izvršenja krivičnog djela, odredbe o isključenju odgovornosti su veoma slične, u mnogim odredbama — identične. To je određeno zajedničkom kulturnom baštinom i pravnim idejama Evropljana, posebno slavenskih naroda.

Ove ideje predstavljaju osnovu za opća pravila kao što su principi: *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege, lex retro non agit, nulla poena sine culpa* i *nullum crimen sine periculo sociali*. Posljednji princip je karakterističan za socijalistički pravni sistem i upućuje nas na materijalnu definiciju krivičnog djela. Prema našem čl. 26. koji odgovara čl. 8. KZ SFRJ djelo nije krivično djelo, ako predstavlja neznatnu društvenu opasnost, naročito kada nije proizvelo štetu ili štetne posljedice.

Postoje također određene razlike između poljskog i jugoslavenskog krivičnog prava.

Prvo, u Poljskoj krivična odgovornost u pravilu počinje sa 17 godina, a za neka teža krivična djela sa 16 godina. U Jugoslaviji krivična odgovornost počinje sa 14 godina. Navedene razlike mogu biti rezultat tradicije i možda su povezane s činjenicom da u južnim zemljama maloljetnici ranije sazrijevaju što je uvjetovano klimom i okolinom. Međutim, u Poljskoj se prema maloljetnim delinkventima koji čine krivično djelo svjesno, a navršili su 13 godina, mogu primijeniti odgojne mjere i to smještaj u odgojnoj ustanovi — bezuvjetno ili zaštitni nadzor za određeno vrijeme provjere.

Drugo, mi imamo podijeljena krivična djela na teška krivična djela — *ZBRODNIE* i na lakša krivična djela — *WYSTEPKI*. U jugoslavenskom pravu vi nemate takvog razlikovanja. Navedena dioba u poljskom pravu ima mnoge posljedice, naročito u primjeni kazne koja se mnogo ozbiljnije primjenjuje na učinioce teških krivičnih djela. Potrebno je još spomenuti da se teška krivična djela mogu učiniti samo s umišljajem, a lakša krivična djela mogu se počinuti također i s nehatom.

Treće, naš Krivični zakonik iz 1969. god. uveo je dvije nove krivične sankcije koje jugoslavensko krivično pravo ne poznaje. Prva od tih je uvjetan prekid krivičnog postupka za određeno vrijeme kušnje od 1—2 godine; druga od tih je nova kazna ograničenja slobode koja se primjenjuje od 3 mjeseca do 2 godine. Ova druga sankcija se sastoji od neplaćenog rada koji ide u javnu korist ili u odbijanju mjesečne plaće istu svrhu dodajući k tome još i neka ograničenja osobne slobode, kao što su: osobe pod kaznom ne mogu promijeniti mjesto prebivališta bez dopuštenja suda, moraju izbjegavati određena mjesta, lišene su prava obavljanja funkcija u društvenim organizacijama i slično. Primjena ovih dviju sankcija može uključiti obvezu da se nadoknadi u cijelosti ili u dijelu šteta koja je prouzrokovana krivičnim djelom. Tim dvjema novim mjerama mislilo se krivično pravo učiniti u dijelu koji se odnosi na kažnjavanje fleksibilnijim od prethodnog.

Četvrto, poljsko krivično pravo dijeli kazne u dvije osnovne kategorije: glavne kazne i sporedne kazne. Dok se glavne kazne mogu primijeniti samostalno kao glavne krivične sankcije zbog krivične odgovornosti, dopunske kazne se mogu pripojiti glavnim kaznama, iako čak u određenim slučajevima mogu biti primijenjene samostalno. Jugoslavensko pravo ne poznaje takve razlike.

Da li to predstavlja razliku? Ja mislim da ne. Lista glavnih kazni u poljskom pravu je odgovarajuća listi kazni u jugoslavenskom krivičnom pravu uz neke male razlike. Oba sistema predviđaju smrtnu kaznu, kao izuzetnu za posebno teške slučajeve. U oba sistema isključena je primjena te kazne na maloljetnike i trudnice. Jugoslavija i Poljska imaju jedinstvenu kaznu lišenja slobode koja ima isti maksimum od 15 godina, ali različit minimum: 15 dana u jugoslavenskom pravu i 3 mjeseca u poljskom pravu. Ova razlika je rezultat stajališta poljskog zakonodavstva da su kratkotrajne kazne zatvora neefikasne. U oba sistema postoji institucija uvjetne osude za određeni period kušnje koji može biti jednostavan ili tipa »probation« — uz zaštitni nadzor. Konačno, u oba pravna sistema imamo novčanu kaznu kao kaznu za lakša krivična djela ili kao kaznu uz kaznu zatvora za one učinioce koji su učinili teža krivična djela iz koristoljublja.

Kada čitamo listu sporednih kazni u poljskom pravu i listu mjera sigurnosti u jugoslavenskom pravu, mi pronalazimo iste mjere s čak istim nazivima i istim sadržajem, npr. oduzimanje vozačke dozvole, oduzimanje predmeta, zabrana javnog istupanja, oduzimanje roditeljskih ili starateljskih prava. Slažem se s prof. dr Horvatićem koji je u svom predavanju, održanom za vrijeme posjeta Torunu, rekao da takve formalne razlike nisu bitne.

Ne može se reći da bi se premještanjem nekih sankcija s liste kazni u mjere socijalne zaštite ili mjere sigurnosti bez daljnega krivično pravo učinilo manje strogim ili više modernim kao i vice versa. Jedino što je važno jest procjena sadržaja i stvarne strogosti tih sankcija, čak iako su one različito klasificirane. U tom smislu smatram da su neke naše dopunske kazne strožije nego odgovarajuće mjere sigurnosti u jugoslavenskom pravu, npr. zabrana upravljanja motornim vozilom ima u jugoslavenskom pravu maksimum 5 godina, dok u Poljskoj taj maksimum iznosi 10 godina i po mom mišljenju ovaj dvostruko veći maksimum je previsok. Međutim, on se i ne primjenjuje.

Peta, važna razlika na koju želim upozoriti, povezana je s posebnim mjerama u borbi protiv recidivizma koje su nepoznate u jugoslavenskom krivičnom pravu.

Poljski Krivični zakonik iz 1969. god. uveo je zaštitni nadzor nakon izdržane kazne zatvora. Zaštitni nadzor se ostvaruje pomoću posebnih službenika (kuratora) koji zaštićuju osuđenog od ponovne delinkvencije nadgledanjem, vođenjem i pomaganjem. Taj zaštitni nadzor može se primijeniti za vrijeme od 3—5 godina i može uključiti i određene obveze, kao npr. izvršenje određenih društvenih radova, učenje, uzdržavanje od trošenja alkohola, podvrgavanje liječenju. Ako povratnik ne izvrši određene obveze, sud može odrediti njegov smještaj u Centar za društveno prilagođavanje. Vrijeme za društvenu readaptaciju u tom Centru ne određuje se unaprijed, ali ono ne može biti duže od 5 godina.

Suprotno očekivanjima da ta društvena mjera služi za lakšu readaptaciju povratnika, Centar za društveno prilagođavanje postao je po svojim uvjetima vrlo blizak kazni zatvora. Zbog toga, razumljivi su zahtjevi da se ova sankcija koja nas podsjeća na mjere sigurnosti koje su predlagali predstavnici tzv. »pozitivne« ili »antropološke« škole krivičnog prava, ukloni iz poljskog krivičnog prava.⁵

V. Mora se istaći da je kretanje reforme krivičnog prava prvenstveno usmjereno prema smanjenju kazni u našem krivičnom sistemu i jačanju garancije legaliteta u politici kontrole kriminaliteta. Dok je osiguranje legaliteta za učinioca i za žrtvu krivičnog djela dosta zastupljeno u reformi krivičnog procesnog prava, dotle je smanjenje oštine kažnjavanja problem reforme materijalnog krivičnog prava.

Prije svega, mora se spomenuti da je smrtna kazna u središtu javne rasprave. U pozitivnom krivičnom pravu postoji devet teških krivičnih djela, i to su: ubojstvo, veleizdaja, zavjera, špijunaža, terorizam, oružana pljačka, organiziranje i provođenje teškog djela, pljačka protiv državne privrede. Mora se kazati da je smrtna kazna, uz jednu ili dvije iznimke, Zakonikom iz 1969. god. bila praktično određena samo za najteže ubojstvo. Komisija u svojem nacrtu od lipnja 1981. god. predložila je dvije alternative, te zahtjev da se odluči na osnovi rezultata javne rasprave koja se već vodi. Prvi prijedlog je ukidanje smrtne kazne, a drugi je njeno ograničenje na krivično djelo veleizdaje i najteže ubojstvo.⁶ Sada je teško predvidjeti rezultate rasprave, ali obje alternative predstavljaju značajan napredak. Također je odlučeno da se smanji minimum kazne lišenja slobode od 3 mjeseca na 1 mjesec. Iako kritičke primjedbe na efikasnost kratkotrajnog lišenja slobode postoje, uočeni su neki slučajevi kada takva kazna može biti odgovarajuća, štoviše takvo

⁵ J. Sliowski, A. Baziak, Przewidywanie osrodkom przystosowania spolecznego (Centri za socijalnu readaptaciju), »Państwo i Prawo« No. 6, 1981.

⁶ Ministerstwo Sprawiedliwosci, Komisija do opracowania propozycji zmian prawa karnego: Projekt zmian przepisow kodeksu karnego (Ministarstvo pravosudja; Nacrt Krivičnog zakonika), Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, sierpień 1981.

sníženje posebnog minimuma te kazne mora djelovati na smanjenje kaznenog sistema u cjelini.

Značajne promjene donosi predložena formulacija kojom se kazna zatvora definira kao posljednja kazna. To znači da u svim instancama kada sud može izabrati zatvor ili drugu alternativnu mjeru, on mora odabrati alternativu umjesto zatvora, a to znači lišenje slobode, novčanu kaznu ili uvjetnu osudu. Drugim riječima, sud može izreći kaznu zatvora kada utvrdi da samo tom kaznom mogu biti ostvareni ciljevi kažnjavanja zbog težine krivičnog djela ili zbog negativnih karakteristika učinioca, njegovih osobnih prilika, ranijeg života ili zbog negativnog odnosa prema pravnom sistemu.

Sud neće biti uvijek u mogućnosti da izabere vrstu kazne. Za neka najopasnija krivična djela, za posebno opasne zločine, zatvor će ostati osnovna kazna kao što je to i sada. Mi nemamo drugih sredstava u borbi protiv najtežih krivičnih djela unatoč kritičkih primjedaba na mogućnost rehabilitacije provođenjem kazni zatvora koje su prisutne u Poljskoj i ostalim zemljama, a posebno u SAD i skandinavskim zemljama u kojima se kriminalna politika skreće od »ideje rehabilitacije« na »model zaslužene kazne«.⁷

Uvjetna osuda — kao tradicionalna mjera i uvjetan prekid krivičnog postupka — kao nova mjera, bile su uspješno određene posebno kada se radi o probation obliku. Promjena tih instituta će biti čak proširena. Najvažnija promjena će biti ograničenje upotrebe uvjetnog prekida krivičnog postupka koji je u nadležnosti suda tako da javni tužioc koji su do sada donosili takve odluke od sada neće imati pravo na to.

Upotreba novčane kazne kao glavne kazne će biti proširena. Stoga je razumljivo da se ova kazna smatra pravom mjerom za one učinioce lakših krivičnih djela, posebno slučajne ili one koji su djelo učinili iz nehata. Da bi se pružila pravna osnova za njezinu primjenu, predloženo je da se uvede skandinavski sistem dana — novčane kazne. Na ovaj način iznos novčane kazne će se odrediti zbrojivši osnovu dnevnog dohotka učinioca krivičnog djela raspodjeljujući je množenjem u granicama od 4—150 dana kao jedinu kaznu za lakša krivična djela, a i do 360 dana uz kaznu zatvora za teška krivična djela učinjena iz koristoljublja. Taj sistem je kroz dugogodišnje iskustvo skandinavskih zemalja pokazao dobre rezultate i u posljednje vrijeme ga uvode mnoga krivična zakonodavstva, npr. SR Njemačka i Austrija.⁸

VI. Kao što je rečeno, glavni pravac krivično-pravne reforme u Poljskoj usmjeren je na ograničenje upotrebe kazne zatvora, smanjenje punitivnosti u pravosudnoj politici, što znači proširenje upotrebe alternativnih mjera.

Prema Krivičnom zakoniku iz 1969. godine, upotreba glavnih kazni je slijedeća:

⁷ Vidi: Andrzej Marek, »Nowy realizm« w polityce kryminalnej Stanow Zjednoczonych (»Novi realizam« u politici kontrole kriminaliteta u SAD), »Państwo i Prawo«, No. 4, 1980.

⁸ To je bio jednoglasan prijedlog obiju službenih komisija za reformu prava i »Solidarnosti«.

Kazna zatvora	72,321	31	60,563	31	48,524	30
Uvjetna osuda (jednostavna ili probacija)	101,656	45	88,909	42	61,136	39
Ograničenje slobode	—	—	19,814	10	25,742	15
Novčana kazna	58,456	26	34,816	17	28,530	16
Dopunske kazne kao glavne kazne	—	—	51	0	73	0
UKUPNO:	232,466	100	184,203	100	164,105	100

Izvor: Statystyka Sadowa, Wyd. Ministarstwo Sprawiedliwosci, rocznik (Sudska statistika, suđa, Godinšjak, Varšava).

* Doživotni zatvor

Primjedba: Gore navedenim brojevima treba dodati odluke o uvjetnom prekidu krivičnog procjenjuje na 30.000/40.000 godišnje, a 90% odnosi se na odluke javnih tužilaca, dok se ostatak Ove odluke nisu uključene u sudske statistike jer se ne smatraju kaznama. One se odnose sar koji su optuženi pred sudom koji ih je našao krivim da su učinili lakša krivična djela, a u sk vičnog zakonika.

Može se očekivati da bi uvođenje nove politike kontrole kriminaliteta putem krivično-pravne reforme smanjilo upotrebu kazne zatvora, a koja se smatra, prema mišljenju reformatora, neophodno ili prijeko potrebnom. Morala bi se proširiti upotreba novčane kazne ili drugih alternativnih mjera, čime se prihvaća i deinstitucionalizacija kažnjavanja, što je bilo vrlo ozbiljno preporučeno u rezoluciji Šestog kongresa Ujedinjenih naroda za suzbijanje i prevenciju kriminaliteta i prevenciju za delinkvente.⁹

U Poljskoj se težilo ka ovoj tendenciji prije mnogo godina, što dokazuje proširenje alternativa za kaznu zatvora u Krivičnom zakoniku iz 1969. godine u usporedbi s Krivičnim zakonikom iz 1932. godine. To se, ipak, pokazalo nedovoljnim i zbog tog razloga poduzete su mjere za reformu prava. Sa tom reformom, koju sam pokušao prikazati, mi se nadamo da će se prihvatiti takva kriminalna politika koja će u punoj mjeri udovoljiti zahtjevima znatnosti, osobito obilježjima moderne kriminologije i penologije i usuglasiti se s očekivanjima javnog mišljenja u Poljskoj.

Prevela:

LJUBICA BREKALO-RAĐENOVIC

⁹ Vidi: Deutsches Strafgesetzbuch od 1971. god. u novom tekstu koji je na snazi od 2. januara 1975. god., kojega je publicirao Goldman Verlag, München 1977; vidi također Krivični zakonik Austrije od 23. januara 1974. (§ 19), Poljski prijevod: Austriacki kodeks karny, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1980.

Penal Reform in Poland

Dr Andrzej MAREK

Penal reform in Poland began 1975—76; however, the forceful thrust came about in 1980. The reform movement in criminal law is directed mainly toward reducing penalties and strengthening the guarantee of legality in the policy of controlling criminality. The reform is aimed mainly at limiting the use of prison sentences and reducing punitive measures in judiciary policy which means introducing the use of alternative measures. In Poland, this trend became evident many years ago as evidenced by the increased number of alternatives for prison sentences in the Criminal Code of 1969 in comparison with the Criminal Code of 1932. The tendency of the reform is to accept a penal policy which will satisfy the demands of science in full, particularly those of modern criminology and penology and, at the same time, meet the expectations of public opinion in Poland.

Prevela doc. dr Susan ŠARČEVIC

Riforma della legislazione penale in Polonia

Dr Andrzej MAREK

La riforma della legislazione penale in Polonia è incominciata negli anni 1975—76, ma un grande passo è stato compiuto nel 1980. L'andamento della riforma nel diritto penale tende principalmente alla diminuzione della pena ed al rafforzamento della garanzia della legalità nella politica di controllo della criminalità. Il principale indirizzo della riforma tende alla limitazione della pena detentiva, alla diminuzione della punizione nella politica giudiziaria, ciò vuol dire una maggiore applicazione di misure alternative. In Polonia questa tendenza esisteva già da molti anni. Ciò è dimostrato dalla maggiore applicazione di misure alternative per la pena detentiva contenute nel Codice penale del 1969, in confronto a quelle del Codice del 1932. La riforma tende ad accettare tale politica criminale che soddisferà completamente le esigenze della scienza, inserendo specialmente le caratteristiche della moderna criminologia e penalità, conformandosi alle attese dell'opinione pubblica polacca.

Preveo prof. Aldo LUPPI

INSTITUCIONALNI FAKTORI UDRUŽIVANJA RADA I SREDSTAVA

1. Uvod

U procesu privređivanja pojedinci i pojedine njihove grupe udružuju se u razne vrste privrednih organizacija radi ostvarivanja određenih ekonomskih i socijalnih ciljeva. U tim organizacijama obavljaju se raznovrsni procesi rada, u kojima se radnici spajaju s određenim sredstvima, obavljajući razmjenu materije i energije u okviru određenog proizvodnog i društvenog okruženja i ponašajući se po određenim zakonitostima i u skladu s određenim principima organizacije.

Različiti odnosi u strukturi rada i sredstava privrednih organizacija, uvjetovani stupnjem razvoja proizvodnih snaga i društvene podjele rada, čine ekonomski organizacijski sistem, koji predstavlja pojavni oblik organizacije društvene reprodukcije. Taj sistem razvijao se i mijenjao od početnih oblika povezivanja rada i sredstava do kapitalističkog i socijalističkog poduzeća i konačno do organizacije udruženog rada u samoupravnom socijalističkom društvu.¹

Privredne organizacije ne mogu ostvariti svoje poslovne ciljeve ako posluju izolirano, one su zbog prirode procesa društvene reprodukcije prisiljene da se ne samo povezuju s drugim organizacijama na tržištu radi nabave sirovina i drugih faktora proizvodnje ili radi prodaje svojih proizvoda i usluga, nego da se i tješnje povezuju pa i spajaju s drugim privrednim organizacijama u šire cjeline, čak i u ekonomsko-tehnološke sisteme radi efikasnijeg i racionalnijeg poslovanja, podizanja produktivnosti rada i ostvarenja većih poslovnih rezultata.

Takvo povezivanje u raznim oblicima poslovne kooperacije i integracije motivirano je mnogim objektivnim i subjektivnim razlozima, koji se u kapitalizmu svode na postizavanje što veće mase profita, a u socijalizmu na povećanje dohotka i postizavanje određenih društvenih ciljeva, kao što su zadovoljenje materijalnih potreba stanovništva, ubrzanje privrednog razvoja, unapređenje socijalističkih proizvodnih odnosa, ostvarenje socijalističke solidarnosti i uzajamnosti i sl.

¹ Ž. Kostić, Osnovi organizacije rada i sredstava u udruženom radu, II izdanje, Savremena administracija, Beograd 1979, str. 4.

Takvo povezivanje i udruživanje rada i sredstava uvjetovano je samom prirodom procesa društvene reprodukcije i principom racionalnosti i ekonomičnosti, a stupanj i oblici povezivanja usko su povezani sa stupnjem razvoja i strukturom proizvodnih snaga, karakterom društveno-ekonomskog sistema i tekućom ekonomskom politikom. Ono, doduše, ne nastaje samo iz ekonomskih razloga, da se postignu određeni ekonomski ciljevi i interesi, nego je uvjetovano i konkretnim institucionalnim okvirima i zahtjevima.

U ovom radu ispituje se kakav je bio utjecaj društveno-ekonomskog sistema i ekonomske politike na proces udruživanja rada i sredstava u samoupravnom društvu socijalističke Jugoslavije i na koji bi način taj utjecaj mogao biti povećan u svrhu ubrzanja i poboljšanja tog procesa.

2. Razvojne faze sistema udruživanja

U razvoju poslovne suradnje i udruživanja rada i sredstava u privredi Jugoslavije stalno su se nametali institucionalni okviri promjenama osnova društveno-ekonomskog sistema, pravnim reguliranjem organizacije i udruživanja u privredi i razvojem ekonomske politike i politike razvoja. Razvoj sistema organizacije i udruživanja privrednih subjekata prošao je tri osnovne faze:

1. fazu administrativnog reguliranja (1945—1952),
2. fazu početnog samoupravnog uređivanja (1953—1974) i
3. fazu autonomnog samoupravnog udruživanja (1974. do danas).

U **prvoj fazi** povezivanje i udruživanje državnih poduzeća obavljalo se administrativnim reguliranjem: određeni oblici udruživanja bili su odraz administrativnog sistema upravljanja privredom, a radnici nisu odlučivali o organizacijskim oblicima udruživanja. Prema Osnovnom zakonu o državnim privrednim poduzećima,² udruživanje poduzeća moglo se činiti radi ostvarenja određenih ekonomskih ciljeva, i to spajanjem poduzeća i u obliku zajednica poduzeća i poduzeća pod zajedničkom upravom. No o tome su odluke donosile savezna i republičke vlade na prijedlog generalnih direkcija i glavnih uprava kao administrativno-operativnih rukovodećih organa poduzeća. Kako je tada težište bilo na osnivanju i sređivanju državnih privrednih poduzeća, kao osnovnih organizacijskih oblika socijalističkog privređivanja radi lakšeg upravljanja, planiranja i kontrole, bio je osnovan samo mali broj zajednica poduzeća i poduzeća pod zajedničkom upravom (npr. u drvnoj industriji SRH).

Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva³ kojim je 1950. uvedeno samoupravljanje u privredi, ukinuo je generalne direkcije i glavne uprave i umjesto njih uveo viša privredna udruženja, koja su obavljala koordinaciju rada privrednih poduzeća istih grana, ali se u toku 1951. i 1952. ubrzo pokazalo da to nije adekvatan oblik udruživanja privrednih poduzeća i da je potrebno pronaći nove, pogodnije oblike poslovne suradnje i udruživanja u privredi, koji će više odgovarati samoupravnom sistemu i ekonomsko-pravnoj samostalnosti privrednih organizacija kao robnih proizvođača.

² Sl. list FNRJ, br. 62/46.

³ Sl. list FNRJ, br. 43/1950.

U **drugoj fazi**, počevši od 1953, problematika udruživanja detaljnije se regulira posebnim pravnim propisima. God. 1953. najprije je donesena Uredba, a 1957. Zakon o udruživanju u privredi i 1960. novi Zakon o udruživanju i poslovnoj suradnji u privredi. Po tim propisima formirale su se tri vrste privrednih udruženja: privredne komore, stručna udruženja i zajednice privrednih organizacija. Osnovni zakon o poduzećima iz travnja 1965. predviđao je još i tzv. združena poduzeća.

Privredne komore bile su udruženja privrednih organizacija za proučavanje problema i za zaštitu i unapređenje interesa privrednih organizacija koje su bile obavezne da se u njih učlane. Dok su ranije postojale specijalizirane komore, god. 1962. formirane su jedinstvene komore na nivou federacije, republika i kotareva.

Poslovno-tehničku suradnju ugovarale su i poslovna udruženja osnivale dvije ili više privrednih organizacija radi suradnje ili trajnog zajedničkog obavljanja određenih poslova, no privredne organizacije zadržavaju svoju pravno-ekonomsku samostalnost. Godine 1970. bilo je 184 poslovna udruženja u koja je bilo učlanjeno 5.450 poduzeća.⁴ Ta su se udruženja često reorganizirala i obavljala prije svega stručne poslove za udružena poduzeća.

Zajednice privrednih organizacija bile su obavezna udruženja privrednih organizacija koje su povezane tehnološkim procesom u jedinstveni ekonomsko-tehnološki sistem (željeznice, elektroprivreda, ptt promet). Njihovo osnivanje bilo je propisano savezним zakonima.

Združena poduzeća su ugovorna udruženja privrednih poduzeća u čijem sastavu ima više istorodnih ili raznorodnih poduzeća, pogona i objekata s većim obujmom osnovnih sredstava i poslovanja, npr. »Jadranbrod« Zagreb. To je bio novi i originalni oblik udruživanja i suradnje u privredi, no ni on nije bio posebno uspješan, ali je pridonio koordinaciji djelatnosti udruženih poduzeća.

U **trećoj fazi** razvoja sistema udruživanja u privredi dolazi do radikalnih promjena u pristupu i u oblicima udruživanja; te promjene bile su sastavni dio promjena u društveno-ekonomskom sistemu, koje su se sastojale u izgradnji asocijativnog sistema socijalizma, tj. sistema udruženog rada.

Te promjene inicirane su Ustavnim amandmanima iz 1971, Platformom i rezolucijama X kongresa SKJ, novim Ustavom od 1974. i Zakonom o udruženom radu 1976. Ti osnovni društveni i pravni dokumenti o samoupravnom udruživanju rada i sredstava određuju institucionalni okvir samoupravnog organiziranja udruženog rada i čine pravnu osnovu za uspostavljanje kvalitetno novih odnosa u procesu društvene reprodukcije. Ti odnosi omogućuju udruženim radnicima da slobodno i ravnopravno sudjeluju u upravljanju i u odlučivanju o uvjetima rada, o organiziranju djelatnosti i udruživanju rada i sredstava, o stjecanju i raspodjeli dohotka, o raspolaganju viškom rada, pa i o svim bitnim pitanjima društvene reprodukcije.

Novi Ustav i ZUR predviđaju kao osnovni oblik udruživanja radnika — osnovne organizacije udruženog rada koje se udružuju u radne organizacije kao samostalne i samoupravne organizacije radnika povezanih zajedničkim interesima u radu i jedinstvenim procesom rada. Samoupravno organiziranje

⁴ V. Vasić, *Ekonomska politika Jugoslavije*, 10. izdanje, Savremena administracija, Beograd 1980, str. 92.

udruženog rada obavlja se i u drugim oblicima horizontalnih i vertikalnih integracijskih veza, u kojima se ne moraju osnivati nove organizacije udruženog rada ili se pak samoupravno konstituiraju posebni oblici organizacija udruženog rada s pravnom osobnošću.

Takvi su oblici:

1. dugoročni sporazumi o poslovno-tehničkoj suradnji,
2. osnovna organizacija udruženog rada,
3. poslovna zajednica,
4. zajednica osnovnih organizacija,
5. radna organizacija,
6. složena organizacija udruženog rada,
7. samoupravna interesna zajednica materijalne proizvodnje,
8. zajednica udruženog rada za međusobnu plansku i poslovnu suradnju,
9. ugovorna organizacija udruženog rada,
10. privredne komore i opća privredna udruženja,⁵
11. zadruge i zadružni savezi,
12. banke i organizacije za osiguranje imovine,
13. samoupravne interesne zajednice u društvenim djelatnostima i sl.

Udruživanje rada i sredstava u navedenim oblicima nije samo ekonomsko-tehnološki proces organiziranog i interesnog povezivanja udruženih radnika radi postizavanja optimalnih ekonomskih, tehničkih i drugih efekata od zajedničkog interesa, nego je to i društveni proces razvijanja novih proizvodnih socijalističkih odnosa koji omogućuje brže uspostavljanje jedinstvenog sistema udruženog rada.

Osnovni instrumenti udruživanja su samoupravni sporazumi i društveni dogovori koji su također pravno regulirani Ustavom, ZUR-om i raznim sistemskim zakonima. Ustav predviđa i mogućnost zakonskog reguliranja obaveznog udruživanja sredstava društvene reprodukcije za određene svrhe od posebnog društvenog interesa kada zakaže mehanizam samoupravnog sporazumijevanja i dogovaranja.

Na temelju ustavnih načela i zakonskih propisa organizacije udruženog rada već su od 1971. pristupile proučavanju optimalne samoupravne organiziranosti i konstituiranju svojih primarnih i viših oblika organizacija, pridržavajući se pravnih propisa i sklapajući odgovarajuće samoupravne sporazume o udruživanju rada i sredstava i razrađujući međusobne obaveze i prava. No nakon prvih iskustava o određenim oblicima organiziranosti čine se i mnoge reorganizacije u pravcu smanjivanja ili proširenja broja OOUR-a, konstituiranja novih ili ukidanja postojećih SOUR-a, uvođenja većeg ili manjeg broja radnih zajednica i sl.

3. Utjecaj osnova društveno-ekonomskog sistema na proces udruživanja

Pravno reguliranje procesa udruživanja u privredi sintetički je izraz djelovanja osnova društveno-ekonomskog sistema koje su izravno zahtijevale da se socijalistička privreda organizira na odgovarajući način i da se provodi

⁵ To je regulirano posebnim Zakonom o udruživanju OOUR-a u opća udruženja i Privrednu komoru Jugoslavije od 25. studenog 1976, Sl. list SFRJ, br. 54/76.

proces udruživanja rada i sredstava u svrhu bržeg razvoja proizvodnih snaga i socijalističkih proizvodnih odnosa.

U **prvoj fazi** razvoja sistema udruživanja društveno-ekonomski sistem zasnivao se na državnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, administrativno-centralističkom planiranju privrednog razvoja i državno-centralističkom upravljanju cjelokupnim društvenim i privrednim životom. Privredna ministarstva i administrativno-operativna rukovodstva upravljala su državnim privrednim poduzećima pomoću privrednih planova i davanjem izravnih uputa i naredbi. Država je snosila poslovni rizik poduzeća i određivala veličinu poslovnih rezultata u obliku redovne planske dobiti, natplanske i ekstradobiti ili planskih gubitaka. Sva dobit poduzeća slijevala se u državni budžet, iz kojeg su se podmirivale potrebe potrošnje i investicija i pokrivali poslovni gubici poduzeća.

Državni organi izravno su utjecali na način organiziranja poduzeća, na razmještaj postojećih sredstava za rad, uspostavljanje kooperativnih odnosa, visinu plaća i vođenje kadrovske politike i na usklađivanje djelatnosti poduzeća. Takav sistem privređivanja osiguravao je koncentraciju snaga i sredstava na brže podizanje zatečenog niskog nivoa proizvodnih snaga, na formiranje akumulacije potrebne za proširenu reprodukciju i opću društvenu potrošnju, na racionalnije korištenje ograničenih sredstava i kapaciteta i uopće na efikasnije organiziranje procesa društvene reprodukcije. No on je izazvao i nastajanje birokratskih tendencija u ponašanju državnog aparata, sputavao je inicijativu neposrednih proizvođača i radnih kolektiva u proizvodnji i tako usporavao razvoj socijalističkih društvenih odnosa.

U **drugoj fazi** razvoja sistema udruživanja, kada su već proizvodne snage zemlje znatnije narasle, uvedeno je radničko samoupravljanje u privredi, a tvornice, rudnici, poljoprivredna dobra, šumska i druga privredna poduzeća predana su na upravljanje radnim kolektivima. Time je započeo proces odumiranja države, čije se funkcije postupno prenose na samoupravne organe radnih kolektiva. Ujedno je učinjen velik skok u razvoju novog sistema društveno-ekonomskih odnosa.

U ovoj fazi mijenjaju se, dakle, osnove društveno-ekonomskog sistema. Državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju pretvara se u društveno vlasništvo, društvena sredstva za proizvodnju predaju se na korištenje i raspolaganje radnim kolektivima, sistem planiranja se decentralizira, a državno upravljanje poduzećima sužava se i prenosi na radničke savjete i upravne odbore radnih kolektiva. Radni kolektivi dobivaju prava donošenja odluka o bitnim pitanjima poslovanja poduzeća, pa tako i o uređenju unutrašnje organizacije i udruživanju u više oblike organizacije. Direktor poduzeća zadržao je značajnu funkciju u odlučivanju i stručnom rukovođenju procesom poslovanja, ali mu je kasnije ta funkcija sužavana u korist radničkog savjeta i upravnog odbora te stručnih, nadzornih i drugih organa upravljanja radnom organizacijom.

U toj fazi dolazilo je do mnogih promjena u načinu organiziranja privrednih poduzeća, a i započeo je proces udruživanja rada i sredstava na samoupravnim osnovama. U tom procesu je ne samo zadržan znatan utjecaj državnih organa i političkih faktora, nego su se i u privrednim organizacijama počele jačati tzv. tehnokratsko-birokratske strukture, koje su ograničavale i često uzurpirale radnička prava na samoupravljanje i samostalno odlučivanje.

Proces povezivanja i integriranja privrednih organizacija pojačan je nakon uvođenja privredne reforme 1965, čemu je pridonijelo ukidanje društvenih investicionih fondova i jačanje samostalnosti privrednih organizacija u odlučivanju o investicijama. No kao i ranije, politički motivi i lokalni interesi znatno su usporavali, pa i ometali udruživanje radnih organizacija izvan lokalnih zajednica ili na osnovi društveno-ekonomske opravdanosti.

U **trećoj fazi** razvoja procesa udruživanja izmijenile su se osnove društveno-ekonomskog sistema koje su postale temelj socijalističkog sistema udruženog rada; one su još više nego ranije stimulatивно djelovale na samoupravno udruživanje rada i sredstava. Te osnove su:

— društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju čija se supstanca mora proširivati a ne smanjivati;

— neposredno samoupravljanje u privredi i društveno-političkim zajednicama, na koje se nadovezuje delegatsko zastupanje u višim oblicima organiziranosti;

— društveno planiranje, koje inicijalno započinje u osnovnim organizacijama udruženog rada i susretno se usklađuje s drugim organizacijama i društveno-političkim zajednicama;

— jedinstveno jugoslavensko tržište, koje omogućuje slobodno kretanje roba i cirkuliranje faktora proizvodnje na čitavom području zemlje bez ikakvih ograničenja;

— samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje koje osigurava neposredno odlučivanje u svim vezama i zajedničkim akcijama između više osnovnih organizacija udruženog rada i njihovih viših udruženja;

— socijalistička solidarnost i uzajamnost koja omogućuje međusobno pomaganje organizacija udruženog rada u poslovnim teškoćama ili raznim poremećajima te u snošenju uzajamnih rizika; ona je razvijenija i kompleksnija u višim oblicima organiziranosti.

Na tim proširenim i načelno dobro zacrtanim osnovama sistema udruženog rada od 1971. na ovamo izgrađuje se novi, širi i bogatiji proces udruživanja rada i sredstava. Novi samoupravni društveno-ekonomski sistem odražava najširu povezanost ukupnog udruženog rada na osnovama društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i samoupravnog položaja udruženih radnika. Samoupravljanje kao osnovni produkcijski odnos odvija se prije svega u osnovnoj organizaciji udruženog rada koja se udružuje u radnu organizaciju kao cjelinu međusobno povezanih cjelina — OOUR-a, a onda i u složenije oblike udruživanja i povezivanja. Udruživanje obuhvaća rad i sredstva: udruživanje rada u pravilu predstavlja negaciju kupoprodajnih odnosa između osnovnih organizacija, a udruživanje sredstava negaciju kreditnih odnosa koji su dosad bili u praksi hipertrofirani. Time se ujedno prevladava stihijno djelovanje zakonitosti tržišta i uspostavljaju trajni odnosi suradnje i zajedništva udruženog rada.

Udruživanje rada i sredstava motivirano je povećanjem dohotka, i to kako u normalnom obavljanju poslovne djelatnosti tako i u ostvarivanju proširene reprodukcije. Osnovne organizacije udruženog rada uspostavljaju između sebe tješnje poslovne i organizacijske veze i odnose na dohodovnoj osnovi zbog postojeće društvene podjele rada: one međusobno surađuju u obavljanju redovnih djelatnosti koje su ekonomski i tehnološki povezane horizontalno i vertikalno, a tu suradnju učvršćuju i izradom zajedničkog

programa i plana razvoja. Za obavljanje redovne djelatnosti i za ostvarivanje razvojnih programa neophodno je i udruživanje rada i sredstava za financiranje tih djelatnosti, što omogućuje ne samo adekvatnije alociranje sredstava na pojedine dijelove radne organizacije nego i cirkulaciju sredstava unutar složenijih sistema organiziranosti udruženog rada.

Na taj način povezuje se udruživanje rada i sredstava u jedinstven sistem udruživanja. Udruživanje sredstava prati udruživanje rada; ono dakle nije nezavisno od udruživanja rada nego upravo u funkciji udruživanja rada. Ostali oblici udruživanja sredstava (budžet, investicioni društveni fondovi, bankarski depoziti, fondovi za unapređenje pojedinih djelatnosti) bili su i ostali odvojeni od udruživanja rada.

Kretanje sredstava treba da odražava materijalne tokove reprodukcije, a ne bi trebalo biti odvojeno od njih. Zato se i udruživanje rada i udruživanje sredstava podređuje zahtjevima redovnog i stabilnog odvijanja jednostavne i proširene društvene reprodukcije, pa se u tom smislu vrši usklađivanje bankarsko-kreditnog sistema, u kojem posebno značenje dobivaju interne banke, a pripremaju se i bitne promjene u sistemu društvene reprodukcije.

Društveno planiranje⁶ važan je instrument usklađivanja odnosa u cjelini društvene reprodukcije i usmjeravanja cjelokupnog materijalnog i društvenog razvoja, pa se i udruživanje rada i sredstava organizacija udruženog rada obavlja u skladu s njihovim samostalnim planovima i programima rada i razvoja, koje usklađuju međusobno i s društvenim planovima društveno-političkih zajednica. Planovi i programi donose se i ostvaruju u odnosima suradnje i međusobne ovisnosti, koji proizlaze iz udruživanja rada i sredstava.

Jedinstveno jugoslavensko tržište odgovara jedinstvenosti sistema udruženog rada i predstavlja najširu teritorijalnu osnovu za udruživanje rada i sredstava, bez obzira na općinske i republičke granice. Svako zatvaranje u granice društveno-političkih zajednica ili monopolno osvajanje tržišta suprotno je sistemu udruženog rada i ograničava slobodno i najšire udruživanje rada i sredstava.

Samoupravni sporazumi i društveni dogovori novi su oblik samoupravnog uređivanja međusobnih odnosa radnika i radnih ljudi, usklađivanja njihovih interesa i uređivanja odnosa od šireg društvenog značenja. Oni su naročito pogodan instrument za udruživanje rada i sredstava te za uređivanje međusobnih odnosa što nastaju u vezi s udruživanjem rada i sredstava.

Konačno, solidarnost i uzajamnost sastavni je dio osnova sistema udruženog rada koji se sastoji u tome da radnici organizacija udruženog rada osiguravaju međusobno pomaganje kada se nađu u izuzetnim ekonomskim teškoćama, da osiguravaju i udružuju sredstva za poboljšanje uvjeta života radnika, za zapošljavanje, prekvalifikaciju i ostvarivanje materijalne i socijalne sigurnosti i da udružuju sredstva za određene društvene potrebe od zajedničkog ili posebnog društvenog interesa.

Osnove sistema udruženog rada pružaju, dakle, vrlo povoljne i dovoljne institucionalne osnove za najraznovrsnije oblike udruživanja rada i sredstava u privredi i društvenim djelatnostima. Te su osnove regulirane načelnim postavkama ustava i detaljno razrađene u sistemskim zakonima. Materija o

⁶ Zakon o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije, Sl. list SFRJ, br. 6/76.

udruživanju rada i sredstava dosta je raspršena u raznim zakonima i ona će biti sveobuhvatno normirana u Zakonu o osnovama društveno-ekonomskih odnosa u upravljanju i privređivanju sredstvima proširene reprodukcije, koji se još nalazi na javnoj diskusiji. Jedino je materija o solidarnosti i uzajamnosti u sistemu udruženog rada nesređena i raspršena u raznim zakonima i nalazi se tek u stadiju proučavanja;⁷ no sve više se osjeća potreba da se i ta materija kodificira.

4. Ekonomska politika i udruživanje

Na udruživanje rada i sredstava znatno utječe i ekonomska politika. Tu politiku treba najšire shvaćati, kao svako usmjeravanje privrednog života što ga čini društvo i država u općem interesu radničke klase, radnih ljudi i građana. Ekonomskom politikom unapređuje se razvoj društvenih socijalističkih odnosa i razvoj proizvodnih snaga, usmjerava redovno odvijanje društvene reprodukcije i stvaraju uvjeti za usklađivanje zajedničkih interesa udruženog rada odnosno republika, pokrajina i općina na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu. Smjernice i mjere ekonomske politike utvrđuju se društvenim planovima odnosno na temelju nadležnosti pojedinih društveno-političkih zajednica i samoupravnih organa viših oblika organizacija udruženog rada.

Ekonomska politika usmjerava i proces udruživanja rada i sredstava; ona stimulira, kontrolira, unapređuje i na drugi način utječe na taj proces primjenom određenih pravnih, ekonomskih i organizacijskih mjera. U okviru utvrđenih osnova društveno-ekonomskog sistema i donesenih pravnih propisa kojima se reguliraju opća pitanja društvene reprodukcije i uža pitanja redovnog poslovanja i razvoja pojedinih privrednih i društvenih djelatnosti, ekonomska politika navedenim mjerama operativno dopunjuje primjenu osnova društveno-ekonomskog sistema i pridonosi ostvarenju određenih društvenih ciljeva. Te su mjere za privredne organizacije dopunska obaveza odnosno objektivni uvjet privređivanja koji može pozitivno ili ograničavajuće utjecati na uspješnost udruživanja rada i sredstava, pa i na uspješnost poslovanja uopće.

U čitavom poslijeratnom razdoblju ekonomska politika je na razne načine i različitim intenzitetom utjecala na proces udruživanja rada i sredstava. U prvoj fazi razvoja tog procesa, državni su organi administrativnim putem formirali državna privredna poduzeća, određivali njihova povezivanja, udruživanja i spajanja, usmjeravali njihovo poslovanje preko generalnih direkcija i glavnih uprava kao administrativno-operativnih rukovodstava i utvrđivali politiku proširene reprodukcije financirajući iz budžeta izgradnju novih objekata. U tom sistemu zapravo se i ne može govoriti o slobodnom i ekonomskom udruživanju rada i sredstava.

U drugoj fazi razvoja procesa udruživanja rada i sredstava kada se uvodi i izgrađuje novi sistem samoupravljanja, odlučivanje o udruživanju rada i sredstava prenosi se na radne kolektive koji su do uvođenja privredne reforme autonomno, ali često i uz pritisak političkih i državnih faktora, razvili međusobnu poslovnu suradnju i proveli mnoge integracije na samoupravnim

⁷ Načela i oblici solidarnosti u zadovoljavanju zajedničkih i općih društvenih potreba, studija, Institut za financije, Zagreb 1980.

osnovama motivirani konkretnim ekonomskim interesom. Pored osnivanja obaveznih privrednih komora, stvoren je i znatan broj poslovnih udruženja radi usklađivanja poslovnih interesa udruženih poduzeća ali i na osnovi raznih tehnokratskih računica, prakticističkih očekivanja koncentracije financijskih sredstava, monopolističkog položaja na tržištu i radi »spasavanja« zaostalijih poduzeća; sve to većinom je vodilo sužavanju samoupravnih prava radničkih savjeta udruženih poduzeća.

Novi propisi o udruživanju (1960) i privredna reforma (1965) išli su za tim da se dade novi polet udruživanju na samoupravnim osnovama, ali zbog privrednih teškoća proces udruživanja bio je usporen. G. 1967. još su bolje razrađeni propisi o dugoročnoj suradnji i udruživanju sredstava, a ujedno je bio omogućen uvoz privatnog kapitala u zajedničkoj proizvodno-financijskoj suradnji radi osiguranja dopunskih sredstava za investicije i uvođenje modernije tehnologije.

Premda su ekonomski i politički razlozi zahtijevali da se radi povećanja efikasnosti poslovanja i zajedničkog nastupanja na svjetskom tržištu intenzivira proces udruživanja, i dalje su se zadržale mnoge negativne tendencije pri udruživanju odnosno taj je proces usporen, a ekonomska politika nije poduzimala stimulativne mjere za unapređenje i ubrzanje udruživanja, nego su se državni organi i politički faktori još miješali u proces udruživanja zastupajući često razne grupnovlasničke, partikularističke i lokalne interese i prepuštajući udruženim poduzećima da snose posljedice nedovoljno proüenih ili promašenih integracija. Stihijsko udruživanje i unošenje nesamoupravnih, tehnokratsko-menedžerskih elemenata u taj proces ostalo je van efikasne društvene kontrole.

Tek je u trećoj fazi razvoja procesa udruživanja, kada se od 1971. izgrađuje sistem udruženog rada, razrađena funkcija države u privrednom životu koja se smanjuje u korist povećanih prava udruženih radnika i njihovih osnovnih organizacija: društveno-političke zajednice više ne mogu raspolagati sredstvima privrednih organizacija niti sredstvima za proširenu reprodukciju, pa su im i prava miješanja u proces udruživanja znatno ograničena. Njima su zadržana samo prava usklađivanja interesa i usmjeravanja privrednog života na svom području i prava intervencije u slučaju nepredviđenih poremećaja u društvenoj reprodukciji, posebno poremećaja na tržištu, kada je potrebno obavezno pomaganje nerazvijenih krajeva i u slučaju ako su iscrpljene mogućnosti samoupravnog rješavanja privrednih problema. Posebno se zakonom može utvrditi obaveza udruživanja sredstava društvene reprodukcije radi sudjelovanja udruženih organizacija u financiranju nerazvijenih krajeva, izgradnje objekata velike i komunalne infrastrukture i podmirjenja potreba drugih privrednih djelatnosti koje su od interesa za ukupnu privredu i društvo u cjelini.

Prema tome, udruživanje rada i sredstava u principu je prepušteno slobodnoj odluci organizacija udruženog rada koje u tu svrhu sklapaju samoupravne sporazume i društvene dogovore, naročito radi ostvarivanja zajedničkog prihoda i dohotka, radi provođenja u život zajedničkih planova razvoja i radi zadovoljavanja zajedničkih potreba u društvenim djelatnostima (u okviru SIZ-ova). No zbog istodobnog izgrađivanja osnova sistema udruženog rada, zakašnjavanja donošenja sistemskih zakona i nedovoljnog shvaćanja biti novih institucionalnih osnova, proces udruživanja bio je dosta spor,

promjene u organizaciji obavljale su se često samo formalno, površno, bez dovoljnih priprema i analiza, uz nedovoljno sudjelovanje neposrednih proizvođača i uz znatan utjecaj stručnih i rukovodećih struktura, društveno-političkih zajednica i pojedinaca iz njihovih izvršnih organa.

Zato su se pri udruživanju pojavljivale manje ili veće devijacije i nedostaci. Tako se ourizacija radnih organizacija često provodila na razne načine u istim privrednim granama; nije se dovoljno ispitivala tehnološko-ekonomska zaokruženost, tržišna i dohodovna sposobnost novih OOUR-a; u promjene se ulazilo prije nego su bili jasno utvrđeni međusobni odnosi i radnika u OOUR-u i između OOUR-a, a interni akti su se kasnije sporo donosili; tehnička i kadrovska opremljenost OOUR-a nije bila ni približno jednaka, a i uvjeti privređivanja i stvaranja dohotka bili su vrlo različiti; nedovoljno se razrađivala solidarnost i uzajamnost radnika unutar OOUR-a i između OOUR-a.

Prije i poslije ourizacije nije se dovoljno razvio sistem informiranja kao važan preduvjet za donošenje samoupravnih odluka, privredni i društveni planovi dosta su kasnili iza propisanih rokova, a posebno se zakašnjavalo u zaključivanju znatnog broja dogovora o razvoju djelatnosti od posebnog značenja za razvoj zemlje u cjelini; sve više je slabila akumulativna i reproduktivna sposobnost većine OOUR-a, obujam raspoloživih vlastitih sredstava za nova ulaganja i za udruživanja uglavnom se sveo na najmanju mjeru, naročito zbog velikih kreditnih obaveza; zaduženost u zemlji i prema inozemstvu znatno se povećala, a proces primjene vanjskotrgovinskog i deviznog sistema kao i proces transformacije monetarno-kreditne sfere, posebno bankarskog sistema, bio je dosta spor i sl.

Izgradnja novog sistema udruženog rada i proces udruživanja rada i sredstava odvijali su se u nepovoljnim općim uvjetima inflacije, nestabilnosti uvjeta na tržištu i kriznih tendencija u svjetskoj privredi, što je slabilo interes za jačanje veza i poslovnih odnosa i izazivalo težnju za postizavanjem što većih kratkoročnih efekata i za čestim promjenama sporazuma o udruživanju rada i sredstava.

Zbog toga se proces udruživanja, nakon reorganizacije privrednih organizacija u organizacije udruženog rada, odvijao vrlo usporeno, nailazio je na mnoge teškoće, zapreke i otpore. U posljednje dvije godine znatno se povećao obujam udruženih sredstava prema stanju ranijih godina, ali je on još uvijek skroman. Sredstva za financiranje investicionih programa više su udružena u djelatnostima za koje je udruživanje obavezno po sili zakona (elektroprivreda, crna metalurgija, prometna infrastruktura, stambeno-komunalne djelatnosti i društvene djelatnosti), a dobrovoljno udružena sredstva mnogo su manja. Veoma je malo zastupljeno udruživanje sredstava u djelatnostima proizvodnje sirovina (crna i obojena metalurgija, bazična kemijska industrija, agroindustrijski kompleks) i u inozemnom turizmu, iako se baš u tim djelatnostima računalo na mnogo veće povezivanje i udruživanje sredstava, radi smanjenja uvozne ovisnosti.

Zajednički prihod u okviru i između osnovnih organizacija, radnih i složenih organizacija udruženog rada iznosi posljednjih godina mali udio u ukupnom društvenom proizvodu SFRJ, a prihodi od udjela u zajedničkom dohotku čine još manji udio u ukupno raspoređenom dohotku. Ti podaci upućuju na zaključak »da je intenzitet udruživanja sredstava znatno slabiji od očekivanja i planskih predviđanja, posebno u ključnim pravcima našeg

privrednog razvoja.«⁸ Samoupravno, dakle, udruživanje rada i sredstava, kao metoda koncentracije društvenih sredstava koju zahtijeva suvremena ekonomija razmjera, znanstveno-tehnološka revolucija i društveno-ekonomski sistem, znatno zaostaje za potrebama i predviđanjima.

Ne ulazeći dalje u detaljniju analizu teškoća i smetnji, može se globalno zaključiti da »proces udruživanja rada i sredstava teče sporo, u uskim razmjerima i na vrlo suženom geografskom prostoru. Osnovni uzroci leže u niskoj materijalnoj osnovi samoupravljanja u privrednim organizacijama udruženog rada, u predominantnoj ulozi kredita i kreditnih, odnosno bankarskih organizacija koje su i same pod znatnim utjecajem izvršnih organa društveno-političkih zajednica. Daljnja posljedica toga jest relativno niska društvena i posebna proizvodnost rada, a s tim u vezi i niska akumulativna i reproduktivna sposobnost tih organizacija. Dublji uzroci tome leže u zaostajanju razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa i pored vrlo razgranate mreže institucionaliziranih samoupravnih organizacijskih oblika i metoda samoupravnog djelovanja od osnovne organizacije do federacije.«⁹

Premda se računa da se »organiziranim djelovanjem svih subjektivnih snaga društva radi bržeg razvijanja bitnih elemenata društvenih proizvodnih snaga i socijalističkih samoupravnih odnosa« može otkloniti najveći dio uočenih slabosti, a to znači većim utjecajem društveno-političkih organizacija, posebno SKJ i sindikata, taj put će vjerojatno biti dosta dug i spor. Stoga se postavlja pitanje zbog čega se u tu svrhu više ne koristi dosta efikasan mehanizam ekonomske politike, koja bi adekvatnim mjerama stimulacije procesa udruživanja rada i sredstava mogla znatno pridonijeti ubrzanju tog procesa i ostvarenju njegovih većih ekonomskih efekata.

Zadatak je ekonomske politike da stvara povoljne uvjete za razvitak proizvodnih snaga i da pridonosi bržem razvitku privrede, osiguravajući tako utjecaj društva na tokove privrednog života. Taj zadatak ona ima i u sistemu samoupravnog socijalizma. Nju utvrđuju društveno-političke zajednice za svoje područje i viši oblici udruženja radnih organizacija. Ustav i posebni zakoni utvrđuju nadležnost skupština društveno-političkih zajednica za vođenje ekonomske politike, a daju ovlaštenja i izvršnim organima tih zajednica da donose određene mjere radi sprečavanja ili otklanjanja većih poremećaja na tržištu, radi bržeg razvoja nerazvijenih područja i radi sprečavanja stvaranja monopola na tržištu.

Posebno republika »osigurava uvjete za što povoljniji privredni i društveni razvitak te usmjerava i usklađuje razvoj privrede i drugih djelatnosti« (čl. 332. toč. 2. Ustava SRH); »ona usmjerava opći pravac razvoja privrede i društvenih djelatnosti, usklađuje taj razvoj, utvrđuje opće bilance i osnovne proporcije u raspodjeli društvenog proizvoda, osigurava stvaranje uvjeta za skladan i što ravnomjerniji razvoj svih područja republike i u tu svrhu donosi društvene planove i programe« (čl. 334. Ustava SRH). Nadalje, društvenim planom utvrđuje se zajednička ekonomska politika svih OUR-a i društveno-političkih zajednica i u skladu s njom usmjerava društvena reprodukcija na osnovama socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa (čl. 335. Ustava SRH).

⁸ I. Dautbašić, Udruživanje rada i sredstava i institucionalni okvir u kome se odvija, Pregled, Sarajevo, br. 4/81, str. 400.

⁹ J. Deželjin, Država i udruženi rad, Naše teme, br. 6/81, str. 893—894.

Ekonomska politika posebno se određuje društvenim planovima. »Društvenim planom Hrvatske utvrđuju se i smjernice i okviri za donošenje mjera ekonomske politike i drugih mjera, koje u skladu s pravima i dužnostima utvrđenim Ustavom donose republički organi radi osiguravanja uvjeta za ostvarivanje usklađenih zajedničkih interesa udruženog rada, odnosno zajedničkih interesa društveno-političkih zajednica i cijele Republike« (čl. 335. st. 3. Ustava SRH).

Iz tih nekoliko osnovnih ustavnih odredbi proizlazi da su društveno-političke zajednice ovlaštene da svojim mjerama stimuliraju i proces udruživanja rada i sredstava, jer je to usko vezano za ostvarenje planova i programa razvoja, no one ta ovlaštenja nisu dosad dovoljno koristile. Stoga bi trebalo razraditi sistem poreskih, kreditnih, deviznih, tarifnih i drugih mjera ekonomske politike kojima će se mnogo više nego dosad poticati proces udruživanja rada i sredstava, posebno između organizacija udruženog rada razvijenih i nerazvijenih područja i u onim reprodukcijским kompleksima čiji je brži razvoj od posebnog društvenog interesa, kao što su sirovinski i poljoprivredni sektor, vanjska trgovina, brodogradnja i turizam.

Osim toga, državni bi organi mogli više pomoći da se proces udruživanja ubrza i poboljša ostvarivanjem njihove funkcije kontrole i usklađivanja zajedničkih interesa na njihovom području.

5. Zaključak

Dosadašnji razvoj procesa udruživanja rada i sredstava u Jugoslaviji bio je podređen promjenama društveno-ekonomskog sistema, pa se u početku udruživanje rada i sredstava obavljalo administrativnim putem, a nakon uvođenja sistema samoupravljanja na samoupravnim osnovama. Taj proces bio je u osnovi dosta spor i povezan s mnogim teškoćama i problemima, mada su ipak postignuti značajni rezultati.

U analizi procesa udruživanja potrebno je razlikovati udruživanje što ga organizacije udruženog rada vrše autonomno, u svom zajedničkom ekonomskom i poslovnom interesu, bez miješanja državnih organa i političkih faktora, i udruživanje što ga one vrše pretežno pod utjecajem institucionalnih osnova društveno-ekonomskog sistema i ekonomske politike, ne stavlajući u prvi plan ili ne vodeći dovoljno računa o svojim pravim ekonomskim interesima. Takva je, međutim, analiza i razlikovanje otežano zbog toga što se proces udruživanja vrši u stvarnosti ipak uz kombinirani utjecaj samostalnog odlučivanja i utjecaj institucionalnih faktora.

Analizirajući utjecaj institucionalnih faktora na proces udruživanja rada i sredstava u Jugoslaviji može se ustanoviti da je taj utjecaj bio velik: kako se usavršavao sistem samoupravljanja i ustavno bolje i šire razrađivale temeljne osnove tog sistema, tako su se stvarali i povoljniji uvjeti za udruživanje. No tome je svakako pridonosilo i jačanje materijalno-tehničke baze privrede i društva i jačanje samoupravne svijesti radnika i stanovništva.

No u analizi tog utjecaja institucionalnih faktora često se težište daje pozitivističko-normativnom pristupu, tj. ispituju se pojedine institucije društveno-ekonomskog sistema i u njima traže pozitivni utjecaji na proces udruživanja, utvrđujući kako one pružaju povoljne preduvjete za udruživanje i onda se zaključuje da je proces udruživanja spor, opterećen raznim devija-

cijama i otporima. Takav pristup nije dovoljno objektivna ni realna, jer ispušta s uma činjenicu da uvođenje novih osnova u društveno-ekonomski sistem ima anticipativan karakter i predstavlja tek zahtjev da se one i u stvarnosti izgrade i realiziraju kao temeljne institucije sistema.

Tako su npr. institucije društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, samoupravljanje kao novi proizvodni odnos udruženog rada, društveno planiranje, jedinstveno jugoslavensko tržište, društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje te socijalistička solidarnost i uzajamnost dobile u novom društveno-ekonomskom sistemu, uvedenom Ustavom iz 1974, nove sadržaje i oblike koji se mogu izgraditi i provesti u puni život samo u duljoj praksi njihovog funkcioniranja.

Osim toga, usklađivanje zakonodavstva s novim Ustavom i posebno donošenje tzv. sistemskih zakona zahtijeva dulje rokove nego što je to Ustavom bilo predviđeno, jer za svaku instituciju novog sistema treba teorijski i operativno razraditi njenu suštinu, funkciju, značenje, oblike, razne odnose, nadležnosti organa i sl. Udruživanje samo na temelju Ustava ili ZUR-a, a bez provedbenih propisa, nailazi na mnoge probleme, neusklađene i neujednačene stavove i razna lutanja. To je i jedan od razloga za usporavanje procesa udruživanja i za pojavu mnogih neusklađenosti.

Analiza utjecaja institucionalnih faktora na procese udruživanja ne može se činiti samo globalno i kompleksno, nego mora polaziti od analize svake pojedine institucije. Npr. društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju pruža dobru institucionalnu osnovu za udruživanje rada i sredstava, no isto tako to vlasništvo omogućuje organizacijama udruženog rada prelijevanje amortizacije u dohodak pa i osobne dohotke i neracionalno korištenje u usitnjenim jedinicama i skupim tehnološkim postupcima; često se obujam sredstava smanjuje plaćanjem visokih kamata na kredite, a zbog neracionalnog korištenja društvenih sredstava smanjuje se interes i korist od udruživanja s drugim organizacijama.

Planiranje je, također, institucionalna osnova sistema udruženog rada i vrlo je pogodan instrument da se u procesu planiranja razvoja organizacije udruženog rada povezuju i udružuju rad i sredstva. Donošenje planova čak je uvjetovano prethodnim sporazumijevanjem o udruživanju rada i sredstava za izgradnju važnijih objekata i društvenim dogovaranjem o razvoju djelatnosti od zajedničkog interesa. Propisani postupak planiranja često se provodi formalno, sporo i bez dovoljnog angažiranja svih snaga. Dok se sistem planiranja ne uvede u praksi u punom opsegu i ne postane stvarni dogovor o razvoju, ne može se očekivati ni njegov djelotvoran utjecaj na procese udruživanja rada i sredstava. Stoga bi proučavanje prednosti i nedostataka planiranja i otklanjanje tih nedostataka moglo znatno pridonijeti i intenziviranju procesa udruživanja.

Prema tome, pri proučavanju procesa i rezultata udruživanja rada i sredstava mora se posebno analizirati utjecaj svake institucionalne osnove društveno-ekonomskog sistema na udruživanje i tek onda se može dati sintetička i globalna ocjena o općem utjecaju društveno-ekonomskog sistema na rezultate udruživanja.

Drugi problem što se javlja pri proučavanju udruživanja rada i sredstava jest kakva treba biti kritička ocjena postojećeg zakonodavstva o udruživanju, posebno sistemskih zakona. Pravnici su skloni da pozitivne propise proučavaju s gledišta materijalnopravnog i pravnotehničkog prilaza, a malo vode

računa o analizi stvarne primjene pravnih propisa i njihove djelotvornosti. Davno je već uočeno da se često i najbolji propisi samo djelomično, a ponekad i iskrivljeno, primjenjuju.

Stoga bi bilo umjesno da se sistemski zakoni i drugi propisi o udruživanju rada i sredstava ne analiziraju samo s pravnotehničkog aspekta nego i s gledišta njihove ekonomske zasnovanosti i s gledišta njihove stvarne primjene i efikasnosti u praksi. U tu svrhu trebalo bi ispitati zašto se navedeni propisi u nas sporo donose, zašto se često mijenjaju, kakvi su efekti primjene tih procesa na procese udruživanja, koje su im praznine i neusklađenosti i što bi još trebalo pravno regulirati, a što bi trebalo prepustiti izravnom odlučivanju udruženog rada, kako bi se proces udruživanja odvijao urže, jednostavnije i racionalnije.

Konačno, trebalo bi više ispitivati utjecaj ekonomske politike na proces udruživanja. Dosadašnja istraživanja pokazuju da se u proces udruživanja još znatno miješaju izvršni organi društveno-političkih zajednica, da odluke o udruživanju pripremaju a onda i na razne načine gotovo nameću stručne službe samoupravnih interesnih zajednica, pa i rukovodeće strukture u primarnim i posebno u višim oblicima udruživanja u privredi. To su često pojedinačne, kratkoročne i neopravdane intervencije ili akcije, koje u osnovi ograničavaju samoupravnu samostalnost i slobodno odlučivanje neposrednih proizvođača. U vezi s time postavlja se pitanje iz kojih se razloga ne izgrađuje jedan konzistentan sistem mjera ekonomske politike koji bi daleko više, bolje i efikasnije usmjeravao i stimulirao proces udruživanja adekvatnom poreskom, kreditnom, monetarnom, deviznom, carinskom politikom i drugim mjerama.

Pri tome treba imati na umu da i ekonomska politika, kao i pravni propisi, može imati i pozitivne i negativne učinke i da pravilan izbor instrumenta ekonomske politike može znatno ubrzati, proširiti i poboljšati procese udruživanja, kao što neadekvatne i parcijalne mjere mogu kočiti te procese ili ih usmjeravati u pogrešnom pravcu. Adekvatna politika može biti mnogo efikasnija nego povremene intervencije.

Osim toga, upravni organi društveno-političkih zajednica mogu više iskoristiti funkciju društvene kontrole ne samo za uklanjanje raznih nedostataka i devijacija u procesu udruživanja nego i za konstruktivno usmjeravanje tih procesa u pozitivnom pravcu, pružajući stručnu pomoć i predlažući društveno-političkim zajednicama odgovarajuće mjere za stimuliranje procesa udruživanja.

Izgradnjom institucionalnih osnova društveno-ekonomskog sistema stvaraju se uvjeti za osiguranje stabilnosti i većeg utjecaja tih osnova na privredni i društveni život. Nerazrađene i nedograđene osnove sistema izazivaju česte promjene uvjeta privređivanja, nesigurnost i nestabilnost u odnosima između privrednih subjekata, a ujedno otežavaju procese udruživanja. Stoga je u analizi procesa udruživanja važno proučavati i pozitivne efekte izgrađenosti i stabilnosti osnova društveno-ekonomskog sistema, kao i negativne posljedice neizgrađenosti i čestih promjena tih osnova na privredni i društveni život, i posebno na procese udruživanja rada i sredstava.

Institutional Factors of the Integration of Labor and Resources

Dr Ivo ŽUVELA

In the process of social reproduction, individuals and their groups integrate in various types and forms of economic organizations which then continue to interlink and integrate, thus forming an economic organizational system. In Yugoslavia, the system of organization and integration of economic subjects has developed in three phases: the phase of administrative regulation, the phase of initial self-management organization and the phase of autonomous self-management integration.

In this article, the author discusses basic changes that take place in the indicated system during these three phases. Thereafter, an analysis is presented of the influence of the basic institutions of the socio-economic system and the economic policy on the process of integration in the three phases of development mentioned above. In particular, the author points out certain deviations and shortcomings, difficulties and problems connected with the pooling of labor and resources after enactment of the Constitution of 1974 and, in addition, the possibility of the economic policy stimulating the process of integration within limits authorized by the socio-political communities. In conclusion, the author emphasizes that when analyzing the influence of institutional factors on the process of integration, it is necessary to proceed from the actual influence of each individual institution of the system and economic policy and not just from their legal regulations. Thereafter, their overall influence on the mentioned process can be evaluated.

Prevela doc. dr Susan ŠARČEVIC

Sommario

Fattori istituzionali di associazione del lavoro e dei mezzi di produzione

Dr Ivo ŽUVELA

Nel processo di riproduzione sociale singoli o loro gruppi si associano in vari tipi e forme di organizzazioni economiche, che si uniscono e si associano ulteriormente, creando così un sistema economico organizzato. In Jugoslavia il sistema di organizzazione e di associazione delle imprese economiche si sono sviluppati in tre fasi: fase della regolazione amministrativa, fase dell'ordinamento iniziale autogestito e fase di associazione autonoma autogestita. Nel saggio vengono esposti i cambiamenti fondamentali di detto sistema in queste tre fasi e viene analizzata l'influenza delle istituzioni di base del sistema socio-economico e della politica economica sul processo di associazione nelle citate tre fasi di sviluppo. L'autore mette particolarmente in risalto determinate deviazioni e deficienze, difficoltà e impedimenti al momento di associazione del lavoro e dei mezzi di produzione, che hanno fatto seguito alla pubblicazione della Costituzione del 1974, come pure le possibilità della politica economica che, nei limiti delle facoltà delle unità socio-politiche, influisce in modo più stimolante sul processo di associazione. Nella conclusione viene messa in risalto la necessità che, al momento dell'analisi dell'influenza dei fattori istituzionali sul processo di associazione, si parta dalla vera influenza di ogni singola istituzione del sistema e della politica economica e non solo dalla loro regolazione giuridica, e poi si giudichi la loro influenza globale sul processo sopracitato.

Preveo prof. Aldo LUPPI

OSNOVNE KARAKTERISTIKE Z-DISTRIBUCIJE I INVERZNE Z-DISTRIBUCIJE

U praksi rijetko nailazimo na skupove koji su distribuirani po zakonu normalne razdiobe, odnosno čiji poligon frekvencija ima oblik bar sličan jediničnoj normalnoj razdiobi:

$$Y_z = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \cdot e^{-\frac{1}{2}Z^2}, \text{ odnosno Gaussovoj krivulji.}^1$$

Na takovu krivulju posebno rijetko nailazimo u domeni privrednih i društvenih istraživanja. Tu se obično pojavljuju empirički skupovi čije krivulje su oblika zvona (više ili manje asimetrične, češće unimodalne nego bimodalne), ali se pojavljuju i poligoni frekvencija karakterističnog oblika, kao npr. J — distribucija, L — distribucija, U — distribucija i pravokutna distribucija. Posebno rijetko nailazimo na numerički niz čija krivulja po obliku podsjeća na slovo Z (koso položeno). Zbog jednostavnosti takav empirički skup možemo zvati Z — distribucija. Za takovu distribuciju frekvencija karakteristično je da se sastoji iz dva podskupa. U prvom podskupu su visoko frekventirane male vrijednosti numeričkog obilježja (nagomilanih oko \bar{X}_1), a u drugom podskupu su niskofrekventirane veće vrijednosti promatranog obilježja (s prosjekom: \bar{X}_2).

Nameće se pitanje da li Z — distribuciju treba analizirati samo u cjelini ili treba izvršiti i suptilniju analizu, u smislu da se daju osnovne karakteristike i za oba podskupa. Ovo je značajnije, što je raspon varijacije (X maks. — X min.) veći, jer se u tom slučaju može očekivati i veća heterogenost skupa u cjelini s obzirom na promatrano numeričko obilježje i potencirano u slučaju ako su oba podskupa (gornji i donji) relativno visoko frekventirana.

Primjer distribucije, koja ima dva podskupa i čiji poligon frekvencija ima oblik sličan slovu Z, dan je u tabeli 1, a odnosi se na: diplomirane redovne studente (do 30. VI 1980) prema trajanju studija na Pravnom fakultetu u Rijeci. Prosječno trajanje studija je jedan od pokazatelja efikasnosti studiranja, pa se često spominje, s tim da taj prosjek rijetko iznosi manje od 5 godina, a češće: 6, 7, 8, pa i više godina.

Napomena: prva generacija Pravnog fakulteta u Rijeci upisana je 1973/74. šk. god. i to 178 redovnih studenata. Broj zainteresiranih za pravni studij (kao i za još neke studije društvenih nauka) je znatno veći od broja upisanih. Zbog toga su se do sada na Pravni fakultet u Rijeci uspjeli upisati samo najbolji kandidati (prema uspjehu u srednjim školama i na kvalifikacijskom ispitu), a to se je pozitivno odrazilo na uspjeh studiranja.

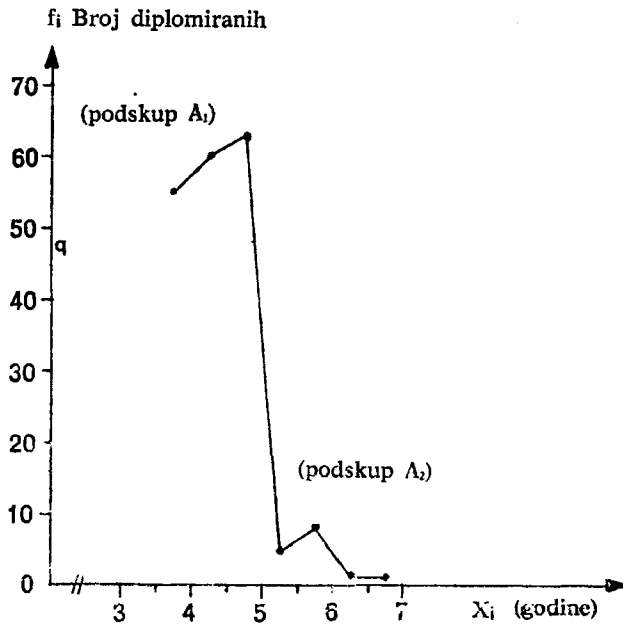
¹ Ovdje Z predstavlja standardizirana obilježja (Z — vrijednosti).

nama			obilježja	frekvencije				
X_i	f_i	X_{s_i}	d_i	$p_i = fr_i$	$d_i p_i$	$d_i^2 p_i$	$d_i^3 p_i$	
1	2	3	4	5	6	7	8	
3,5—4,0	55	3,75	—1	0,285	—0,285	0,285	—0,285	
4,0—4,5	60	4,25	0	0,311	0	0	0	
4,5—5,0	63	4,75	1	0,326	0,326	0,326	0,326	
5,0—5,5	5	5,25	2	0,026	0,052	0,104	0,208	
5,5—6,0	8	5,75	3	0,042	0,126	0,378	1,134	
6,0—6,5	1	6,25	4	0,005	0,020	0,080	0,320	
6,5—7,0	1	6,75	5	0,005	0,025	0,125	0,625	
Σ	193			1,000	0,264	1,298	2,328	

Izvor: evidencija studija

Jednadžba linearne transformacije obilježja: $X_{s_i} = 4,25 + 0,5 d_i$

Poligon frekvencija (skupa A)

Grafikon 1. Diplomirani studenti Pravnog fakulteta u Rijeci (do 30. VI 1980) prema trajanju studija

Pomoćni momenti skupa A:

$$m_1 = \bar{d} = \sum_{i=1}^7 d_i p_i = 0,264 ; \quad m_3 = \sum_{i=1}^7 d_i^3 p_i = 2,328 ;$$

$$m_2 = \sum_{i=1}^7 d_i^2 p_i = 1,298 ; \quad m_4 = \sum_{i=1}^7 d_i^4 p_i = 8,834 .$$

Centralni momenti skupa A:

$$\mu_2 = b^2 (m_2 - m_1^2) = 0,5^2 (1,298 - 0,264^2) = 0,25 \cdot 1,228 = 0,307$$

$$\begin{aligned} \mu_3 &= b^3 (m_3 - 3 m_1 m_2 + 2 m_1^3) = \\ &= 0,5^3 (2,328 - 3 \cdot 0,264 \cdot 1,298 + 2 \cdot 0,264^3) = 0,125 \cdot 1,336 = 0,167 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \mu_4 &= b^4 (m_4 - 4 m_1 m_3 + 6 m_1^2 m_2 - 3 m_1^4) = \\ &= 0,5^4 (8,834 - 4 \cdot 0,264 \cdot 1,298 + 6 \cdot 0,264^2 \cdot 1,298 - 3 \cdot 0,264^4) = \\ &= 0,0625 \cdot 7,991 = 0,499 . \end{aligned}$$

Karakteristike distribucije frekvencija iz tabele 1. (skupa A u cjelini) jesu:

$$\bar{X} = a + b\bar{d} = 4,25 + 0,5 \cdot 0,264 = 4,38 \text{ god. (ili 4 god. i 4,6 mj.)}$$

$$\sigma = \sqrt{\mu_2} = \sqrt{0,307} = 0,55 \text{ god.}$$

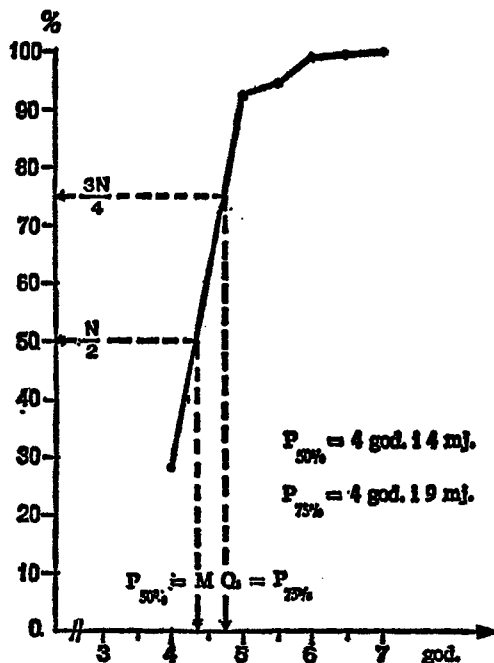
$$V = \frac{\sigma}{\bar{X}} \cdot 100 = 12,6\%$$

$$\alpha_3 = \frac{\mu_3}{\sigma \cdot \mu_2} = \frac{0,167}{0,55 \cdot 0,307} = 0,99$$

$$\alpha_4 = \frac{\mu_4}{\mu_2^2} = \frac{0,499}{0,307^2} = 5,31.$$

Opis skupa A

Prosječno trajanje studija promatrane populacije iznosilo je 4 godine i 4,6 mjeseci. Koeficijent varijacije ($V = 12,6\%$) pokazuje da je taj prosjek reprezentativan, jer je većina studenata diplomirala za 3,5 do 5 godina. Distribucija je jako pozitivno asimetrična ($\alpha_3 = 0,99$) i znatno je šiljastija od normalne razdiobe ($\alpha_4 = 5,3 > \alpha_4 = 3$).

Grafikon 2. Kumulanta »manje od« relativnih frekvencija za populaciju iz tabele 1.

Kumulativni niz relativnih frekvencija (iz tabele 1. kol. 10) pokazuje da je: 92,2% redovnih studenata diplomiralo za manje od 5 godina, 99% za manje od 6 godina, a svega 1% (ili 2 studenta) za 6 do 7 godina.

Grafički određeni percentili (pomoću kumulante u grafikonu 2) pokazuju da je: 50% studenata iz promatrane populacije diplomiralo za manje od 4 godine i 4 mjeseca, a 75% za manje od 4 godine i 9 mjeseci. Tako bismo pomoću grafikona 2. mogli odrediti sve percentile od: $P_{28,5\%} = 4$ god. do

$P_{100\%} = 7$ godina.

Promatrana distribucija ima dvije vrijednosti moda. Modalni razred gornjeg podskupa (A_1) određen je frekvencijom $b_1 = 63$, a modalni razred donjeg podskupa (A_2) frekvencijom $b_2 = 8$ iz čega slijedi da je:

$4,5 < Mo_1 < 5,0$ god. (najučestalija vrijednost podskupa A_1) i

$5,5 < Mo_2 < 6,0$ god. (najučestalija vrijednost podskupa A_2).

Iz poligona frekvencija (graf. 1) možemo učiti da su i ostale karakteristike podskupa A_1 i A_2 različite, što navodi na zaključak da u slučaju Z — razdiobe treba analizirati i podskupove.

Tabela 1.1. Podskup A_1 (diplomirali za 3,5–5 godina)

Trajanje studija u god.	Broj diplomiranih	Pomoćni rad						
		X_{s_1}	$\frac{X_{s_1} - 4,25}{0,5}$	Statističke vjerojatnosti	$d_i p_i$	$d_i^2 p_i$	$d_i^3 p_i$	$d_i^4 p_i$
X_i	f_i	X_{s_1}	d_i	p_i	$d_i p_i$	$d_i^2 p_i$	$d_i^3 p_i$	$d_i^4 p_i$
1	2	3	4	5	6	7	8	9
3,5–4,0	55	3,75	–1	0,309	–0,309	0,309	–0,309	0,309
4,0–4,5	60	4,25	0	0,337	0	0	0	0
4,5–5,0	63	4,75	1	0,354	0,354	0,354	0,354	0,354
Σ	178			1,000	0,045	0,663	0,045	0,663

Izvor: tabela 1.

Pomoćni momenti za podskup A_1 jesu:

$m_1 = 0,045$, $m_2 = 0,663$, $m_3 = 0,045$, $m_4 = 0,663$.

Centralni momenti za podskup A_1 imaju vrijednosti:

$\mu_2 = b^2 (m_2 - m_1^2) = 0,5^2 (0,663 - 0,045^2) = 0,165$

$\mu_3 = b^3 (m_3 - 3 m_1 m_2 + 2 m_1^3) = 0,5^3 (0,045 - 3 \cdot 0,045 \cdot 0,663 + 2 \cdot 0,045^3) = -0,0056$

$\mu_4 = b^4 (m_4 - 4 m_1 m_3 + 6 m_1^2 m_2 - 3 m_1^4) = 0,5^4 (0,663 - 4 \cdot 0,045 \cdot 0,045 + 6 \cdot 0,045^2 \cdot 0,663 - 3 \cdot 0,045^4) = 0,0414$.

Četiri osnovne karakteristike podskupa A_1 :

— aritmetička rsedina: $\bar{X}_1 = a + b m_1 = 4,25 + 0,5 \cdot 0,045 = 4,27$ god.

— mjere disperzije: $\sigma_1 = \sqrt{\mu_2} = \sqrt{0,165} = 0,41$ god. i $V_1 = \frac{\sigma_1}{\bar{X}_1} \cdot 100 = 9,6\%$

— koeficijent asimetrije: $\alpha_3 = \frac{\mu_3}{\sigma \cdot \mu_2} = \frac{-0,0056}{0,41 \cdot 0,165} = -0,08$

— koeficijent zaobljenosti: $\alpha_4 = \frac{\mu_4}{\mu_2^2} = \frac{0,0414}{0,165^2} = 1,52$

Opis podskupa A_1

Prema izračunatim karakteristikama prosječno trajanje studija u podskupu A_1 iznosilo je 4 god. i 3,2 mj. ($\bar{X}_1 = 4,27$ g.). Disperzija je mala ($V = 9,6\%$), pa je ta populacija homogena. Promatrana distribucija je blago ljevostrano asimetrična ($\alpha_3 = -0,08$) i plosnatija je od normalne razdiobe ($\alpha_4 = 1,52 < \alpha_4 = 3$), odnosno krivulja predstavlja samo jedan konkavni krak.

Tabela 1.2. Podskup A_1 (diplomirali za 5—7 godina)

Trajanje studija u god.	Broj diplomiranih	Pomoćni rad						
		$\frac{X_{s_i} - 5,25}{0,5}$	Statističke vjerojatnosti	p_i	$d_i p_i$	$d_i^2 p_i$	$d_i^3 p_i$	$d_i^4 p_i$
X_i	f_i	X_{s_i}						
1	2	3	4	5	6	7	8	9
5,0—5,5	5	5,25	0	0,333	0	0	0	0
5,5—6,0	8	5,75	1	0,533	0,533	0,533	0,533	0,533
6,0—6,5	1	6,25	2	0,067	0,134	0,268	0,536	1,072
6,5—7,0	1	6,75	3	0,067	0,201	0,603	1,809	5,427
Σ	15			1,000	0,868	1,404	2,878	7,032

Izvor: tabela 1.

Pomoćni momenti podskupa A_2 jesu:

$$m_1 = 0,868, \quad m_2 = 1,404, \quad m_3 = 2,878, \quad m_4 = 7,032.$$

Centralni momenti podskupa A_2 jesu:

$$\mu_2 = b^2 (m_2 - m_1^2) = 0,5^2 (1,404 - 0,868^2) = 0,163$$

$$\mu_3 = b^3 (m_3 - 3 m_1 m_2 + 2 m_1^3) = 0,5^3 (2,878 - 3 \cdot 0,868 \cdot 1,404 + 2 \cdot 0,868^3) = 0,0663$$

$$\mu_4 = b^4 (m_4 - 4 m_1 m_3 + 6 m_1^2 m_2 - 3 m_1^4) = 0,5^4 (7,032 - 4 \cdot 0,868 \cdot 2,878 + 6 \cdot 0,868^2 \cdot 1,404 - 3 \cdot 0,868^4) = 0,1053.$$

Četiri osnovne karakteristike podskupa A_2 :

— aritmetička sredina: $\bar{X}_2 = a + b m_1 = 5,25 + 0,5 \cdot 0,868 = 5,68$ god.

— mjere disperzije: $\sigma_2 = \sqrt{\mu_2} = \sqrt{0,163} = 0,40$ god. i $V_2 = \frac{\sigma_2}{\bar{X}_2} \cdot 100 = 7\%$

— koeficijent asimetrije: $\alpha_3 = \frac{\mu_3}{\sigma \cdot \mu_2} = \frac{0,0663}{0,4 \cdot 0,163} = 1,02$

— koeficijent zaobljenosti: $\alpha_4 = \frac{\mu_4}{\mu_2^2} = \frac{0,1053}{0,163^2} = 3,96$

Opis podskupa A_2

Podskup A_2 (donji ili studenti koji su diplomirali od 5 do 7 godina) ima prosjek 5 godina i 8,2 mjeseca ($\bar{X}_2 = 5,68$ god.). Ta populacija je još homogenija ($V = 7\%$), jer je disperzija relativno mala, pa je \bar{X}_2 reprezentativnija od \bar{X}_1 , a obje su reprezentativnije od prosjeka skupa A ($\bar{X} = 4,38$ god.). Distribucija frekvencija podskupa A_2 ima oblik zvona, jako je desnostrano asimetrična ($\alpha_3 = 1,02$) i šiljastija je od normalne razdiobe ($\alpha_4 = 3,96 > \alpha_4 = 3$).

Ako analizi skupa u cjelini pristupimo obrnutim putem, tj. tako da najprije analiziramo podskupove, zajedničku aritmetičku sredinu možemo izračunati ovako:

$$\bar{X} = \bar{\bar{X}} = \frac{\bar{X}_1 N_1 + \bar{X}_2 N_2}{N_1 + N_2} = \frac{4,27 \cdot 178 + 5,68 \cdot 15}{178 + 15} = 4,38 \text{ god.}$$

To je pokazatelj s kojim se obično operira u izvještajima fakulteta. Međutim, taj pokazatelj često nije dovoljno reprezentativan, jer se u velikim populacijama diplomiranih studenata pojavljuje i velik broj onih koji su studirali više od 7, 8, 9, pa čak više i od 10 godina (dakle veći je raspon varijacije). Takve populacije su često heterogene, pa zajednički prosjek nije dovoljno reprezentativan. Napomena: za izvanredne studente (npr. skup B) treba izvršiti posebnu analizu, jer se rezultati skupa A i B najčešće jako razlikuju.

Što je skup heterogeniji, potreba da se analiziraju podskupovi je veća, jer su u pravilu podskupovi homogeniji, pa su njihove karakteristike reprezentativnije (zbog manjeg varijabiliteta). To se vidi i na promatranom primjeru, gdje je:

— za skup A (193 dipl. studenta): $\bar{X} = 4$ god. i 4,6 mj. s $V = 12,6\%$,

— za podskup A_1 (92,2% ili 178 dipl. s.): $\bar{X}_1 = 4$ god. i 3,2 mj. s $V = 9,6\%$ i

— za podskup A_2 (7,8% ili 15 dipl. s.): $\bar{X}_2 = 5$ god. 8,2 mj. s $V = 7\%$.

S obzirom da je u podskupu A_1 znatno više studenata (92,2%), prosjek cijele populacije ($\bar{X} = 4,38$ god.) se je približio aritmetičkoj sredini tog podskupa ($\bar{X}_1 = 4,27$ god.), jer se općenito srednje vrijednosti nalaze među frekventiranim obilježjima.

Osim toga na iznesenom primjeru vidimo da podskupovi mogu imati oblik distribucije frekvencija (što pokazuje poligon frekvencija i koeficijenti: α_3 i α_4 , izračunati za cijelu populaciju i za podskupove: A_1 i A_2). Ovdje u skupu A vlada jedna zakonitost razdiobe frekvencija (Z — razdioba), dok

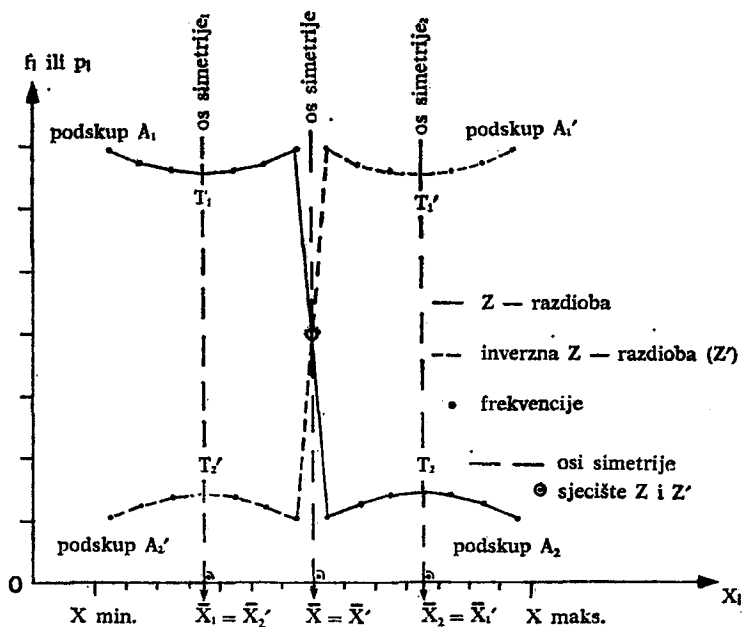
su frekvencije podskupova distribuirane po drugim zakonitostima. Podskup A_1 ima samo jedan krak krivulje (plosnatije od normalne razdiobe), dok podskup A_2 ima oblik pozitivno asimetričnog zvona s jednim relativno šiljastim vrhom (prema normalnom rasporedu frekvencija).

Kao i kod drugih empiričkih skupova, tako i kod skupa koji ima oblik Z — distribucije, podskupovi (A_1 oko gornjeg i A_2 oko donjeg kraka »slova Z«) mogu imati različite zakonitosti rasporeda frekvencija, a neki od njih mogu čak biti distribuirani po zakonu: normalne, binomne, Poissonove ili neke druge teoretske razdiobe (za kontinuirane ili diskontinuirane vrijednosti varijable X), što svakako treba posebno ispitati odgovarajućim statističkim metodama.

2. Inverzna Z-distribucija (Z'-distribucija)

Kod obrnutog rasporeda frekvencija, tj. ako se pojave dva podskupa, ali tako da jedan ima frekventiranje veće vrijednosti numeričkih obilježja (podskup A_1'), a drugi (podskup A_2') da ima niže frekvencije nagomilane oko manjih vrijednosti obilježja (X_i) dobivamo poligon frekvencija inverzne Z — distribucije, kao što se vidi na slici 1.

Krivulja tog oblika mogla bi se na primjer pojaviti na fakultetu gdje relativno malo studenata diplomira za manje od 5 ili 6 godina (granica s aspekta Z — distribucije nije bitna), a relativno mnogo za više od 5 ili 6 godina. Dakle, obrnuto nego na Pravnom fakultetu u Rijeci do sada, kada su u populaciji diplomiranih uglavnom najbolji redovni studenti iz prvih generacija.

Slika 1. Simetrična Z — razdioba i inverzna Z — razdioba (Z')

Simetrična ili asimetrična inverzna Z — distribucija (Z') također ima dva podskupa: donji (podskup A₂') u kojem su niže frekvencije nagomilane oko manjih vrijednosti numeričkog obilježja i gornji (podskup A₁') koji ima više frekvencije grupirane oko većih vrijednosti obilježja (X_i).

3. Osnovne karakteristike simetrične Z i Z'-distribucije

Kao kod svake, tako i kod Z ili Z' distribucije, interesantne su četiri osnovne karakteristike i to: srednje vrijednosti, mjere disperzije, mjere asimetrije i mjera zaobljenosti.

3.1. Srednje vrijednosti

Aritmetička sredina simetrične Z i Z' — distribucije jednaka je, a može se grafički odrediti tako da iz sjecišta krivulja Z i Z' spustimo okomicu na X-os (tj. pomoću glavne osi simetrije, prema slici 1.) ili izračunati ovako:

$$\bar{X} = \frac{X \text{ min.} + X \text{ maks.}}{2} = \bar{X}'.$$

S obzirom da su krivulje podskupova: A₁, A₂, A₁' i A₂' simetrične (konkavnog ili konveksnog oblika), njihove aritmetičke sredine mogu se također grafički odrediti i to:

$\bar{X}_1 = \bar{X}_2'$ pomoću osi simetrije₁, odnosno pravca koji prolazi kroz točke T₁ i T₂' (tjemena krivulja podskupova A₁ i A₂'), a $\bar{X}_2 = \bar{X}_1'$ pomoću osi simetrije₂ ili pravca koji prolazi kroz točke T₂ i T₁'.

Aritmetičke sredine podskupova mogu se izračunati ovako:

$$\bar{X}_1 = \bar{X}_2' = \frac{X \text{ min.} + \bar{X}}{2} = \frac{X \text{ min.} + \bar{X}'}{2}, \text{ odnosno}$$

$$\bar{X}_2 = \bar{X}_1' = \frac{\bar{X} + X \text{ maks.}}{2} = \frac{\bar{X}' + X \text{ maks.}}{2}.$$

Napomena: kako promatramo simetričnu Z i Z' distribuciju $\bar{X} = M = \bar{X}' = M'$. Z ili Z' — distribucija nema jednu vrijednost moda, pa iako je krivulja simetrična: $\bar{X} = M \neq Mo$ ili $\bar{X}' = M' \neq Mo'$.

Prema slici 1. simetrična Z i Z' — distribucija je trimodalna, jer konkavni (gornji) podskupovi imaju po dvije vrijednosti moda (na početku i na kraju svojih raspona varijacije), a konveksni (donji) podskupovi imaju po jednu vrijednost moda (u sredini svojih raspona varijacije).

Simetrična Z — distribucija ima u podskupu A₁ dvije vrijednosti moda:

$$Mo_1 < \bar{X}_1 \text{ i } Mo_2 < \bar{X},$$

a u podskupu A₂ jednu vrijednost moda i to:

$$Mo_3 = \bar{X}_2$$

Simetrična Z' — distribucija ima ove vrijednosti moda (po veličini obilježja):

$$Mo_1' = \bar{X}_2' \text{ (u podskupu } A_2') \text{ i}$$

$$Mo_2' > \bar{X}' \text{ kao i } Mo_3' > \bar{X}_1' \text{ (dvije vrijednosti moda u podskupu } A_1').$$

Kako su donji podskupovi (Z i Z' — distribucije) simetrični i konveksni, slijedi da je:

$$\bar{X}_2' = M_2' = Mo_1' \text{ (kod } Z' \text{ — distribucije u podskupu } A_2') \text{ i}$$

$$\bar{X}_2 = M_2 = Mo_3 \text{ (kod } Z \text{ — distribucije u podskupu } A_2).$$

Dakle, samo za podskupove A_2 i A_2' vrijedi da imaju sve tri srednje vrijednosti jednake.

3.2. Mjere disperzije

Kako je varijabilitet u Z i u Z' distribuciji veći nego u njihovim podskupovima i kako je disperzija u podskupovima: A_1 , A_2 , A_1' i A_2' (prema slici 1) veća od varijabiliteta kod jedinične normalne razdiobe (Gaussove krivulje), pa i od Studentove razdiobe (jer su krivulje tih podskupova plosnatije i šire), možemo očekivati da je standardna devijacija (σ):

a) kod simetrične Z — distribucije

$$\sigma_{Z\text{-distr.}} > \sigma_{A_1} = \sigma_{A_2}$$

b) kod simetrične inverzne Z — distribucije

$$\sigma_{Z'\text{-distr.}} > \sigma_{A_1'} = \sigma_{A_2'}$$

c) prema normalnoj razdiobi (Gaussovoj krivulji)

$$\sigma_{Z\text{-distr.}} = \sigma_{Z'\text{-distr.}} > \sigma_{N\text{-razd.}}, \text{ jer je i}$$

$$\sigma_{A_1} = \sigma_{A_2} = \sigma_{A_1'} = \sigma_{A_2'} > \sigma_{N\text{-razd.}}$$

d) prema Studentovoj razdiobi (t-razdiobi)

$$\sigma_{Z\text{-distr.}} = \sigma_{Z'\text{-distr.}} > \sigma_{t\text{-razd.}}, \text{ s obzirom da je i}$$

$$\sigma_{A_1} = \sigma_{A_2} = \sigma_{A_1'} = \sigma_{A_2'} > \sigma_{t\text{-razd.}}$$

U načelu isto odnosi se na relativne mjere disperzije: koeficijent varijacije (V) ako ocjenjujemo reprezentativnost aritmetičke sredine i koeficijent kvartilne devijacije (V_Q) koji služi za ocjenu reprezentativnosti medijana.

3.3. Mjera asimetrije (α_3)

Poznato je da normalna razdioba i Studentova razdioba imaju koeficijent asimetrije (α_3) nula i da sve simetrične distribucije imaju: $\alpha_3 = 0$. Prema tome, simetrična Z — distribucija i inverzna Z — distribucija također imaju: $\alpha_3 = 0$.

Kako su i podskupovi Z i Z' — distribucije simetrični:

$$\alpha_{3_{A_1}} = \alpha_{3_{A_2}} = \alpha_{3_{A_1'}} = \alpha_{3_{A_2'}} = 0.$$

3.4. Mjera zaobljenosti (α_4)

Jedinična normalna razdioba ima: $\alpha_4 = 3$, a Studentova razdioba ima:

$$\alpha_4 = 3 + \frac{6}{k-4}. \text{ Što je distribucija šiljastija alfa četiri ima veću vrijednost}$$

i obratno, a konkavne distribucije imaju: $\alpha_4 < 1,8$.

Promatrajući podskupove (na slici 1.) Z i Z' — distribucije i uspoređujući zaobljenost njihovih krivulja s Gaussovom krivuljom i krivuljom t — razdiobe, proizlazi da je:

— kod konveksnih podskupova (A_2 i A_2') koeficijent zaobljenosti (α_4):

$$\alpha_{4_{A_2}} = \alpha_{4_{A_2'}} < \alpha_4 = 3 \quad \text{i}$$

$$\alpha_{4_{A_2}} = \alpha_{4_{A_2'}} < \alpha_4 = 3 + \frac{6}{k-4}, \quad \text{a}$$

— kod konkavnih podskupova (A_1 i A_1') koeficijent zaobljenosti je u intervalu od nule do 1,8, tj.

$$0 < \alpha_{4_{A_1}} = \alpha_{4_{A_1'}} < 1,8.$$

α_4 cijelog skupa (simetrične Z ili Z' — distribucije) pokazuje šiljatost tog skupa, u prvom redu u smislu udaljenosti ili razlike nivoa na kojima se grupiraju frekvencije donjeg i gornjeg podskupa i ima veću vrijednost od koeficijenata zaobljenosti ne samo konkavnih (A_1 i A_1'), nego i konveksnih podskupova (A_2 i A_2'):

$$\alpha_{4_{Z\text{-distr.}}} = \alpha_{4_{Z'\text{-distr.}}} > \alpha_{4_{A_1}} = \alpha_{4_{A_1'}}, \quad \text{kao i}$$

$$\alpha_{4_{Z\text{-distr.}}} = \alpha_{4_{Z'\text{-distr.}}} > \alpha_{4_{A_2}} = \alpha_{4_{A_2'}}.$$

Prema tome, simetrična Z i Z' — distribucija (slika 1) je šiljastija od podskupova (A_1 , A_2 , A_1' i A_2'), a i od normalne razdiobe što znači da ima $\alpha_4 > 3$.

4. Analiza empiričke Z ili Z'-distribucije

Poznato je da su empirički skupovi najčešće asimetrični (više ili manje, pozitivno ili negativno), bez obzira na to koji oblik ima poligon frekvencija. Prema tome i Z-distribucija ili inverzna Z-distribucija (pojave koju analiziramo) u praksi će uglavnom biti asimetrična, a i po ostalim karakteristikama

će se više ili manje razlikovati od simetrične Z ili Z'-distribucije. Međutim, bez obzira na to zajedničko kod Z ili Z'-distribucije jest:

- da imaju dva podskupa (frekvencije grupirane na dva nivoa),
- da su podskupovi homogeniji od skupa u cjelini, tj. da imaju manji varijabilitet,
- da su karakteristike podskupova reprezentativnije, posebno u slučaju ako je cijeli skup heterogen,
- da zakonitost razdiobe frekvencija u podskupovima može biti jako različita od skupa Z ili Z'-distribucije i
- da podskupovi (donji i gornji) ne moraju imati isti oblik distribucije (što se vidi i na primjeru iz tabele 1).

Prema tome, može se zaključiti da empiričku Z-distribuciju ili inverznu Z-distribuciju nije dovoljno analizirati samo u cjelini, već da je potrebno izračunati i osnovne karakteristike podskupova (donjeg i gornjeg), kako bi se dobili što reprezentativniji pokazatelji. Ovo je posebno važno ako je empirički skup (Z ili Z'-distribucija u cjelini) heterogen, kao i ako je osjetljivost pojave koju analiziramo velika. U nekim istraživanjima i manja apsolutna razlika između \bar{X}_1 i \bar{X}_2 može biti značajna ili relativno mali koeficijent varijacije (čak ako je $V = 2\%$) može predstavljati preveliku disperziju. To se često javlja u medicini, kada podskupove predstavljaju grupe pacijenata koji različito reagiraju na neki lijek ili neku metodu liječenja (npr. kod oku- lista) i sl.

Osim toga, kod empiričke Z ili Z'-distribucije može se desiti da jedan podskup (ili oba) ima frekvencije distribuirane po zakonu normalne ili neke druge teoretske razdiobe. U slučaju takove pretpostavke, hipotezu treba testirati odgovarajućom metodom. Znači, da podskupove empiričke Z ili Z'-distribucije analiziramo u načelu isto kao ostale empiričke skupove (u cjelini).

Basic Characteristics of the Z-Distribution and Inverted Z-Distribution

Dr Josipa ČAVAL

In this paper the author presents basic characteristics of Z-distribution and inverted Z-distribution, namely symmetrical and asymmetrical division.

Since this type of division results in two subgroups, it is necessary to analyze the subgroups in order to obtain indexes that are more representative. Subtler analyses are all the more necessary because the group is heterogenous as a whole.

Prevela doc. dr Susan ŠARČEVIĆ

Caratteristiche fondamentali della distribuzione -Z e della distribuzione -Z inversa

Dr Josipa ČAVAL

In questo saggio vengono trattate le caratteristiche fondamentali della distribuzione -Z e della distribuzione -Z inversa, cioè della divisione simmetrica ed asimmetrica.

Poiché in tali divisioni si manifestano due sottogruppi è necessario analizzare i sottogruppi allo scopo di ottenerne un indice più rappresentativo; quanto più accurata è la necessità dell'analisi, tanto maggiore nel complesso il totale è eterogeneo.

Preveo prof. Aldo LUPPI

STATISTIČKE METODE I KORIŠTENJE ELEKTRONSKIH RAČUNSKIH STROJEVA U PROCESU ISTRAŽIVANJA

Sve savršeniji elektronski računski strojevi ubrzavaju i olakšavaju proces istraživanja u fazi obrade podataka i izračunavnaja pokazatelja. Do danas kompjuteri nisu uspjeli zamijeniti ljudski um, ali predstavljaju ogromnu pomoć u masovnim obradama ili u obradama gdje su izračunavanja pokazatelja komplicirana i dugotrajna. Zbog racionalizacije procesa istraživanja — sve veće korištenje elektronskih računskih strojeva je imperativ vremena u kojemu živimo.

Da bismo dali pravo mjesto strojevima u procesu analize, potrebno je podsjetiti se na tok procesa istraživanja koji se u načelu sastoji od ovih osnovnih radnji: uočavanja problema, prikupljanja podataka prema postavljenom cilju istraživanja, grupiranja podataka, izbora statističkih (ili općenito kvalitativnih) metoda, izračunavanja pokazatelja, interpretacije dobivenih rezultata, zaključaka, istraživanja uzroka koji su doveli do takvih posljedica, izbora instrumenata politike s ciljem da pojavu u bližoj ili daljoj budućnosti skrenemo u željenom smjeru, praćenja planiranih kretanja i sl. U dugačkom procesu koji predstavlja istraživački rad, još uvijek najveći i najkvalitetniji dio radnji obavlja ljudski um, a samo manji dio rada (uglavnom tehniku obrade podataka i izračunavanje pokazatelja prema određenom programu) možemo povjeriti elektronskim računskim strojevima. Velika je prednost kompjuterske obrade u tome što strojevi računaju neusporedivo brže i točnije od ljudi, i što na taj način oslobađamo ljudski um nepotrebne tehnike i stvaramo mogućnost za bolje korištenje stručnjaka u onim fazama gdje računari još uvijek ne mogu zamijeniti čovjeka, pa na taj način racionaliziramo proces istraživanja.

Ako prihvatimo misao da programi, prema kojima kompjuteri obrađuju servirane podatke, nisu ništa drugo nego kvantitativne metode prevedene na jezik razumljiv računaru, uloga statističkih metoda u biti se nije promijenila. Promijenio se samo način obrade podataka. Prema tome, sve što je bilo važno kod statističkih metoda u obradi na klasičan način, vrijedi u načelu i za kompjutersku obradu, s posebnim naglaskom na potrebu poznavanja kvantitativnih metoda radi ispravnog izbora metode i ispravnog tumačenja dobivenih pokazatelja. Iz toga proizlazi da je potreba za poznavanjem kvantitativnih metoda u pozitivnoj korelaciji sa sve većom primjenom elektronskih računskih strojeva u obradi podataka. U protivnom, bez obzira na

to da li se radi o individualnom ili o timskom znanstveno-istraživačkom radu, javljaju se problemi, i to najčešće u sferi ispravnih interpretacija dobivenih rezultata. Cilj nije postignut ako nakon skupe obradne podataka nismo kadri iskoristiti dobivene rezultate za što ispravnije zaključke.

Svi oni koji se u svojim radovima koriste kompjuterskom obradom podataka vrlo brzo shvate njihovu veliku prednost, ali i to da nam sve savršeniji strojevi nameću sve veću potrebu za znanjem. Tako su s jedne strane potrebna bar osnovna znanja o tim strojevima i njihovim mogućnostima, a s druge strane potrebno je poznavanje primijenjenih statističkih metoda. Sve ovo ne isključuje i potrebna znanja analitičara iz područja kojim se bavi. Dakle, razvoj nauke i tehnike s jedne strane olakšava čovjeku rad, a s druge strane nameće zahtjev sve šireg i dubljeg znanja. Rijetki su oni koji imaju takav intelektualni i radni kapacitet da mogu biti programeri, organizatori i analitičari u nekom istraživanju. To je posebno teško u slučaju ako je problem koji se analizira jako složen ili opsežan po broju podataka i informacija. U takvim slučajevima problem se obično rješava tako da se formira tim u kojemu svaki stručnjak radi dio posla za koji je kvalificiran. Dobar izbor stručnjaka, dobra podjela rada u timu i sinhroniziran rad mogu predstavljati rješenje spomenutog problema u suvremenim istraživanjima i mogu pridonijeti kvaliteti rada. Kombinacijom stručnjaka mogu se lakše postići i ostale potrebne kombinacije, kao na primjer:

- kombinacije različitih tehnika obrade podataka i informacija,
- kombinacije različitih kvantitativnih metoda i
- kombinacije kvantitativne i kvalitativne analize.

Kao primjer potrebe korištenja elektronskih računskih strojeva za izračunavanje pokazatelja, a često i potrebe formiranja tima različitih stručnjaka, može poslužiti primjena višestruke koleracije (multiple regresije ili kako to neki nazivaju »faktorske analize«), u različitim domenama istraživanja djelovanja pojedinih faktora (neovisnih varijabli: X_2, X_3, \dots, X_n) na promatranu pojavu (ovisnu varijablu X_1).

Ako u analizu uzmemo samo dva faktora (X_2 i X_3), da bismo dobili jednadžbu multiple regresije:

$$X_{c1-23} = a_{1-23} + b_{12-3} X_2 + b_{13-2} X_3,$$

potrebno je riješiti ovaj sistem jednadžbi:

$$\Sigma X_1 = a_{1-23} \Sigma X_2 + b_{12-3} \Sigma X_3,$$

$$\Sigma X_1 X_2 = a_{1-23} \Sigma X_2^2 + b_{12-3} \Sigma X_2 X_3,$$

$$\Sigma X_1 X_3 = a_{1-23} \Sigma X_3 + b_{12-3} \Sigma X_2 X_3 + b_{13-2} \Sigma X_3^2.$$

Već u ovom najjednostavnijem slučaju izračunavanje parametara za jednadžbu multiple regresije (a_{1-23} , b_{12-3} i b_{13-2}) je dugotrajno, pa kompjuterska obrada predstavlja racionalizaciju i to veću što je broj faktora uključenih u analizu veći (npr. tri ili više neovisnih varijabli).

Za stručnjake različitih područja, koji se ne bave kvantitativnim metodama, a trebaju ih primijeniti u određenoj analizi, može predstavljati problem i tumačenje izračunatih pokazatelja, kao na primjer spomenutih para-

metara ($a_{1,23}$, $b_{12,3}$ i $b_{13,2}$) koji imaju ovo značenje (u jednadžbi multiple regresije $X_{c_{1,23}}$):

— parametar $a_{1,23}$ predstavlja vrijednost koju bi imala jednadžba multiple regresije (tj. ovisna varijabla) u slučaju da oba faktora imaju vrijednost nula (da je: $X_2 = 0$ i $X_3 = 0$), a

— koeficijenti regresije ($b_{12,3}$ i $b_{13,2}$) pokazuju: prvi ($b_{12,3}$) prosječnu promjenu ovisne varijable (X_1) ako se neovisna varijabla X_2 promijeni za jednu jedinicu i drugi ($b_{13,2}$) koliko će se promijeniti promatrana pojava (X_1) ako se drugi faktor (X_3) promijeni za jedinicu.

U tom slučaju najčešće je potreban tim od tri osobe: stručnjaka iz domene pojave koja je predmet analize, programera i poznavaoca primijenjene kvantitativne metode.

Osim toga, ako koristimo multiplu korelaciju treba analizirati varijancu da bismo izračunali još ove pokazatelje:

- koeficijent determinacije,
- koeficijent multiple korelacije, koji pokazuje stupanj ovisnosti ovisne varijable (X_1) o istovremenom djelovanju neovisnih varijabli (X_2, X_3, \dots, X_n) i
- stupanj rezidualne varijance zbog ocjene preciznosti procjene s pomoću izračunate jednadžbe multiple regresije ($X_{c_{1,23}}$).

Kod uključivanja tri faktora u analizu (X_2, X_3 i X_4) postupak izračunavanja parametara jednadžbe multiple regresije koja ima oblik:

$$X_{c_{1,234}} = a_{1,234} + b_{12,34} X_2 + b_{13,24} X_3 + b_{14,23} X_4,$$

je još složeniji, jer u tom slučaju treba riješiti ovaj sistem jednadžbi:*

$$\Sigma X_1 = a_{1,234} N + b_{12,34} \Sigma X_2 + b_{13,24} \Sigma X_3 + b_{14,23} \Sigma X_4,$$

$$\Sigma X_1 X_2 = a_{1,234} \Sigma X_2 + b_{12,34} \Sigma X_2^2 + b_{13,24} \Sigma X_2 X_3 + b_{14,23} \Sigma X_2 X_4,$$

$$\Sigma X_1 X_3 = a_{1,234} \Sigma X_3 + b_{12,34} \Sigma X_2 X_3 + b_{13,24} \Sigma X_3^2 + b_{14,23} \Sigma X_3 X_4,$$

$$\Sigma X_1 X_4 = a_{1,234} \Sigma X_4 + b_{12,34} \Sigma X_2 X_4 + b_{13,24} \Sigma X_3 X_4 + b_{14,23} \Sigma X_4^2,$$

da bismo dobili parametre: $a_{1,234}$, $b_{12,34}$, $b_{13,24}$ i $b_{14,23}$.

Kako u praksi često treba uključiti i više od tri faktora u analizu, to je potreba korištenja elektronskih računskih strojeva veća što je izračunavanje potrebnih pokazatelja kompliciranije i dugotrajnije.

Dakle, razvoj nauke i tehnike postavlja pred čovjeka sve veću potrebu za znanjem, pa iako znanje pojedinaca postaje apsolutno sve veće, to je znanje relativno sve manje, jer nauka i tehnika napreduju veoma brzim tempom. S obzirom da rijetki pojedinci mogu biti dovoljno stručni za više domena (npr. kvantitativne metode, kompjutersku obradu podataka i određenu problematiku istraživanja), navedeni i slični problemi obično se rješavaju formiranjem tima različitih stručnjaka koji može uspješno riješiti postavljene problem.

* V. Serdar, Udžbenik statistike, Zagreb 1975, str. 145.

Statistical Methods and the Use of Electronic Calculators in Research

Dr Josipa ČAVAL

This article is the supplemented version of a paper presented by the author at the Second Annual Conference of the Croatian Society of Statistics held in May of 1980 at Zagreb. The article has been expanded to include the example of multiple correlation.

In her paper the author points out some problems which arise in the course of doing research work. Particular emphasis is placed on the role of human reason (the analyst) in research. In addition, a vision is presented of the role of quantitative methods and the ever increasing perfection in technology (electronic calculators) due to the rationalization of research.

Finally, the author stresses that it is often necessary to form a team of experts from various fields in order to be able to solve the problem more successfully. It is very rare that individuals can be programmers, experts in applied quantitative methods and specialists in the particular field of research all at the same time.

Prevela doc. dr Susan SARČEVIC

Sommario

Metodi statistici ed uso dei calcolatori elettronici nel processo di ricerca

Dr Josipa ČAVAL

Questo articolo fa parte della relazione tenuta alla II Assemblea annuale dell'Associazione statistica della Croazia, che ha avuto luogo a Zagabria nel mese di maggio del 1980. La relazione è stata completata da un esempio di correlazione multipla.

In questo lavoro sono messi in risalto alcuni problemi che s'incontrano nel processo di ricerca, potenziando la funzione dell'ingegno umano (analisti) nell'opera di ricerca. È data, inoltre, una visione sulla funzione dei metodi quantitativi e di tutte le più perfette tecniche (calcolatori elettronici) necessarie a una maggiore razionalizzazione della ricerca.

Alla fine, viene indicata la necessità di formare gruppi di vari esperti per poter risolvere, con maggior successo, determinate ricerche, in quanto poche persone possono essere, nello stesso tempo, programmatori, esperti di metodi quantitativi applicati ed analisti, nel campo della ricerca scientifica.

Preveo prof. Aldo LUPPI

KOMPETENCIJA KOMUNIKACIJE U STRUČNIM JEZICIMA NA PRIMJERU NJEMAČKOG PRAVNOG JEZIKA

Znanost se tek u novije vrijeme intenzivno i sistematski počela posvećivati integraciji socioloških i lingvističkih istraživanja.¹ Posljedica je te integracije nova znanstvena disciplina — sociolingvistika — koja izučava varijante govornog ponašanja s obzirom na društvene pojave kao i obilježja govornih situacija i drugih nejezičnih situacionih elemenata.² Sociolingvisti u pravilu polaze od govornog ponašanja pojedinca u kolektivu; no i govorno ponašanje samog kolektiva može biti predmet sociolingvističkog istraživanja. Predmet je ovog rada jedna govorna zajednica čiji sudionici pripadaju istoj profesiji. Predmet su, dakle, socijalna obilježja stručnog jezika, i to njemački pravni jezik.

U svom članku »Sprachwissenschaft und Rechtswissenschaft« P. Hartmann³ ističe da su lingvisti dosad uspjeli prepoznati i opisati pojedine specijalne jezične jedinice pravnog jezika, no to je po njegovom sudu samo prvi korak k razumijevanju pravnog jezika. Držeći jezik socijalnim fenomenom, Hartmann uočava postojeću prazninu u pogledu upotrebe jezičnog sistema i time prelazi na područje sociolingvistike, ali bez upuštanja u daljnju razradu ovog problema.

Cilj ovoga rada jest da raspravi o kompetenciji komunikacije u stručnim jezicima. No valja istaknuti da je on samo početni pokušaj analize upotrebe jezičnog sistema njemačkog pravnog jezika. Postavlja se, naime, pitanje kako treba upotrebljavati specijalne jezične jedinice njemačkog pravnog jezika prilikom izražavanja pravnih misli, postupaka i radnji. Predmet je ovog istraživanja ograničen na upotrebu tzv. pravnog imperativa u njemačkim naredbama.

¹ Vidi P. Schröder, *Einführung in die Soziolinguistik*, u: Funk-Kolleg *Sprache 2, Eine Einführung in die moderne Linguistik*, Frankfurt am Main 1977, str. 179; D. Hymes, *Foundations in Sociolinguistics*, Philadelphia 1974, str. 67—75; M. Radovanović, *Sociolingvistika*, Beograd 1979, str. 6—8.

² Uporedi M. Radovanović, *Sociolingvistika*, op. cit., str. 43; J. Fishman, »The Sociology of Language: Yesterday, Today and Tomorrow«, u: *Current Issues in Linguistic Theory*, izdavač: R. W. Cole, Bloomington/London 1979, str. 56—60.

³ P. Hartmann, »Sprachwissenschaft und Rechtswissenschaft«, u: *Rechtstheorie* 1/1970, str. 47—49.

1. Prema shvaćanju pripadnika praške lingvističke škole, stručnjaci se jezici odlikuju posebnim stilovima standardnog jezika tj. tzv. funkcionalnim stilovima.⁴ No, dok čehoslovački teoretičari pretežno proučavaju funkcionalne stilove jezika u njihovom pisanom obliku, Barth⁵ je pokušao uvesti jedinstvenu teoriju o stručnim jezicima koja bi obuhvatila funkcionalne stilove stručnih jezika kako u njihovom pisanom, tako i u njihovom govornom obliku. Barthovu definiciju stručnog jezika kao tipične realizacije nekog jezičnog sistema kritizira međutim Schmidt, koji u svom članku »Charakter und gesellschaftliche Bedeutung der Fachsprachen« stručni jezik definira kao »sredstvo optimalnog sporazumijevanja između stručnjaka u određenoj struci«.⁶ U nastavku Schmidt naglašava da »se osnovne karakteristike pojedinih stručnih jezika tiču specifične stručne leksike i specijalnih normi vezanih za izbor, upotrebu i frekvenciju leksičkih i gramatičkih sredstava standardnog jezika«.⁷

Znanje posebnog stručnog jezika stječe se isključivo usvajanjem specijalnih jezičnih normi tog jezika. Jezične norme eksplicitno upućuju na jezična obilježja jednog funkcionalnog stila, te ne nejezične uvjete za njihov izbor i upotrebu. Dakle, jezične norme obuhvaćaju gramatička pravila, a istovremeno i pravila upotrebe jezičnih sredstava s obzirom na nejezični, situacioni kontekst bez kojih prirodni ljudski jezici, uključujući i stručne jezike, ne bi mogli funkcionirati. Stoga se u sociolingvistici u novije vrijeme govori o postojanju dva oblika jezičnog znanja, tj. dvaju jezičnih kompetencija: kompetencije kôda (jezičnog sistema) i kompetencije komunikacije (realizacije, upotrebe jezičnog sistema).⁸

Za razliku od Chomskoga,⁹ koji jezičnu kompetenciju jednog govornog predstavnika tretira isključivo kao kompetenciju kôda, ovdje nas interesira kompetencija komunikacije koja je ovisna ne samo o gramatičkim obilježjima nego i o pojedinim situacijama te o govornim dispozicijama tj. situacionim, socijalnim i psihičkim elementima.¹⁰ Držimo, dakle, da ne postoje samo gramatičke i negramatičke, prihvatljive i neprihvatljive rečenice, kako bi se to moglo tumačiti po Chomskome. Naime, stručne rečenice koje su potpuno gramatički ispravne, mogu, ipak, djelovati neprihvatljivo za govornog predstavnika standardnog jezika.

⁴ O funkcionalnim stilovima vidi H. R. Fluck, *Fachsprache*, 2. pregledano i prošireno izdanje, München 1980, str. 12—15; također M. Radovanović, *Sociolingvistika*, op. cit., str. 63—65; M. Radovanović, *Imenica u funkciji kondenzatora*, Novi Sad 1977, str. 92, posebno bilješka 17; S. Šarčević, »Prevođenje i funkcionalna stilistika«, u: *Strani jezici*, 3/1981 str. 211—215.

⁵ Prema Barthovoj teoriji, stručni jezici se ne odlikuju lingvističkim već socijalnim pravilima o jezičnom ponašanju. Prema tome Barth definira stručni jezik kao »funkcionalni tip jezika«. E. Barth, »Fachsprache. Eine Bibliographie«, u: *Germanistische Linguistik* 1/1971, str. 210—212.

⁶ W. Schmidt, »Charakter und gesellschaftliche Bedeutung der Fachsprachen«, u: *Sprachpflege* 18/1969, str. 17.

⁷ Ibid.

⁸ D. Hymes, op. cit., str. 43; Heringer-Strecker-Wimmer, *Syntax*, München 1980, str. 54—60; M. Radovanović, *Sociolingvistika*, op. cit., str. 26—29.

⁹ Vidi N. Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, 12. izdanje, Cambridge, Mass. 1980, str. 10—15; Heringer-Strecker-Wimmer, op. cit., str. 54—60; P. Schröder, op. cit., str. 180—189.

¹⁰ J. Fishman, op. cit., str. 56—60; D. Hymes, op. cit., str. 19—24; M. Radovanović, *Sociolingvistika*, op. cit., str. 9—16.

2. Sociolingvistika prilazi jeziku sa stajališta da u procesu sporazumijevanja prirodni ljudski jezik funkcionira ne samo kao instrument za opisivanje predmeta i postupaka, već i da djeluje na sudionika toga procesa.¹¹ U tom pogledu suglasnost postoji kada se npr. radi o djelovanju odabiranja riječi.¹²

(1a) Würdest du mal die Tür öffnen.

djeluje očigledno drukčije nego

(1b) Ich befehle dir, die Tür zu öffnen.

iako se isti zahtjev može izraziti objema rečenicama, ovisno o socijalnim okolnostima. Ovim rečenicama iz standardnog jezika potvrđuje se teorijska postavka da izbor riječi u datoj prilici djeluje na recepciju čitalaca, odnosno slušalaca. Rečenice (1a) i (1b) sadrže osim toga i sintaktičke strukture koje su od značenja, kako za lingvistiku, tako i za razumijevanje pravnog jezika. U njima je dat performativni iskaz, odnosno zahtjev za činjenje. Budući da pravne norme u zakonskim odredbama sadrže upute za postupanje u tipičnim situacijama, Seibert¹³ dolazi do zaključka da za normativnu disciplinu, kao što je to pravna znanost, preformativni iskazi čine prirodno polazište za razumijevanje pravnog jezika. Stoga u svom članku »Rechtssprache und Kommunikation« Horn¹⁴ pripisuje pravnom jeziku imperativni karakter.

2.1 Imperativni karakter pravnog jezika naročito dolazi do izražaja u pravnim normama¹⁵ koje se izražavaju tzv. normativnim rečenicama u kojima su sadržani zahtjevi o trebanju. S pravnog stajališta normativne rečenice su, prema tome, rečenice o trebanju (Sollsätze).¹⁶ Ako rečenicu o trebanju podijelimo na njen logični subjekat i predikat, tada ova dva dijela predstavljaju opis činjeničnog uvjeta i opis pravne posljedice:

(2) § 823 BGB¹⁷: *Wer vorsätzlich oder fahrlässig das Leben, den Körper, das Eigentum... eines anderen widerrechtlich verletzt* (opis činjeničnog uvjeta), *ist dem anderen zum Ersatz des daraus entstehenden Schadens verpflichtet* (opis pravne posljedice).

¹¹ D. Hymes, op. cit., str. 9—16.

¹² Vidi T. M. Seibert, *Zur Fachsprache in der Juristenausbildung*, Berlin 1977, str. 19; uporedi P. Schröder, op. cit., str. 187; također E. Heinz, »Rechtsregeln als Gegenstand sprachlicher Kommunikation«, u: *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 1/1972, str. 9—16.

¹³ T. M. Seibert, *Zur Fachsprache... op. cit.*, str. 20; osim toga vidi T. M. Seibert, »Von Sprachgegenständen zur Sprache von juristischen Gegenständen«, u: *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 1/1972, str. 46.

¹⁴ Tako D. Horn, *Rechtssprache und Kommunikation*, Berlin 1966, str. 63; uporedi E. Heinz, op. cit., str. 37.

¹⁵ Vidi H. Kindermann, *Ministerielle Richtlinien der Gesetzestechnik*, Berlin/Heidelberg/New York 1979, str. 32. Prema austrijskim Direktivama o zakonodavstvu (Legistischen Richtlinien Österreichs) pravne propise treba izraziti pretežno imperativom (glava VIII točka 75); također P. Noll, *Gesetzgebungslehre*, Reinbek bei Hamburg 1973, str. 272.

¹⁶ O normativnim rečenicama vidi Christiane i Ota Weinberger, »Grundzüge der Normenlogik und ihre semantische Basis«, u: *Rechtstheorie* 1/1979, str. 4, 15—20.

¹⁷ BGB = Bürgerliches Gesetzbuch (Građanski zakonik SR Njemačke); druge skraćenice citirane u tekstu su: AGB = Arbeitsgesetzbuch (Zakonik o radu DR Njemačke), StGB = Strafgesetzbuch (Krivični zakonik Austrije), ZPO = Zivilprozessordnung (Zakon o građanskom postupku — SR Njemačke), StPO = Strafprozessordnung (Zakon o krivičnom postupku Austrije), ZGB = Zivilgesetzbuch (Građanski zakonik DR Njemačke).

Pravnom obvezom u citiranoj pravnoj posljedici izražava se prisilni zahtjev i stoga je označen u obliku naređujuće rečenice (Gebotssatz).¹⁸ S obzirom na to, postavlja se pitanje kojim se specijalnim jezičnim jedinicama u njemačkom pravnom jeziku izražava imperativni karakter pravne naredbe.

2.2 Analiza stručnog jezika započinje spoznajom da se stručni jezici razlikuju od standardnog jezika. Što se tiče specijalnih jezičnih jedinica za izražavanje pravnog imperativa, dovoljno je navesti nekoliko primjera imperativa kako bi se vidjelo da se zahtjevi u pravnim naređujućim rečenicama ne izriču neposredno imperativom:

(3a) Ersetzen Sie den Schaden, Herr Meier!

(3b) Hans, unterschreib die Vollmacht!

Budući da zahtjevi u pravnim naređujućim rečenicama nisu usmjereni na određenog primaoca, treba ih preoblikovati drugim sintaktičkim i leksičkim sredstvima. Radi se o rečenicama preoblikovanim zahtjevom po značenju.

2.2.1 Analizom predikata u primjeru (2) (... ist dem anderen zum Ersatz des daraus entstehenden Schadens verpflichtet), nailazimo na jednu tipičnu strukturu kojom se izražava pravni imperativ: *verpflichtet sein* sa *zu* + nominalna dopuna. Ova sintaktička konstrukcija je s lingvističkog stajališta¹⁹ površinska struktura, a odgovarajuća dubinska struktura: *verpflichtet sein* + zavisna rečenica, ne upotrebljava se u njemačkom radi jezične ekonomičnosti. S druge strane postoji i infinitivna varijanta koja je također površinska struktura za istu dubinsku strukturu: *verpflichtet sein* + infinitiv sa *zu*. Kad se nominalna dopuna zamjenjuje infinitivom, odnosi među sintaktičkim kategorijama se mijenjaju, a značenje zahtjeva ostaje isto: ... ist verpflichtet, dem anderen den daraus entstehenden Schaden zu ersetzen. Budući da je upotreba nominalne dopune u pogledu sintaktičkih specifičnosti ograničena,²⁰ infinitivna preoblika se ipak češće upotrebljava u njemačkim naređujućim rečenicama.

2.2.2 Za izricanje pravnih zahtjeva primjenjuju se i druge sintaktičke i leksičke jedinice iz standardnog jezika kojima se izražavaju zahtjevi po značenju. U okviru ovog rada možemo nabrajati samo najvažnije od njih:

a. Modalni infinitiv sa *zu* + *haben* ili *sein* —

(4) § 70 AGB: Der Werktätige *hat* auf Verlangen den Ausweis für Arbeit und Sozialversicherung *vorzulegen*.²¹

¹⁸ Vidi Christiane i Ota Weinberger, op. cit., str. 16.

¹⁹ O površinskim i dubinskim strukturama vidi N. Chomsky, op. cit., str. 63—68; F. Fowler, *An Introduction to Transformational Syntax*, London and Henley 1971, str. 10—20; Heringer-Strecker-Wimmer, op. cit., str. 105—112; M. Radovanić, *Imenica u funkciji kondenzatora*, op. cit., str. 84—89.

²⁰ O nominalizaciji u njemačkom i hrvatskom odnosno srpskom pravnom jeziku vidi S. Šarčević, »Zum Nominalstil in der deutschen und in der Kroato-serbischen Rechtssprache«, u: Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti, Universität u Novom Sadu, Filozofski fakultet 3/1981, str. 299—316.

²¹ Tako J. Erben, *Deutsche Grammatik, Ein Abriss*, München 1972, str. 114, 116; Helbig-Busch, *Deutsche Grammatik*, Leipzig 1980, str. 108. U hrvatskim ili srpskim naređujućim rečenicama sintaktički ekvivalenti postoje samo za modalni infinitiv sa *haben*.

(5) § 148 StGB: Wer einen Betrug gewerbsmässig begeht, *ist* mit Freiheitsstrafe von sechs Monaten bis zu fünf Jahren zu bestrafen.²²

b. Glagolski oblik indikativnog pasiva prezenta —

(6) § 188 II ZPO: Die Erlaubnis *wird* von dem Vorsitzenden des Prozessgerichts *erteilt*.²³

c. Glagolski oblik indikativnog prezenta —

(7) § 71 II ZPO: Gegen das Zwischenurteil *findet* sofortige Beschwerde *statt*.²⁴

d. Modalni glagoli *müssen* i *sollen*²⁵ —

(8) § 141 ZPO: Das Gericht *soll* das persönliche Erscheinen beider Parteien *anordnen*...

(9) § 230 StPO: Nach der öffentlichen Verkündung dieses Beschlusses *müssen sich* alle Zuhörer *entfernen*.

e. Pojedini glagoli i glagolski sklopovi kao *anordnen*, *bedürfen*, *obliegen*, *erforderlich sein* itd. —

(10) § 251a III ZPO: Wenn das Gericht nicht nach Lage der Akten entscheidet..., *ordnet* es das Ruhen des Verfahrens *an*.

(11) § 1822 BGB: Der Vormund *bedarf* der Genehmigung des Vormundschaftsgerichts...

(12) § 233 StPO: Dem Vorsitzenden *liegt* die Erhaltung der Ruhe und Ordnung... im Gerichtssaal *ob*.

(13) § 63 ZGB: Für das Zustandekommen eines Vertrages *ist es erforderlich*, dass sich die Parteien über alle wesentlichen Punkte des Vertrages... einigen.

3. Kompetencija komunikacije u stručnim jezicima zahtijeva da govornik određene struke zna upotrebljavati specijalne jezične jedinice svoje struke u tipičnim situacijama. Što se tiče pravne struke, govornik te struke mora biti u stanju služiti se gore navedenim sintaktičkim i leksičkim sredstvima pri formuliranju prisilnih zahtjeva u konkretnim situacijama, npr. pri formuliranju zaključaka u pravnim silogizmima.

²² Budući da ne postoje sintaktički ekvivalenti za modalni infinitiv sa *sein*, u hrvatskom ili srpskom jeziku treba ih izraziti drugim jezičnim jedinicama. U tu svrhu se često primjenjuje futur II koji se za razliku od njemačkog pravničkog jezika veoma često upotrebljava u hrvatskim ili srpskim naređujućim rečenicama.

²³ O upotrebi pasiva u njemačkom pravničkom jeziku vidi S. Šarčević, »Prevođenje i funkcionalna stilistika«, op. cit., str. 3—7; također Šarčević-Sokol, Njemački za pravnike, Zagreb 1980, str. 152.

²⁴ Vidi Helbig-Buscha, op. cit., str. 124—126; J. Erben, op. cit., str. 116—117. Uporedi Priručnu gramatiku hrvatskoga književnog jezika, Zavod za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku, Zagreb 1979, str. 372.

²⁵ Za razliku od standardnog jezika (Helbig-Buscha, str. 111), modalni glagol *mögen* se ne upotrebljava za izražavanje zahtjeva u njemačkom pravnom jeziku. O značenju modalnih glagola *müssen* i *sollen* u ulozi imperativa vidi Helbig-Buscha, op. cit., str. 11—113 i J. Erben, op. cit., str. 113—114. Dok lingvisti zastupaju mišljenje da između *müssen* i *sollen* postoji semantička razlika, ova dva glagola su sa pravničkog stajališta semantički jednaka. Vidi N. Visković, Pojam prava, Split 1976, str. 173—175.

3.1 Prije nego što pokušamo definirati pravni silogizam, valja istaknuti da su normativne rečenice formulirane u apstraktnom obliku; to znači, one sadrže jedno rješenje za neodređeni broj mogućih slučajeva. S druge strane, zbivanja u društvenoj stvarnosti su konkretni fakti društvenog života. Činjenice konkretnih slučajeva koje su pravno relevantne, nazivamo činjenično stanje. Pravna relevantnost pojedinih činjenica ovisi o tome da li konkretni elementi u činjeničnom stanju odgovaraju apstraktnim elementima sadržanima u opisu činjeničnih uvjeta jedne ili više normativnih rečenica.²⁶

Postupak, kojime se utvrđuje da li činjenično stanje konkretnog slučaja ispunjava pojedine uvjete iz odgovarajuće normativne rečenice, naziva se subsumiranjem i izražava se pomoću pravnog silogizma. Pravni silogizam sastoji se od: a) normativne rečenice i b) suda o činjeničnom stanju koji zajednički dovode do c) zaključka.²⁷ Zaključak pravnog silogizma sadrži zahtjev o pravnoj posljedici za dotični slučaj i formulira se specijalnim sintaktičkim i leksičkim jedinicama kojima se tvori pravni imperativ.

3.2 Pri formiranju zaključka pravnog silogizma treba polaziti od konkretnog slučaja. Ilustracije radi, navodimo jedan slučaj naknade štete: (14) X fährt mit zu hoher Geschwindigkeit in eine scharfe Rechtskurve. Dabei glaubt er leichtfertig, die Kurve erfolgreich beherrschen zu können, was ihm aber nicht gelingt. Durch starkes Bremsen gelangt sein Fahrzeug auf die linke Fahrbahn und stösst mit dem ihm entgegenkommenden Pkw des Y zusammen. Dadurch wird der Pkw des Y erheblich beschädigt.²⁸

Iz toga proizlazi: X hat den Pkw des Y beschädigt i X hat dabei fahrlässig und widerrechtlich gehandelt. Prema tome, konkretni elementi citiranog slučaja odgovaraju apstraktnim elementima sadržanim u opisu činjeničnog uvjeta iz § 823 BGB (vidi 2), te stručna formulacija činjeničnog stanja za ovaj slučaj glasi:

(15) X hat fahrlässig und widerrechtlich das Eigentum des Y beschädigt.

3.3 Sada možemo prijeći na formuliranje zaključka pravnog silogizma. Pri tom najprije treba upotrijebiti istu sintaktičku strukturu koja se nalazi u opisu pravne posljedice relevantne normativne rečenice, u ovom slučaju: *verpflichtet sein* sa zu + nominalna dopuna. Dakle, iz opisa pravne posljedice u § 823 BGB i iz suda o činjeničnom stanju navedenog pod (15), možemo izvesti slijedeći pravni zaključak:

(16) X ist dem Y zum Ersatz des (daraus entstandenen) Schadens verpflichtet.

Varijante ovog zaključka mogu se formulirati pomoću drugih jezičnih jedinica navedenih pod 2.2.1 i 2.2.2. S obzirom na to da sve varijante izražavaju isti prisilni zahtjev, s pravnog stajališta značenje ostaje nepromijenjeno.

(16a) X ist verpflichtet, dem Y den Schaden zu ersetzen.

(16b) X hat dem Y den Schaden zu ersetzen.

(16c) Der Schaden von Y ist (durch X) zu ersetzen.

(16d) Der Schaden des Y wird von X ersetzt.

(16e) X ersetzt dem Y den Schaden.

²⁶ O. Mandić, *Sistem i interpretacija prava*, Zagreb 1971, str. 151—152.

²⁷ Prema Koziol-Welser-u, *Grundriss des bürgerlichen Rechts I*, Wien 1976, str. 12.

²⁸ Slučaj iz užbenika »Njemački za pravnike«, Šarčević—Sokol, op. cit., str. 65.

- (16f) X muss dem Y den Schaden ersetzen.
(16g) X soll dem Y den Schaden ersetzen.
(16h) Dem X ist angeordnet worden, dem Y den Schaden zu ersetzen.
(16i) Es liegt dem X ob, dem Y den Schaden zu ersetzen.
(16j) Es ist erforderlich, dass X dem Y den Schaden ersetzt.

4. Za stjecanje kompetencije komunikacije u stručnim jezicima potrebno je upoznati i usvojiti jezične norme koje reguliraju izbor i upotrebu leksičkih i sintaktičkih jedinica kojima raspolaže jezični sistem dotičnog stručnog jezika. U pravnom jeziku stjecanje kompetencije komunikacije započinje usvajanjem jezičnih normi za tvorbu performativnih iskaza sadržanih u normativnim rečenicama. Tko želi komunicirati kompetentno na pravnom jeziku, mora posjedovati dva oblika jezičnog znanja: Mora biti u stanju identificirati one specijalne sintaktičke i leksičke zakonitosti kojima se tvori imperativ, te mora te zakonitosti upotrebljavati u tipičnim situacijama prema zahtjevima struke.

Communicative Competence in Languages for Special Purposes

Dr Susan ŠARČEVIC

In her article the author discusses communicative competence in languages for special purposes based on the German language of the law. The concept «communicative competence» can be defined as the use and function of language as opposed to code competence i.e. knowledge of the structure of language. From the viewpoint of sociolinguistics, the author deals with the problem of communicative competence depending on context of situation. Thus the question arises as to how the special language components of legal German are used to express legal thoughts, procedures and acts. The discussion is limited to the use of the so-called legal imperative in imperative sentences.

In the main part of the article, the author lists the most important syntactic and lexical units used in expressing legal imperatives in imperative sentences based on an analysis of various laws in force in the German-speaking countries. To demonstrate the use of the special language structures in concrete situations, the author turns to legal syllogisms, in particular their conclusion which is formulated in the legal imperative. Proceeding from a simplified case on compensation for damages, the author shows how to formulate the conclusion of the legal syllogism for this case using the special syntactic and lexical units for expressing imperatives in legal German. Since the language variations of the given conclusion express the same compulsory imperative, from the legal point of view, the meaning remains unchanged.

Prevela doc. dr Susan ŠARČEVIC

Sommario

Competenza di comunicazione nel linguaggio tecnico-professionale

Dr Susan ŠARČEVIC

In questo saggio l'autrice apre la discussione sulla competenza di comunicazione nel linguaggio tecnico-professionale, con particolare riferimento alla lingua giuridica tedesca. Sotto il concetto di «competenza di comunicazione» s'intende l'uso del sistema linguistico, contrariamente alla competenza del codice, cioè alla conoscenza del sistema linguistico. Dal punto di vista della sociolinguistica ci si pone la domanda come si debbano usare le unità linguistiche speciali nella lingua giuridica tedesca per esprimere le operazioni, le procedure ed il pensiero giuridico. L'argomento di ricerca è limitato all'uso del cosiddetto imperativo giuridico nelle proposizioni ingiuntive.

Nel saggio vengono quindi riportate le principali unità sintattiche e lessicali con le quali si esprimono le esigenze giuridiche nelle singole proposizioni ingiuntive delle leggi scelte nei paesi di lingua tedesca. Alla presentazione dell'uso di queste speciali unità linguistiche, in situazioni concrete, viene dedicata la formulazione delle conclusioni nei sillogismi giuridici. Partendo dal caso di indennizzo dei danni, l'autrice dimostra come si deve formulare la conclusione del sillogismo giuridico, usando le citate unità linguistiche speciali per esprimere esigenze giuridiche. Poiché le varianti linguistiche di una data conclusione linguistica esprimono la stessa esigenza forzata, sotto l'aspetto giuridico il significato resta immutato.

Preveo prof. Aldo LUPPI

OCJENE I PRIKAZI

Naš vodeći romanist, red. profesor zagrebačkog Pravnog fakulteta, te ugledni i plodni pisac, o čijim smo novijim radovima izvijestili u prošlom broju ovoga Zbornika, napisao je udžbenik o rimskom pravu, koji predstavlja korisnu dopunu naše literature o rimskom pravu, dobar priručnik za pripremanje ispita iz predmeta rimsko pravo i pouzdan vodič svima onima koji se žele upoznati s novijim znanstvenim rezultatima na području rimskog prava. Romčev udžbenik raspodjelom građe nastavlja tradiciju izvrsnog udžbenika rimskog prava M. Horvata, koji je doživio velik broj izdanja. Horvatov udžbenik nije mogao više voditi računa o mnogim novijim znanstvenim dostignućima. Tome u punoj mjeri zadovoljava Romčev udžbenik. Dvije su velike prednosti tog udžbenika. On se, prije svega, na udoban način povezuje s piščevim Izvorima rimskog prava, Zagreb 1973, tj. s latinskim tekstovima s prijevodom, tako da studenti imaju pred sobom ne samo modernu teoretsku obradu osnovnih pravnih ustanova rimskog prava, nego i opsežan i dobro probiran izbor tekstova, pa se tako uče pravno razmišljati nad izvornim materijalom. Osim toga, sitnijim slogom upozorava se na izvanredno uspješni i jednostavan način studente i ostale korisnike knjige na mnoga sporna pitanja pa su upravo ti dijelovi knjige od osobita interesa i za stručnjaka.

U seminarskom radu na našem Pravnom fakultetu Romčev udžbenik, zajedno s njegovim »Izvorima«, već je našao svoje mjesto. Naime, za studenta je od neprocjenjive koristi da usporedi shvaćanja pojedinih problema kod raznih autora i da pokuša razmisliti o problematici neposredno nad izvorima.

U skladu s koncepcijom udžbenika, u njoj nećemo naći znanstveni aparat. Pisac je naime mišljenja da on nepotrebno opterećuje tekst. Ipak nam se čini da je šteta da pisac nije dijelove teksta, pisane sitnijim slogom, popratio makar kako kratkim odgovarajućim znanstvenim aparatom jer bi to uz vrlo mali utrošak prostora omogućilo znanstvenu diskusiju o pojedinim tezama. Primjećujemo da među postklasičnim izvorima nisu navedene interpretationes Teodozijeve kodeksu i Paulovim Sentencijama, koje su novijim istraživačima jedan od najvažnijih izvora za upoznavanje postklasičnog prava. Pisac navodi (str. 81) da rob, oslobođen neformalnim manumisijama ostaje de iure i dalje rob, te da je jedan od oblika takvih neformalnih manumisija oslobođenje in ecclesia. Ipak, u literaturi je vrlo sporno da li oslobođeni in ecclesia postaje odmah civis Romanus ili Latinus Iunianus. Prema piscu (str. 194) laudemium, koji se plaća za suglasnost vlasnika prilikom prodaje

emfiteuze, iznosi 2 % kupovne cijene, ali u C. 4, 66, 3, 4 riječ je o naknadi u visini od najviše 2 %, što znači da ona može biti i manja.

Te i slične manje važne primjedbe spominjemo samo usput, jer ni najmanje ne umanjuju visoku znanstvenu i pedagošku vrijednost knjige. Knjizi možemo poželjeti veći broj izdanja, a od autora očekujemo daljnje korisne doprinose našoj romanistici.

Prof. dr Lujo Margetić

GLOSSAR ZUR FRÜHMITTELALTERLICHEN GESCHICHTE
IM ÖSTLICHEN EUROPA, SERIE A, LATEINISCHE NAMEN
BIS 900; SERIE B, GRIECHISCHE NAMEN BIS 1025,
Franz Steiner Verlag GmbH Wiesbaden 1981. i d.

U 1981. godini izašao je Band II, Lieferung 6 (Bulgaria-Caganus), Serie A kao i Band II, Lieferung 2 (Quellensiglenverzeichnis-Adrianopolis 2) Serie B Glosara ranosrednjovjekovnoj povijesti istočne Evrope, koji je već sada postao jednim od nezaobilaznih djela, bez kojeg je rad na povijesti, pravnoj povijesti, lingvistici, arheologiji, toponomastici itd. istočne Evrope i, dakako, naših naroda, naprosto nezamisliv. Glosar izdaju znanstvenici svjetskog glasa Jadran Ferluga, Manfred Hellmann i Herbert Ludat, koji svakako spadaju među najbolje poznavaoce ranog srednjeg vijeka u istočnoj Evropi.

Poteškoće što se javljaju prilikom izdavanja ovakvog djela tako reći su nepremostive, dijelom zbog golemog materijala što ga treba znanstveno obraditi, a dijelom zbog stalne opasnosti da financijski ili osobni razlozi zakoče daljnje izlaženje. Kako je već izašao cijeli prvi svezak serije A (ukupno stranica LXXIII i 429) i serije B (ukupno stranica CLXXVI i 319), a od drugog sveska u seriji A LXXI i 228 odnosno u seriji B CXII i 228 str., to ne možemo a da ne poželimo izdavačima da ustraju u svom nadasve važnom i korisnom pothvatu i da ga uskoro prošire na već najavlvenu seriju C (Slavische Quellen).

Za našu prošlost donosi Glosar već u svojim prvim knjigama vrijedne podatke o izvorima. Tako u seriji A u prvom svesku navodimo samo natuknice Absaro (171 i 358), Antes (110 i 390), Avari (187 i 403), Balca (315), Antibarum (3:1), Arbum (393), a u drugoj knjizi Belogradensis episcopatus (7), Biaci (28), Blaci (38), Borna (130), Borut (137), Branimirus (167), Brasclauo terra i Bratia (169), Brazlauo (171), Budua (188) — ali ima i mnogo drugih natuknica koje će našim istraživačima biti od velike koristi, npr. Akvileja (119), Alboin (378), itd. U seriji pak B osobitu pažnju privlače izvanredno savjesno prikupljeni podaci o Avarima, koji obuhvaćaju pune 184 stranice. Kako je povijest Južnih Slavena u prva dva stoljeća nerazdvojivo povezana s Avarima, vijesti o Avarima su za nas neprocjenjive.

Ovako široko koncipirano djelo na kojem surađuje veći broj suradnika kroz dulje razdoblje ne može izbjeći manjim ili većim neusuglašenostima. Upozorili bismo samo na izvore što se odnose na Absaro, današnji Osor, spomenut na dva mjesta u prvom svesku na str. 17 i u Nachträge na str. 358. Identifikacija je izvršena ovim riječima: Absaro. Osor. Ort auf der Adria-Insel Cres. Bischofssitz (seit dem 6. Jh.), a kao izvore koji spominju Osor do 900. god. pismo pape Ivana VIII od 10. VIII 879. Origo civitatum Italiae seu

Venetiarum (tzv. Chronicon Altinate) i Pop Dukljanin (Anonymus presbyter Diocleas). Vijest iz Origo o tome da je akvilejski patrijarh Helija osnovao, među ostalim, pičansku, krčku i osorsku biskupiju sigurno je nepouzdana, što je već odavno dokazano (v. npr. F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, I, 1902; D. Butorac — A. Ivandija, Povijest katoličke crkve među Hrvatima, Zagreb 1973, 42 koji osnivanje osorske biskupije stavljaju u VIII st.).

Svakako su redaktori postupili ispravno, što su među izvorima ipak naveli i tu makar nepouzdanu vijest, kao uostalom i jednako, ako ne i još više nepouzdanu vijest iz Popa Dukljanina. S druge strane, šteta je što je redaktorima izbjegla vjerodostojna vijest Ivana Đakona: Saraceni videntes quod in cristianis victoriam essent consecuti, ad Absarensem civitatem usque pertingere non dubitaverunt et in feria secunda pasce incendio eam devastantes itd., jer je ta vijest o paležu i uništenju Osora (najvjerojatnije 3. IV 842), uopće prva pouzdana vijest o Osoru nakon antike. Ivan Đakon donosi i prve pouzdane vijesti o otoku Susku, o Kvarneru itd. Nema sumnje da ćemo na te vijesti naići u daljnjim svescima Glosara.

Glosar je monumentalno djelo čiji svaki idući svezak očekujemo s ne-
strpljenjem.

Prof. dr Lujo Margetić

**Risto Kovijanić: SPOMENI CRNOGORSKIH PLEMENA
U KOTORSKIM SPOMENICIMA, izd. Istorijski institut SR CG,
(XIV—XVI vijek), knj. I, Cetinje 1963. i knj. II,
Titograd 1974.**

UDK 949.716

Historijski arhiv u Kotoru sadrži izuzetno bogatu građu za proučavanje prošlosti (od daleke do najnovije) ne samo Boke Kotorske nego i susjednih krajeva i regija, a često i mnogo šire. Arhivska dokumentacija koju je autor istraživao i koristio sastoji se iz sudsko-notarskih i upravno-političkih spisa. Pisana je jednim dijelom latinskim jezikom (ona ranija i najranija), a većim dijelom talijanskim jezikom i to venecijanskim dijalektom. Sudsko-notarske knjige obuhvaćaju period od 1326. do 1797. god., a upravno-politički spisi period od 1684. do 1797. god. (godina propasti Mletačke Republike). Autor je svoja proučavanja započeo od XIV stoljeća, a za taj period sačuvani su spisi samo u rasponu od 18 godina, tj. za period 1326—1337. (doba vladavine Stevana Dečanskog i cara Dušana) i za period 1395—1400. (dakle, doba samostalnosti grada Kotora). Da bi napisao ovaj opsežan rad (u dvije knjige) autor je morao istražiti preko 65.000 stranica sudsko-notarskih knjiga s nekoliko stotina tisuća dokumenata (od čega direktno korištenih 1.700). To je predstavljalo zaista ogroman i hvale vrijedan posao. No taj je posao ovaj poznati znanstveni radnik i erudita zaista solidno i minuciozno obavio pa su i rezultati toga i tolikog rada bili izuzetno vrijedni. Obje knjige izdao je Istorijski institut SR Crne Gore. Prva knjiga objavljena je u Cetinju 1963, a druga u Titogradu 1974. godine.

Prva knjiga (262 stranice) obrađuje podatke o Njegušima, Cetinjanima, Čekličima, Cucama, Bjelicama, Ozrinićima, Pješivcima, Zagarčanima i Komanim. U okviru svih ovih skupina, nakon veoma korisnih uvodnih napomena, iznose se posebni podaci za sve podskupine, bratstva, prezimena itd., a na kraju slijedi odlično razrađen registar. Druga knjiga (253 stranice) nastavak je prve knjige i obrađuje: Zečane, Mrkojeviće, Krajinjane, Crmničane, Ljubotinjane, Ceklinjane, Lješnjane, Bjelopavliće, Nikšiće, Grahovljane, Rudinjane, Banjane, Drobnjake. Sadrži posebne podatke za brojne podskupine, naselja, bratstva, prezimena itd., sve po principu i na način kao i u prvoj knjizi. Na kraju, u posebnoj skupini pod naslovom: »Zečani-Crnogorci« izlaže o spomenima Zete, odnosno Crne Gore, u širem smislu, o Balšićima, nepoznatim Balšićima, Kalođerđevićima (Đuraševići-Crnojevići?), zetskom vojvodi Alto-manu, o Nikoli Arhilupisu-Kotoraninu (despotovom sekretaru), o Bratoslavbegu i dr. Slijedi pogovor i opet na kraju iscrpan registar.

Autor je poznati i priznati znanstveni radnik s opsežnom bibliografijom publiciranih radova (knjiga, monografija, studija, članaka) i brojnim prizna-

njima. Ove dvije knjige predstavljaju još jedan izuzetno vrijedan naučni doprinos našoj povijesnoj nauci ovog plodnog i priznatog naučnika. Prilaz, metode, način obrade i prezentacije, povezivanje arhivskih podataka (uz korištenje brojne literature) i naučni zaključci — sve je to u ovim dvjema knjigama na zavidnoj visini i zahtijeva posebno priznanje autoru.

Prof. dr Đorđe Milović

V. T. Pašuto, I. V. Štalj: KORČULA

Izd. »Nauka«, Akademija nauk SSSR — Institut istorii SSSR, Moskva 1976.

UDK 949.713:34

Akademija nauka SSSR, odnosno njezin Institut za povijest SSSR, objavio je 1976. god. knjigu pod naslovom »Korčula« i podnaslovom »Korčulskij statut kak istoričeskij istočnik izučeniya obščestvenogo i političeskogo stroja ostrova Korčula XIII v.«. Autori knjige su Vladimir Terentjevič Pašuto (dopisni član Akademije nauka SSSR) i Irina Vladimirovna Štalj. Odgovorni redaktor knjige akademik L. V. Čerepin, ukazujući na značenje ovog našeg starog pravnog spomenika (Statuta Korčule iz XIII stoljeća), stavlja ga odmah iza Ruskaja pravde (poznatog i izuzetno važnog starog ruskog i općenito slavenskog pravnog spomenika iz XI—XII stoljeća, koji je predstavljao zbornik kneževskih odluka sastavljen na temelju starih običajnih prava, prilagođenih odnosima i prilikama kijevske Rusije u ranofeudalnoj epohi). Knjiga sadrži dva dijela. Prvi dio napisao je Vladimir Terentjevič Pašuto i govori o općem i političkom ustrojstvu Korčule u XIII stoljeću i to: o otoku Korčuli (teritorij, naselja, nastanak Statuta), o privredi, društvenom uređenju, stvarnom i nasljednom pravu, obvezama i ugovorima (kupoprodaja, zajam, zaloga i dr.), oslobodilačkoj borbi u to staro vrijeme (s posebnim akcentom na klase borbe), političkom ustrojstvu (vijeće, knez, suci, vijećnici, sudska kurija, malo i veliko vijeće itd.), te o sudu (sud općine, knežev sud, prijestupi, kazne, procesi i dr.). Na kraju kratki zaključci. Autor je u ovoj svojoj raspravi koristio vrlo obimnu literaturu na jezicima: našem, ruskom, njemačkom, mađarskom, latinskom, talijanskom i francuskom, pa je studija snabdjevena solidnom znanstvenom aparaturom. Drugi dio napisala je Irina Vladimirovna Štalj i on, nakon kraćeg uvoda, sadrži tekst na latinskom jeziku kraće redakcije Korčulanskog statuta iz XIII stoljeća i njegov prijevod na ruski jezik, popraćen ponekim primjedbama i objašnjenjima, a na kraju jednom vrstom pogovora koja se odnosi općenito na latinski tekst i dati prijevod na ruski jezik. Sasvim na koncu dato je nešto što za ruskog čitaoca (a pogotovo znanstvenog radnika) može biti od velike koristi. To je »Latinsko-ruskij terminološki komentarij-slovar kratkoj redakcii statuta ostrova Korčula«.

Komentari uglavnom nisu dali novijih stvari (izvan onih već poznatih nauči), no značaj je ovog djela u tome što je ruskoj čitalačkoj publici, posebno znanstvenim radnicima koje ova oblast istraživanja interesira, pružilo mogućnost da se i na ruskom jeziku (pored usporedno izloženog latinskog teksta originala Statuta, što je također veoma važno) upozna s ovim našim starim i izuzetno vrijednim pravnim spomenikom koji seže daleko u XIII stoljeće. Istina, koliko daleko unutar XIII stoljeća naučnici se još uvijek ne slažu sasvim. Ima ih koji ovaj statut stavljaju u 1214. godinu, mada ga neki

pomjeraju na 1256, a neki čak i na 1265. Ne ulazeći, naravno, ovdje u ove probleme, možemo svejedno naglasiti da razlike ipak nisu velike i da jedan ovakav pravni spomenik, kao što je Korčulanski statut iz XIII stoljeća, ukazuje bez sumnje na visok stupanj pravne kulture i rani razvoj pravne misli na ovom dijelu slavenskog juga. Raduje nas stoga posebno što je njegov tekst ovim djelom (uz to uz iscrpne i studiozne komentare) sasvim približen ruskom čitaocu, a posebno znanstveniku. Ovo tim prije što se ovom Statutu (promatrajući ga u kontekstu šire slavenske pravne povijesti, naravno), po važnosti i starosti njegovoj, kako reče akademik Čerepin, daje mjesto negdje odmah iza znamenite stare Ruskaja pravde.

Prof. dr Đorđe Milović

Jedan od naših vodećih medievista, N. Klaić, redovni profesor za izvore hrvatske povijesti na zagrebačkom Filozofskom fakultetu u svojem je bogatom opusu posvetila veliku pažnju povijesti Hrvatskog primorja. Kako su njezini radovi od velikog značenja također i za pravne povjesnike, to se makar i posve kratak osvrt na njih ukazuje korisnim upravo u našem Zborniku.

Već u svojem radu *Falsifikati u povijesti Paga*, kojim se habilitirala za privatnog docenta na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1954. god. (objavljeno u dva dijela i to prvi dio pod naslovom *Rapski falsifikati*, »Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru«, Zadar 1955, 37—57, a drugi dio pod naslovom *Paški falsifikati*, »Radovi Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu«, *Historijska grupa I*, 1959, 15—63) N. Klaić je u temi, važnoj za poznavanje prošlosti našeg kraja, nagovijestila smjer kojim će se razvijati njezina znanstvena djelatnost, naime kritičko proučavanje izvora. Kritika izvora za hrvatsku povijest dovela je N. Klaić u tom radu — slično kao i u mnogim radovima koji su slijedili — do uvjerenja znanstveno besprijekorno utemeljena — da su mnoge isprave, na kojima se nerijetko temelje zaključci i rezultati, krivotvorine. Takav pristup izazvao je često otpor i neprihvatanje njezinih stavova jer je izgledalo kao da se time iz hrvatske prošlosti izbacuje i isprave i činjenice o kojima nas one obavještavaju. Po našem uvjerenju stvar stoji upravo obratno. Kritičko ispitivanje povijesnih izvora često ima za posljedicu proširenje naših spoznaja. Hiperkritika nije dakako prihvatljiva, ali znanstvena diskusija je pravi način da se rezultati isprave, dopune i unaprijede. Uostalom, krivotvorine — osim onih posve bezvrijednih — sadrže najčešće skrivenu vrlo dragocjenu autentičnu poruku, koja se u čahuri krivotvorine lako izgubi i koja tek mukotrpnim analitičkim radom izlazi na vidjelo. Upućujem npr. na važan rad autorice o našoj najstarijoj privatnoj ispravi, navodnoj Trpimirovoj darovnici od 852. god. (N. Klaić, *O Trpimirovoj darovnici kao diplomatskom i historijskom dokumentu*, »Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku« LXII (1960), 1967, 105—155; usp. L. Margetić, *Neka pitanja iz naše ranije povijesti i rimsko pravo*, »Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu« XVI, 1979, 69—77).

U posebnoj grupi rasprava N. Klaić analizira velik broj problema političke povjesnice našeg kraja. Tako u radu *Da li je postojala Dalmatinska marka Bečke ilustrirane kronike* (Zgodovinski časopis XIX—XX, 1965—1966, 125—138) zastupa vrlo prihvatljivu tezu da podacima Bečke ilustrirane kronike o hrvatskom kralju Zvonimiru treba pokloniti mnogo više pažnje nego što se to do sada radilo. Primjedbe o nedovoljnoj pouzdanosti nekih vijesti o Zvonimiru u toj kronici autorica s pravom odbacuje ukazujući na okolnost da se po drugim izvorima »Dalmatinsku krajinu« može locirati na područje

sjevernog Kvarnera za razliku od npr. Barade, koji ju je nalazio u Slavoniji. Autorica iznosi tezu da je područje glagoljice ujedno i područje Dalmatinske marke, a tu svoju tezu potanje objašnjava u radu *Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću*, »Slovo« 15—16, 1965, 225—281. Krčkim knezovima, kasnije zvanim Frankapani, autorica je posvetila dva značajna rada: *Knezovi Frankapani kao krčka vlastela*, »Krčki zbornik« 1, 1970, 125—180 i *Kako i kada su knezovi krčki stekli Modruš i Vinodol*, »Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu« XVI, 1971, 129—168. To su nakon poznatog rada V. Klaića o krčkim knezovima do sada najtemeljitiji i nezaobilazni radovi o ulozi te važne velikaške obitelji na našem primorskom području. Osobito drugonavedena rasprava je značajna i po tome što podvrgava podrobnoj analizi i dokazuje nevjerodostojnost nekih od isprava koje su do sada uživale puno povjerenje naših pravnih povjesničara, unatoč tome što su već odavno mađarski znanstvenici vrlo argumentirano tvrdili da je riječ o krivotvorinama.

Po mojem mišljenju još je — osobito za pravnog povjesnika — važnija druga skupina radova N. Klaić što se odnose na društvene odnose u našim krajevima. Ovamo pripada rad *Društvena struktura kvarnerske općine u razvijenom srednjem vijeku*, »Krčki zbornik« 2, 1971, 111—144, u kojem je osobito značajna analiza prava i dužnosti senjskih plemića i pučana prema Senjskom statutu iz 1388. god., te šira razmatranja o začecima slavenske općinske organizacije na našem Primorju. Prema tezi N. Klaić slavenska se općina na Primorju razvila pod izravnim utjecajem Bizanta, koji je vlast nad ovim krajevima držao još od IX st. (u mojoj knjizi *Iz vinodolske prošlosti*, Rijeka 1981, 155 greškom stoji »XI« umjesto »IX«) tako da bi naše vinodolske i uopće kvarnerske općine po shvaćanju autorice potjecale — slično kao i ostale mediteranske općine — »iz starog antičkog polisa kao zajednice slobodnih ljudi«. U radu pak *Vinodolsko društvo u početku XVII stoljeća*, »Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu« XVII, 1972, 187—233 N. Klaić dala je na osnovi raspoloživih izvora iscrpnu sliku vinodolskog društva u XVII st. (plemeniti, slobodnjaci, knapi, Vlasi, pučani) i pučanskih podavanja. Pitanjima društva na Kvarneru bavila se N. Klaić i ranije, osobito u radu *Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi*, »Zgodovinski časopis«, XII—XIII, 1958—59, gdje je s pravom kritizirala ideju »samonikle slavenske općine«, koju nalazimo u Kostrenčića i drugih. Poslije njezina uspješna argumentiranja o navodnoj specifičnoj »hrvatskoj slobodnoj općini« u Vinodolu može se pisati tek ako bi se uspjelo pobiti autoričine analize, što neće biti baš lako. U svojem vrlo poznatom radu *Što su kmetovi Vinodolskog zakona*, »Radovi Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu«, Odsjek za povijest, 4, 1962, 25—50, N. Klaić zastupa tezu da se u Vinodolskom zakonu pod nazivom kmetova kriju zapravo neki općinski činovnici, a u radu *Kako Jablanac postaje slobodni kraljevski grad (1251. god.)*, »Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu«, XVIII, 1973, 203—213, razmatra okolnosti koje su navele bana Stjepana da osnuje Jablanac kao neku vrstu rapske »kolonije«.

Spomenimo konačno i dva u pravom smislu monumentalna djela, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971. i *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976, u kojima nalazimo velik broj podataka i zapažanja o našim krajevima.

Ukratko, opus N. Klaić što se odnosi na društvenu problematiku naših primorskih krajeva velik je i nezaobilazni doprinos poznavanju naše starije povijesti. Pravni povjesničari koji se žele baviti ubuduće problemima hrvatskog primorskog područja ne mogu zaobići njezine radove. Dat ćemo samo jedan primjer. N. Klaić je u svom radu *Kako i kada su...*, 1971. ustvrdila da je darovnica kralja Bele III krčkom knezu Bartolu, kojom mu daruje Modruš, krivotvorina te je to među ostalim dokazivala neobičnom klauzulom pečaćenja. Kako sam taj isti način našao i u drugim suvremenim ugarskim ispravama, smatrao sam 1978. god. da je neobična klauzula najbolji dokaz njezine vjerodostojnosti. Ipak, ponovljena analiza svih sastojaka te darovnice uvjerila me je da je N. Klaić ipak u pravu i da pravna neuvjerljivost nekih klauzula u toj darovnici snažno govore u prilog teze da je isprava krivotvorena. Nesumnjivo će daljnje analize drugih znanstvenika ukazati na druge elemente i okolnosti vezane uz tu darovnicu, a od toga će znanost imati samo koristi.

Na kraju, neka mi bude dopušteno izraziti želju da N. Klaić obogati i istarsku povijest isto tako korisnim priložima. O Istri je doduše autorica pisala u svojoj *Povijesti Hrvata u ranom srednjem vijeku* (99—108; 175—191; 457—473), ali autorica Istri ipak nije posvetila onoliko pažnje koliko i ostalim hrvatskim krajevima. To je šteta jer mnogi aspekti istarske srednjovjekovne povijesti još nisu našli odgovarajuće analize.

Prof. dr Lujo Margetić

Sima Avramović svojim magistarskim radom (prvonađeni rad) i doktorskom dizertacijom (drugonađeni rad) dao je našoj pravno-povijesnoj znanosti dva rada osobite vrijednosti. Značaj ta dva rada je višestruk. Prije svega riječ je o vrlo ozbiljnim i savjesno napisanim radovima. Dovoljno je istaći da je za magistarski rad Avramović koristio 156, a za doktorsku dizertaciju 197 djela iz naše, njemačke, engleske, francuske, ruske, talijanske, španjolske, itd., literature te se poslužio svim relevantnim izvorima za staro grčko pravo i, što je još važnije, znalački obradio velik broj problema na način koji pobuđuje naše puno poštovanje. Već samo navođenje problema koje je autor obradio, zauzimajući samostalan stav u izvanredno složenoj znanstvenoj diskusiji, daleko bi premašilo opseg koji nam dopušta ova recenzija. Uz to staro grčko pravo jedna je od najtežih — i najljepših — grana antičkog prava, pa kako je i rimsko pravo tek jedna od emanacija antičkih društvenih odnosa, puno razumijevanje evolucije rimskog prava moguće je tek uz sagledavanje čitavog antičkog mediteranskog društva i njegove nado-gradnje — što su uostalom ispravno istakli Arangio-Ruiz, Schultz, Wolff i mnogi drugi. I konačno, u nas se pojedinim pravnim problemima staroga grčkog prava posvećivala na žalost vrlo mala pažnja — jedva da ima autora koji su o tome nešto više pisali — pa je za našu pravno-povijesnu znanost izvanredan dobitak što smo s Avramovićem dobili vrsnog stručnjaka. Posebno je za pohvalu što je Avramović pripremio cijeli Gortinski zakonik s prijevodom na naš jezik, što omogućuje izvanredno korisne usporedbe s rimskim Zakonikom XII ploča. Nadalje, treba zahvaliti Avramoviću da je u svom radu obuhvatio i analizirao epigrafske i druge izvore iz raznih grčkih gradova i izvršio znalačku usporedbu oporučnog prava u Ateni, drugim grčkim gradovima-državama i Rimu.

Bilo bi poželjno da Avramović nađe izdavača za radove koje ovdje recenziramo jer bi bila velika šteta da oni ne dobiju svoje pravo mjesto u našoj pravno-povijesnoj literaturi. Uz pravne povjesnike njegovim bi se rezultatima mogli i morali koristiti i povjesničari, epigrafičari, sociolozi, arheolozi, u čijim radovima nerijetko nailazimo na začuđujuće nepoznavanje pravne problematike koje se onda osvećuje u neprihvatljivim i površnim rezultatima.

Prof. dr Lujo Margetić

Mladen Singer: DROGA, OMLADINA, KRIMINALITET

Izdavač: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet za defektologiju, Zagreb, 1981.

UDK 343.97:613.83

Knjiga dr Mladena Singera, redovnog profesora Fakulteta za defektologiju u Zagrebu i zamjenika javnog tužioca Hrvatske, »Droga, omladina, kriminalitet« tiskana je u Sveučilišnoj nakladi Liber, Zagreb, kao udžbenik za dio sadržaja kolegija kojega pod naslovom Socijalna patologija slušaju u V i VI semestru studenti Fakulteta za defektologiju i u VII i VIII semestru studenti Visoke škole za socijalne radnike u Zagrebu. No, valja odmah reći da je ta knjiga i više nego udžbenik. Dijelom svojega sadržaja ona bez dvoumljenja odgovara kriteriju po kojem se takvi radovi mogu smatrati znanstvenim monografijama. Zbog toga ona će dobro doći ne samo studentima za pripremanje ispita, već i svima koji se bave krivičnim znanostima, sociologijom i srodnim znanstvenim disciplinama ili praktičnim djelatnostima kriminalne politike i socijalne patologije. Ovakvu ocjenu nametnuo nam je autor svojim originalnim pristupom i prezentiranjem materije, koji se razlikuje od tradicionalnog pisanja udžbenika i skripata za potrebe fakultetskih studija, a naročito sadržajem VIII glave — Analiza kriminaliteta nabave i distribucije droge u SR Hrvatskoj (str. 128—177). No podimo redom: Cjelokupni tekst knjige raspoređen je u devet poglavlja: I — Narkomanije i narkomani; II — Produkti cannabisa; III — O nekim drugim značajnijim drogama; IV — Općenito o ličnosti narkomana; V — Omladina i droge; VI — Droga i kriminalitet; VII — Liječenje, suzbijanje i sprečavanje, prevencija; VIII — Analiza kriminaliteta nabave i distribucije droge u SR Hrvatskoj; IX — Pravni osnov borbe protiv zloupotrebe droga. Na kraju knjige nalazimo uspješno sastavljen Index i Popis literature.

U daljnjem opisu knjige pokušat ću informirati o najmarkantnijim dijelovima sadržaja svakog poglavlja i upozoriti na ono što bi po mojoj ocjeni valjalo potaknuti čitatelja ovog prikaza da knjigu o kojoj je riječ uzme u ruke i da se osobno upozna s njenim sadržajem. U prvom poglavlju autor zadovoljavajuće iscrpno i potpuno dovoljno informativno opisuje uživanje raznih supstanci pod čijim su djelovanjem ljudi u povijesnom razvoju naše civilizacije radi doživljaja ugođe zapadali u posebna psihička i fizička stanja. Pri tome on, s dobrim osjećajem za mjeru, ukazuje na nedvojbeno opasnost svih prirodnih i umjetnih supstanci kojima se postižu takva stanja, i to prvenstveno zbog toga što se njihovom upotrebom kod konzumenata razvija, pod složenim utjecajem niza endogenih i egzogenih faktora, osjećaj zavisnosti, zbog čega on postaje žrtvom zloupotrebe takvih supstanci. (Pod zloupotrebom, autor sasvim ispravno smatra »odstupanje od uobičajene i svrsishodne upotrebe kako u kvantitativnom, tako i u kvalitativnom smislu.«) U nastavku slijedi opis najvažnijih klasifikacija narkomanija i sredstava koja se upotreb-

ljavaju. U narednoj glavi opisuju se detaljno produkti cannabisa, hašiš i marihuana s vrlo detaljnim prikazom načina konzumiranja te vrste droge i efekata koji se postizavaju. Opasnosti i štetne posljedice upotrebe cannabis produkata iznesene su istinito i objektivno bez, inače, uobičajeno pretjeranog naglašavanja negativnih karakteristika. Rasprostranjenost pojave jasno je predočena statističkim podacima. U trećem poglavlju čitalac nalazi podatke o nekim drugim značajnijim drogama, opijumu i njegovim derivatima, morfinu, heroinu, codeinu, cocainu, LSD, eskalinu, psiholocybinu, STP, speedu, barbituratima, trankvilizantima, etheru, raznim otapalima i razrjeđivačima. Osnovni podaci o tim drogama uvijek su dopunjeni s aktualnim rezultatima istraživanja o njihovom djelovanju i posljedicama. Kriminološki pristup upotrebi droge nalazimo u četvrtoj glavi, ali na žalost u dosta skraćenom obliku, zbog čega i moj prigovor autoru. O uzrocima zloupotrebe droga trebalo je, po mojem mišljenju, više reći upravo na ovom mjestu u knjizi. No taj će prigovor (ukoliko ga prihvati), čitatelj bez poteškoća zaboraviti već u prae-nju sadržaja narednog poglavlja: Omladina i droge, jer autor svoj prikaz razvija na njemu svojstven način, uspješno spajajući teoretski pristup s praktičnim primjerima i statističkim podacima. Na ovom mjestu nema deficita, a naročito je informativan dio u kojem se opisuje rasprostranjenost upotrebe droge u maloljetničkoj populaciji, i od posebne vrijednosti je opis osobnih karakteristika mladih narkomana, utjecaja porodice i obiteljskih prilika, škole, omladinske supkulture, »hippi« pokreta i »komune« na mlade konzumente droga. Brojne karakteristike fenomenologije, koja je vrlo plastično i uz brojne primjere prikazana u ovom dijelu knjige, nisu, istina, u dovoljnoj mjeri obuhvaćene i u zaključnim razmatranjima na kraju poglavlja, no to ne umanjuje vrijednost podataka i ocjena koje je autor pružio čitatelju.

U prvim rečenicama šeste glave nalazimo jasnu podjelu na dvije grupe situacija koje povezuju drogu i kriminalitet. U prvoj grupi su kriminalna ponašanja pod neposrednim utjecajem droge, a u drugoj kriminalitet koji je usmjeren na nabavu i distribuciju droge, i to direktni i indirektni (direktno usmjeren na nabavu droge ili se radi o krivičnim djelima kojima je krajnji cilj nabava droge). Opisujući kriminalitet osoba koje stoje pod neposrednim utjecajem droge, prof. Singer upoznaje čitatelja s rezultatima istraživanja koja su obavljena u švedskoj, Vel. Britaniji, SR Njemačkoj (Kreuzer) i SAD. Spretno izabrani primjeri i podaci iz vrlo opsežne literature za to područje omogućavaju realni sud i onome koji se prvi puta upoznaje s ovom situacijom. Kriminalitetu nabave i distribucije droge u svijetu i u SFRJ dano je posebno mjesto uz konstataciju koja nedvojbeno proizlazi iz prezentiranih i komentiranih podataka da je krijumčarenje droge u stalnom porastu. Sličedi umjereno opširan, ali i neophodan opis ilegalnog tržišta drogom i njegove organizacije (profesionalno organizirana trgovina, »siva zona«, hijerarhija »Dealera«, trgovci koji ne konzumiraju drogu i oni koji to i sami čine, samoopskrbljivanje, inozemni i domaći element u distribuciji droge, osnovne karakteristike sitnih preprodavača itd.). U posljednjem dijelu ove glave prikazan je odnos između ovisnosti o upotrebi droga i provalnih krađa u ljekarni i falsifikata recepata. U VII glavi Liječenje, sprečavanje, suzbijanje i prevencija zloupotrebe uživanja droga, autor se s prihvatljivim obrazloženjem odlučio za prikaz multikauzalnog pristupa ovom problemu po sistemu programa, umjesto raslojavanja na pojedinačnu problematiku svakog od

činilaca u toj oblasti. Pri tome vrlo iscrpno opisuje stajališta i iskustva najeminentnijih domaćih autora (Hudolin, Turčin, Despotović, Antonijević, Miličić i dr.), stručnjaka iz inozemstva (Stubing, Bschor i dr.), te daje primjere akcionih programa i djelovanja vladinih i privatnih organizacija u svijetu. Na ovom mjestu uspostavljena je i neophodna veza ovisnosti o uživanju droga s ostalim ovisnostima koje su odin teras za socijalnu patologiju, prije svega ovisnosti od upotrebe alkohola. U glavi VIII opisani su rezultati ispitivanja kriminaliteta nabave i distribucije droge u SR Hrvatskoj za razdoblje od gotovo deset godina (pravomoćno i nepravomoćno osuđene punoljetne osobe u razdoblju od 1. I 1970. do 15. X 1979. g.). Autor je vjerojatno imao razloga zbog kojih nije ispitivanje proširio na ravno deset godina, no i taj »manjak« od svega dva i pol mjeseca ne umanjuje vrijednost analize. Ono što me više smeta je podatak da su ispitivanjem obuhvaćene i nepravomoćne presude, jer to ipak unosi malu rezervu u pogledu realnosti ukupnog rezultata, zbog mogućnosti (minimalne, ali ipak) da u određenom broju tih obuhvaćenih slučajeva dođe do oslobađajuće presude u krajnjoj instanci. Bilo kako bilo, radi se o uzorku kojim je obuhvaćeno 207 osoba osuđenih za krivična djela iz čl. 245. i 246. KZ SFRJ, odnosno čl. 208. KZ. Visokoj vrijednosti analize doprinijela je bez sumnje obrada podataka na računalo Sveučilišnog računskog centra u Zagrebu, čiji su stručnjaci i u drugim situacijama znatno doprinijeli stvaranju zaključaka na području krivičnih znanosti (tako npr. ispitivanja delikata s elementima nasilja u SRH, jedan od autora također prof. Singer i sl.). Premašivalo bi znatno uobičajene okvire ovog prikaza kada bismo pokušali sasvim lapidarno opisati osnovne podatke iz ovog ispitivanja, pa nam ne preostaje drugo već sasvim ukratko reproducirati najbitnije zaključke: Krivična djela neovlaštene proizvodnje i stavljanja u promet opojnih droga i omogućavanja uživanja opojnih droga (čl. 245. i 246. KZ SFRJ) čine pretežno osobe u mlađoj životnoj dobi (do 30. god. života), i to u najvećem broju osobe muškog spola. To su počinitelji koji su u 82 % izvan braka, relativno većeg obrazovanja od opće populacije osuđenih osoba, a veći je i relativno visok postotak udjela stranaca u toj kriminalnoj djelatnosti (15 %). Svega 1/4 svih osuđenih je u stalnom radnom odnosu, 12 % je odano skitnji, više od polovice sklono je prekomjernom uživanju alkohola, i oko 2/3 uzorka konzumira drogu, dok ih je 40 % već ranije osuđeno jednom ili više puta. Predmetom izvršenja djela je najčešće kanabis droga (60 %), a zatim slijedi opijum (22 %), morfij (15 %), LSD (9,2 %) i heroin (1,2 %). Kriminalna aktivnost ove vrste koncentrirana je na područje Zagreba (52,2 %) i gradove na obali mora (31 %). U svim modalitetima kriminalnog ponašanja ovog uzorka, prema ocjeni autora, maloljetne osobe su u zabrinjavajućoj mjeri na ovaj ili onaj način tangirane. Više od 1/3 počinitelja osuđeno je uvjetnom osudom, a prema 1/2 primijenjena je i mjera sigurnosti, najčešće obveznog liječenja od alkohola i narkomanije. Autor smatra da bi kategorija preprodavača morala ubuduće biti strože tretirana, tj. da bi kaznena politika prema njima morala biti stroža, a da bi prema ovisnicima valjalo preispitati do sada poduzimane mjere specijalno preventivnog i kriminalno profilaktičkog karaktera, posebno kada se radi o mlađim osobama, koje relativno rano pokazuju raznovrsne oblike poremećaja u ponašanju, prije svega u odnosu na obveze prema školi i radnom mjestu.

U posljednjoj glavi kronološkim redoslijedom opisane su međunarodne konvencije kojima je cilj sprečavanje proizvodnje i raspačavanja droge, a

za potrebe studenata nepravnik prepisani su i oni dijelovi pojedinih zakona (prije svega krivičnog) koji su u najčešćoj primjeni kada se radi o zlo-upotrebi droge.

Sve u svemu, smatram da nije ni malo pretjerano zaključiti da je knjiga prof. Singera dobrodošla ne samo kao udžbenik već i kao koristan materijal s mnogim karakteristikama djela znanstvene vrijednosti za izučavanje zlo-upotrebe droge s krivičnog i sociopatološkog aspekta. Dopuštam si i konstataciju da je potreba za izdavanjem udžbenika pod takvim naslovom provocirala znanstvenu znatiželju autora u toj mjeri da je prvenstveni cilj bio samo dobar povod da se javnosti prezentiraju sadržaji koji po svojoj informativnosti i vrijednosti premašuju tu potrebu. Radi toga bila bi prava šteta kada ta knjiga ne bi iz bilo kojih razloga bila dostupna i korištena izvan nastavne djelatnosti na Fakultetu za defektologiju i Visokoj školi za socijalne radnike u Zagrebu.

Prof. dr. Željko Horvatić

Početak travnja ove godine navedeni autor, bivši suradnik Pravnog fakulteta u Rijeci i docent za radno i socijalno pravo, izdao je monografiju o uređivanju radnih odnosa u zanatstvu.

Navedeni rad u cjelini posvećuje svoju pažnju onom dijelu radnih odnosa koje radnici zasnivaju s radnim ljudima koji samostalno obavljaju djelatnost osobnim radom sa sredstvima u svojini građana, odnosno s građansko-pravnim i fizičkim osobama.

Značaj i vrijednost navedene monografije možemo prikazati najmanje u dva pravca: da se nastoji u prvom pristupu, na odgovarajući, sveobuhvatan način obraditi sva pitanja ove vrste radnih odnosa, od zasnivanja do prestanka toliko značajnog pravno reguliranog odnosa. Sam autor, već u početku, citirajući prof. dr Vlastu Brajčića, kaže da su radni odnosi jedni od centralnih, ako ne centralni pravno regulirani odnosi uopće. Riječ je o određenom radu koji sa svim odgovarajućim znanstvenim metodološkim pristupima i sredstvima obrađuje sva najbitnija pitanja tih radnih odnosa, koja su, barem po informacijama autora, dosad u okviru pravne literature bila dosta zanemarena.

Poseban značaj monografije koju predstavljamo jest u tome da autor pokušava stalno, u obrađivanju pojedinih pitanja i instituta tih radnih odnosa, osvjetliti one posebnosti po kojima su ti odnosi tako »različiti od radnih odnosa radnika u udruženom radu«. Karakteristika metodološkog pristupa nije jedino u prikazivanju različitosti obrađivane vrste radnih odnosa, već i u izdvajanju onih pitanja koja su svim vrstama radnih odnosa zajednička, a tim više zbog razvojnih tendencija u našem društvu, koje tendiraju ka sve većem sadržajnom izjednačavanju tih radnih odnosa s onima u okviru udruženog rada.

Daljnja metodološka karakteristika jest analitički pristup obrađivanju svih pitanja, od zasnivanja do prestanka tog radnog odnosa, svih prava, obveza i odgovornosti, koje ga sačinjavaju. Tako autor polazi od osnovnih ishodišta Zakona o udruženom radu, republičkog zakona o radnim odnosima i kolektivnog ugovora. Pored tih osnovnih pravnih izvora bili su upotrijebljeni još drugi, koji za uređivanje pojedinih pitanja te oblasti radnih odnosa dolaze u obzir. Naime, treba posebno podvući da je monografija čvrsto usidrena u prilike republičkog, tj. slovenskog pravnog reguliranja tih radnih odnosa, što je uopće karakteristično i za radne odnose u okviru udruženog rada da se osim osnovnih prava, obveza i odgovornosti prema ZUR-u reguliraju prema

* Doc. dr Vladimir Korun, Uređivanje delovnih razmjeri v obrti, CGP DELO, TOZD Gospodarski vestnik, Gospodarska založba Ljubljana, Lj. 1982, str. 1—300.

republičkom zakonodavstvu. Kao primjer možemo navesti i posebnost reguliranja tih radnih odnosa s kolektivnim ugovorom, koji je u SR Sloveniji samo jedan, sklopljen na republičkom nivou, između odgovarajućeg organa republičkog Saveza sindikata i Saveza obrtnih udruženja Slovenije.

Prezentirana monografija, kao što već sam autor u svojim uvodnim izlaganjima ističe, dijeli se na tri dijela: uvodni, opći i posebni dio.

U uvodnom dijelu autor pristupa razmatranju bitnih pitanja od kojih su dva za reguliranje navedenih radnih odnosa toliko karakteristična: kolektivnog ugovora i ugovora o radnom odnosu (pogodba o delovnem razmerju). Na skoro pedeset stranica, najprije s prezentacijom historijskog razvoja kolektivnog sporazumijevanja u evropskom pravnom prostoru i u našem pravnom sistemu, sve od 1946. godine dalje, kada pisac historijat domaćeg pravnog razvoja predstavlja s nekoliko najznačajnijih heteronomnih pravnih izvora, a potom se opredijeli za pravnu fizinomiju nekog instituta toliko značajnih elemenata kao: pojam kolektivnog ugovora, vrste tih ugovora, ugovorne strane, postupak sklapanja kolektivnih ugovora, rješavanje kolektivnih sporova, važnost, sadržaj i nadzor nad izvršenjem kolektivnog ugovora. Posebno je karakterističan pristup autora, da kod sadržaja tog ugovora pristupa posebno ka opredjeljivanju tzv. normativnog dijela tog ugovora zasebno i na drugoj strani tzv. obligacijskog dijela. Time, iako ne posebno, izdvojeno je autor i odgovorio na pitanje pravne prirode tih ugovora, bez obzira što se kod toga pitanja nije posebno zadržavao. Ta činjenica možda u nekom smislu smanjuje težinu tog dijela monografije, jer kako znamo postoje u teoriji još danas stalni sukobi glede tog pitanja: da li su ti ugovori građanskog, ili javnog prava ili imaju mješoviti karakter.

Na identičan metodološki pristup autor pristupa razrađivanju najkarakterističnijih pitanja ugovora o radnom odnosu — ugovora o poslu, zaposlenju, o individualnom radnom ugovoru — kako ga nazivamo.

Centralni dio monografije, njen opći dio, namijenjen je primjeni prava, obveza i odgovornosti radnika i »nosioca samostalnog osobnog rada« od zasnivanja do prestanka tog radnog odnosa. S razlikom od tzv. posebnog dijela, gdje autor obrađuje isto tako neka pitanja, a posebno neka prava, obveze i odgovornosti iz tog radnog odnosa, u općem dijelu ujedinjuje ona koja su više ili manje zajednička s pravima, obvezama i odgovornostima radnika u udruženom radu.

Drukčije rečeno, to znači da je autor izdvojio neka pitanja navedenih radnih odnosa s namjerom da ih posebno obradi jer su specifična za te radne odnose. To su npr. garantiranje sredstava za zajedničku potrošnju radnika i prava radnika do primanja iz tih sredstava za posebne namjene, zatim rješavanje pitanja stanovanja radnika, prava radnika koji rade u radionici, zanatlija koji neposredno ili putem zadruga udružuju svoj rad i radna sredstva s OUR u odnosu trajne suradnje, osposobljavanje tih radnika, njihova ishrana i slično. Kao što znamo, to su neka od karakterističnih pitanja tih radnih odnosa, koja — ili formalno, zbog odgovarajućih pravnih rješenja u kolektivnim ugovorima ili zbog posebnog određivanja prava, obveza i odgovornosti, tj. sadržajno — čine određene posebnosti u pogledu njihovog opsega, načina realizacije i slično.

Na kraju prezentacije te monografije možemo slobodno reći da ona u svakom pogledu na tri stotine stranica i s preko 220 pod crtom stavljenih

primjedbi otvara novu stranicu radnopravne literature. Iako kao pionirski rad, kao što autor sam kaže, predstavlja značajan doprinos u okviru odgovarajućih sistemskih djela, za koja znamo da su u jugoslavenskom teoretskom prostoru vrlo rijedak slučaj. Kao određenu slabost tog djela možemo navesti činjenicu da autor ostaje glede nekih pitanja previše »de lege lata« i da bi na nekim mjestima mogao još više svoje dobro poznavanje obrađene problematike potkrijepiti i s refleksijama iste u praksi.

Razmišljajući o toj monografiji, koja će naći odgovarajuće mjesto u okviru slovenske radnopravne literature, pobuđuje nam nade da bi takav pristup toj radnopravnoj materiji svakako trebalo ostvariti i u drugim republičkim okvirima, pa tako i u SR Hrvatskoj, ili pak zajednički, u komparativnom smislu, uključujući sve posebnosti i različitosti pravnog reguliranja tih radnih odnosa, u Jugoslaviji.

**Mr Marinko Učur i
Duško Sekulić**

Iz tiska je upravo izašla (polovicom ožujka 1982. godine) najnovija knjiga dr Josipa Srucka, izvanrednog profesora Ustavnog prava i političkih institucija na našem fakultetu. Naslov joj je **Delegatski skupštinski sistem**, a objavljena je u nakladi »Informatora« iz Zagreba, izdavača i njegovih dosadašnjih djela.

Taj je rad rezultat autorove preokupacije i višegodišnjeg istraživanja, naročito intenziviranog od vremena kad je počeo prikupljati podatke, pripremati i pisati svoju doktorsku disertaciju, dovršenu još 1978. godine, kojemu je ona i osnova.

Permanentno bavljenje ustavno-pravnom problematikom i dosljedno i minuciozno praćenje literature iz tog područja, rezultiralo je mnogim novim informacijama i saznanjima, pa i novim stajalištima, koja su unošena u tekst sve do trenutka njegove predaje u tisak. Zbog toga je ovo djelo izuzetno informativno i aktualno.

Na 190 stranica autor je, osim uvoda i zaključka, posebno obradio pitanja načela jedinstva vlasti ostvarenog kroz skupštinski sistem, delegatski sistem i delegatski skupštinski sistem.

U prvom se dijelu kritizira podjela vlasti u buržoaskim državama i istovremeno ističe da suverenitet naroda zahtijeva sjedinjavanje svih funkcija vlasti u jednom predstavničkom tijelu. Stoga je razumljivo da je skupštinski sistem, koji tom zahtjevu udovoljava, tijesno povezan sa socijalističkim društvenim poretom. Autor, međutim, ispravno naglašava da je istinsko ostvarivanje skupštinskog sistema uvjetovano vraćanjem politike u društvenu osnovu i prenošenjem ekonomske i političke vlasti na radne ljude.

U drugom se dijelu autor bavi teorijskom kritikom političkog predstavljanja i pretpostavkama za njegovo prevladavanje i uvođenje delegatskog sistema.

Delegatski skupštinski sistem je srž čitavog rada i glavni sadržaj trećeg dijela. Uspostavljanjem tog sistema skupštine postaju koncentrirani izraz jedinstva rada i upravljanja, samoupravljanja i vlasti radničke klase, čime se politička vlast stavlja u funkciju samoupravljanja.

Bitna je pretpostavka uspješnog funkcioniranja delegatskog skupštinskog sistema, po mišljenju Srucka, razvijeno samoupravljanje. Samoupravna se praksa, međutim, odvija u vrlo složenim i kompliciranim uvjetima (nedovoljna ekonomska snaga društva, nemogućnost proizvođača da ovladaju cjelokupnim dohotkom, nezadovoljavajuća samoupravljačka svijest ljudi i slično), što objektivno usporava njegov razvitak, a time i razvitak delegatskog skup-

štinskog sistema. Zbog toga je razvitak i samoupravljanja i delegatskog skupštinskog sistema nužno promatrati kao dugoročan historijski proces i cilj za čiju se izgradnju moraju organizirano, strpljivo i uporno boriti sve progresivne snage društva.

Na kraju, smatramo potrebnim istaći da ovaj rad našeg cijenjenog kolege, zbog sadržaja, sistematike, načina obrade i, posebno, aktualnosti zaslužuje da bude s pažnjom pročitano.

Dr Ladislav Horvat

**Božidar Jelčić: RJEČNIK JAVNIH FINANCIJA
I FINANCIJSKOG PRAVA**

Izdavač: Informator, Zagreb, 1981.

UDK 336.1

Naša, još uvijek ne prebrojna, financijska literatura nedavno je obogaćena još jednim novim djelom. U izdanju novinsko-izdavačke kuće »Informator« iz Zagreba, krajem 1981. godine izašao je Rječnik javnih financija i financijskog prava.

Autor tog značajnog djela je, u redovima poslanika koji se teorijski ili praktično bave javnim financijama i financijskim pravom, pa i u redovima studenata pravnih fakulteta, dobro poznati dr Božidar Jelčić, redovni profesor na Pravnom fakultetu u Zagrebu.

Poznat je ne samo po svojoj pisanoj riječi, objavljujući već preko dva desetljeća u mnogim knjigama, raspravama, člancima i drugim radovima, nego i po svojoj izgovorenoj riječi stručnjaka i znanstvenika koji je s govornica na raznim kongresima, simpozijima i drugim znanstvenim skupovima ili s fakultetskih katedri u Jugoslaviji i širom Evrope iznosio svoja mišljenja o najrazličitijim problemima javnih financija današnjice.

Zadaća autora, da napiše takav rječnik, nije bila nimalo laka, jer pravog uzora u našoj literaturi nije imao, te je iz tih razloga obavljena na najbolji mogući način. Jelčićevo poznavanje materije omogućilo mu je da izradi rječnik čiji je sadržaj bogat, a forma takva da ga čini veoma upotrebljivim. Dosljedno upućivanje od jedne natuknice na drugu omogućava čitatelju da u najkraćem vremenu dobije informaciju potpuniju od one koju je tražio.

Prilog pod naslovom Osnove javnih financija i financijskog prava, koji je autor dodao rječniku, namijenjen je onima koji žele steći još cjelovitije saznanje o nekom pitanju ili institutu javnih financija. U tom prilogu Jelčić je na 86 strana pregnantno izložio materiju javnih financija i financijskog prava, ne propustivši ni jedno važnije pitanje, čime je upravo virtuosno sažeo materiju čitavog jednog udžbenika.

Da bi čitateljevo vrijeme poštovao do krajnjih mogućnosti, autor je, pored toga što mu je tekst i u rječniku i u prilogu koncizan, na kraju knjige dodao i indeks obrađenih pojmova. Taj indeks omogućuje ne samo brzo pronalaženje opisa traženog pojma, nego čitatelja upućuje i na srodne pojmove i tako mu pomaže da isto pitanje upozna šire.

Zbog svih tih kvaliteta Rječnik javnih financija i financijskog prava dr Božidara Jelčića je dobrodošao i stručnjacima i svima drugima koji su zainteresirani za materiju koju obrađuje, pa nam je pravo zadovoljstvo da ga najtoplije preporučimo.

Dr Ladislav Horvat

ZAKON O POMORSKOJ I UNUTRAŠNJOJ PLOVIDBI

s napomenama i komentarskim bilješkama

Redaktor prof. dr SINIŠA TRIVA. Izdavač: Narodne novine, Zagreb, 1981.

UDK 347.79 (094.5) (497.1)

U izdanju »Narodnih novina« Zagreb, 1981. objavljena je knjiga Zakon o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi s napomenama i komentarskim bilješkama, čiji je urednik prof. dr Siniša Triva. Urednik i grupa autora napisali su komentarske bilješke i napomene uz članove Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi, koji je po svom sadržaju jedan od najpotpunijih saveznih zakona, a po broju članova daleko prelazi opseg običnih zakona. Zato i nije bilo moguće autorima napisati komentar Zakona koji sadržava čak 1046 članova jer, kako u predgovoru knjige urednik piše, nisu se još ostvarile sve pretpostavke za izvršenje tako velikog zadatka kao što je pisanje komentara kodeksa plovidbenog prava. U kodeksu je obuhvaćena cjelokupna materija prava pomorske i unutrašnje plovidbe čiji sadržaj su norme upravnog, imovinskog, procesnog, kolizionog i kaznenog karaktera. Sveobuhvatni komentar takvoga kodeksa traži dugotrajnu i potpunu znanstvenu angažiranost na poslu koji isključuje sve drugo što bi autore odvlačilo od tako zamašnog zadatka.

Uočavajući ove probleme, a u želji da omoguće uspješno praktično korištenje Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi, autori zakonskog teksta u njegovom nastajanju odlučili su se zajednički ga obraditi i svaki za određenu materiju napisati komentarske bilješke s napomenama za pojedine članove zakona. To su, uz prof. dr Sinišu Trivu, učinili prof. dr Vladislav Brajković, prof. dr Branko Jakaša, prof. dr Natko Katičić, prof. dr Velimir Filipović, dr Ilija Čolović, dr Emilio Pallua i dr Veljko Tomašić. Autori su zakonske članove obrađivali po svojoj specijalnosti i po svom opredjeljenju, a ovdje će se prikazati njihov rad u sklopu cijele zakonske materije onako kako je sistematizirana u zakonu.

Zakon je podijeljen u jedanaest dijelova u kojima se materija dijeli u glave, osim u prvom, petom i jedanaestom dijelu. Prvi dio Zakona sadrži opće odredbe koje govore o primjeni zakona i pojmovima koji se u njemu upotrebljavaju. Te članove zakona (1—6) obradio je dr I. Čolović.

U drugom dijelu Zakona sadržana su pravila o sigurnosti plovidbe koja se odnose na plovne putove, luke i pristaništa, plovidbu i pilotažu, posadu broda i inspeksijski nadzor (čl. 7—165). Njih također obrađuje dr I. Čolović.

U trećem dijelu su pravila o državnoj pripadnosti, identifikaciji i upisu brodova (čl. 166—186) za koje je komentarske bilješke s napomenama napisao dr E. Pallua.

U četvrtom dijelu su normirani osnovni materijalno-pravni odnosi u pogledu brodova i to u glavi I pravo raspolaganja brodom u društvenom vla-

sništvu, glavi II osnovni vlasničko-pravni odnosi, glavi III založna prava i glavi IV postupak za upisivanje u upisnike brodova. Odredbe zakona od čl. 187. do 238. obradio je dr E. Pallua, a pravila o postupku upisivanja brodova u upisnike (čl. 239—377) dr S. Triva.

Peti dio sadrži odredbe o brodaru. Njih je kroz napomene i komentarske bilješke obradio dr B. Jakaša u dijelu koji se odnosi na odgovornost broдача (čl. 378—396), a odredbe koje reguliraju postupak ograničenja brodareve odgovornosti (čl. 397—423) obradio je dr S. Triva.

Dio šesti, pod naslovom Ugovori, sadrži odredbe koje uređuju ugovorne odnose koji se ne odnose samo na iskorištavanje brodova, već i na njihovu gradnju, osiguranje i agencijsko poslovanje. Dapače, po prvi puta se u jugoslavenskom pomorskom pravu ovdje normiraju ugovori o gradnji broda, plovidbenom osiguranju i plovidbenom agencijskom poslu, koji su sada kao imenovani ugovori pomorskog, odnosno plovidbenog, prava ušli u zakonsku regulativu zajedno sa skupinom ugovora o iskorištavanju pomorskih brodova, koji su već ranije bili normirani Zakonom o ugovorima o iskorištavanju pomorskih brodova iz 1959. S njima je zajedno u ovom šestom dijelu zakona regulirana i materija ugovornog iskorištavanja brodova unutrašnje plovidbe. Na ovako širokom i novom području pomorskog ugovornog prava angažiralo se u obradi zakonskih odredbi više autora. Tako je odredbe o ugovoru o gradnji (čl. 424—435) obradio dr V. Brajković. Za ugovore o iskorištavanju brodova (čl. 436—679) napisao je bilješke i napomene dr B. Jakaša, kao i za ugovor o plovidbenom agencijskom poslu (čl. 680—688). Odredbe koje reguliraju ugovor o plovidbenom osiguranju (čl. 689—752) obradio je dr V. Tomašić.

U sedmom dijelu Zakona uređuju se neki odnosi i instituti pomorskog prava koji su već bili zakonski regulirani (sudar brodova, spašavanje i vađenje potonulih stvari), ali i neki koji se prvi puta normiraju (zajedničke havarije, izvanugovorna odgovornost broдача i odgovornost poduzetnika nuklearnog broda). Ovaj dio Zakona, podijeljen u šest glava, nosi naslov Plovidbene nezgode. To je, prema tome, materija koja slijedi iza plovidbenih poslova, a u kojoj posebnu važnost imaju oni odnosi koji su regulirani kroz institute za koje prije nismo imali zakonskih normi, pa je zato i njihova obrada u knjizi od posebnog interesa. Pravila sadržana u sedmom dijelu Zakona obradili su: dr V. Filipović o sudaru brodova, spašavanju i vađenju potonulih stvari (čl. 753—795); dr B. Jakaša o zajedničkim havarijama (čl. 715—814. i čl. 832); dr S. Triva o likvidaciji zajedničkih havarija (čl. 815—831). Slučajeve izvanugovorne odgovornosti za smrt i tjelesne ozljede osoba izvan broda (čl. 833—836) obradio je dr B. Jakaša, a odgovornost za oštećenje stvari i zagađivanje okolice (čl. 837—839) i odgovornost poduzetnika nuklearnog broda (čl. 850—866) obradio je dr V. Filipović.

Dio osmi Zakona pod naslovom Postupak izvršenja i osiguranja na brodovima sadrži specifične propise pomorskog procesnog prava, koji su prvi puta poslije oslobođenja uneseni u zakonski tekst, a uzor su imali u propisima iz predratne Uredbe o izvršenju i obezbjeđenju na brodu zbog novčanih tražbina i o privremenim naredbama u pogledu broda. Radi se o propisima koji govore o izvršenju na brodovima njihovom prisilnom prodajom ili predajom zbog namirenja novčanih i nenovčanih potraživanja i osiguranju na brodovima osnivanjem založnog prava ili dopuštanjem privremenih mjera od kojih

je najčešća prinudno zaustavljanje broda. Ove propise zakona o izvršenju i osiguranju potraživanja na brodovima (čl. 867—993) obradio je dr S. Triva.

U devetom dijelu Zakona nalaze se koliziona pravila za odnose iz pomorske i unutrašnje plovidbe s elementom inozemnosti. Pored pravila o mjerodavnom pravu i o isključivoj nadležnosti jugoslavenskih sudova za odnose s elementom inozemnosti u ovom se dijelu Zakona nalaze i pravila o mjerodavnom pravu između republika i pokrajina. Kolizione norme sadržane u čl. 994—1117. Zakona obradio je dr N. Katičić.

Deseti dio Zakona sadrži kaznene odredbe u kojima se propisuju kazne za krivična djela, privredne prijestupe i prekršaje koje počine osobe u vezi s brodovima i njihovom plovidbom, koju regulira Zakon o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi. Ove kaznene odredbe (čl. 1018—1035) obradio je dr I. Čolović. On je obradio odredbe i zadnjeg, jedanaestog dijela Zakona (čl. 1036—1046) koji sadrži ovlaštenja nadležnim organima za donošenje pratećih propisa, te prelazne i završne odredbe.

Iz ovog prikaza knjige Zakon o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi s napomenama i komentarskim bilješkama vidi se da su njihovi autori obradili kompletan zakonski tekst odnosno sve odredbe Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi. Budući da su se u njegovoj obradi autori pozivali i na druge važeće zakonske propise, odnosno pravna pravila kojima se uređuju oni odnosi, koji nisu regulirani Zakonom o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi, a s njim zajedno spadaju u izvore plovidbenog prava Jugoslavije, to su redaktori knjige odlučili da ih u nju uvrste kao posebne priloge. Tako su u knjizi objavljeni sljedeći prilozi:

1. Ustav SFRJ, izvod iz člana 281.
2. Zakon o obalnom moru i epikontinentalnom pojasu Jugoslavije
3. Zakon o ustanovi za održavanje pomorskih plovni putova
4. Zakon o ustanovi za održavanje unutrašnjih plovni putova
5. Zakon o Jugoslavenskom registru brodova
6. Popis tehničkih pravila Jugoslávenskog registra brodova
7. Zakon o obveznim odnosima, izvodi:
 - A) Uskladištenje (čl. 730—748)
 - B) Ugovor o trgovinskom zastupanju (čl. 790—812)
 - C) Otpremanje (špedicija, čl. 827—846)
 - D) Ugovor o kontroli robe i usluga (čl. 847—858)
8. Zakon o izvršnom postupku, izvodi:
 - A) Osnovne odredbe (čl. 1—15)
 - B) Postupak izvršenja, zajedničke odredbe (čl. 16—68)
 - C) Postupak osiguranja (čl. 244—274)
9. Međunarodni ugovori koji obvezuju SFRJ na području pomorske i unutrašnje plovidbe
10. Lučke uzanse
11. York-Antverpenska pravila o zajedničkim havarijama — YAP.

Na kraju knjige uvršteno je stvarno kazalo u kojemu se mogu naći po abecednom redu svi pojmovi, izrazi, nazivi, pravni instituti ili odnosi koji se uređuju Zakonom o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi, a sadržani su u pojedinim članovima Zakona ili koji na njih upućuju, a koji su brojevima označeni u stvarnom kazalu.

Dr Vinko Hlača

Branko Jakaša: SISTEM PLOVIDBENOG PRAVA JUGOSLAVIJE.

Treća knjiga. UGOVORI O ISKORIŠTAVANJU BRODOVA

Izdavač: Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom Pravnog fakulteta u Zagrebu i Informator, Zagreb, 1980.

UDK 347.79 (497.1)

Prof. dr Branko Jakaša je autor naslovljene knjige o kojoj pišemo ovaj prikaz koji bi ostao manjkav, ako bi čitaocima uskratili informaciju o njenom autoru. Prof. Jakaša već tri desetljeća zaokuplja našu znanstvenu javnost kao pisac velikog broja knjiga, studija i članaka, čiji sadržaj nije samo onaj iz predmeta Pomorsko i općesaobraćajno pravo kojega je profesor na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Ipak među njegovim djelima na prvom mjestu treba istaknuti i spomenuti njegov Udžbenik plovidbenog prava napisan za studente pravnih fakulteta i drugih škola na kojima se uči plovidbeno (pomorsko) pravo.

Udžbenik plovidbenog prava prof. Jakaše uvršten je u predmetnu i ispitnu literaturu koja je potrebna i studentima riječkog pravnog fakulteta u izučavanju predmeta Pomorsko i općesaobraćajno pravo. I druga djela autora također su poznata studentima koji ih koriste kao dopunsku literaturu ili literaturu na postdiplomskom studiju. To su knjige Kopneno i zračno saobraćajno pravo, Pravo osiguranja, Međunarodni režim morskih luka i Komentar zakona o cestovnom prometu.

S vrhova naše pravne znanosti u koje se vinuo prof. Jakaša morao se, rekli bi, pojaviti i njegov sistem providbenog prava Jugoslavije, koji je prvi sveobuhvatni prikaz jugoslavenskog plovidbenog prava u nas. Budući da objavljena knjiga predstavlja prvi svezak sistema plovidbenog prava koji piše prof. Jakaša, potrebno je u ovom prikazu radi upoznavanja s materijom govoriti o sistemu plovidbenog prava kao cjelini i o djelu koje je objavljeno kao treća knjiga toga sistema pod naslovom Ugovori o iskorištavanju brodova.

O sistemu plovidbenog prava

Sistem plovidbenog prava kakav je zamislio napisati prof. Jakaša kod nas još nije napisan, ali u kontinentalnom pravu za razliku od engleskog slični sistemi su napisani, pa da bi se bolje upoznali čitatelji s predmetom ovoga prikaza s nekima ćemo ih ovdje upoznati.

Počet ćemo s talijanskim pravom najbližim našem pravu u kojemu se naš Zakon o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi gradio i radio po uzoru na talijanski Plovidbeni zakonik iz 1942. (Codice della navigazione 1942). Utalijanskom pravu najsveobuhvatniji sistem instituta providbenog prava dao

je PLINIE MANCA u četiri sveska svoga epohalnog djela štampanog pod skromnim naslovom STUDI DI DIRITTO DELLA NAVIGAZIONE. Izdavač ovog monumentalnog djela je Dott. A. GIUFFRE, poznata izdavačka kuća iz Milana, koja redovno priprema izdanja knjiga najpoznatijih pravnih pisaca u Italiji.

U četiri knjige autor obrađuje pravo pomorske, unutrašnje i zračne plovidbe slijedeći sistem zakonodavca iz Plovidbenog zakonika od 1942.

Prva knjiga objavljena u Milanu 1959. sadrži ove naslove: Plovidbeno pravo i njegovi izvori; teritorijalno more i norme međunarodnog privatnog prava; upravnopravno reguliranje plovidbe; gradnja broda; vlasništvo i suvlasništvo; plovidbeni poduzetnik; brodovlasnik; brodersko društvo; pomorski agent; zapovjednik; posada.

Druga knjiga objavljena u Milanu 1961. sadrži ove naslove: Ugovori o iskorištavanju brodova i aviona općenito; zakup broda; zakup na vrijeme i putovanje; pomorski i zračni prijevoz osoba; prijevoz stvari cijelim brodom, dijelom broda određenih stvari; teretnica; Briselska konvencija o teretnici; prijevoz stvari zrakom i tovarni list.

Treća knjiga objavljena u Milanu 1962. sadrži ove naslove: Zajedničke havarije i doprinosi (kontribucije); sudar brodova i aviona; pomaganje i spasavanje na moru, vađenje i nalaz olupina; pomorsko osiguranje; privilegiji i hipoteke.

Četvrta knjiga objavljena u Milanu 1963. sadrži ove naslove: Procesno plovidbeno pravo; kazneno plovidbeno pravo; pomorsko ratno interno i međunarodno pravo.

U francuskom pravu prvi i najveći autoritet pomorsko pravne misli i znanosti je GEORGES RIPERT. On je napisao sistem pomorskog prava u tri toma jednostavno nazvan DROIT MARITIME. Prvi tom sadrži uvod u nauku pomorskog prava gdje se govori o granama pomorskog prava i trgovačkoj mornarici. Slijedi prvi dio u kojemu se obrađuje materija pomorskog upravnog prava koja se odnosi na plovidbu, brod i osobe. Drugi dio počinje obrađivati iskorištavanje brodova pa govori o opremanju broda, obavezama broдача, agentima, posrednicima, pilotima i dr.

Drugi tom sadrži kompletnu materiju iskorištavanja brodova u naslovima: pomorski krediti, pomorski prijevozi, vozarina, odgovornost broдача.

U trećem tomu obrađuju se havarije i pomorsko osiguranje.

U engleskom pravu glasoviti pomorsko pravni pisci kao što su Carver i Temperley obrađuju u svojim djelima pojedina područja pomorskog prava, ali cjeloviti sistem plovidbenog prava u Engleskoj nije napisao ni jedan autor. To vjerovatno iz toga razloga što se u Engleskoj pojedinim zakonskim aktima regulira određena materija plovidbenog prava kao npr. za pomorske prijevoze postoji zakon koji se zove Carriage of goods by sea act, za pomorsko osiguranje zakon Marine insurance act itd. Na taj način su u engleskoj doktrini nastala monumentalna pravna djela autora Carvera: Carriage of Goods by Sea i Temperleya: Merchant shipping Acts, a za pomorsko osiguranje neosporno najveći je autoritet Viktor Dover čija knjiga A Handbook to Marine Insurance sadrži upravo sve što se zna i što treba znati u poslovima pomorskih osiguranja.

O djelu

Treća knjiga Sistem plovidbenog prava Jugoslavije štampana je pod naslovom Ugovori o iskorištavanju brodova. Prof. Jakaša u predgovoru te svoje prve objavljene knjige iz sistema koji će imati šest knjiga objašnjava razloge zbog kojih se odlučio izdati treću knjigu, prije prve i druge. On se odlučio na takav redoslijed objavljivanja knjiga u kojima namjerava izložiti sistem plovidbenog prava radi toga, što on institut ugovora o iskorištavanju brodova smatra, sa stajališta pravne teorije i prakse, najinteresantnijim i najvažnijim, a drugi razlog tome je činjenica da taj institut ne treba u pojedinostima regulirati republičkim propisima, jer je u cijelosti normiran Zakonom o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi.

U izlaganju sistema plovidbenog prava Jugoslavije autor će vjerovatno slijediti sistematiku i sadržaj Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi. Kako i sam ističe u predgovoru treće knjige on u zamišljenom sistemu namjerava analizirati i prikazati imovinsko pravne i upravno pravne institute plovidbenog prava Jugoslavije. Sve te institute mi danas imamo regulirane u jedinstvenom zakonu, koji se zove Zakon o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi. Budući da objavljena treća knjiga već svojim naslovom Ugovori o iskorištavanju brodova govori o jednom čisto imovinsko pravnom institutu, koji je u Zakonu o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi normiran u šestom dijelu, Glavi II, pod naslovom Ugovori, treba očekivati da će u prvoj i drugoj knjizi prof. Jakaša obraditi one institute imovinskog i upravnog prava koje regulira Zakon u dijelovima I do V, koji nose ove naslove:

Dio prvi: Opće odredbe

Dio drugi: Sigurnost plovidbe (plovni putovi, luke, plovidba, brod, posada broda)

Dio treći: Državna pripadnost, identifikacija i upis broda

Dio četvrti: Osnovni materijalnopравни odnosi u pogledu broda

Dio peti: Brodar

Sadržaj knjige Ugovori o iskorištavanju brodova ima zanimljiv raspored materije. Naime, u prvom dijelu knjige kojemu je autor dao naslov Općenito obrađena su dva odjeljka. Prvi odjeljak nosi naslov Temeljna načela a drugi Sukob zakona. Iza toga slijedi naslov drugog, rekli bi glavnog, dijela knjige koji glasi Prijevoz stvari, a iza ovog naslova razrađena je materija prijevoznih ugovora u podnaslovima: Pojam i vrste ugovora, Postanak i prestanak ugovora i Izvršenje ugovora.

Prije nego što će autor pristupiti analiziranju mnogobrojnih instituta iz prijevoznih ugovora koji su glavni sadržaj knjige, on je smatrao potrebnim izložiti temeljna načela koja u našem pravu važe za ugovore o iskorištavanju brodova. To izlaganje temeljnih načela usmjereno je na objašnjavanje općih načela odredaba Zakona koja se odnose na iskorištavanje brodova, primjenu propisa Zakona s obzirom na brodove i njihovo iskorištavanje, oblike iskorištavanja brodova i njihovu plovidbu koja se s obzirom na način iskorištavanja brodova dijeli na slobodnu i linijsku plovidbu.

Govoreći dalje u kontekstu problema plovidbenog poduzetništva i pojedinih načina eksploatacije broda autor se svestrano osvrće na težak

problem pravne prirode ugovora o iskorištavanju brodova nastavljajući sa sistematikom tih ugovora u pojedinim pravnim sistemima i u jugoslaven-skom pravu. Posebno se osvrće na timecharter i potprijevozni ugovor tu-maćenjem njihove pravne prirode, a također posebno i na pravnu prirodu ugovora o tegljenju i potiskivanju. Izlaganje temeljnih načela završava se obrazloženjem analogne primjene pojedinih propisa Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi.

U ovom dijelu knjige a prije glavnog dijela nazvanog Prijevoz stvari autor se bavi pitanjem sukoba zakona, koje nesumljivo spada među osnovne probleme ugovora o iskorištavanju brodova. Zato je i bilo logično da se tim problemom autor u knjizi pozabavio u njenom uvodnom dijelu, iako se kolizione norme Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi nalaze na njegovom kraju, pa bi se moglo očekivati da budu obrađene i negdje na kraju sistema plovidbenog prava.

Govoreći općenito o sukobu zakona autor raspravlja u kontekstu toga problema o obaveznoj primjeni jugoslavenskog prava, autonomiji volje strana-ka i njenom ograničenju na temelju načela međunarodnog privatnog pra-va kada stranke tu primjenu nisu ugovorile i primjeni najbližeg prava i statuta, te o obliku sklapanja ugovora. Autor završava izlaganje o sukobu zakona s jednom kritičkom ocjenom kolizionih normi Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi, koje po njemu ne daju jasne odgovore na pitanje koje će pravo sudac primijeniti u konkretnom slučaju.

U drugom dijelu knjige koji nosi naslov Prijevoz stvari autor detaljno iznosi i tumači materiju prijevoznih ugovora bogato popraćenu bilješkama u kojima su citirana djela svih domaćih i stranih autora prava. Tu se su-srećemo sa stajalištima koja u pojedinim pitanjima zauzimaju domaći pisci Brajković, Badovinac, Cigoj, Dvorski, Grabovac, Ivošević, Lukšić i Trajković i strani pisci Brunetti, Carver, Manca, Ripert, Rodiere, Shaps-Abraham, Scrut-ton i drugi. Naravno, da na mnogim mjestima autor tako originalnog koncepta kao što je prof. Jakaša, obrazlaže vlastita stajališta protivna stajalištima spomenutih autora (vidi npr. bilješke na str. 45—46 gdje se govori o podjeli i vrstama ugovora).

Kada je izložio i obrazložio pojam i vrste ugovora o prijevozu stvari, autor nastavlja raspravljati o postanku i prestanku ugovora. Za postanak ugovora značajno je pitanje njegove forme o kojoj se govori s aspekta njezine obaveznosti po zakonu i stvarnih prilika u pomorskoj praksi. U praksi se za ugovore koji se inače ne moraju sklapati u pismenoj formi ipak ustalila primjena tipskih formulara ugovora koji se upotrebljavaju prilikom zaključenja ugovora o prijevozu. Uobičajene forme koje se u prak-si sklapaju u pismenom obliku jesu charter partija, zaključnica, teretnica i triptih o kojima autor detaljno raspravlja s obzirom na način njihove upotrebe i pravni značaj, koji im se daje u praksi. Osobe koje sudjeluju u ugovoru jesu brodar, naručitelj prijevoza, krcatelj i primatelj čiji pravni položaj u ugovoru autor analizira u vezi s postankom ugovora.

Prestanak ugovora prikazuje se općenito i kroz pojedine slučajeve do kojih dolazi zbog nemogućnosti izvršenja ugovora (propast broda, propast tereta, rat i dr.). Zatim se iznosi problematika odustanka od ugovora i prikazuju posljedice samovoljnog odustanka naručitelja od ugovora i bro-

darevog odustanka od ugovora, koji za razliku od naručitelja nema pravo samovoljno odustati od ugovora. Ako naručitelj to učini zakon ga obavezuje na plaćanje vozarine u raznim situacijama i kombinacijama, koje se na ovom mjestu u knjizi tumače. Posebno se ukazuje ovdje na ugovorne klauzule o prestanku ugovora i klauzule o naknadi štete u slučaju odustanka koje stranke obično ugovaraju (tzv. penalty odnosno indemnity clause).

U daljnjem izlaganju autor prelazi na glavni dio ovog dijela knjige, a to je izvršenje ugovora. Tu materiju izloženu vrlo široko sa svih aspekata pomorske prakse, koju autor najsvestranije pozna i lucidno pravno interpretira, naslovio je ovako: stavljanje broda na raspolaganje krcatelju, ukrcaj tereta, vrijeme ukrcaja i iskrcaja tereta, putovanje i predaja. Svaki od ovih naslova ima najmanje po dvanaest podnaslova gdje autor u tančine obrazlaže sve elemente i faze izvršavanja ugovora o prijevozu stvari, koji su zaključile stranke — brodar i naručitelj prijevoza —, a koji se faktično i praktično počinje izvršavati sa stavljanjem broda na raspolaganje krcatelju.

Brodar, dakle, počinje izvršavati svoje obaveze prema naručitelju — a to su preuzimanje robe na prijevoz, sam prijevoz i predaja robe primaocu — stavljanjem broda na raspolaganje krcatelju. Tu se onda postavlja problem individualizacije broda, dakle koji brod treba staviti krcatelju na raspolaganje, kakav brod tj. kojih svojstava, sposobnosti za plovidbu, klase, gdje u kojoj luci i kakvoj luci, na kojem mjestu u luci i na kakvom vezu.

Onda slijedi ukrcaj tereta na brod sa svim problemima manipulacije teretom u luci, načina krcanja, slaganja tereta u brodu ili na palubi isl. Za sve te operacije ukrcaja i iskrcaja tereta predviđeno je vrijeme, koje počinje teći od predaje pisma spremnosti broda, a zove se stojnice i preko-stojnice. Toliko detaljno obrazlaganje tih specifičnih instituta u pomorskom prijevozu i njihov komparativni znanstveni prikaz može se naći samo u ovoj knjizi prof. Jakaše, univerzalnog poznavaoca te problematike.

Slijedi izlaganje o putovanju broda kao slijedećoj fazi u izvršenju ugovora o prijevozu, i na kraju zadnjoj fazi toga posla a to je predaja tereta. Naravno da su i te faze prijevoznog posla u knjizi svestrano obrađene, a najveća im je vrijednost — kao uostalom cijelom sadržaju dijela knjige nazvanog Izvršenje ugovora — upotreba komparativne metode izlaganja i uporedne literature, koja se u knjizi otkriva u cijelom svome bogatstvu.

Knjiga se završava sa sadržajem koji nosi naslov Predaja tereta. Budući da po sistematici Zakona o pomorskoj i unutrašnjoj plovidbi predaja tereta primaocu završava s članom 549., a cijela glava Ugovori o iskorištavanju brodova završava sa članom 679., za očekivati je da će u drugoj knjizi pod istim naslovom autor obraditi ovo: Odgovornost broдача za štetu na stvarima i za zakašnjenje (čl. 550—579), Vozarina (580—597), Zakonska zalczna prava na stvarima ukrcanim na brodu (598—603), Prijevoz putnika i prtljage (604—639), Tegljenje i potiskivanje (640—653), Prijevoz u kojem sudjeluje više vozara (654—663), Zakup (664—678) i Zastara (679).

Na kraju bi o prikazanom djelu opravdano mogli reći da su odlike ove knjige u tome što nam pruža sistematičan i za naše prilike jedinstven prikaz instituta prijevoznih ugovora, koji imaju centralnu važnost u pomorskoj

praksi a isto takvo mjesto i značaj zauzimaju i u nauci pomorskog prava. Knjiga prof. Jakaše je po svom sadržaju, pristupu i načinu pisanja prvorazredan udžbenik ne samo studentima prava, posebno onima na postdiplomskim studijima, nego i kadrovima u pomorsko privrednoj praksi i bliskim djelatnostima, koje u svakodnevnim poslovima čekaju problemi za rješavanje u čemu će im ova knjiga uspješno pomagati.

Dr Vinko Hlača

I

Želimo li raspravljati o stupnjevanju nastave na pravnim fakultetima, potrebno je da najprije pokušamo riješiti semantički problem značenja izraza stupanj, kako bismo u daljnjoj raspravi svi mislili na isto.

Riječ stupanj može značiti podjelu na ljestvici (temperature, alkohola i sl.), položaj na hijerarhijskoj ljestvici, odnosno svaku poziciju u hijerarhijskom sistemu vrijednosti. Pod stupnjem se može podrazumijevati i svako stanje u seriji realnih ili mogućih stanja. Prema tome, stupnjevima bi se mogle nazvati određene pozicije ili određena stanja različitih vrijednosti ili intenziteta u istovrsnoj pojavi, pri čemu je postojanje prethodnog stupnja uvjet slijedećeg.

Ako bismo prihvatili takvo određenje stupnja, odnosno stupnjevanja, onda je nastava na svim fakultetima, pa i na pravnim, stupnjavana samim time što traje četiri godine i što se slijedeća godina može upisati samo nakon prethodne. Ipak, formalno se studijske godine ne nazivaju stupnjevima, premda one to u biti jesu. Osnovno, usmjereno i visoko obrazovanje također možemo nazvati stupnjevima vrsta obrazovanja, jer predstavljaju razine znanja (katkada veoma različitih) od kojih je prethodna razina viša od slijedeće, a postojanje prethodne je uvjet stjecanja slijedeće.

Stupnjevanje unutar jedne vrste obrazovanja bi se možda moglo smatrati stupnjevanjem u užem smislu, a stupnjevanje vrsta obrazovanja, stupnjevanjem u širem smislu.

Ne znamo da li bi se pogriješilo ako se pretpostavi da se stupnjem formalno nazivaju samo ona stanja, pozicije ili dijelovi prijedena puta koji čine cjelinu ili imaju određeno značenje, ne samo unutar sistema ili pojave nego i prema vani.

II

Vratimo li se sada pitanju postavljenom na početku ovog razmišljanja, a to je, da li stupnjevati nastavu na pravnim fakultetima, što će reći organizirati ju tako da studenti nakon dvije godine studija stječu višu spremu, a nakon četiri visoku, onda si prethodno moramo postaviti još dva pitanja: da li je to potrebno i da li je to moguće?

Ako se suglasimo s tvrdnjom da u gotovo svim ljudskim aktivnostima za koje su danas potrebna najrazličitija posebna znanja, nalazimo i elemente

prava u većoj ili manjoj mjeri, onda je izvjesno da se te aktivnosti ne mogu uspješno obavljati bez određenog poznavanja prava.

Izuzmemo li iz razmatranja čisto pravne poslove, kao na primjer, poslove sudaca, tužilaca, odvjetnika, pravnih savjetnika i drugih, za koje je potrebno ne samo potpuno, nego i kvalitetno pravno znanje, u društvu uopće, a posebno u upravi u najširem smislu te riječi, ima veoma mnogo poslova za uspješno obavljanje kojih se traži kombinacija određenog stručnog, najčešće upravnog i pravnog znanja. Što više, često je pravno znanje ili bolje, osnovno poznavanje prava, preduvjet stjecanja određenih drugih stručnih znanja.

Visina zahtjeva u pogledu količine i kvalitete pravnog znanja u obrnutom je razmjeru s brojem poslova za koje se takva količina i kvaliteta pravnog znanja traži.

Grafički bi se to moglo prikazati piramidom u kojoj vrh predstavlja relativno mali broj isključivo pravnih poslova s visokim zahtjevima u pogledu količine i kvalitete pravnog znanja, a baza velik broj poslova s relativno malim udjelom pravnog znanja u njima, s odgovarajućim međustupnjevima između vrha i baze.

Naravno da takvu podjelu slijedi i broj ljudi koji te poslove obavljaju. Prema tome, društvu je potreban relativno manji broj stručnjaka s potpunim pravnim znanjem, koji će obavljati isključivo pravne poslove, a znatno veći broj onih čiji su poslovi samo jednim dijelom pravni, a drugim dijelom pripadaju drugim strukama (kadrovskoj i slično).

Ako je točno da u upravnim organizacijama, organima uprave, osnovnim organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama, samoupravnim i drugim organizacijama ima relativno više poslova za koje je potrebno, uz druga znanja, jednostavnije pravno znanje, odnosno samo osnovno poznavanje prava i pravnih propisa, onda bi odgovor na pitanje da li je takvo stupnjevanje potrebno, bio potvrđan. Što više, ono bi dobro došlo i onim studentima koji iz bilo kojih razloga nisu u stanju završiti potpuni studij prava iako su imali takvu namjeru.

No ostaje pitanje da li je takvo stupnjevanje moguće. Ne u smislu da li je izvedivo, nego da li se njime može postići svrha, to jest, da li bi dio pravnih znanja koja bi se stekla na prvom stupnju, predstavljao zaokruženu cjelinu, da li bi imao određeno značenje prema vani i da li bi ta znanja, sama za sebe, bila upotrebljiva.

Na to je pitanje uglavnom već odgovoreno. Pravni fakulteti koji su takvo stupnjevanje uveli još prije dvadesetak godina ukinuli su ga već nakon nekoliko godina, jer su znanja stečena na prvom stupnju bila upotrebljiva pretežno za nastavak studija na drugom. Pokazalo se je da djelomična pravna znanja, sama za sebe, nisu dovoljna ni za što. Sudeći po prigovorima samo na račun kvalitete rada mladih sudaca, čak ni četvorogodišnji studij prava, izgleda, nije dovoljan onima koji u svom radu primjenjuju isključivo pravna znanja. Pitanje je kako onda može biti dovoljan dvogodišnji studij i koji bi to pravni poslovi bili koji bi se mogli obavljati samo s djelomičnim pravnim znanjem. Nama takvi poslovi nisu poznati.

Premda, dakle, ima mnogo radnih mjesta, odnosno poslova i radnih zadataka za koja su potrebna, recimo tako, djelomična pravna znanja, ali — valja naglasiti — ne samo ona, i premda bi, radi toga, bilo potrebno da se

na pravnim fakultetima organizira stjecanje tih znanja, ipak stjecanje samo njih, kao što vidimo, nema smisla i odgovor na pitanje da li je to moguće, mora biti negativan.

To, međutim, nikako ne znači da pravni fakulteti ne mogu i ne trebaju organizirati posebnu nastavu na razini više spreme.

III

Poznato je da su do pred otprilike petnaestak godina u Jugoslaviji u svim republičkim i pokrajinskim centrima, pa i u Nišu u SR Srbiji, postojale više upravne škole u kojima se je školovao kadar potreban prvenstveno upravi u užem i širem smislu — upravni pravници. Ubrzo se je pokazalo da upravni pravници mogu biti veoma upotrebljivi i za rad u stručnim službama privrednih organizacija, pa je interes i uprave i privrede za njih, unatoč sumnjičavosti u pogledu kvalitete rada tih škola, bio godinama, a i sada je, velik.

Koliko nam je poznato, danas u nas postoje samo tri više upravne škole i to u Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu. Sve ostale su, mijenjajući svoje programe u težnji da i one postanu prvi stupanj za pravne fakultete, koji su u to vrijeme uvodili stupnjevanu nastavu, postale njihova skraćena verzija. Smanjile su na minimum, za takvu vrstu škola neophodnih specifičnih studijskih sadržaja po kojima su se i razlikovale od pravnih fakulteta i zbog čega su bile i osnovane. Na taj su način, radeći isto što rade i pravni fakulteti, samo u manjem obujmu i slabije, izgubile vlastitu fizionomiju, čime su postale nepotrebne, i kao takve, ukinute.

Ukidanje tih škola nipošto nije značilo da upravni pravници u tim republikama i pokrajinama u kojima su više upravne škole ukinute nisu bili više potrebni. U SR Srbiji su u aktima o sistematizaciji radnih mjesta i nadalje bila predviđana radna mjesta za koja se je tražila viša sprema upravno-pravnog smjera, iako tih škola više nije bilo. Radi toga su više upravne škole iz Zagreba i Sarajeva godinama radile u SR Srbiji, školujući potreban kadar. Jedan dio tih kadrova iz SAP Vojvodine školovao se je u osječkom centru Više upravne škole iz Zagreba dok je on tamo postojao. Nakon njegova uklanjanja je Pravni fakultet u Novom Sadu, koliko nam je poznato, odazivajući se zahtjevima i potrebama prakse, organizirao takav studij.

I danas se, dakle, traže upravni pravници. Dokaza za to ima više a jedan, s kojim mi raspoložemo, je i konkretan zahtjev organa uprave, organizacija udruženog rada (iz jednog dijela riječke makroregije, iz Istre), da se 300-tini njihovih radnika omoguću stjecanje više spreme upravno-pravnog smjera studiranjem uz rad, time da te organizacije snose sve troškove njihova školovanja.

Osim toga, prema podacima Zavoda za javnu upravu SR Hrvatske, samo u organima uprave i upravnim organizacijama u SR Hrvatskoj danas nedostaje oko 320 upravnih pravnika. Ne raspoložemo s podacima o potrebi za upravnim pravnicima u organizacijama udruženog rada u privredi, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama, ali neće biti daleko od istine pretpostavimo li da je svima njima potrebno najmanje još toliko upravnih pravnika, dakle ukupno oko 640.

IV

Potreba je, dakle, za takvim kadrovima evidentna. Logično bi bilo da se njihovo obrazovanje organizira u okviru pravnih fakulteta, ne samo zbog srodnosti studija i kadrovske i materijalne opremljenosti, nego i zbog racionalnijeg rada, racionalizacije mreže visokoškolskih institucija itd. Ipak, mnogi se fakulteti nerado prihvaćaju tog zadatka.

Razlozi nam nisu poznati, ali jedan od vjerojatnih bi možda mogao biti strah od snižavanja znanstveno-nastavne razine fakulteta. Ukoliko je ta pretpostavka točna, taj je strah, po našem mišljenju, neopravdan. Ne ulazeći u način rada, upisne i ispitne kriterije na pojedinim višim upravnim školama, pravni fakulteti ne samo trebaju nego i moraju imati iste, visoke, kriterije u svim oblicima svoga rada.

Razlika u studiju za višu i visoku spremu na fakultetima mora postojati, ali jedino u nastavnom planu i programima.

Iako ne spada u okvir ovih razmišljanja, neka mi bude dopušteno prisjetiti se da bi se fakulteti, osim bavljenja znanstveno-nastavnim radom, što je njihova osnovna zadaća, morali mnogo više povezivati s udruženim radom. To znači organizirati permanentno obrazovanje, stručno usavršavanje, raznovrsne seminare, predavanja o pojedinim aktualnim pravnim pitanjima, davati pravne savjete, stručna mišljenja i drugo.

Sve to ne spada u znanstveno-nastavni rad u užem smislu, ali spada u zadaću pravnih fakulteta predviđenu Zakonom o visokom obrazovanju. Evo izvoda iz člana 2. toga zakona: »Pod visokim obrazovanjem u smislu ovog zakona, razumijeva se (...) permanentno obrazovanje i stručno osposobljavanje i usavršavanje kadrova s višom, visokom i postdiplomskom spremom.«

V

Pri kraju našeg razmišljanja da se ponovno vratimo osnovnim pitanjima koja nas zaokupljaju: treba li na pravnim fakultetima organizirati studij na razini više spreme i treba li taj studij biti stupnjevan.

Po našem mišljenju odgovor je na prvo pitanje bezrezervno — da. Na pitanje, treba li taj studij biti stupnjevan, odgovor je — ne i da. Ne, ako stupanj shvatimo u užem smislu, jer bi to značilo da studenti koji završe prve dvije godine studija time stječu diplomu prvog stupnja. Još jednom ne, zato, jer pravno znanje stečeno takvim studijem ne služi ničemu, nema smisla i ne znači ništa. Ne, jer takvo stupnjevanje nije moguće.

Međutim, odgovor je da, ako stupanj shvatimo u širem smislu, samo kao jednu razinu obrazovanja.

To u praksi znači da bi studij za stjecanje više i studij za stjecanje visoke spreme trebali biti dva odvojena, iako srodna studija, svaki sa svojim specifičnim programima. Ti programi u pojedinoj vrsti studija mogu biti različiti (smjerovi), a kad se radi o studiju za višu spremu mogu se, u određenim razdobljima, prilagođavati potrebama udruženog rada za pojedinim profilima kadrova (tajnici škola, tajnici organa upravljanja i slično). Upisi na te studije bili bi odvojeni, prijelzi tijekom studija s jednog na drugi, u skladu s propisima, mogući. Isto tako bio bi moguć i nastavak na četvorogodišnjem studiju nakon dvogodišnjeg, ali pod određenim uvjetima u pogledu priznanja ispita djelomično ili u cjelini i slično.

I, na kraju, još jedno pitanje: smiju li fakulteti kao znanstveno-nastavne organizacije udruženog rada organizirati studij za stjecanje više sprema kad u okviru visokog obrazovanja za to postoje posebne nastavne organizacije udruženog rada?

Jedan od četiri pravna fakulteta u SR Hrvatskoj (Split) to radi već odavno. Drugi (Osijek) je nedavno počeo i upravo rješava početne organizacione probleme. Treći (Zagreb) to do sada nije radio, jer u Zagrebu postoji Viša upravna škola, jedina u SR Hrvatskoj. Mi smo, pak, u Rijeci na zahtjeve udruženog rada počeli o tome razmišljati.

Ali i bez obzira na to, valja se podsjetiti na Rezoluciju o razvoju odgoja i obrazovanja na samoupravnoj osnovi, koju je Savezna skupština usvojila davne 1970. godine. Jedan odlomak iz te Rezolucije glasi:

»Ustanove za više i visoko obrazovanje trebaju pružati različite mogućnosti za izbor programa i oblika studija, da bi omogućile zadovoljavanje raznovrsnih društvenih potreba za specijalizacijom i stručnim usavršavanjem (podvukao L. H.) i brže prenošenje najnovijih dostignuća u proizvodnju i ostalu praksu, a i zadovoljavanje individualnih sklonosti, sposobnosti i životnih potreba studenata.«

Dakle, ne samo da to pravni fakulteti smiju raditi, nego im je to i dužnost. Pravna osnova za takvu djelatnost nalazi se u članu 52. st. 3. Zakona o visokom obrazovanju u kojem se kaže da znanstveno-nastavne, pa čak i samo znanstvene organizacije udruženog rada mogu organizirati studij i izvoditi nastavu za stjecanje više i visoke stručne sprema, ali samo tako da svaki stupanj bude zaokružena cjelina i da daje završnu višu, odnosno visoku stručnu spremu.

Pri svemu tome ne treba zaboraviti da nam nije zadaća da »proizvodimo« kadrove koji će biti na listama nezaposlenih u zavodima za zapošljavanje, nego da ih obrazujemo za udruženi rad u skladu sa stvarnim potrebama i konkretnim zahtjevima.

